

У. Тоиров, М. Солеҳов, Н. Ширинзода

АДАБИЁТИ ТОҶИК

Китоби дарсӣ барои синфи 10-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Нашри сеюм
бо такмил ва иловаҳо

Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст

ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2021

ТДУ (УДК) 373.167.1
ТКБ (ББК) Я7374.200.52(2точик)
Т-19

Т-19. Тоиров У., Солеҳов М., Ширинзода Н. **Адабиёти тоҷик.**
Китоби дарсӣ барои синфи 10-уми муассисаҳои таҳсилоти
умумӣ. – Душанбе: Маориф, 2021. – 336 саҳ.

Ҷадвали истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали соли таҳсил	Охири соли таҳсил
1.					
2.					
3.					
4.					
5.					

ISBN97899947-1-447-6
Моликияти давлат

©Маориф 2021

МУҚАДДИМА

АДАБИЁТ ВА МАВЗӢИ БАҲСИ ОН

Адабиёт вожаи арабӣ буда, решаи он адаб аст, ки ба маънои дониш, маърифат, гуфтору кирдори нек ва хирад далолат мекунад. Адабиёт дар мафҳуми васеи он маҷмӯи осори хаттию шифоҳии қавме, халқе, миллате буда, дар фаҳмиши маҳдуди он инъикоси бадеии ҳаёт аст ва ин тарзи тасвири зиндагӣ ба воситаи образҳо ба тасвир овардани ҳаёт мебошад. Яъне адабиёт дар фаҳмиши истилоҳии он як навъи санъат буда, ба воситаи образҳо тасвир намудани ҳаёт, дунё аст ё инъикоси образноки ҳаёт буда, дар он ҳар ду паҳлуи зиндагӣ-тарафҳои мусбат ва паҳлуҳои манфӣ ба воситаи образҳо, тимсолҳо, намунаҳо тасвир карда мешавад. Ба ин восита падидаҳои манфии чома маҳкум карда шуда, паҳлуҳои мусбати он тарғибу ташвиқ мегардад. Аз ин рӯ, адабиёт ҳамчун навъи санъат барои рушду нумӯи ҷамъият таъсири ниҳоят қавӣ дорад ва дигаргунсозии ҳаёти ҷамъиятӣ ба он вобаста аст. Умуман, адабиёт инъикоси воқеият ба воситаи образҳо, ки тавассути каломии манзум (назм) ва мансур (наسر) амалӣ мегардад.

Адабиёт китоби дарсии ҳаёт аст. Эҷодкори адабиётро адиб меноманд ва адиберо, ки бо каломии манзум – шеър сару кор дорад, эҷод мекунад, шоир ва адиберо, ки осори мансур меофарад, нависанда меноманд.

Ҳадаф аз лафзи «адабиёт», пеш аз ҳама, адабиёти бадеӣ буда, онро дар гузашта каломии бадеъ гуфтаанд. Каломии бадеъ – сухани нав, ачиб, нодир буда, дар мантиқи одии ифода сухани образнок, тасвири образнок аст. Аз ин рӯ, адабиёти бадеӣ ба инсон сару кор дорад, рӯзгору ғайолияти инсонро меомӯзад. Ба эҳсосоти тафаккури инсон таъсир мерасонад. Ҷаҳонбинӣ, донишу хирад, маърифату тафаккури ўро такмил медиҳад ва бинобар он адибро муҳандиси рӯҳии инсон низ меғоянд.

Калимаи «адабиёт» маҳсули миёнаҳои асри XIX буда, таърихи зуҳури адабиёт ҳамчун санъати сухан хеле қадим аст. Аз ин рӯ, дар асрҳои миёна ибораҳои улуми адабӣ, улуми адабия, фунуни адабия мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки аз 12 то 22 ҷузъи фунуни адабиёти фаро мегиранд. Аз ҷумла: илмҳои луғат, наҳв, сарф, баён, арӯз, қофия, хат, иншо, маонӣ ва ғайра ҷузъҳои онанд.

Дар маркази адабиёти бадеӣ симои инсон, шахс меистад. Яъне мавзӯи баҳси адабиёти бадеӣ ҳамон инсон ва ҷамъият, одамон ва воқеияту муҳити ихотақунандаи онҳост. Камолоти маънавии инсон ҳадафи адабиёти бадеист.

Адабиёт фанни инсоншиносӣ, санъати сухан ва воситаи тарбиявӣю такмили камолоти маънавии башарият аст. Адабиёт таърихи халқ, андозаи ҷаҳонбинӣ, тафаккури бадеӣ, ҳазинаи зеҳнӣ, тавоноии ақлонӣ ва бардоштҳои мафкуравии инсоният аст ва аз сабаби он ки фанни миллист, бурду боҳти ҳамон миллату халқият низ ҳаст.

Адабиёт дар заминаи эҷодиёти шифоҳии халқ дар замонҳои хеле қадим пайдо шудааст ва аз рӯи иттилооти олимони адабиёти тоҷик 8 ҳазор сол қабл зухур кардааст. Дар адабиёти шифоҳӣ унсурҳои суханони образнокро дар асотир ҷустаанд ва минтақаҳои маданӣ ё ғаҳвораи тамаддунро дар Эрон, Мисру Чин, Ҳиндустону Рим доништаанд. Дар Мисри қадим аҳди Ромсиси II осори манзум тахмин карда мешавад, ки оғози садаи XIV то милод эҷод шудааст. Ё худ «Иллиада» ва «Одиссея»-и Ҳомери юнонӣ оғози асри IX то милод ва «Ведо»-и ҳиндуҳо дар асри XII то милод манзум шудаанд. «Авасто» (гӯё аввалин шеърро Ҳазрати Одам гуфтааст) ва хусусан готҳо қадимтарин баҳши он ба шумор меравад, ки аз зуҳури адабиёт ва фарҳангу ҳунари гувоҳӣ медахад. Вале ҷунон ки ишора намудем, таърихи эҷодиёти шифоҳӣ (фолклор) боз ҳам қадимтар аст, зеро эҷодиёти шифоҳии халқ то зуҳури хат ва алифбо пайдо шудаву ибтидо ё худ оғози пайдоиши адабиёти касбӣ ба шумор меравад.

Дар асрҳои миёна мо ҳанӯз дар оғози пайдоиши феодализм ташаккули адабиётро мушоҳида мекунем, ки ибтидои он ба эҷодиёти Рӯдакӣ ва муосирони вай рост меояд ва ба қавле дар ин аср наздик ба 300 тан адиб зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Давраи нави инкишофи адабиёти асрҳои миёна ба замони эҳёи маданӣ рост омадааст. Хусусан ҷараёни маорифпарварӣ (нимаи дуҷуми асри XIX) миёни нерӯҳои адабӣ табодулотӣ мафкуравиरो тавлид намуд ва тақони иҷтимоие зухур кард, ки барои пешрафти ҷамъият заминаи хеле мусоид фароҳам овард.

Тарзу усули тасвир дар адабиёт моҳияти баланди зебоӣ-парастӣ дорад, зеро нафосатро ҳама дӯст медоранд ва аз ин рӯ, адабиёт тамоюли тамом ба нафосат дорад. Масалан, ҷузъиёти табиат: санг, замин, кӯҳ, дарахт, дарё, гиёҳ, борон, абр, бод, осмон

ва ғайра мавзӯи баҳси илмҳои дигар низ ҳаст. Адабиёт хангоми ба тасвир гирифтани онҳо, пеш аз ҳама, ба онҳо зебӣ мебахшад, чунончи тасвири баҳор дар як бахорияи устод Рӯдакӣ:

*Омад баҳори хуррам бо рангу бӯйи тиб,
Бо сад ҳазор нузҳату ороиши аҷиб.
Шояд, ки марди тир бад-ин гаҳ шавад чавон,
Гетӣ бадил ёфт шабоб аз пайи машиб¹.
Чархи бузургвор яке лашкаре бикард,
Лашкар-и абри тираву боди сабо – нақиб².
Наффот³ барқи равшану тундар-и таблзан,
Дидам ҳазор хайлу надидам чунин маҳиб⁴.
Он абр бин, ки гиряд чун марди сӯзгор
В-он раъд бин, ки нолад чун ошиқи каиб⁵.
Хуришедро зи абр дамад рӯй гоҳ-гоҳ,
Чунон ҳисорие, ки гузар дорад аз рақиб.
Якчанд рӯзгор чаҳон дардманд буд,
Беҳ шуд, ки ёфт бӯйи суман бодро табиб.
Борони мушкбӯйи биборид нав ба нав
В-аз абр баркашид яке ҳуллаи қасиб⁶.
Кунче, ки барф пеш ҳамедошт, гул гирифт,
Ҳар чӯяке, ки хушк ҳамебуд, шуд ратиб⁷.
Тундар миёни дашт ҳаме бод бардамад,
Барқ аз миёни абр ҳаме баркашад қазиб⁸.
Лола миёни кишт бихандад ҳаме зи дур,
Чун панҷаи арӯс ба ҳинно шуда хазиб⁹.
Булбул ҳаме бихонад дар шохсори бед,
Сор аз дарахти сарв мар ӯро шуда мучиб¹⁰.
Сулсул ба сарвбун-бар бо нагмаи қуҳан,
Булбул ба шохи гул-бар бо лаҳнаки ғариб.
Акнун хуред бодаву акнун зиед шод,
К-акнун барад насиб ҳабиб аз бари ҳабиб.
Соқӣ гузину сабзаву май хур ба бонги Зер¹¹,*

¹ **Машиб** – пирӣ, кӯҳансолӣ,

² **Нақиб** – пешво,

³ **Наффот** – оташбоз, партавафрӯз

⁴ **Маҳиб** – бохайбат

⁵ **Каиб** – ғамгин

⁶ **Ҳуллаи қасиб** – либоси абрешимин

⁷ **Ратиб** – тар, намнок

⁸ **Қазиб** – шох, шоха

⁹ **Ҳазиб** – рангин

¹⁰ **Мучиб** – ҷавобдиханда

¹¹ **Зер** – пардае аз мусикӣ

*К-аз кишт сор ноладу аз бог андалеб.
Ҳарчанд навбаҳори чаҳон ас (т) ба чаши хуб,
Дидори хоҷа хубтар-он меҳтари ҳасиб¹².
Шеби ту бо фарозу фарози ту бо нишеб,
Фарзанди одамӣ ба ту-андар ба шебу теб¹³.
Дидӣ ту режу¹⁴ ком бад-ӯ андарун басе,
Бо ридакони¹⁵ мутриб будӣ ба фарру зеб.*

Дар ин баҳория ҳама чиз зебост ва адабиёт, пеш аз ҳама, ба онҳо чунин нафосатро эҳдо намудааст. Баҳор бо чандин ҳазор воситаи зебу зинат ҳамроҳ меояд ва аввалиндараҷаи он муҳассанот рангу бӯйи аҷиб аст. Ин аст, ки баҳор марди пирро шояд чавон гардонад, вале табиати сармозадаро бедор намуда чавонию чамол бахшидааст. Зеро борон – мушкбӯй, абр – хуллаваш, рӯйи замин (дашту даман) – гулпӯш, киштзоронро лола мисли панҷаҳои ҳинобастваи арӯсон намудаву парандагон нағмасароӣ доранд. Мақсади шоир хушгузаронии умри азиз, рӯ овардан ба шодию нишот ва баҳрабардорӣ аз ҳаёт аст.

Адабиёт на танҳо табиат ва аҷзои онро ҳусну тароват, нафосату зебой мебахшад, беш аз он ба инсон аз нигоҳи зоҳиру ботин, шаклу намуд ва ниҳоду сират низ неру медиҳад. Башарият хангоми ба забон гирифтани ё хондани номҳои Рустам-таҳамтани муктадир, халқпарвар, ватандӯст, озодихоҳ, адолатҷӯро тасаввур мекунад. Ё ки баробари ба ёд овардани Лайлӣ, Ширин, Мачнун, Юсуф иффату исмат, покию сафо ба хотир мерасад. Баръакс, хангоми шунидани номҳои Заҳҳок, Ширӯя, Хусрав, Афросиёб, Кайковус симои манфури худписандӣ, такаббур, пастгинатӣ, кӯтоҳназарӣ, беҳирадӣ, гумроҳӣ, худхоҳӣ, хиёнату бевафой, зиёну бадқирдорӣ, золимию қотилӣ ва ғайра ба ёди кас меояд, ки он аз таъсири қувваи суҳан, неруи калом – адабиёт аст.

Албатта, дар ин миён симоҳои машҳур мисли Рустам, Сухроб, Сиёвуш ғалатҳо кардаанд, вале инсоният аз ғалатҳои онҳо низ сабақи ҳаёти мегирад. Аз ин рӯ, ҳатто образҳои манфӣ низ ба инсонҳо таъсири мусбат мерасонанд, зеро одамон аз қирдори зишти онҳо таҷриба ҳосил намуда, дар ҳаёт аз хислатҳои разила ҳазар мекунанд, дурӣ мечӯянд, то ки ба рафтору қирдори зишт рӯ ба рӯ нашаванд. Аз ин рӯ, эҷодкорони адабиётро вобаста ба

¹² **Ҳасиб** – соҳиби фазилат

¹³ **Шебу теб** – саргашта, ошуфта,

¹⁴ **Реж** – мурод, мақсад

¹⁵ **Ридакон** – гуломбачаҳо

донишу маҳорат, истеъдоду хунар, чаҳонбинию пояи эҷодияшон башарият қадриносии менамояд. Ин аст, ки дар таърихи эҷоди бадеъ унвонҳои ифтихории «Маликушшуаро», «Амирушшуаро», «Надимушшуаро», «Одамушшуаро», «Халлоқулмаонӣ», «Афсаҳулмутакаллимин», «Абулахлоқ», «Абулмаонӣ», «Лисонулғайб», «Маликулкалом», «Султонулфузало» ва ғайра ба миён омаданд ва суҳанварон вобаста ба пояи эҷодияшон сазовор доништа шудаанд. Масалан, Рӯдакӣ «Одамушшуаро», Камоли Исмоил (охири асри XII) «Халлоқулмаонӣ», Саъдӣ «Абулахлоқ», Ҳофиз «Лисонулғайб», Бедил «Абулмаонӣ» доништа шудаанд.

Адабиёти бадеӣ, ки ба инсон сару қор дорад ва мақсади асосии он тарғиби хислатҳои ҳамидаи инсон ва маҳкум намудани аъмоли разила буда, барои ба мақсад расидани одамон дар ҳаёт ёрӣ мерасонад. Адабиёти бадеӣ ба инсон барои расидан ба мақсад ёрӣ менамояд ва одамонро ба ҳаёт, ба зиндагӣ дилгарм, шердил, боғайрат ва уҳдабаро мегардонад. Баробари пешравию инкишофи инсон, муҳиту ҷамъият, адабиёти бадеӣ низ дар заминаи қонунҳои муайян инкишоф меёбад, пеш меравад ва қонуниятҳои ба худ хосу ҷудогона дорад. Илме, ки қонунҳои пайдоишу ташаккул, рушду таҳвувоти адабиёти бадеиро меомӯзад, **адабиётшиносӣ** ном дорад, ки он дар навбати худ, дорои се бахш аст: таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, нақди адаби. Таърихи адабиёт – пайдоиш, ташаккул ва рушду таҳаввули адабиётро меомӯзад.

Қонунҳои зуҳуру ташаккул ва инкишофи анвои адаби, принципҳои эҷод ва бардоштҳои жанрию ҷинсии адабиётро қисмати назарияи адабиёт тадқиқ мекунад. Ба хунари эҷодию ҳусну қубҳи таълиф нақди адаби сару қор дорад. Бахшҳои мазкури адабиётшиносиро бе якдигар наметавон мукамал донист, зеро онҳо дар ҳамбастагии якдигар инкишоф меёбанд.

Бахшҳои мазкур қисматҳои асосии адабиётшиносӣ буда, онҳо бахшҳои ёрирасони дигар низ доранд, ки барои инкишофу пешрафти илми адабиётшиносӣ мусоидат менамоянд. Масалан, ба қисматҳои ёвари адабиётшиносӣ матншиносӣ, сабкшиносӣ, сарчашмашиносӣ, китобшиносӣ ва ғайра дохил мешаванд. Дар таърихи адабиёти тоҷик ҳатто доварҳои шоирона таърихи нақди адабиёро мукамал сохтааст. Шоирони форсточик: Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ, Манучехрӣ, Носири Хусрав, Саной, Ҳоконӣ, Низомӣ, Заҳири Форёбӣ, Анварӣ, Аттор, Хусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Саъдӣ, Салмони Соваҷӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Ҷалолуддини Балхӣ,

Убайди Зоконӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Чомӣ, Ҳилолӣ, Мушфиқӣ, Калими Кошонӣ, Соиби Табретӣ, Нозими Ҳиротӣ, Саййидо, Бедил, Возех, Шохин ва дигарон, ки шумораи онҳоро то кунун 30 ҳазор гуфтаанд, ҳар кадом сабки хоси хеш, чою макон ва мақоми хушро доранд. Онҳо дар ашъори худ аз назокат, нуруи ақлонӣ, хунари суханварию санъати сухани худ ёд карда, норасоии ҳамкасбони хешро низ ёдрас намудаанд. Масалан, Манучехрии Домғонӣ (нимаи аввали асри XI) мегӯяд:

*Шеър ногуфтан беҳ аз шеъре, ки бошад нодуруст,
Баҷча нозодан беҳ аз шашмоҳа бифкандан ҷанин.*

Ҳадафи шоир дар ин байт эҷоди бадеъро фарзанди эҷодкор гуфтан буда, ӯ шеърро фарзанди шоир медонад ва бояд ҳаматарафа дар камолоти эҷод саъй намуд, то нуқсоне дар он роҳ наёбад. Ё худ Хоқонии Шарвонӣ баъд аз Ҳаким Санои Ғазнавӣ дуюмин шоир аст, ки дар ашъори худ бо олами улвӣ сару кор мегирад, зеро миёни шоирон ҳампанҷаи худро намеёбад. Чунончи, ӯ мегӯяд:

*Сухан гуфтан ба кӣ хатм аст, медонию мепурсӣ,
Фалакро бин, ки мегӯяд: ба Хоқонӣ, ба Хоқонӣ.*

Яъне ба ҳамин тариқ, шоирон бартарию афзалияти хунари худро васф намудаву нуқсони ашъори ҳампешагонашонро хотиррасон кардаанд. Масалан, Унсурии Балхӣ – шоири нимаи аввали асри XI дарбори Ғазнавиён – аввалин маликушшуаро дар таърихи адабиёти форс-тоҷик аст, вале Хоқонӣ ӯро бо он сарзаниш мекунад, ки ба ҷуз ғазалу қасидасароӣ хунари дигар надорад:

*Ҷуз аз тарзи мадҳу тирози ғазал
Накардӣ зи табъ имтиҳон Унсурӣ.
Шиносанд афозил, ки чун ман набуд
Ба мадҳу ғазал дурфишон Унсурӣ.
Зи даҳ шева, к-он ҳиляти шоирист,
Ба як шева шуд достон Унсурӣ.
На таҳқиқ гуфту на ваъзу на зухд,
Ки ҳарфе надонист аз он Унсурӣ.
Маро шеваи хосу тозасту дошт
Ҳамон шеваи бостон Унсурӣ.*

Ин андешаҳои шоирон – эҷодкорон барои пешрафти илми адабиётшиносӣ ёрии фаровон расонидааст, зеро дар таърихи адабиёти форс-тоҷик он ба ҳукми анъана даромадааст.

Адабиёти бадеӣ маҷмӯи донишу тафаккур, маҳорату истеъдод, таъбу тавон, худшиносию ҷаҳонбинии адиб аст. Чун адиб ба ин ва ё он халқе, миллате тааллуқ дорад, пас, адабиёт бурду бохти мафкуравии ҳамон халқ, симои ҳамон миллат мебошад.

Адабиёти бадеӣ ҳамчун навъи санъат, яъне санъати суҳану суҳанварӣ нисбат ба навъҳои дигари санъат: меъморӣ, ҳайкалтарошӣ, мусиқӣ, театру кино ва ғайра дар ҷамъият таъсири бештар дорад, зеро яке аз сарчашмаҳои асосии навъҳои дигари санъат низ адабиёти бадеӣ аст. Муроду мақсад ва ҳадафи эҷодкор аз адабиёт тарбияи омма, таълими мардум будааст. Ба ин маънӣ Шайх Саъдӣ мегӯяд:

*Муроди мо насиҳат буду суфтем,
Ҳаволат бо Худо кардему рафтем.*

Адабиёти бадеӣ ҳиссиёту ҳаяҷони инсонро ангезиш медиҳад, одамонро аз пастию баландиҳо, шебу фарозҳо, бурду бохтҳо, чуну чароҳо, бешу камҳо, тазодҳои зиндагӣ, рӯйдодҳои олам огоҳ месозад. Фирдавсӣ дар «Шоҳнома»-и худ аз пайдоиши оламу одам, аз зуҳури нахустин шоҳ – Каюмарс то истилои араб, то охири шоҳи сулолаи Сосониён – Яздгирди III (соли 651 мелодӣ) суҳан рондааст. Дар мантиқи одитари ифодаи мазкур дар «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ мо саргузашти 50 шоҳро мебинем. «Шоҳнома» моли адабиёт – шеър аст ва эҷодкори он Ҳакими Тӯсӣ. Магар ахбори ӯ аз ахбори сарчашмаҳои таърихӣ батафсилу муътамад ва боарзиштару судмандтар нест?!, Аз ин рӯ, адабиёти бадеӣ дар ҷомеа, пеш аз ҳама, нақши тарбиявӣ ва таълимӣ дорад. Дар баробари он, адабиёти бадеӣ ба ҳиссу таассуроти хонанда таъсир расонида, ба ҳодисаҳои мусбати ҳаёт таваҷҷуҳи ӯро бедор месозад, ӯро ба зиндагӣ дилгарм ба муборизаҳову талошҳои рӯзгор омода менамояд. Дар дили хонанда ба арзишҳои умумиинсонӣ: халқдӯстӣ, ватанпарварӣ, илмдӯстӣ, касбомӯзӣ, меҳнатқаринӣ, ҳалолкорӣ, нафърасонӣ, софдилӣ, ҳалимӣ, меҳрубонӣ, хушмуомилагӣ, шердилӣ, ғайурӣ, суботкорӣ, далерӣ, шуҷоат, шикастанафсӣ, дурандешӣ ва ғайра муҳаббати беандоза бармеангезад. Адабиёти бадеӣ барои дар сирати инсон бедор намудани ҳиссиёти зебӣ ва идеалҳои ҳаётии ӯ яке аз муҳимтарин воситаҳои барангезиш аст.

Тамоми ёдгорҳои ҳатти адабиёти бадеӣ, ки дар шакли назму наср эҷод гардидаву маҳфуз мондаанд, **мероси адабӣ** ном доранд.

Мероси адабиро сарвати маънавӣ, хазинаи зехнӣ, бардоштҳои мафкуравӣ, ҳофизаи таърихӣ, кути чон ва ғизои рӯҳ низ меноманд. Дар ин чода халқи тоҷик ҳампанча надорад, зеро танҳо шоирони соҳибдевор дар таърихи адабиёти тоҷик беш аз сӣ ҳазор буда, ашъори шоирони девонашон маҳфуз намондаву осори мансури таълифгардида ба он дохил намешаванд. Ин осор ба қавле таърихи ҳаштҳазорсола дошта, то кунун аз он кохи бегазанди ниёгон 108 матни хаттӣ (аз ёдгорҳои аҳди бостон) то чоришавии ислом боқӣ мондааст, ки аз онҳо 16-тояшро андарзномаҳо фароҳам овардаанд.

Бояд гуфт, ки ин осор то охири асри XV – то зуҳури давлатҳои Сафавӣ (дар Эрон) ва Шайбонӣ (дар Мовароуннаҳр Хурӯсон) миёни форсизабонони қаламрави мазкур муштарақ аст ва аз ин рӯ, дар илми адабиётшиносӣ истилоҳи “форс-тоҷик” қабул гардидааст, ки мафҳуми зикршуда моҳияти муштарақ будани ин осори адабиро ифода менамояд.

АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XVI ВА АСРИ XVII

ВАЗЪИЯТИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА ВА ЭРОН ДАР НИ- МАИ ДУЮМИ АСРИ XVI

Дар таърихи халқҳои Мовароуннаҳр Хурӯсон асри XVI аввалин асрест, ки таназзули феодализм дар қаламрави мазкур шиддат мегирад. Заминаҳои ин таназзул нисбатан пештар оғоз гардида буд. Зеро пас аз вафоти Темур (1335-1405) меросхорони ӯ барои соҳиб шудан ба тахт сар бардошта, оромии мамлакатро ҳалалдор мекарданд. Баъдтар империяи Темуриёнро туркҳои бодиянишин бо сарвари Мухаммади Шайбонӣ барҳам доданд. Мухаммад Шайбонихон соли 1500 Самарқанди бостониро тасарруф намуд. Тӯли 5 сол, яъне то соли 1505 ӯ тамоми қаламрави Мовароуннаҳрро тахти назорати худ гирифт. Ҷангу низомиҳои пайдарпай, тохтутозҳои мунтазам, мансабҳои ҷохталабиҳо қаламрави Хурӯсонро Мовароуннаҳрро басо харобу заъиф намуда буд. Хоҷагии халқ паст мерафт, зеро низомиҳои қаламравӣ, кашмакашҳои дохилӣ низоми инкишофи ҷамъиятро вайрон менамуд. Табақаҳои заҳматкаши аҳоли бештар ва ҳамаҷониба зарар меиданд.

Охири намояндаи Темуриҳо – Султон Ҳусайн Бойқаро соли 1506 вафот кард. Ду писари Султон Ҳусайн хангоми ҳамлаи

Шайбониҳон шаҳри Ҳиротро ҳимоя карда натавонистанд. Дар натиҷа, Шайбониҳон соли 1507 Хуросонро низ забт намуд ва ҳокими Мовароуннаҳру Хуросон гардид.

Соли 1512 нооромии гӯшношуниди дигар рух дод. Шоҳ Исмоили Сафавӣ Ҳиротро ишғол намуда, то интиҳои садаи XVI низоъҳои сиёсӣ ва мазҳабӣ ниҳоят тезутунд боқӣ монданд. Соли 1513 Исмоили Сафавӣ ба Мовароуннаҳр ҳамла кард, вале чандон муваффақ нашуд. Танҳо пас аз вафоти Шайбониҳон то соли 1598 (наздиқ ба 90 сол) ҷонишинҳои ӯ давлатдорӣ карда бошанд ҳам, комилан комёб нашуданд.

Хони бообрӯ - ҳокими Бухоро - Убайдуллоҳхони Шайбонӣ баҳри озод кардани Хуросон аз Сафавиҳо шаш дафъа лашкар кашида бошад ҳам, бенатиҷа анҷомид. Танҳо дар замони Абдуллоҳхон (1557-1598) ба ӯ муяссар гардид, ки як андоза муттаҳидии хонҳои ўзбекро таъмин кунад, зеро ҳам Хуросон ва ҳам Хоразм ба давлати хонӣ муттаҳид карда шуданд. Вале пас аз вафоти Абдуллоҳхон қувваҳои марказгурез аз нав сар бардоштанд ва ҳукумати Шайбониҳо ба ҳамин восита аз арсаи таърих рафт.

Яке аз ҳодисаҳои ниҳоят даҳшатбори аср низоъҳои мазҳабӣ ба шумор меравад. Дар қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон баробари зада даромадани Шоҳ Исмоили Сафавӣ муборизаҳои тезутунде миёни шиаҳо ва сунниён сар зад. Ҳодисаҳои мазкур аз он сабаб ҳам буд, ки Исмоили Сафавӣ худро вориси мазҳаби шиа эълон карда, баҳри ривочи он дар байни мардум тавассути қатлу ғорат ниятҳои дигари худро низ амалӣ менамуд. Дар асл ҳадафи ин сиёсатмадор васеъ намудани худуди давлат ва сарзамини худ аз ҳисоби мамолики обод ва ба даст даровардани сарват буд. Ин низоъҳои мазҳабӣ амалан то охири асри XVI идома карда, боиси харобиҳои гӯшношуниди Мовароуннаҳру Хуросон гардида буд. Ҳатто, ду тан суҳанвари машҳури ин давра Мавлоно Бадруддин Ҳилолӣ ва Камолуддини Биноӣ қурбони ҳамин гуна низоъҳои мазҳабӣ шудаанд. Аз тарафи дигар, яке аз сабабҳои ҷудои Мовароуннаҳру Эрон ҳамин мочароҳои сиёсӣ мазҳабӣ гардида буд.

ТАШКИЛИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁНИ ҲИНД

Темуриёни Ҳинд, ки ин сулола дар сарчашмаҳо бо номи Бобуриён низ ёд мешавад, аз ибтидои асри XVI то оғози асри XIX дар Ҳиндустон ҳукмронӣ кардаанд. Аниқтараш тӯли солҳои 1526-1858 сулолаи мазкур дар қаламрави Ҳинд ҳукумат кардааст.

Асосгузори ҳукумати Темуриёни Ҳинд намояндаи ҳамин сулола - Захируддин Бобур мебошад. Онҳоро инчунин Мугулҳои бузург низ меноманд. Ин сулола дар охириҳои салтанати Аврангзеб пароканда гардида бошад ҳам, амалан то истилои Англия (соли 1857) вучуд дошт. Силсилаи мазкур аз Бобур (1526-1530) оғоз гардида, Ҳумоюн (1530-1539; 1555-1556), Акбар (1556-1605), Ҷаҳонгир (1605-1627), Шоҳичаҳон (1627-1658), Аврангзеб (1658-1707), Баҳодуршоҳ (1707-1712), Ҷаҳонгиршоҳ (1712-1713), Фаррухсияр (1713-1719), Муҳаммадшоҳ (1719-1748), Аҳмадшоҳ (1748-1754), Оламгири II (1754- 1759), Шоҳолами II (1806-1837) идома намудааст ва охири намояндаи сулолаи мазкур Баҳодуршоҳи II солҳои 1839-1858 ҳукмронӣ кардааст.

АВЗОИ ФАРҲАНГӢ ВА АДАБӢ

Ҳавзаҳои марказҳои адабӣ. Одамон дар ҳама ҳолатҳои рӯйи ниёз ба илм, фарҳанг ва адаб овардаанд. Дар асри XVI, сарфи назар аз нооромиҳои сиёсӣ, дар қаламрави Осӣи Миёна, Эрон, Ҳиндустон марказҳои илмӣ, фарҳангӣ ва адабӣ фаъолият кардаанд, ки дар рушди ҷомеаи фарҳанг нақши муҳим гузоштаанд: дар Осӣи Миёна - Самарқанд, Бухоро, Бадахшон; дар сарзамини Эрон - Исфажону Машҳад, Шероз, Табрз; дар мулки Ҳинд - Дехлӣ, Мултон, Лохур, Панҷоб, Кашмир, Сархинд. Ҳар кадоме аз ин доираҳои фарҳангии адабӣ дар пешрафти соҳаҳои мазкур нақши сазовор гузоштаанд. Масалан, дар Осӣи Миёна: Мушфиқӣ, Нисорӣ, Мутрибӣ, Шавкати Бухороӣ Самандархочаи Тирмизӣ, Мулҳами Бухороӣ, Фитрати Зардӯз, Саййидо ва дигарон; дар Эрон: Соиби Табрзӣ, Калими Кошонӣ, Урфии Шерозӣ, Мирзо Муҳаммадтоҳири Насрободӣ ва дигарон; дар Ҳиндустон: Файзии Даканӣ, Бедили Дехлавӣ ва ғайра.

Бояд гуфт, ки авзои фарҳангу адабиёт дар нимаи аввали асри XVI нисбат ба нимаи дуюм хеле фарқкунанда аст. Ҳамлаи Шоҳ Исмоили Сафавӣ соли 1512 ба Хуросон, боиси парокандагии қувваҳои илмӣ адабӣ гардид. Бештар қувваҳои адабӣ рӯ ба Мовароуннаҳр оварданд. Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» хабар медиҳад, ки: «Дар он вақт (соли 1512) қариб панҷсад кас аз вилояти Хуросон азимати мулки Мовароуннаҳр карданд».

Дар ин сарзамин илмҳои таърих, фалсафа, риёзиёт, ҳандаса, забону адабиёт, мантиқ, мусиқӣ хеле пеш рафтааст. Масалан, Муҳаммадсолеҳи Карминагӣ дар илми мантиқ, Мавлоно

Кавкабии Бухорой дар нучуму мусикӣ, Исматуллоҳи Самарқандӣ дар сарфу наҳв, Хоҷа Калони Самарқандӣ дар ҳақмату риёзиёт аз ҷумлаи саромадони асри худ буданд.

Илми мусикӣ яке аз дастовардҳои халқи тоҷик дар асри XVI буда, дар се шаҳр: Ҳирот, Самарқанд ва Бухоро хеле пеш рафтааст. Дар ин бора Ҳофиз Таниш («Шарафномаи шоҳӣ»), Дар вешалии Чангӣ («Тухфат-ус-сурур»), Саид Шарифи Самарқандӣ («Таърихи касира») аз симоҳои машҳури аср: Бобочони Ҳофиз, Дӯстмуҳаммади Удӣ, Муҳаммадали Ной, Аҳмади Ҳофиз, Ибни Чангӣ ва дигарон ёд кардаанд.

Таърихнависӣ низ хеле пеш рафтаву асарҳои гаронарзише ба майдон омадаанд. Аз ҷумла «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд,

«Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондмир, «Шайбонинома» ва «Футӯҳоти хонӣ»-и Биноӣ «Мунтахаб-ут-таворих»-и Ҳофизӣ Ҷӯбаҳӣ, «Шарафномаи шоҳӣ» ё «Абдуллоҳнома»-и Ҳофизӣ Таниш ва ғайра маҳсули ҳамин асранд.

ТАЗКИРА ВА ТАЗКИРАНАВИСОН

Асри XV ба болоравии шеър ва зиёдгардидани қувваҳои эҷодӣ характернок аст. Дар ибтидои асри XV доираи адабии Ҳирот қариб ки муқоисанашаванда мебошад. Баъдтар Бухоро ҳамчун маркази адабиёту қувваҳои адабӣ нуфуз пайдо намуд. Ҳатто ҳокими вақт Амир Убайдуллоҳхон дар баробари сиёсатмадорӣ шоир ҳам буд. Ӯ бо таҳаллуси «Убайдӣ» ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър мегуфт.

Яке аз қомебиҳои бузурги ин аср таълифи чанд тазкира ба шумор меравад, ки дар онҳо ҳам маълумоти шарҳиҳолии адибон, номгӯи осор оварда шуда, дар бораи хусусиятҳои ашъор, тобишҳои хунарию эҷодӣ ва мақоми он адибон дар замони худ ва умуман дар таърихи адабиёт баҳсҳо сурат гирифтаанд.

Тазкира худ лафзи арабӣ буда, зикру ёдоварӣ қардан, ба хотир овардан мебошад. Дар истилоҳ асарест, ки дар он шарҳи ҳол, намунаҳои осор, хусусиятҳои эҷодӣ, тобишҳои хунарии эҷодкорон зикр қарда мешавад. Аз ин рӯ, тазкира як навъи баёни афкори адабӣ-эстетикӣ низ ҳаст. Аз ин хотир, тазкираҳо умумӣ ва хусусӣ мешаванд.

Тазкираҳои умумӣ оид ба рӯзгору осори шуарои қаблӣ ва муосирони тазкиранавис маълумот медиҳанд.

Тазкираҳои хусусӣ зиндагинома ва осори адибони муосирро дар бар мегиранд. Аз рӯйи принципи эҷод низ тазкираҳо гуногун мешаванд: тазкираҳои алифбӣ, таърихӣ, чуғрофӣ, мазҳабӣ ва ғайра.

Дар асри XVI, махсусан тазкираҳои «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир», «Тазкират-уш-шуаро»-и Саидмуҳаммад Мутрибии Самарқандӣ, ки маҳсули ҳамин асранд, арзиши фаровони адабӣ - илмӣ дошта, барои омӯзиши адабиёти тоҷик маълумоти зарурӣ медиҳанд. «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир» эҳдо ба ҳокими Ҳиндустон – Шох Ҷаҳонгир буда, соли 1625 таълиф шудааст. Шоир ба шахрҳои Балх, Файзобод, Кундуз, Кобул ва ғайра сафар намуда, маводди зарурӣ гирдоварӣ кардааст. Тазкираи «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир» шарҳи ҳолу намунаҳои ашъори 292 нафар шоири охири асри XVI ва оғози асри XVII-ро фаро мегирад, ки онҳо дар қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндустон зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Бо хоҳиши Ҷаҳонгир ба тазкираи мазкур зиндагинома ва намунаҳои ашъори 80 нафар адиб, ки Ҷаҳонгир худ ҷамъоварӣ намуда буд, дохил карда шудааст.

«Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ соли 1606 таълиф шуда, ба ҳокими вақт - Валимуҳаммадхони Аштархонӣ бахшида шудааст.

Мутрибӣ дар эҷоди ин тазкира аз «Мачолис-ун-нафоис»-и Навоӣ ва «Музаккир-ул-аҳбоб»-и Нисорӣ баҳра бардоштааст. Дар тазкираи мазкур оид ба 335 нафар адиб маълумот дода мешавад, ки онҳо муосирони тазкиранигоранд. Аз он ҷумла, дар бораи 17 нафар ҳоким, ки онҳо аҳли қалам низ буданд, маълумот дода мешавад.

«Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ барои омӯхтани ҳаёти адабӣ ва рӯзгори адибони нимаи дуҷуми асри XVI ва асри XVII аз беҳтарин сарчашмаҳои адабӣ аст, зеро баъзе адибон танҳо дар ҳамин тазкира зикр шудаанд. Аз ҷумла: Фигорӣ, Нозимӣ, Орифӣ, Афзалӣ, Зардакӣ, Дӯстӣ ва дигарон. Аз тарафи дигар, тазкираи Мутрибӣ барои муайян намудани қазовати эҷоди бадеъ, пешрафти афкори адабӣ-эстетикӣ асримиёнагӣ, дарёфти асолати ҳунарии эҷодкорон ва ғайра низ аҳаммияти воло дорад.

Мутрибӣ худ Самарқандӣ буда, солҳои таваллуду вафоташ номаълум аст. Аз таҳаллуси ӯ пайдост, ки дар ҷодаи мусиқӣ, сарояндагию навозандагӣ соҳиби истеъдод будааст. Ӯ таҳсилро дар Самарқанд шурӯъ намуда, баъдтар ба Бухоро меравад.

Дар ин маркази фарҳангӣ аз Хоча Ҳасани Нисорӣ илми шеърӯ шоирӣ меомӯзад. Намунаҳои ашъори Мутрибӣ дар «Тазкират-уш-шуаро»-и ӯ ҷой дода шудааст, ки аз хунари баланду санъати волои шоирии ӯ гувоҳӣ медиҳанд. Мероси маҳфузмондаи адибро «Тазкират-уш-шуаро», «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир» ва ашъори мутафарриқаи лирикӣ ташкил намудаанд.

Дигар аз тазкираҳои ин аср «Музаккир-ул-аҳбоб»-и Баҳоуддин Ҳасан мутахаллис ба Нисорӣ мебошад. Нисорӣ тазкираи худро соли 1566 таълиф намуда, онро ба ҳокими вақт - Искандархони Шайбонӣ бахшидааст. Шумораи шоирон дар нусхаҳои гуногуни тазкираи ӯ муҳталиф қайд гардида, аз 220, 275 то 450 нафар зикр шудаанд. Албатта, ин худ аз борҳо таҳриру такмил шудани тазкираи Нисорӣ шаҳодат медиҳад. Муаллиф тазкираи худро давоми тазкираи Мир Алишери Навоӣ медонад. «Музаккир-ул-аҳбоб» аз нигоҳи сохту таркиб низ ҷолиб аст: яъне, он дорои муқаддима, ҷаҳор боб ва хотима мебошад.

Дар таърихи афкори адабӣ тазкираи Нисорӣ яке аз асарҳои басо арзишманд аст. Пеш аз ҳама, ин асар барои омӯхтани таърихи адабиёти асри XVI сарчашмаи бозғатимод ба шумор меравад. Ҳатто тавассути тазкираи мазкур бисёр адибони гумном ошкор мегарданд. Аз тарафи дигар, «Музаккир-ул-аҳбоб» рӯзгору осори бисёр шуарои гузаштаву муосири Нисориро фаро мегирад. Инчунин, адибоне, ки ба «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳ ва «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ дохил нашудаанд, Нисорӣ онҳоро дар асари худ ҷойгир намунадааст.

Дигар аз хусусиятҳои тазкираи Нисорӣ дар он аст, ки Хоча Ҳасан дар асари худ оид ба авзои фарҳангии аср ва таҳаввули адабиёти давр ҳам маълумоти арзишманди илмӣ медиҳад.

Дигар аз тазкираҳои муҳим, ки таълифи он ба адабиёти ибтидои асри XVII рост меояд, «Тазкираи Нозими Табрэзӣ» буда, соли 1627 таълиф шудааст. Ин тазкира аз ду боб (ҷаҳор фасл) иборат мебошад. «Тазкираи Нозими Табрэзӣ» оид ба рӯзгору осори адибони гузашта ва ҳам оид ба аҳли қалами замони худи муаллиф маълумот медиҳад. Сарфи назар аз баъзе норасоӣҳо, тазкираи мазкур арзиши адабӣ - эстетикӣ дошта, оид ба баъзе лаҳзаҳои зиндагиномаи шуаро ва хусусияти ашъори онҳо баҳс мекунад.

Тазкираи дигар, ки соли 1601 таълиф шудааст, «Тазкират-ут-таворих»-и Абдуллоҳи Кобулӣ буда, дар он оид ба рӯзгору осори

197 адиби гузаштаву муосири худи тазкиранигор маълумот дода шудааст. Аз шумораи мазкури шуаро 145 нафари онҳо адибони асрҳои IX-XV буда, 52 тан адибони охири асри XV ва аввалҳои асри XVI мебошанд, ки инҳоро метавон ҳамасрони муаллифи тазкира номид.

Тазкираи Абдуллоҳи Кобулӣ аз он ҷиҳат ҳам муҳим аст, ки тавассути он хонанда доир ба рӯзгору осори 35 нафар адиби асри XVI маълумоти тоза пайдо карда метавонад, ки дар тазкираҳои дигар зикр нашудаанд.

Бо вучуди баъзе ахбори тақрор, тазкираи Абдуллоҳи Кобулӣ дорои арзиши хеле волои адабӣ - эстетикӣ ва илмӣ мебошад.

Каме пештар аз тазкираҳои дар боло номбаршуда, чанд тазкираи дигар низ рӯйи қор омадаанд, ки барои омӯхтани рӯзгору осори эҷодкорони асри миёнагӣ маълумоти нисбатан арзишманди илмӣ медиҳанд. Аз онҳо яке асари Абӯнаسر Соммирози Сафавӣ аст, ки бо номи «Тухфаи Сомӣ» соли 1560 эҷод шудааст. Ин тазкира низ давоми «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ буда, аз муқаддима, ҳафт боб ва хотима иборат аст. «Тухфаи Сомӣ» пеш аз ҳама, аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар ин асар шарҳи ҳолу намунаҳои осори 713 шоир ғарбдорӣ шудааст. Ин адибон дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Онҳо муқимони қаламрави Ироқи Аҷам, Хуросону Мовароуннаҳр мебошанд.

Дар ин тазкира баёни рӯзгору ашъори беш аз 50 шоире, ки дар тазкираи Навоӣ низ омадаанд, бо маълумоти тозаву муқамал оварда шудаанд.

Тазкираи «Тухфаи Сомӣ» аз нигоҳи илмӣ низ хеле арзишманд мебошад, зеро дар он ҳолати доираҳои адабӣ, равобити эҷодии ҳавзаҳои адабӣ, сабақати эҷодӣ ва ғайра хеле хуб баён шудааст.

Соммирози Сафавӣ - муаллифи тазкираи «Тухфаи Сомӣ» соли 1517 дар Табрз ба дунё омадааст. Падари ӯ шох Исмоили Сафавӣ аст, ки солҳои 1502-1524 ҳукмронӣ кардааст. Соммирозо низ аз ин рӯ қомилан илмҳои замонаро аз худ карда, чанд муддат ҳокими Ҳирот ва Озарбойҷон ҳам будааст. Дар баробари сиёсатмадорӣ, ӯ эҷодкор низ будаасту аз мероси адабиаш дар ҳаҷми 6 ҳазор байт ғазалу рубоӣ, муфрадот ва ғайра ба ёдгор мондааст.

Асари дигаре, ки дар нимаи аввали асри XVI, дақиқан соли 1522 таълиф шудааст, «Тухфат-ул-ҳабиб»-и Фаҳрии Ҳиравӣ мебошад. Ин тазкира, пеш аз ҳама, бо он хусусияти худ фарқ мекунад, ки дар он шоирони ғазалсаро ва асосан онҳое, ки ғазалҳои ҷавобия

ба ашъори шоирони пешин гуфтаанд, гирдоварӣ гардидааст. Яъне, муосирони Фахрӣ шоирони охири асри XV ва аввали асри XVI, ки ғазалҳои чавобия эҷод кардаанд, дар тазкираи мазкур фароҳам оварда шудаанд. «Тухфат-ул-ҳабиб»-и Фахрии Ҷиравӣ дорои чохор маҷлис буда, оид ба рӯзгору осори 254 тан шоир маълумоти зарурӣ медиҳад ва аз ашъори онҳо намунаҳо меорад.

Яке аз арзишмандтарин тазкираҳои, ки дар оғози садаи XVII таълиф шудааст, «Музаккир-ул-асҳоб»-и Муҳаммадбадеъ Малехои Самарқандӣ мебошад. Ин тазкира солҳои 1688-92 таълиф шуда, шомили ду бахш: асосӣ ва мулҳақот аст. Дар қисми асосии он оид ба 165 тан шоири асри XVII, ки муосири Малехоянд, маълумот дода шудааст. Дар бахши мулҳақот Малехо оид ба 37 нафар шоири чавону навқалам, ки ба қисмати асосӣ дохил нашудаанд, маълумот медиҳад.

Маълумоти Малехо оид ба зиндагиномаи шоирон нисбатан муътамад аст, зеро ӯ бо ҳар як шоире, ки дар борааш иттилоъ медиҳад, вохӯрдааст. Аз тарафи дигар, ин тазкира тибқи алифбо тартиб дода шудааст ва аз ин рӯ, дар он шоху гадо баробар аст.

«Музаккир-ул-асҳоб» аз ин ҷиҳат арзиши волои адабӣ дорад ва аз ҷиҳати дигар намунаи насри адабӣ - илмии садаи мазкур ҳам ба шумор меравад.

Ҷиҳати фарқкунандаи дигари тазкираи Малехо боз дар он аст, ки ба тариқи намуна овардан аз ашъори шуаро ӯ бо як ё ду байт иктифо накарда, то 60-70 байт зикр менамояд.

Умуман, тазкираҳо аз як тараф, маълумотномаи шарҳиҳолии пуларзиш оид ба зиндагиномаи адибон медиҳанд, аз тарафи дигар, оид ба ҳусну қубҳи санъати суҳан ва ҳунари эҷоди эҷодкорон, мақому мартабаи онҳо баҳс ба миён меоранд, ки ин ҷанбаҳои илмӣ - адабӣ доштани онҳоро тасдиқ менамояд.

Аз ин рӯ, тазкираҳо яке аз сарчашмаҳои муътамаду арзишманд барои омӯхтани таърихи адабиёт низ мебошанд.

АНВОИ ШЕЪР ДАР АДАБИЁТИ АСРҲОИ XVI ВА XVII

Анвои шеър дар адабиёти асрҳои мазкур асосан аз ғазал, қасида, мусаммаат, қитъа, рубой, манзумаву дoston иборат мебошад. Яке аз навъҳои адабии маъмул ва машҳури давраи мазкур жанри ҷовидонаву устувор - ғазал ба шумор меравад.

Ғазал дар таърихи адабиёт жанрест, ки асрҳои махсуси инкишофи худро (асрҳои XIII-XIV) дорад. Ҳатто дар адабиёт

ибораи асрҳои ғазалсароӣ қобили қабул гардидааст, ки шояд ифодагари талаботи замон ва табиати жанр бошад.

Бояд гуфт, ки дар инкишофи ғазали нимаи аввали асри XVI саҳми шоирони ғазалсароӣ аҳди мазкур - Абдурахмони Мушфиқӣ, Хоча Ҳасани Нисорӣ, Бадри ва дигаронро метавон таъкид намуд. Баъзе аз ин шоирон масалан, Абдурахмони Мушфиқӣ ҳатто ду девони ғазал доранд, ки то андозае қонуниятҳои таҳаввули жанри мазкурро дар ин давра фаро мегирад.

Бо дар назар доштани мавзӯӣ, мазмун ва мундариҷаву муҳтаво ғазали асри XVI асосан анъанавӣ бошад ҳам, дар ҷузъиёт тобишҳои фарқкунанда дорад. Шояд сӯзу фирок, дарду доғ, ноқомии бебарорӣ, ранҷу азоб, шиканҷаву ҷавр ва ғайра дар ғазали асри XVI (хусусан дар нимаи аввал) хеле беҳтар мушоҳида карда шавад. Ин ҳолат хусусан дар симои маҳбуба ба назар мерасад, ки ӯ бемехр, бадқаҳр, бераҳм, номехрубон, ҷафокор, золим, мағрур, яқрав, худписанд аст. Маҳбуба аз кардаҳои худ пушаймон намешавад ва бо вучуди ин хама, ошиқ пурсабру тоқат, бовафо, меҳрубон, ғамхор, устувор, тобовар, ҷафокаш мебошад.

Масалан, ҳасрати ошиқ дар байти зерин аз ғазали Ҳилолӣ:

*Хоҳам, ки ба зери қадамат зор бимирам,
Ҳарчанд кунӣ зинда, дигар бор бимирам.*

Ё худ дар ҷойи дигар ҳамин шоир мегӯяд:

*Дарди ман ишқ асту дармонаш ба ғайр аз сабр нест,
Чун кунам, к-аз дард мушқилтар бувад дармони ман.*

Дар асоси ғазалиёти шуароӣ маъруфи асри XVI метавон ба натиҷае расид, ки дар унсурҳои шаклии ғазали ин аср тозақорӣ мушоҳида нашавад ҳам, дар мазмунсозӣ ва ҳунари шоирӣ тозаҷӯиҳо дида мешавад.

Дар ғазали ин аср ишқ бо масъалаҳои дигари иҷтимоӣ саҳт омезиш ёфтааст. Ҳолати ошиқ басо ногувор ва тоқатфарсо аст, вале маҳбуба бепарвосту бераҳмиро пеша кардааст.

Ҷунончи:

*Хуни дил мегиряму ашқи ҷигархун мехӯрам,
Пеш аз ин май мекашидам, ин замон хун мехӯрам.
Ҳамчу нақши панҷае савсан дамад аз хоки ман,
Баски силии ҷафо аз дасти гардун мехӯрам.
Ваҳ, ки дар аҳди ҷавонӣ пир гаштам, Мушфиқӣ,
Чун нагардам пир аз ин ғамҳо, ки акнун мехӯрам?!*

Хунари шоирони ғазалсарои садаи мазкур дар чилои сухан, рангорангии ифода, маъноӣ баланд, ҷавлони андеша, корғирӣ аз санъатҳои шеърӣ, мазмунсозӣ, ҳаёлбофӣ ва ғайра аст, ки ин ҳамаро дар маҷмӯъ хунари эҷод меноманд.

Қасида. Дигар аз навъҳои маъмули адабии асри XVI қасида ба шумор меравад, ки дар ин навъи шеър мо хунари суханварию шоиронро бештар пай мебарем. Мушфиқӣ худ дар як қасидааш мефармояд, ки \bar{u} бо дар назар доштани мамдӯх хунари эҷодиро ба харҷ медиҳад:

*Шеъри ман гар зиннате дорад, зи юмни мадҳи туст,
Хона орояд, бале, ҳар кас ба қадри меҳмон.*

Дар ин аср аз навъҳои қасида бештар қасидаҳои мадҳӣ, ҳачвӣ, ҳасбиҳолӣ, шиквӣ, баҳория ва ғайра ба назар мерасад. Қасоиди фалсафӣ, орифона дар ин аср манзур намегардад. Аммо андешаҳои фалсафӣ ва орифона вучуд доранд.

Хусусияти дигари қасоиди ин давра аз он иборат аст, ки қасидаҳои мадҳӣ қомилан арзиши таърихӣ доранд, зеро амалу фаъолиятҳои сиёсии мамдӯхон асос ё худ ҷанбаи ситоишию онҳоро ташкил медиҳанд. Хонанда шахсияти мамдӯх ва шуғли пайвастаи \bar{u} , таваҷҷуҳи мадҳшаванда нисбат ба аҳли илму фазл, аҳли заҳмату фуқаро ва ғайраро хуб дармеёбад. Чунончи, матлаи як қасидаи мадҳии Мушфиқӣ далели қазовати мазкур аст:

*Биҳамдиллаҳ, ки олам эмин аст аз фитнаи даврон,
Ба даври адли Абдуллоҳхон ибни Сикандархон.*

Авзои таърихӣ дар чунин қасидаҳо хеле хуб баён карда мешавад:

*То кай нидои ҳодиса даври замон диҳад,
Кас нест дар ҷаҳон, ки қарори ҷаҳон диҳад.*

Қитъа. Яке аз навъҳои куҳанбунёду қадимӣ дар таърихи адабиёти тоҷик қитъа аст. Ин навъи шеъриест, ки бештар панду андарз, мавъизаву насиҳат, санаҳои таърихӣ, ҳаводису воқеоти муҳимми рӯзгори шахсиятҳо, симоҳои сиёсӣ, илмӣ, фарҳангӣ ва адабиро фаро мегирад. Аз тарафи дигар, он ҳаҷву нақӯиш, мазаммату танқид ва муносибати адибро бо замон ва абнои он муайян менамояд. Аз ин рӯ, ин яке аз жанрҳои ба ҳаёти ҷомеа хеле наздик низ ҳаст.

Қитъаҳои тамсилӣ, ки моҳияти андарзӣ доранд, дар ин давра хеде зиёд ба мушоҳида мерасанд.

Чунончи, қитъаи «Суроҳӣ ва шамъ»-и Мушфиқӣ бехтарин намунаи онҳост:

*Шабе бо суроҳӣ ҳамегуфт шамъ,
Ки: Эй мояи маҳфилорои дӯст,
Туро бо чунин қадри пеши қадаҳ
Сучуде паёнаӣ, бигӯ, аз чӣ рӯст?
Суроҳӣ ба ӯ гуфт: Нашиндаӣ?
«Тавозуъ зи гарданфарозон нақӯст».*

Мусаммат. Аз навъҳои хеле маъмули адабист, ки ҳатто дар асри X, дар ашъори устод Рӯдакӣ бандҳои монанд ба мусаммати мураббаъ дучор мешавад. Дар асри XI комилтарин намунаҳои онро Манучехрии Домғонӣ эҷод кардааст.

Дар лирикаи асри XVI шеъри тасмит дар шакли мусаллас дучор мешавад, ки намунаи барҷастаи онро Мушфиқӣ эҷод кардааст, ки ду банди онро ҳамчун намуна меорем:

*Рӯзе, ки ба савдои ту афсона шудам,
Бар шамъи таманнои ту парвона шудам,
Афтод нигоҳе зи иноят ба манат.*

*Аз хеш ба гамҳои ту бегона шудам
Чашии ту дилам рабуду девона шудам
Аз хандаи пинҳонишо мункир шуданат.*

Мусаммати Манучехрӣ дорои 14 банд аст, мавзӯи марказии он ишқ буда, ҷамоли маҳбуба бо кулли ҷузъиёт тавассути ташбеҳшавандаву ташбеҳкунанда ба намоиш гузошта мешавад.

Шакли шеърии мазкур аз нигоҳи мазмуну муҳтаво ҳамрӯ, ишқӣ, мавъизатӣ, васфӣ ва ғайра мешавад.

Рубой. Рубой дар адабиёти асри XVI пас аз ғазалу қасида аз маъмултарин анвои адабии ғиноӣ ба шумор меравад.

Аз ахбори сарчашмаҳо маълум мешавад, ки баъзе шоирони асри XVI асосан рубоисаро будаанд. Масалан, ҳатто маҳз барои рӯ овардан ба ин жанр Шайхи Рубой барин эҷодкорон лақаби худро аз жанри мазкур гирифта будаанд. Ба ҳамин тариқ, шоирони дар ин жанр устод мисли Вазеҳии Аҳсекатӣ, Ҳаким Рукноӣ Кошӣ, Азизи Самарқандӣ ва дигарон асосан рубоӣ сароидаанд. Ҳатто дар нимаи аввали асри XVI таълифи рубоӣи шаҳрошӯб басо ривож ёфт, ки сарчашмаҳо то 160 рубоӣи шаҳрошӯбро қайд

кардаанд. Албатта, инкишофи рубоӣ ба тақозои мавзӯии он вобастагӣ дорад, зеро он метавонад мавзӯҳои ирфонӣ, динӣ, фалсафӣ, ишқӣ, мавъизатӣ, шиквой, сиёсӣ, ҳаҷвӣ, ҳамрӣ, мадҳӣ, васфӣ ва ғайраро дар бар гирад.

Манзума ва дoston. Манзума лафзи арабӣ буда, ба маънии назмшуда, ба назм даровардашуда гуфтан аст. Дар истилоҳи адабӣ шакли махсус, ки дорои хусусиятҳои ҷудоғонаи жанрӣ бошад, нест. Ғоҳе дostonҳои лирикии ҳаҷман хеле хурдро манзума гуфтаанд.

Аммо дoston дар эҷоди бадеъ ба чанд маънӣ кор фармуда мешавад. Дoston ба маънии машҳур шудан паҳн гардидааст. Дoston яке аз лақабҳои Рустам низ ҳаст. Ин калима ба маънии макр, найрангу фиреб низ меояд:

*Бад-ӯ гуфт: Марди шабистон наям,
Маҷӯям, ки бо банду дoston наям.*

Дар истилоҳи адабӣ дoston асари калонҳаҷми бадеии манзуму мансурро меноманд, ки дар он ҳаводиси муҳимму барҷаста тасвир гардида, сужети муайян дорад.

Баъд аз Инқилоби Октябр дар адабиёти тоҷик истилоҳоти адабии повест, роман, баллада, поэма ворид шуда, мафҳуми дostonро хеле маҳдуд намуд. Дoston ҳамчун ифодагари поэмаи ҷунонӣ боқӣ монд. Махсусан, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ намунаи комили дostonи асримиёнагии форс-тоҷик аст. Ҳаводису воқеот, доираи фаъолияти қаҳрамонон, сужети пайваста ва муттасил инкишофёбанда тасвир ва нигошта мешаванд, ки ин ҳама боиси зуҳури образҳои мукаммалӣ бадеӣ мегардад.

Ба ҳамин тариқ, дoston сужети мукаммалу муфассал ва тӯлонию пайвастаро талаб менамояд. Дoston тӯли асрҳои зиёд равону мушаххасу дақиқ шудааст. Ин аст, ки дostonҳои ишқии романтикӣ, лирикии эпикӣ, ахлоқию фалсафӣ, сӯфиёнаву орифона, мочарочӯёна ва ғайра таълиф шудаанд. Дар дostonҳои қаҳрамонӣ нақлу ривоят ва дар дostonҳои ишқии романтикӣ муколама (диалог) мавқеи марказӣ дорад. Аз ҷумла, «Варқаву Гулшоҳ»-и Айюкӣ, «Вису Ромин»-и Фаҳруддини Гургонӣ ва ғайра намунаҳои ҷунин дostonҳоянд.

Намунаҳои барҷастаи дostonҳои ахлоқӣ дар асри X ба вучуд омада бошанд ҳам, дар асрҳои XI-XIII машҳуртарин дostonҳои сӯфиёнаву орифона таълиф шудаанд, ки ҷун намуна асари

нахустини ирфонӣ «Ҳадикат-ул-ҳақиқа»-и Саной (асри XII), «Мантиқ-ут-тайр»-и Аттор (асри XII), «Маснавий»-и Ҷалолуддини Балхӣ (асри XIII) ва ғайраро метавон зикр намуд.

Равияи дигари дostonсароиро, ки аз «Вису Ромин»-и Фаҳруддини Гургонӣ оғоз мешавад, Низомӣ такони ҷиддие дод ва доир ба баъзе асарҳои он, аз ҷумла «Лайлию Мачнун» то 147 ҷавобия ба вучуд омад. Яке аз сабабҳои машҳур гардидани жанри мазкур дар адабиёти форс-тоҷик он аст, ки дoston дар ин адабиёт таърихи басо тӯлонӣ дошта, заминаҳои миллии он ба ёдгориҳои адабиёти тоисломӣ, адабиёти паҳлавӣ ва аз он пештар ҳам рафта мерасад. Намунаи барҷастаи дostonҳои аҳди паҳлавӣ дostonи «Дарахти Асурик ва Буз» мебошад.

Дар сурудани шаклҳои гуногуни дoston, асосан дар таърихи адабиёти асрҳои миёна хидмати Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Саной, Носири Хусрав, Аттор, Ҷалолуддини Балхӣ, Низомӣ, Хусрав, Ҳочу, Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Мушфиқӣ, Бедил, Шохин ва дигарон шоистаи таҳсин аст.

Адабиёти асри XVI, ки аввалин асри инқирози сохти феодали мебошад, дар адабиёт низ ин гардиши таърихӣ - сиёсӣ бетаъсир нест.

Агар мо танҳо ба таҳаввули жанри дoston дар адабиёти садаи мазкур назар андозем, мебинем, ки дар ин давра дoston хеле пеш рафтааст.

Дар жанри эпикӣ адабиёти асри XVI бештар анъанаҳои дostonсароии Низомии Ганҷавӣ (дostonҳои «Хамса»), Шамсуддини Муҳаммад ибни Аҳмади Табрэзӣ, ки дар асри XVI дostonи «Меҳру Муштарӣ» ё худ «Ишкнома» навиштааст, ё ин ки Ҷомӣ (дostonҳои «Ҳафт авранг») бештар ба мушоҳида мерасанд. Дар асри XVI дostonҳои ишқӣ «Лайлию Мачнун» (Ҳилолӣ, Мавҷӣ Қосимхони Бадахшонӣ), «Юсуфу Зулайҳо» (Мавҷӣ Қосимхони Бадахшонӣ, Амир Пӯлодхоча ибни Девонхочаи Бадрӣ), «Шоҳу Дарвеш» (Ҳилолӣ), «Гулзори Ирам» (Мушфиқӣ) рӯйи қор омадаанд, ки ҳар кадом дар таърихи адабиёти давр мақоми махсус доранд.

Инчунин, дар ҳамин давра чандин дostonи таърихӣ таълиф шудаанд. Аз ҷумлаи он дostonҳои таърихӣ «Зафарнома» (Амир Пӯлодхочаи Бадрӣ), «Ҷаҳоннома» (Мушфиқӣ) мебошанд. Аз тарафи дигар, тахти таъсири осори ирфонӣ, инчунин «Хамса»-ҳои Низомии Ганҷавию Хусрави Деҳлавӣ, махсусан, шоҳасарҳои манзуму мансури ахлоқӣ адабиёти тоҷик, китобҳои «Бӯстон»-у

«Гулистон» (Саъдии Шерозӣ), асари адабӣ-ахлоқӣ ва фалсафии «Сифот-ул-ошиқин» (Ҷилолӣ) ба арсаи эҷоди бадеъ омадааст, ки хеле арзишманд ва муҳим мебошанд.

Дар баробари дostonҳои ишқӣ, ахлоқӣ, фалсафӣ, тасаввуфӣ ва ғайра, инчунин, дostonҳои адабӣ - таърихӣ низ дар ин давра таълиф шудаанд, ки оид ба авзои сиёсӣ - таърихии замон, фаъолияти зиммдорони вақт, рӯҳия ва аҳволи халқ, табақаҳои иҷтимоии ҷамъият маводди фаровон медиҳанд. Аз ин нуқтаи назар, ҷунон ки ишора шуд ду дostonи таърихӣ дар асри XVI рӯйи қор омадааст, ки ҷавобгӯи қазовати дар боло зикргардида мебошад. Ин дostonҳо яке таҳти унвони «Зафарнома» аз Амир Пӯлодхоча ибни Девонхочаи Бадрӣ ва дигаре «Ҷаҳоннома»-и Абдурраҳмони Мушфиқӣ мебошанд. Бояд гуфт, ки ҳар ду асар ба лашкаркашиҳои Абдуллоҳони Шайбонӣ бахшида шуда, ҳаводису воқеоти сиёсӣ - таърихии нимаи дуюми асри XVI-ро дар бар мегиранд. Ҳар ду асар дар шакли маснавӣ ва дар баҳри мутақорибии мусаммани маҳзӯф ё мақсур иншо шудаанд.

Аз сӯйи дигар, то андозае ин дostonҳо суннати эҷоди осори ҳамосиро таҳким бахшидаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. *Сабабҳои барҳамхӯрии империяи Темуриёро шарҳ диҳед.*
2. *Империяи Темуриёро кадом сулола расман аз миён бурд?*
3. *Сабаби ба зудӣ шикаст хурдани ҳукумати Шайбонихон аз ҷӣ иборат буд?*
4. *Омилҳои тезтундшавии муносибатҳои мазҳабии замони Сафавӣҳо дар ҷист?*
5. *Марказ ва ҳавзаҳои адабии асрҳои XVI ва XVII-ро номбар кунед.*
6. *Кадам адибони доираҳои адабии Мовароуннаҳру Хуросонро медонед?*
7. *Хусусиятҳои ҳаёти адабӣ ва фарҳангӣ дар қаламрави Эрону Ҷинд аз ҷӣ иборат аст?*
8. *Тазкира ҷӣ гуна асар аст?*
9. *Кадам тазкираҳо ва тазкиранигорони ин асрҳоро медонед?*
10. *Доир ба «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутирибӣ маълумот диҳед.*
11. *Арзиши илмӣ - адабии «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Нисориро баён кунед.*
12. *Доир ба тазкираҳо ва тазкиранигорони ин давраҳо маълумот диҳед.*
13. *Дар адабиёти ин асрҳо кадом навъҳои шеър маълум буданд?*
14. *Муҳимтарин хусусиятҳои газали асри XVI-ро шарҳ диҳед.*
15. *Дар ин асрҳо беитар кадом навъи қасида инкишоф ёфтааст?*
16. *Муқаттаоти шоирони ин асрҳо беитар кадом мавзӯҳоро дар бар мегиранд?*

17. Дар бораи мусаммат ва хусусиятҳои жанрии он чӣ медонед?
 18. Мавқеи рубоӣ дар адабиёти асрҳои XVI - XVII чӣ гуна аст?
 19. Доир ба дostonсароёни машҳури асрҳои XVI - XVII маълумот диҳед.
 20. Тафовути дostonу манзума дар чист?
 21. Кадом омилҳо сабаби ривож ёфтани дoston ва дostonсароӣ гардидааст?

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Тебуриёни Ӣинд ё Бобуриён кадом солҳо дар қаламрави Ӣиндустон ҳукмронӣ кардаанд?

A. Солҳои 1700-1800	C. Солҳои 1500-1606
B. Солҳои 1600-1700	D. Солҳои 1500-1726
E. Солҳои 1526-1858	

2. Асосгузори давлати Тебуриёни Ӣинд кӣ буд?

A. Шоҳичаҳон	C. Аврангзеб
B. Чаҳонгир	D. Фаррух–Сияр
E. Бобур–Мирзо	

3. «Тазкират-ут-таворих»-ро кадоме аз ин донишмандон таълиф кардааст?

A. Муҳаммад Авфӣ	C. Давлатишоҳи Самарқандӣ
B. Аттори Нишопурӣ	D. Ҷомӣ
E. Абдуллоҳи Кобулӣ	

4. Кадоме аз ин тазкираҳоро Сайидмуҳаммад Мутрибии Самарқандӣ таълиф намудааст?

A. «Каиф-ул-маҳҷуб» ва «Тазкират-ул-авлиё»-ро
B. «Лубоб- ул-албоб» ва «Майхона»-ро
C. «Нафаҳот-ул-унс» ва «Маҷолис-ун-нафоис»-ро
D. «Тазкират-ут-таворих» ва «Тухфаи Сомӣ»-ро
E. «Нусхаи зебои Чаҳонгир» ва «Тазкират-уш-шӯаро»-ро

5. Дар кадоме аз ин тазкираҳо дар бораи 713 адиб маълумот дода шудааст?

A. «Лубоб-ул-албоб»	C. «Нафаҳот-ул-унс»
B. «Тазкират-ул-авлиё»	D. «Маҷолис-ун-нафоис»
E. «Тухфаи Сомӣ»	

6. Дар кадоме аз ин тазкираҳо дар бораи 197 тан адиб маълумот дода шудааст?

A. «Лубоб-ул-албоб»	C. «Маҷолис-ун-нафоис»
B. «Тазкират-уш-шуаро»	D. «Нафаҳот-ул-унс»
E. «Тазкират-ут-таворих»	

7. Байти мазкурро кӣ гуфтааст?

*Хоҳам, ки ба зери қадамат зор бмирам,
Ҷарчанд кунӣ зинда, дигар бор бмирам.*

A. Ҳофиз	C. Саййидо
B. Камол	D. Ҷомӣ
E. Ҳилолӣ	

АБДУРРАҲМОНИ МУШФИҚӢ

*Ба арзи ҳол ҳочат,
Мушфиқӣ, нест,
Агар авроқи девони
ман он ҷост.*

Шоир ва ҳаҷвнигори ноии тоҷик Абдурраҳмони Мушфиқӣ дар шаҳри Бухоро, тақрибан соли 1525 таваллуд шудааст. Падару бобои шоир аслан аз Марв будаанд. Ин аст, ки Мушфиқӣ баъзан ба Марвӣ будани худ ишораҳо мекунад. Шоир дар шаҳри Самарқанд ба Абдуллоҳхон қасидае навишта, аз мулки хеш, аз Бухоро дур афтодани худро хабар медиҳад.

«Ғариби мулки хешам дар замони давлатат, шоҳо!»

Мушфиқӣ дар хурдсолӣ аввал аз падар ва баъд аз модар ятим мемонад. Дар ин бора баъзе ишораҳои шарҳиҳолии ӯ гувоҳӣ медиҳанд.

Чунончи:

*Бо падар хурсанд будам, бевафой кард умр,
Меҳр бар модар ниҳодам, ёфт модар ҳам вафот.*

Мушфиқӣ аз сабаби тангии маишӣ ба хидмати яке аз хунармандони шаҳри Бухоро дохил шуда, аз ӯ бисёр имдодҳо мебинад. Бо дастгирии ин марди шариф таҳсили ибтидоиро ба поён расонида, ба мадраса дохил мешавад.

Мушфиқӣ илмҳои ҷорӣ замонааш: ҳикмат, ҳайат, нучум, рамлу ҳисоб, каломро хуб меомӯзад. Хусусан улуми адабӣ ва аз ин миён назро бештар дӯст медорад:

*Шеър оби ҳаёт аст, ҳуш он ном, ки монад
Ҷовид зи оби сухани марди сухандон.*

Давраи аввали сабзиш ва камолоти маънавии шоир дар шаҳри Бухоро сипарӣ мешавад. Ӯ шеърғӯиро дар ҳамин шаҳр шурӯъ кардааст. Мактабҳои адабии Бухоро Мушфиқиро ҳамчун шоири тавоно мепазиранд, вале ҳасудони дарборӣ ӯро хеле фишор медиханд. Шоир дар ҷавонӣ голибан ашъори мутоибавӣ гуфтааст, зеро даврони ятимӣ ва бепарастории ӯ ба эҷоди чунин ашъор боис гардидааст.

Мушфиқӣ соли 1564 ба Самарқанд меояд, ки шояд сабаби сафари шоир ҳамон тангии маишӣ бошад. Шоир дар Самарқанд ба вазифаи китобдори Султон Саид пазируфта мешавад ва даҳ сол дар ин шаҳр иқомат мекунад. Ӯ дар ситоиши Султон Саид чанд қасида низ эҷод кардааст ва девони якуми ғазалиёти худро низ ба ин ҳоким бахшидааст. Аз баъзе ишораҳои шоир пайдост, ки рӯзгори ӯ дар Самарқанд низ чандон хуб набудааст:

*Хони олиқадри кайвонманзилат Султон Саид,
Пеши даргоҳи ту гардуни муалло ҳеч нест.
Арзи ҳоли ман, ки ҳастам заррае безътибор,
Назди хуришеди замири оламоро ҳеч нест.
Шуд се соли расо, к-аз ҷинси ҷаву гандум маро
Дона ҷуз дар мазраи Парвину Ҷавзо ҳеч нест.
Қуръа афкандам барои фол, мӯрон саф заданд,
Нуқтаҳоро дона пиндоранд, аммо ҳеч нест.*

Ҳамин гуна ишораҳои шикоятӣ дар ашъори Мушфиқӣ хеле зиёд ба назар мерасад. Аксари ишораҳои шоир моҳияти иҷтимоӣ дошта, ҳасрати адиб аз тангии маишӣ мебошад:

*Шаҳо, ту мардуми чашми саводӣ оламро,
Ба лутфу раҳмати ту мардуме намеёбам.
Шунидаам, ки Самарқанд ҷаннати дунёст,
Чӣ Одамам, ки дар ӯ гандуме намеёбам.*

Баъзан чунин ҳолат ҳам рух додааст, ки инъомҳои хон ҳатто ба шоир ё қисман ва ё умуман намерасидаанд. Чунин муносибат Мушфиқиро водор кардааст, ки бевосита ӯ ба худи шоҳ муроҷиат намояд:

*Подшоҳо, чакмани инъомро меҳтар надод,
Дар либоси назм бо ӯ гуфтугӯ хоҳад шудан.
Чун ба таври ошӣ чизе аз ӯ ҳосил нашуд,
Ҷанги чакман дар миёни мову ӯ хоҳад шудан.*

Дар баъзе мавридҳо Мушфиқӣ ба вазири хон-Осаф ҳам мурочиат намуда, ба ин восита шоҳу вазирро аз нобасомониҳои дохили дарбор огоҳ месозад, ки «об аз сар лой аст» ва бояд пеши чунин кирдорҳои зишт гирифта шавад:

*Осафо, шаб омадам сӯйи висоқи худ савор,
Асти мискини маро аз фикр сар боло нашуд.
Дар ҳаёли ҷав ҳама шаб дидаи ӯ мепарид,
Хостам бар чашми ӯ коҳе ниҳам, пайдо нашуд.*

Албатта, чунин шикваҳои Мушфиқӣ оҳанги чолиби ҳазлу шӯхӣ низ гирифтаанд ва шояд яке аз сабабҳои аз мадди назари амиру вазир дур афтодани талабҳои шоир гардида бошад. Масалан, дар ин байт аз беманзилии чунин шикоят менамояд:

*Дар Самарқанд имтиҳон кардам, ки ёбам хонае,
Беҳтар аз байти тахаллус хонае пайдо нашуд.*

Аз баъзе ишораҳои шоир бармеояд, ки дар ибтидо рӯзгори ӯ нисбатан беҳтар буда, ҳатто муҳити дарбор низ барояш созгор будааст. Мушфиқӣ он хушҳолиҳоро ба ёд оварда, дар як ғазали худ аз гузашти он рӯзҳо афсӯс меҳӯрад:

*Хуни дил мегиряму ашки ҷигархун меҳӯрам,
Пеш аз ин май мекашидам, ин замон хун меҳӯрам.
Ваҳ, ки дар аҳди ҷавонӣ тир гаштам, Мушфиқӣ,
Чун нагардам тир аз ин гамҳо, ки акнун меҳӯрам?!*

Пас аз вафоти Султон Саид соли 980 (1573) бародари хурди ӯ Ҷавонмардалиӣ ба тахт мешинад, вале соли 1576 писарони Ҷавонмардалихон аз падар рӯ гардонида ба Абдуллоҳхон забон як намуда буданд. Абдуллоҳхон ҳуди ҳамон сол Ҷавонмардалихонро қатл намуда, баъди чанд муддат он ду писари Ҷавонмардалихонро низ ба қатл мерасонад. Нобасомониҳо, албатта, ба Мушфиқӣ саҳт фишор меоранд ва ӯ азми сафари Ҳиндустон мекунад, зеро дер боз чунин орзу дошт. Дар Мовароуннаҳр овоза шуда буд, ки гӯё шоҳи Ҳиндустон–Ақбаршоҳ шеърпарасту шоирдӯст аст. Мушфиқӣ низ соли 1577 ба Ҳиндустон меравад. Ёро Ақбаршоҳ хуш пазируфта бошад ҳам, пас аз як сол, соли 1578 шоир боз ба диёри худ меояд:

*Кардам сафари Ҳинду пушаймон шудам он ҷо,
Гардид бадал рӯзи сиёҳам ба шаби тор.
Дидам, ки агар боз наоям ба вилоят,
Хуни ҷигарам меҳӯрад ин Ҳинди ҷигархор.*

Аз баъзе ғазалҳои Мушфиқӣ маълум мешавад, ки шоир аз сафари Ҳинд пушаймон баргаштааст:

*Сафар кардам фироқи дилрабое пеши ман омад,
Намерафтам, зарурат шуд, балое пеши ман омад.
Гаму дарди ҷудой кам шавад аз қатъи манзилҳо,
Ба ҳар манзил гаму дарди ҷудое пеши ман омад.
Ба гурбат мурдан осон менамуду зиндагӣ мушикл,
Чӣ кори мушикле, осоннамое пеши ман омад.*

Мушфиқӣ пас аз сафари Ҳинд ба дарбори Абдуллоҳхон роҳ меёбад. Шоир дар як муддати кӯтоҳ дар байни аҳли дарбор ва бевосита пеши Абдуллоҳхон обрӯю эътибор пайдо мекунад. Ӯ дар як муддати кӯтоҳ ба мартабаи маликушшуарой мушарраф мешавад. Вазъи моддии рӯзгори ӯ низ беҳтар мегардад. Мутаассифона, ин ҳолат замоне даст медиҳад, ки умри шоир аз шаст гузашта буд. Ба ин маънӣ шоир чунин ишора мекунад:

*Имтиҳон кардаанд пирӯ чавон,
Ҳеҷ кори фалак ба сомон нест.
Ком бахшад даме, ки ком намонд,
Нон ба вақте диҳад, ки дандон нест.*

Поёни умри Абдурраҳмони Мушфиқӣ дар шаҳри Бухоро гузаштааст. Ӯ соли 1588 дар ҳамин шаҳри бостонӣ аз ин олам чашм бастааст. Ӯро дар ҷавори мазори Шайх Ҷамол дафн кардаанд. Дар санги мазори шоир байте аз як ғазали худи ӯ сабт шудааст:

*Ба хоки Мушфиқӣ он дам, ки дӯстон гузаранд,
Расад ба хотири эшон, ки хоксоре буд.*

МЕРОСИ АДАБИИ МУШФИҚӢ

*Шуд, Мушфиқӣ, аз килкат оини сухан тоза,
Мушикинафасон бинанд анфоси ту мушикинтар.*

Аз Абдурраҳмони Мушфиқӣ то рӯзгори мо осори зерини адабӣ боқӣ мондааст:

1. Девони мутоибот.
2. Ду девони ғазалиёт.
3. Девони қасоид.
4. Се маснавӣ: «Соқинома», «Гулзори Ирам», «Ҷаҳоннамо».

Дар эҷодиёти Абдурраҳмони Мушфиқӣ ғазал мақоми аввалиндараҷа дорад. Ду девони ғазалиёти шоир аз ҷаҳор ҳазор

байт иборат аст. Мавзӯҳои асосии ғазалиёти шоир асосан ишқу исёнҳои ботинии инсон, садои қалбҳои лабрези муҳаббат, сӯзи ошиқу бемехрии маҳбуба, ниёзи ошиқу бениёзи маъшуқа, маю бодагусорӣ, мусиқию навохоҳӣ, тасвири баҳору ситоиши табиат ва ғайра аст. Ин мавзӯҳо бо ангезаҳои дигари иҷтимоӣ: беадолатию золимӣ, бемехрию сустпаймонӣ, ҳавобаландию кибр, фиребу дасисакорӣ, мунофиқию авомфиребӣ ва ғайра хеле қавиянд.

Шоир дар суннати ғазалсароӣ ғолибан ба Ҳасани Дехлавӣ ва Камоли Хучандӣ пайравӣ мекунад:

*Назми ту, Мушфиқӣ, ба Камолу Ҳасан расид,
Ту гуфтай, ки пайравӣ пири Хучандиям.*

Аз ин ҷост, ки ғолибан ҳаҷми ғазалҳои Мушфиқӣ 6-7-байтӣ буда, дар онҳо мавзӯҳои ишқӣ ҷойи аввалиндараҷа доранд.

Чунончи:

*Дар гамат дилро фигуро хаста мегӯем мо,
Аҳли дардем, ин сухан дониста мегӯем мо.
Бар дили мо он чи аз тоқи ду абрӯят гузаит,
Бо худ аз девонагӣ пайваста мегӯем мо.
Меравӣ тунду дуоғӯён зи дунболи туанд,
Ваҳ, ки меранҷӣ, агар оҳиста мегӯем мо.
Гуфтам, ай гул, он даҳонро пистаи хандон биғӯ,
Ин сухан, гуфт, аз даҳони писта мегӯем мо.
Риштаи ҷони рақибон бар сари коқул мабанд,
Фитнае хоҳад шудан, сарбаста мегӯем мо.
Ҳар касе пурсад зи ашқи мо ҷавоби ин сухан,
Чеҳра аз хуноби ҳасрат шуста мегӯем мо.
Мушфиқӣ, ҳар кас чӣ донад мастию ворастигӣ,
Бо гирифтагони азхудраста мегӯем мо.*

Беҳуда нест, ки устод С.Айнӣ ғазали болоро «Ғазале, ки сар то ба пояи мисли ин ғазал хуб, латиф, равон афтад, кам аст»- мегӯяд.

Бешубҳа, чунин ғазалҳои шоир хеле хунармандона, дилкаш, ҳушад, мақбулу матлуб эҷод шудаанд. Хусусан, вобаста ба мавзӯ, мазмуну муҳтавои ғазал ҳунари шоир комилан ҷавобгӯ буда, тасвиргарӣ ва маъниофарини мазмунсозӣ барҷаста аст. Дар иртибот ба ин ҷанба хусусиятҳои шаклии ғазал низ ҷолиб мебошад.

Ғазал мураддаф буда, радифи он мураккаб аст ва аз ду калима фароҳам омадаву пас аз қофия ҷойи гирифтааст. Қофияҳои ғазал калимаҳои хаста, дониста, пайваста, оҳиста, писта, сарбаста, шуста, раста мебошанд. Қофияҳои мазкур асосан муқайяд буда, таҳкими ғоявӣ ғазалро таъмин намудаанд.

Ғазал дар баҳри рамали мусаммани маҳзуф иншо шуда, афӯбили он чунин шакл дорад:

- v - - / - v - - / - v - - / - v -

яъне: фӯбилотун, фӯбилотун, фӯбилотун фӯилун.

Ғазал ишқӣ бошад ҳам, дар он ҳаҷру фирок, сӯзу гудоз, нозу истиғно, бераҳмию бемеҳрии маҳбуба ба тасвир омадааст. Аз ин рӯ, оҳангҳои иҷтимоӣ пайдо намудани он бесабаб нест. Зеро шоир барои таъсирирокии сухан ва дилнишинии баён ҳолати образҳои лирикиро хеле нозук муоина мекунад. Ӯ чунин назокати ҳунари эҷодро дар офариниши ғазал бештар аз Ҳасани Дехлавӣ ва Камоли Хучандӣ омӯхтааст.

Мушфиқӣ ишқӣ инсонӣ, муҳаббати заминиро ҳамчун як воситаи хеле ҳалқунандаи ҳаёти инсонҳо, сарнавиштсоз ба тасвир мегирад. Аз ин рӯ, ишқӣ инсонӣ низ бояд поку покиза ва беолоишу мусаффо бошад. Вале ин чанба дар тасвири Мушфиқӣ моҳияти илҳомбахшӣ ҳам дорад ва аз ин рӯ, мушаххас карда мешавад. Барои шоир он лоларӯёни Самарқанд аст:

*Мушфиқӣ, бе лоларӯёни Самарқанд ин қадар
Сӯхтаи, к-аз доғҳо шуд синаам нақши чаҳон.*

Дар ғазалиёти Мушфиқӣ чузъиёти образҳои лирикӣ хеле уҳдабароёна васф карда мешавад. Шоир ба воситаи тавсифҳои «хусни хатти голиябӯ», «бандаи рӯи», «ҳаваси ҳар сари мӯ», «ҳоки сари кӯ» ва ғайра ба маҳбуба сидқан изҳори муҳаббат мекунад. Дар ишқӣ маҳбуба садоқати асили худро баён менамояд. Зикри чузъиёти васфшаванда сӯзу гудози ошиқро чонгудозтару синасӯзтар чилва медиҳад.

Чунончи:

*Волаи хусни хати голиябӯи ту шавам,
Ваҳ, чӣ зебо шудай, бандаи рӯи ту шавам.
Ғар шавад ҳар нафасе дар тани ман ҷони дигар,
Ғар нафас ҷон диҳаму зинда ба бӯи ту шавам.
Ман на он ошиқам имрӯз, ки чун булҳавасон
Талабам коми дилу ранҷа зи хӯи ту шавам.
Сари мӯе шудаам аз гаму дорам ҳавасе,
Ки фидои ҳаваси ҳар сари мӯи ту шавам.
Зиндаву мурда бар инам, ки ба ҷоёе наравам,
Дар қадам бошаму ҳоки сари кӯи ту шавам.
Сад нақӯи зи руҳат дидаму як ҷон додам,
Чӣ аҷаб, ғар хичил аз рӯи нақӯи ту шавам.*

*Мушфиқӣ аз ҳама сӯ рӯ ба ту дорад ғаму дард,
Шавқро раҳгузаре нест, ки сӯйи ту шавам.*

Дар лирикаи ишқии Мушфиқӣ мавзӯҳои пурракунандаи ишқу ошиқӣ: май, бодапаймоӣ, садои мусиқӣ, навозандагӣ, баҳор, насими субҳгоҳӣ, садои булбулону ҳазордастон, резиши борони найсону садои чӯйчаҳо, накҳати гулзорҳову махмалосо гардидани намуди зоҳирии замин ва ғайра чузъиёти тасвир мебошанд:

*Рухат имшаб, ки ҳамчун гул зи тоби май арақ карда,
Аҷаб дорам, ки моҳ аз ҳола худро дар табақ карда.*

Ё ин ки:

*Баҳор шуд, кадаҳ он беҳ, ки ранги лола намояд,
Бунафша дар назар ояд, сари гизола намояд.
Зи доғи лола расад дар чаман ба хотири мастон,
Саводи нарғиси соқӣ чу дар пиёла намояд...*

Рӯ овардани шоир ба маю бода, мусиқию суруд рамзи хушгузаронии умр, ғанимат донистани лаҳзаҳои зиндагӣ, баҳрабардорӣ аз ҳаёт, барҳамзании нобасомониҳои рӯзгор, печидагиҳои ҳаёт, канораҷӯӣ аз ғаму дарди замона мебошад. Бо дар назар доштани ҳамин ҷанба шоир таъкид менамояд, ки:

*Гар нишоти умр хоҳӣ, бе маи гулгун мабош,
Ҳамчу даври гул ғанимат дор ин айёмро.*

Вобаста ба рӯзгори нисбатан қашшоқонаи Мушфиқӣ, асосан лирикаиишқиишоирсаршоразмазӯҳои дигари иҷтимоист. Оҳангҳои иҷтимоӣ, хусусан дар ғазалҳои ӯ хеле баландсадо буда, ҳатто баъзан ғазалҳои алоҳидаро фаро гирифтаанд. Дар баъзе ғазалҳои иҷтимоии шоир ҳам радиф (агар мураккаб бошад, боз бештар) ва ҳам қофия бори гоյавӣ мекашанд. Ин ҳолат саргузашти қаҳрамони лирикиро боз ҳам возеҳтару равшантар ва ошкоратар чилвагар месозад:

*Ҳар шабе аз оҳи дил қошонаро отаи занам,
Шамъро сӯзам, дили парвонаро отаи занам.
То ба рағми ман насозад хонаи шират рақиб,
Пеш аз мурдан ба кӯят хонаро отаи занам.
Бо ҳама раъноӣ аз оҳи дилам андеша кун,
Хирмане сӯзад, агар як донро отаи занам.
Ин ҳама отаи ба ҷони ман зи дасти дил фитод,
Гар ба даст афтад, дили девонаро отаи занам.
Ҷойи ҳар отаи дар ин вайрона доғи ҳасрат аст,*

*Чойи он дорад, ки ин вайронро отаиш занам.
Мушфиқӣ, дар дафтари айём мазмуни фаност,
Оқибат авроқи ин афсонаро отаиш занам.*

Бешубҳа ғазали боло яке аз ғазалҳои шоир аст, ки мазмуни бисе баланди иҷтимоӣ дорад. Дар эҷоди чунин шеърҳо Мушфиқӣ хеле қавипанча мебошад, зеро ҳолати мазкур шояд дар иртибот бо авзои таърихӣ замони ӯ пеш омада бошад. Ӯ мегӯяд:

*Ҳаргиз нафасе шод надидам дили худро,
Аз банди ғам озод надидам дили худро.
То ғам нахӯрад кас, нашавад манзили обод,
Ғам хӯрдаму обод надидам дили худро.*

Оҳангҳои иҷтимоӣ дар навъҳои дигари лирикии шоир низ хеле хуб ба мушоҳида мерасад. Ба ин маънӣ ӯ дар ин рубоӣ мегӯяд:

*Султон сухан аз сипоҳу зар мегӯяд,
Тоҷир сухан аз суду сафар мегӯяд.
Дар ҳар сухане шеваи мо тадбир аст,
Тақдир, вале ҳарфи дигар мегӯяд.*

Дар ин рубоӣ масъалаи қазову қадар баён шудааст. Адиб се тоифаро зикр намуда гуфтан мехоҳад, ки андешаи инсон вобаста ба қору пешаи ӯст. Аз тарафи дигар, инсон дар қадом қой ва қадом пешае, ки фаъолият қунад, хатман суду зиёро пешаи назар меорад. Мақсади ӯ ба даст даровардани ғоида мебошад. Аз ин ҷост, ки новобаста ба қасбу қор мақсад, ҳавасу орзу пайваста дар сари инсон ҳаст. Диле бе ҳавасу саре бе орзу нест. Масалан, султон пайваста меандешад, ки тавассути зӯр, қувва, яъне сипоҳ, суду ғоида, яъне зар аз қучо ба даст биёрад. Ё ин ки тоҷир, бозаргон, аҳли савдо ҳамеша саъй дорад, ки ба қучо сафар қунад ва аз қучо ба қучо қӣ биёраду бибарад. Вале ин ҳама аз доираи сарнавишт берун нест. Яъне ин ҳама марбут ба тақдир аст.

Мушфиқӣ дар баробари мадҳи султонҳо, ситоиши шоҳону амирон, онҳоро танқиду сарзаниш ҳам мекунад. Ӯ дар ин рубоӣ мегӯяд:

*Султон, ки зи қоҳ рӯ ба дарвеш накард,
Сад хона қам аз симу зари хеш накард.
Бо он ки замину осмон мулки Худост,
Як хона барои худ бино беш накард.*

Ҳадаф дар ин рубой низ қазову қадар аст. Ба шоҳ баландии мартаба имкон наметад, ки ҳамнишини дарвеш бошад. Инчунин шоҳон соҳиби зару сими давлатанд, яъне хазинадоранд, вале аз як хона зиёд барояшон зарурат надорад. Ин ҷо мисраи «*На шоҳаншоҳ бурд аз як кафан беш*» ба ёд меояд, ки ба рубоии зикршудаи Мушфиқӣ ҳаммазмун мебошад.

Умуман дар лирикаи Мушфиқӣ аз нигоҳи мазмуну муҳтаво ва мавзӯи ғазалиёту рубоӣҳои ӯ хеле ба ҳам наздиканд. Зеро ишқу ошиқӣ, ҳаҷру висол, сӯзу фирок, вафову бевафой, садоқату носодиқӣ, сабуриву носабурӣ, ҳассосию беҳиссия ва ғайра дар ғазалиёту рубоӣҳо хеле маълум буда, шоир ин навъҳои адабиёти хеле ба зиндагии мардум наздик намудааст. Ё худ бо рамзу кинояҳои андаке иқтифо мекунад. Масалан, ҳадаф аз май ва мастӣ ба андешаи шоир, фориг будан аз ғами замон, ғанимат донишҷӯи одитарин лаҳзаҳои рӯзгору зиндагӣ ва ғайра аст:

*Ғараз аз бода хӯрдан Мушфиқиро ғайр аз ин набвад,
Ки месозад даме фориг аз ин дайри гамободаш.*

Мушфиқӣ ба таълифи қасида хеле зуд оғоз кардааст ва дар эҷодиёти шоир пас аз ғазал қасоиди ӯ меистад. Девони қасидаи Мушфиқӣ аз 3000 байт иборат аст. Ӯ дар шакл ва мазмуну мавзӯи қасидаҳо асосан аз қасоиди анъанавӣ берун нарафтааст. Вале дар шеърҳои эҷод, мазмунсозию маъниофарӣ, хунари шоирӣ, коргири аз санъатҳои бадеӣ ва ғайра хеле шоири навоар ва эҷодкори тозақор аст. Ӯ ғолибан дар қасоиди мадҳӣ қавипанча буда, дар мадҳи Султон Саид ва амир Абдуллоҳхон ва дигарон қасидаҳо эҷод кардааст.

Мавзӯи қасидаҳои Мушфиқӣ ба ғайр аз мадҳу сано, инчунин пеш аз ҳама аз ҳамду наъти Худо, Муҳаммад (с) ва ёрони ӯ, симоҳои муътабари дин, майлҳои сӯфиёна, тасвири манзараҳои диёр, фаслҳои сол, ишқу муҳаббат, саргузашти худи эҷодкор, ҳасби ҳолу шиква аз замон, танқиди беадолатӣ ва ғайра мебошанд.

Мушфиқӣ яке аз сабабҳои асосии рӯ ба дарбор овардани худро дар осудагӣ оромии дарбор медонад ва аз ин рӯ меғӯяд:

*Ба ин даргоҳи олии Мушфиқӣ баҳри дуо омад,
Паноҳ овард аз ҷаври замону фитнаи даврон.*

Ӯ Султон Саидро «шоҳи иқлими каромат», «соҳиби фазлу карам» меномад ва ин ҳокимро басо ситоиш мекунад:

*Адли ӯ то хори зулм аз пойи мискинон кашид,
Нест сахрое, ки бошад бе суруди хоркан.
Кас ба аҳди ӯ наафтадаст дар чоҳи бало,
Қуз дили ошиқ, вале он низ дар чоҳи зақан.*

Мушфиқӣ дар санои Абдуллоҳхони Шайбонӣ ҳам хеле содиқона камар бастааст ва ӯро арбоби давлат дониста, асоси муваффақияти эҷодиёти худро аз шарофати давлатдории ҳамин ҳоким медонад:

*Шеърӣ ман гар зиннате дорад, зи юмни мадҳи туст,
Хона орояд, бале, ҳар кас ба қадри меҳмон.*

Мушфиқӣ мамдӯҳи худ – шоҳро баъзан ба шоҳони пешин шабеҳ дониста, ҳатто гоҳе афзал мешуморад.

Чунончи, мегӯяд:

*Хусраво, аҳди сухан тоза шуд аз давлати ту,
Натавон аҳде аз ин нодиратар пайдо кард.
Найи хушқи қалам аз файзи баҳори карамат
Барги эъҷоз бароварду самар пайдо кард.*

Хусусан мавзӯҳои танқидӣ ва тасаввуфию пандунасиҳатию Мушфиқӣ хеле қолиб ва ҷаззобанд.

Шоир сарвазир Осафро беибо дев меномад, ки чунин ҷуръат кам андар кам аст. Агар дев роҳбар бошад, пас, чӣ гуна низом барқарор хоҳад гашт?

Чунончи, мегӯяд:

*Осаф, ки дев бошаду девон ба ҳукми ӯ,
Назми умури мулки Сулаймон чӣ сон диҳад?
Ҷмасти чоми мансабу ҳар дам ба пеши ӯ
Соғар даҳон кушояду шиша забон диҳад.*

Дар бештари ашъори лирикии Мушфиқӣ, хусусан дар ғазалиёташ оҳангҳои шиквӣ, танқидӣ ва эътирозӣ хеле баланд садо додаанд. Зеро шоир аз тангии маишӣ, аз рӯзгори нобасомон, аз ҳаёти вазнин басо бо сӯзу гудоз ва бо ҳасрат сухан мегӯяд. Албатта, қаҳрамони лирикии ӯ ҳангоми тасвир маҳдуд нест ва аз ин ҷиҳат, шояд шоир умуман аҳволи аҳли қаламро дар назар дошта бошад. Ба ҳар ҳол, пеш аз ҳама шахсияти шоир бояд фаҳмида шавад. Ӯ ҷоё тамоман ноилоч мондани худро таъкид кардааст;

*Дармони дил кучост, ки баҳри даво равам,
Бечораам, илоҷ надорам, кучо равам?*

Ё ин ки:

*Рӯйи муроде ҳаргиз надидам,
Аз номуродӣ умрам сар омад.*

Ин аст, ки шоир барои тасаллӣ ёфтан ва таскин додани дили худ ба сӯзи дилу ашки чашм (гиряи чигарсӯз) дар ин дунёи бевафо созиш кардан мехоҳад. Аз ин чост, ки танқиди рӯирости шоҳону амирон ва вазирону ҳокимон дар эҷодиёти ӯ хеле кам аст. Яъне, ӯ созиш кардааст. Аз тарафи дигар, шояд аз ҳамин ҷиҳат бошад, ки шоир бештар ба ҳазлу шӯҳӣ ва ашъори мутоибавӣ рӯ меорад. Албатта, ин мавзӯ низ як навъ эътирози саҳт, як шакли танқиди зимомдорони замона мебошад:

*Ба ашқу оташи дил сохтем аз олами фонӣ,
Хаёли сим кам дорему савдои заре камтар.*

Дигар аз масъалаҳои бисёр ҷиддӣ дар лирикаи Мушфиқӣ тасвири табиат, манзараҳои диёр, гулу гиёҳ, абру борон, офтобу гармо, насиму боди баҳорон, нақҳати баҳорию маҳмалпӯшшавии дашту даман, назаррабоии кӯҳу ҳомун, хаёлангезии водиҳои гулпӯш ва ғ. мебошад. Ин ҳолат на танҳо дар ғазалиёту рубоиёт, инчунин дар қасидаҳои ӯ хеле ҷолиб ба тасвир омадааст:

*Май хӯрдаву афрӯхта рухсор шукуфа,
Гул-гул шуда аз хандаи бисёр шукуфа.
З-он пеш ки дар боғ саропарда занад гул,
Зад хаймаи худ пеш ба гулзор шукуфа.
Азбаски ба таширфи раёҳин гуҳар афшонд,
Шуд абр тиҳикисаву зардор шукуфа.
То сабза бар атрофи гулистон пари тӯтист,
Аз синаи боз аст намудор шукуфа.
Дар бод мабодо, ки ба шӯҳӣ фитад аз шох,
Худраставу тифл асту сабуксор шукуфа.*

Ё худ:

*Абри найсон ба гулистон чу гуҳарбор шавад,
Настаран нургуҳари сода садафвор шавад.
Фалаки шох, к-аз ӯ субҳи шукуфа бидамад,
Уфуқи тарфи чаман матлаи анвор шавад.
Сабза шона диҳад, аз голиядон лола барад,
То насим ояду машиоттаи гулзор шавад...*

Ва ё лаҳзае аз фасли тирамохро чунин бо хусусиятҳои ҷудоғонаи он дар қасидаи «Васфи хазон» ба қалам медиҳад:

*Ба рӯйи об хазонро сари тамошо шуд,
Ҳазор заврақи заррин зи барг пайдо шуд.
Зи баски хуни гул аз шох рехт ништари хор,
Зи чеҳрааш асари заъф ошкоро шуд...*

Яке аз мавзӯҳои марказӣ дар эҷодиёти Мушфиқӣ ҳаҷву мутоиба мебошад. Ӯ ба ин мавзӯ аз овони ҷавонӣ – солҳои таҳсил дар мадраса оғоз кардааст. Тақрибан солҳои 1557-1558 шоир ашъори ҳаҷвии худро мураттаб намудааст. Ин аст, ки «Девони мутоибот»-и шоир ашъори ҳаҷвӣ- мутоиботии ӯро фаро мегирад. Мушфиқӣ дар бораи арзиши ҳаҷву мутоиба мегӯяд:

*Шамшери ҳаҷв олату афзори шоирист,
Ин чинс бад мадону аз ин навъ бад мабар.*

Бештар ҳаҷви ӯ доираи васеи ҳамкасбон, зиёиёни замони Мушфиқиро дар бар мегирад. Инчунин, ҳаҷву мутоиботи Мушфиқӣ ба табақаҳои ҳокими замон, амалдорон, соҳибмансабон, сармоядорон низ равона гардидааст:

*Хоҷа гандум ваъда қарду ними ҷав ҳосил нашуд,
Дар адои ваъда доим ҷимматаш дун асту воҳ.
Ӯ разолат қарда бошад, мо қаноат мекунем,
Бигзарад ин соли қаҳту монад он рӯйи сиёҳ.*

Мушфиқӣ аз табақаҳои соҳибмансабон: Арбобзода, қозӣ, Масъуди сармоядор ва дигаронро ҳаҷв кардааст. Ӯ дар бораи Масъуди сармоядор мегӯяд:

*Дар кори ту, Масъуд, аҷал дер кунад,
Вақт аст, ки зӯр овараду зер кунад.
Аз симу зари ҷаҳон нашуд ҷашими ту сер,
Ҷашмони туро хоки лаҳад сер кунад.*

Ё ин ки Маҳмуд ном муллои Гелонӣ, ки баъд ба Самарқанд омада муқимӣ шудааст, Мушфиқӣ ӯро ҳаҷв мекунад:

*Зи Гелон омадӣ, Маҳмуд, берун,
Кулоҳ аз Хусрави Дайлам гирифтӣ.
Задӣ сарқалла бо Заҳҳоки морон,
Ту ҳам мағз аз сари одам гирифтӣ.*

Дигар аз хусусиятҳои ҳаҷви Мушфиқӣ ва мутоиботи ӯ дар мушаххас ва ҳаёти будани мавзӯ аст.

Ў шахсонро бо касбу фаъолиятшон номбар мекунад ва кирдори зишти онҳоро ҳаҷву танқид менамояд.

Лексикаи ҳаҷвӣ-мутоибавии ашъори Мушфиқӣ хоси ҳамон касбу пеша, одӣ, бозорӣ ва баъзан туркист. Аҳёнан аз одоб берун низ мебошанд.

Барои намуна ғазали ҳаҷвии «Таксими мерос»-ро зикр хоҳем кард, ки хеле танзи малех дорад. Дар ин ғазал тавассути санъати тазоду муқобала аз оғоз то анҷоми он нобаробарии зану мард ва ҳатто хоҳару бародар ба тасвир гирифта мешавад. Аз сӯйи дигар, ҳарисӣ ба молу чиз, сарвату неъмат нишон дода шудааст. Ҳатто шеърӣ мазкур моҳияти шарҳиҳолӣ дорад:

*Ҳамишира, харчи мотами бобо аз они ту,
Сабр аз ману масорифи қурро аз они ту.
Анбори пур зи галлаи бобо аз он ман,
В-он коҳҳои монда ба сахро аз они ту.
Ин ҷомаҳобу бистару болин аз они ман,
Бетоқатишо нолаи шабҳо аз они ту.
Танбӯри пур зи хотами бобо аз они ман
В-он нағмаҳои тарнатароно аз они ту.
В-он ҷойҳои мондаи бобо аз они ман,
Тасбеҳи пора-пораи бобо аз они ту.
Дастор, ҷома, фӯтаи бобо аз они ман,
Бетоқатишо нолаи шабҳо аз они ту.
Ҳамёни пур зи тангаи бобо аз они ман,
Занги фулуси мондаи бобо аз они ту.
Аз кунҷи хона то ба лаби бом аз они ман,
Аз пушти бом то ба Сурайё аз они ту.
Рафтан ба сӯйи қабру нишастан аз они ман,
Дасторхони чалпаку ҳалво аз они ту.*

Аз ин ғазал бармеояд, ки шоир урфу одати ҷорӣи замонро, ки дар онҳо ба занон чандон эътибор дода намешавад, саҳт ҳаҷв мекунад. Зоҳиран он чизҳое, ки ба хоҳар аз мероси бобо пешниҳод карда мешаванд, ҳам аз нигоҳи миқдор, доираи фарогирӣ, ҳаҷм, саршумор, андоза, арзишмандӣ ҳиссаи ба хоҳар пешниҳодшуда бештар аст. Вале амалан ба хоҳар чизе мушаххас дар даст наместонад. Ва он чи ки моли меросист, ба бародар расидааст. Аз ин рӯ, шоир мантиқан ҳамшираро ҳимоя мекунад.

Ё ин ки намунае аз як ғазали дигари шоир, ки ба мавзӯи муҳим-ишқу масъалаҳои дигари иҷтимоӣ: нодорӣ, тангдастӣ,

бенавой, сӯзу фирок, хачру зӯрӣ ва ғайра, ки қахрамони лирикиро чон ба лаб овардаву ноилоҷ сохтааст, рӯ меорем.

Дар ин ғазал, ки қаблан низ зикр шуда буд, ҳатто хавфи афзалияти рақиб ба назар мерасад. Аз ин ҷост, ки ошиқ-қахрамони лирикӣ меҳодад рӯ ба қатъияту чиддият биёрад.

Мушфиқӣ мегӯяд:

*Ҳар шабе аз оҳи дил қошонаро оташи занам,
Шамъро сӯзам, дили парвонаро оташи занам.
То ба рағми ман насозад хонаи шират рақиб,
Пеш аз мурдан ба қўят хонаро оташи занам.
Бо ҳама раъноӣ аз оҳи дилам андеши кун,
Хирмане сӯзад, агар як доноро оташи занам.
Ин ҳама оташи ба ҷони ман зи дасти дил фитод,
Гар ба даст афтад, дили девонаро оташи занам.
Ҷойи ҳар оташи дар ин вайрона доғи ҳасрат аст,
Ҷойи он дорад, ки ин вайронаро оташи занам.
Мушфиқӣ, дар дафтари айём мазмуни фаност,
Оқибат авроқи ин афсонаро оташи занам.*

Ғазали мазкур ишқӣ буда, дар он сухан аз дарду сӯз аст. Ошиқ ҳеҷ илоҷи дигаре барои дарёфти висол намеёбад. Аз ин рӯ, маҳз ба хотири он ки рақиб аз ин пешомад комёб нашавад, дигар ҳеҷ чизро дарег намедорад. Ошиқ аз хонаву ҷой, шамъу парвона, хирману дона ва умуман аз ҳастӣ мегузараду оташ меафканад. Оташи афкандаи ошиқ оташи вақеӣ нест, балки дуди оҳи дил аст, ки сӯзону оташосо аст.

Аз сабаби он ки ин оташ аз дил аст, пас, ҳастӣ дучори фано мебошад, зеро воситае, илоҷе, дастрасие, умеди дигар барои висол дар ӯ намондааст. Албатта, чунин сурат гирифтани мазмунсозию маъниофарӣ дар ашъори Мушфиқӣ, пеш аз ҳама дар ғазалиёти ӯ аз нобасомониҳои замони шоир, аз тангии маишӣ, аз дасткӯтоҳӣ пеш омадааст. Ин аст, ки чунин оҳангҳо на танҳо дар ғазалҳои Мушфиқӣ дучор мешаванд, балки ҳамаи шаклҳои шеърии эҷодиёти ӯро ҳам фаро гирифтаанд. Омӯхтани ин масъала барои равшан намудани бисёр масъалаҳои зиндагиномаи шоир ёрӣ хоҳад намуд.

МАСНАВИИ «ГУЛЗОРИ ИРАМ»

Абдуррахмони Мушфиқӣ на танҳо дар эҷоди ғазалу қасида, рубоиву шеъри тасмит, муқаттаоту марсия ва ғ. машҳур аст, балки дар маснависароӣ низ таъби баланд доштааст. Шоир маснавиҳои

«Сокинома», «Гулзори Ирам» ва «Чаҳоннамо»-ро эҷод карда, дар таҳаввули суннати маснависароӣ низ саҳми сазовор гузоштааст.

Маснавии «Гулзори Ирам» нахустин маснавии Абдурраҳмони Мушфиқӣ буда, аз нигоҳи мавзӯӣ, мазмуну муҳтаво, образҳову қаҳрамонони асосӣ хеле ҷолиб мебошад. Таърихи таълиф, микдори абёти онро ҳуди шоир чунин ишора кардааст:

*Чун адад хостам аз ин ашъор,
Шуд ҳазору саду чиҳил ба шумор.
Баҳри таърихи ин саҳифа қалам
Ҳафтро дар ду нуҳ ниҳод рақам.*

Яъне, маснавии мазкур соли 1571/72 таълиф гардида, зоҳиран ба Абдуллоҳхони Шайбонӣ эҳдо шудааст:

*Ай шаҳи нуктадон, ки ҳусни калом,
Аз ту дар мулки назм ёфт низом.
То ба номат сухан шудааст қарин,
Суффаи байт гашта шохнишин.*

Маснавӣ аз 24 фасл иборат буда, дар баҳри хафифи мусаддаси махбунӣ маҳзуф иншо шудааст, ки афзоили он чунин аст:

- v - - / v - v - / v v -

яъне: фобилотун, мафобилун, фаъилун.

Асар ба таври анъанавӣ: ҳамди Худо, наът, муноҷот, санои Пайғамбар (с.) ва ёрони ӯ оғоз мешавад. Баъд сабаби таълифи дoston зикр мегардад, ки хоҳиши дўстон будааст.

Дoston аз нақли шахси солхўрдае, ки аз дostonсароии гузашта хуб огоҳӣ дошт, шурӯъ мегардад:

Дар Мағрибзамин Ақл ном шоҳе буд. Ақл шоҳи одилу доност. Ӯ фарзанд надошт. Ақл баъдтар соҳиби фарзанд шуду тифлро Дил ном кард. Дил ба балоғат расида, ҳамаи илму ҳикмати замонро омӯхт. Падараш ӯро ба мулки Бадан волӣ таъйин кард. Дар мулки Бадан қалъае буд, ки Димоғ ном дошт ва Дил дар он ҷо зиндагонӣ мекард. Надиме дар яке аз базмҳо пинҳонӣ ба Дил дар бораи Чашмаи Ҳаёт хабар медиҳад. Дил баъдтар талаби чашма мекунад. Дил мамлакатро ба ҳоли худ гузошта бо ғаму гиря барои чашма дар пинҳонӣ менишинад. Вай дар кишвари худ Назар ном ҷосусе дорад. Назар аз ҳоли Дил пурсон мешавад. Дил ба Назар асрорро мегӯяд. Назар Дилро мегӯяд, ки ту оромона мулкро идора кун ва ман илоҷи Чашмаи Ҳаётро меёбам. Назар хангоми сайр ба мулке мерасад, ки ҳеҷ каси бегона ба ин сарзамин пой нагузоштааст. Мардумони он шоду ганианд ва ин шаҳр Офият ном дорад:

*Муддате чун Назар сафарҳо кард,
Ҳар тараф, ҳар тараф назарҳо кард.
Сӯйи шаҳре фитод чаими Назар,
Ки назираиш надида буд дигар.
Халқ бар вай зи фитнаҳо эмин,
Ҳама дар кӯйи Офият сокин.
Назар аз номи шаҳр чун пурсид:
«Кишвари Офият» - ҷавоб шунид.*

Ҳокими шаҳри Офият Номус ном дошта, Назар бо ӯ ҳамсуҳбат мешавад. Номус мегӯяд, ки Оби Ҳаёт нест ва ин ҳамон обрӯйи инсонӣ аст. Вале Назар ноумед нашуда, ҷустуҷӯро давом медиҳад. Ӯ ба кӯҳе мерасад, ки дар он уқобон зиндагӣ мекунанд. Ранги кӯҳ сиёҳ ва ҳавлноқ мебошад. Дар он кӯҳ қалъаест, ки Зухду Риё ном дорад, ҳокими қалъа Зарқ аст. Ӯ шахси макқору дилозор аст. Назар ба назди Зарқ омада, қиссаи Оби Ҳаётро арз мекунад. Зарқ бар хилофи гуфтаи Номус мегӯяд, ки Оби Ҳаёт ҳаст, вале дар чаннат. Чашмаеро, ки ин ҷо Оби Ҳаёт мегӯянд, ҳамон ашки чашмони инсон мебошад. Агар хоҳӣ, ки онро ёбӣ, гиряву зорӣ бикун. Назар боз сафарро давом дода, ба қалъаи дигар дучор мешавад, ки ҳокими он Ҳиммат буд. Ҳиммат покдил, бофазлу камол буд.

Назар аз Ҳиммат низ имдод меурсад. Ҳиммат мегӯяд, ки он чашма пинҳон нест, вале роҳ ёфтан ба он ҷо душвор аст, Назар зориҳо мекунад. Ҳиммат мегӯяд:

– Дар мулки Шарқ Ишқ ном шоҳ аст. Ишқ духтаре дорад, ки Ҳусн ном дорад. Ишқ барои духтари худ аз нуқраи шаффоф дар кӯҳи Қоф қалъае бино кардааст. Ин қалъа дар шаҳри Дидор мебошад. Дар шаҳри Дидор боғе мавҷуд аст, ки онро Гулшани Рухсор мегӯянд. Чашмаи Оби Зиндагонӣ он ҷост. Ҳусн пайваста аз он чашма менӯшад. Ҳиммат боз мегӯяд, ки: Эй Назар, ман ҷойи Оби Ҳаётро гуфтам, вале роҳи он пурхатар аст. Дар сари роҳ шаҳри Сагсор аст ва ҳокими он Рақиб мебошад ва ӯ тобеи Ишқ ва нигоҳбони Дидор аст. Пас аз Дидор ҷовушон манзил доранду баъд манзили дигар аз ҳабашизодагони зангичеҳр аст. Ду камондор он ҷо торочгарони ақлу дин ҳастанд. Ҳиммат ба бародари худ Қомат, ки сипаҳсолори Ҳусн аст, номае навишта, ба Назар медиҳад. Ҷовушони Рақиб – Ҷафо ва Ситам Назарро бандӣ мекунанд. Назар ҳунари зарсозии худро ба Рақиб изҳор мекунад. Рақиб мегӯяд, ки сангро зар мекунад. Рақиб мегӯяд, ки Лола аз

Рум ва Сунбул аз Чин биёр ва то гули Форс аз нарғиси Ҳабашӣ дар назар нақашӣ, кор душвор мешавад.

Инҳо дар шаҳри Дидоранд. Пас Назару Рақиб ба шаҳри Саломат меоянд, ки дар он ҷо бародари Ҳиммат-Қомат мезист. Дар шаҳри Саломат Рақиб хоб меравад. Қомат аз Назар мақсад мепурсад ва Назар номаи Ҳимматро ба Қомат медиҳад. Қомат Назарро ба шаҳри Дидор равон мекунад. Яке аз амирони Ҳусн, ки Зулф ном дошт, аз Ҳиндустон ба Туркистон омада буд, аз гармои ҳаво дар камари кӯҳ иқомат мекард. Назар, ки падараш аз Туркистон ва модараш аз Ҳиндустон буд, бо Зулф ошно мешавад. Зулф каманд афканда Назарро ба он кӯҳ мебарад ва Назар он ҷо гул, сарв ва булбулу тазарвро тамошо мекунад. Назар Зулфро видоъ мекунад ва Зулф ба ӯ чанд тор аз худ медиҳад, ки агар лозим шавад, дар болои сангу оҳан оташ афрӯз ва торе бар рӯи оташ гузор, ман ҳозир мешаваму туро халос хоҳам кард. Назар ба дасти морпоён дар шаҳри Шом асир меафтад ва аз онҳо халос шуда ба шаҳри Дидор меояд, он ҷо зангибачаҳоро мебинад:

*Ҳама дар рангу бӯй мушкинон,
Гулу насричу ёсуманчинон.*

Назар кӣ будани онҳоро мепурсад. Онҳо мегӯянд, ки гуломони Холи Ҳусн ҳастанд. Назар Ғамза ном бародаре дорад. Ғамза ҳамроҳи Ҳусн аст. Назар Ғамзаро мебинад, ки дар Гулшани Рухсор дар байни нарғисзор нишастааст. Ғамза ба Назар ҳамла мекунад. Дар ҷанг Назарро бандӣ мекунад, вале намешиносад, ки бародараш аст:

*Гуфт: Ман будаму бародари худ,
Ҳарду ду нури чағми модари худ.
Чун зи хурдӣ ҷудо шудем зи ҳам,
Модар аз меҳр муҳрае муҳкам
Дар ду бозуи мо зи лағли хушоб
Басту аз ҳаҷр кард дида нуроб.*

Ҳусн огоҳ шуда, Назару Ғамзаро даъват мекунад. Ҳазинадори Ҳусн Садрхозин дар рӯи коғаз сурати сангеро кашида, ба Назар медиҳад. Назар сурати Дилро мешиносад. Дил писари шоҳи Мағрибу Шом мебошад. Ҳусн аз Назар хоҳиш мекунад, ки ӯро ба висоли Дил бирасонад:

*Ба Назар роз дар миёна кушод,
Шаби ҳичрон дари фасона кушод.*

Назар саргузашти Дилро ба Ҳусн баён мекунад. Ҳусн ғуломи худ Хаёлро хотаме медиҳад ва бо ҳамроҳии Назар ба пеши Дил равон мекунад. Дил бо Хаёл сухбат карда мехоҳад Ҳуснро бибинад ва бо Хаёл меравад. Вазири Дил ҳолати Дилро ба падари ӯ Ақл хабар медиҳад, пас аз Ақлу вазир мехоҳанд Назару Хаёлро асир гиранд. Назар хотамро ба даҳон андохта, Дил, Ҳиммат ва Хаёлро гӯл заду ба назди Ҳусн рафт. Назар хост аз чашмаи Гулшани Рухсор об нӯшад, вале хотамро афтонд. Ин вақт Рақиб пайдо шуду Назарро маҳбус кард. Назар мӯе аз Зулфро оташ дод, ки Зулф ҳозир шуду ӯро начот дод. Назар воқеаро ба Ҳусн гуфт ва Ҳусн Ғамзаро бо Назар фиристод, то ки Дилро асиру Ақлро дастгир карда биёрад. Зарқи Роҳиб писаре дошт, ки ӯ Тавба ном дошт. Ӯ сокини кӯҳи Зухд буд.

Дил ва Ақлро ба назди Ҳусн меоранд ва Ҳусн дояе дошт, ки номаш Вафо буд. Боре Ҳусн ба Вафо гуфт: Ту Дилро ба қасри Висол биёр. Ба ҳамин тариқ, Ҳусн ба висоли Дил мерасад.

Ғайр низ мехоҳад ба висоли Дил даст ёбад. Ӯ чунин ҳам карда ба висоли Дил мерасад. Хаёл ҳолати Дилу Ғайрро мебинад:

*Ҳарду мадҳушу масту лояъқил,
Аз ҷаҳону ҷаҳониён гофил.*

Ҳусн бохабар шуда, Дилро дар кӯҳи Уқоб меафканад. Ғайр ин ҳолро ба падараш Рақиб мегӯяд. Рақиб Табассум, Дил ва Назарро бандӣ мекунад ва онҳоро дар водии Фирок маҳбус менамояд.

Ҳиммат барои халосии Дил ба шаҳри Қомат омад. Баъд Ҳиммат ба шаҳри Бадан омада, Ишқу Ақлро халосӣ бахшид ва ба Маҳр фармуд, ки Рақибро зиндон кунад ва Дилу Табассум ва Назарро озод кунад. Ақлро аз Чин оварда, ба садри вазорат ҷой медиҳанд. Дар охир ҳама як ҷо ҷамъ шуда, Вафо, Ноз ва Меҳр ба ҳам мепайванданд ва Дилу Ҳимматро эҳтиром мекунанд. Дар ҳамин ҷо хутбаи никоҳи Ҳусн ва Дил хонда мешавад. Ҳиммат Дилро ба сӯйи чашма ва пайдо кардани Хизр мебарад. Достон ба ҳамин тамом мешавад.

ХУСУСИЯТҲОИ ДОСТОН

Ин достон рамзӣ буда қаҳрамонҳои он асосан узвҳои бадани инсонанд. Хусусиятҳои узвҳо ба назар гирифта шудаанд. Инчунин майлҳои инсонӣ низ ҳар қадам табиати худро нигоҳ медоранд: Ишқ, Ҳусн, Ақл, Дил, Хаёл, Назар, Ғамза, Қомат, Ҳиммат, Меҳр,

Вафо, Ноз, Зулф, Табассум, Номус, Тавба, Зарқ, Рақиб ва ғ. ширкаткунандагони достонанд.

Тавассути ташхис ва рамзу киноя ҳар кадом амал мекунанд. Муносибату рафтор, гуфтору кирдор ва фаъолияти мусбату манфӣ доштани онҳо мисли он аст, ки онҳо вучуди инсонӣ доранд.

Масалан, Ғайр, Зарқ, Тавба бештар садди роҳи ошиқу маъшуқаанд, вале дар дoston ҳар кадоми инҳо фаъолияту амали мустақилона доранд.

Қаҳрамонҳои асосии асар: Ақлу Дил ва Ишқу Ҳусн мебошанд.

Дигар қаҳрамонҳо лаҳзавӣ ва ё ёрирасон мебошанд. Онҳо хатти амалиётро фаъл гардониди, ба чараёни ходисаву воқеаҳо таҳким мебахшанд. Ҳадаф аслан баёни ҳолоти ошиқу маъшуқа мебошад, ки онҳо Ҳусну Диланд. Ин қаҳрамонҳо (асосӣ ва ёвар) дар ашъори орифона вазифаи дигар доранд. Инчунин дар ашъори лирикӣ низ дучор мешаванд. Маснавии «Гулзори Ирам» хатто аз унвони он пайдост, ки дорои қавитарин оҳангҳои ирфонӣ-тасаввуфӣ аст.

Аз нигоҳи сабку услуб, шеваи баёну ҳунари эҷод, истифодаи вазну қафия, радифу санъатҳои адабӣ, мазмуну ҳунари тасвир, корбасти калимаҳову ибораҳо, таъбирҳои халқӣ ва ғайра низ ин дoston хеле ҷолиб аст.

Кӯшиши шоир дар эҷоди маснавӣ аз он иборат аст, ки ӯ хостааст дар заминаи суннати ғанӣ ва бисёрсолаи адабиёт тозагорӣ бикунад. Ӯ аз уҳдаи он ҳам баромада тавонистааст.

Албатта, дар ин мавзӯё Ибни Сино, Шайх Шаҳобиддини Сухравардӣ («Рисола ғӣ ҳақиқат-ил-Ишқ») таълифот доранд, вале чун асари адабӣ-бадеӣ Фаттоҳии Нишопурӣ («Ҳусну Дил»), Котибӣ («Ҳусну Дил») навиштаанд. Мушфиқӣ бештар тақя бар эҷодиёти Фаттоҳӣ кардааст:

*Аввал ин буд, ки муниши устод
Дафтари «Ҳусну Дил» ба дастам дод.*

Вале ба қавли Мушфиқӣ, Фаттоҳӣ дар эҷоди асар ба нуқсонҳо бештар роҳ додааст. Аз ин рӯ, асари ӯро «қолаби берӯх» ва «чамани беоб» мегӯяд:

*Муҷмале қисса он ки дошт зуҳур
Нусхае аз фасеҳи Нишопур.
Тоире аз назм ночашида футӯх,
Дар назар ҳамчу қолаби берӯх...*

Ин аст, ки достони Мушфиқӣ бештар дар таърихи адабиёт маҳбубият пайдо кардааст. Шоири асри XVII Нишонӣ аввалин касест, ки пас аз Мушфиқӣ достони «Ҳусну Дил» навиштааст. Чандин шоири дигар низ бо ин ном ва ё дар ҳамин мавзӯё асар навиштаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба ҷараёни зиндагии Мушфиқӣ чӣ медонед?
2. Мушфиқӣ кай ба шеърӯ шоирӣ рӯ овардааст?
3. Сабаби ба Самарқанд сафар кардани Мушфиқиро шарҳ диҳед.
4. Муносибати шоир бо амирони давр чӣ гуна буд?
5. Сабаби ба Ҳиндустон рӯ овардани Мушфиқӣ дар чист?
6. Мушфиқӣ кай ва дар дарбори кӣ соҳиби унвони «Маликуш-шуаро» гардид?
7. Поёни умри шоир дар қучо сипарӣ шудааст?
8. Аз мероси адабии Мушфиқӣ то кунун чӣ боқӣ мондааст?
9. Мавзӯё ва мундариҷаи газалиёти Мушфиқиро баён кунед.
10. Арзиши адабии қасидаҳои шоир дар чист?
11. Кадом хусусиятҳои хосси ҳаҷву мутобибаҳои шоирро медонед?
12. Ғазали Мушфиқӣ «Ҳар шабе аз оҳи дил қошонаро отаи занам»-ро азёд кунед.
13. Кадом маснавиҳои Мушфиқиро медонед?
14. Мазмуни мухтасари маснави «Гулзори Ирам»-ро нақл кунед.
15. Образҳои асосӣ ва лаҳзавии маснави «Гулзори Ирам»-ро шарҳ диҳед.
16. Хусусияти фарқкунандаи маснави «Гулзори Ирам»-ро гӯед.
17. Нуфузи эҷодиёти Мушфиқӣ ба адабиёти давр ва шуарои мутааххир чӣ гуна аст?

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. «Суроҳӣ ва шамъ»-и Мушфиқӣ кадом навъи шеърӣ аст?

A. Қасида	C. Тарҷеъбанд
B. Ғазал	D. Рубоӣ
E. Қитъа	

2. Падару бобои кадоме аз ин шоирон аз шаҳри Марванд?

A. Ҳофиз	C. Ҳилолӣ
B. Камол	D. Ҷомӣ
E. Мушфиқӣ	

3. Соли 1564 Мушфиқӣ дар дарбори Султон Саид ба кадом вазифа таъ-
йин мешавад?

A. Ба мансаби муставфӣ	C. Ба мансаби вазирӣ
B. Ба вазифаи муншӣ	D. Ба пешаи ҳоҷиб
E. Ба вазифаи китобдор	

4. Мушфиқӣ соли 1577 ба кадом мамлакат сафар кардааст?

A. Афғонистон	C. Эрон
B. Туркия	D. Миср
E. Ҳиндустон	

5. Байти зерин:

*Дар Самарқанд имтиҳон кардам, ки ёбам хонае,
Беҳтар аз байти тахаллус хонае пайдо нашуд. аз кист?*

A. Ҷомӣ	C. Саййидо
B. Ҳусайн Воиз	D. Ҳилолӣ
E. Мушфиқӣ	

6. Поёни умри Мушфиқӣ дар кадомин шаҳр сипарӣ шудааст?

A. Хуҷанд	C. Шероз
B. Ҳирот	D. Самарқанд
E. Бухоро	

7. Санаи вафоти Мушфиқиро ёбед:

A. Соли 1550	C. Соли 1578
B. Соли 1560	D. оли 1568
E. Соли 1588	

8. Шеъри мазкурро кӣ гуфтааст?

*Кардам сафари Ҳинду пушаймон шудам он ҷо,
Гардид бадал рӯзи сиёҳам ба шаби тор.
Дидам, ки агар боз наоям ба вилоят,
Хуни ҷигарам мехурад ин Ҳинди ҷигархор.*

A. Ҷомӣ	C. Саййидо
B. Камол	D. Ҳилолӣ
E. Мушфиқӣ	

9. Кадоме аз ин шоирон ду девони газалиёт дорад?

A. Камол	C. Ҳилолӣ
B. Ҷомӣ	D. Саййидо
E. Мушфиқӣ	

10. Кадоме аз ин шоирон ба Камоли Хучандӣ ва Ҳасани Деҳлавӣ пайравӣ кардааст?

A. Саъдӣ	C. Ҷалолуддини Балхӣ
B. Носири Хусрав	D. Низомӣ
E. Мушфиқӣ	

11. Ин матлағи газали кист?

*Дар гамат дилро фигуро хаста мегӯем мо,
Аҳли дардем, ин суҳан оҳиста мегӯем мо.*

A. Ҳофиз	C. Ҳилолӣ
B. Камол	D. Ҷомӣ
E. Мушфиқӣ	

12. Ғазали «Тақсими мерос» кадом мавзӯро фаро гирифтааст?

A. Ишқӣ	C. Васф
B. Тасвири манзара	D. Ҳичрон
E. Ҳаҷвӣ	

13. Матлағи мазкур аз газали кист?

*Ҳар шабе аз оҳи дил кошонро отаи занам,
Шамъро сӯзам, дили парвонаро отаи занам.*

A. Ҳофиз	C. Ҳилолӣ
B. Камол	D. Ҷомӣ
E. Мушфиқӣ	

14. Маснави «Гулзори Ирам» дорои чанд фасл аст?

A. 10 фасл	C. 21 фасл
B. 15 фасл	D. 18 фасл
E. 24 фасл	

15. Маснави «Гулзори Ирам» дар кадом баҳри арӯзи таълиф шудааст?

A. <i>Ҳазач</i>	C. <i>Раҷаз</i>
B. <i>Рамал</i>	D. <i>Музореъ</i>
E. <i>Хафиф</i>	

16. Дар маснави «Гулзори Ирам» шоҳи Мағрибзамин чӣ ном дорад?

A. <i>Назар</i>	C. <i>Номус</i>
B. <i>Дил</i>	D. <i>Музореъ</i>
E. <i>Ақл</i>	

17. Ҳокими шаҳри Офият (аз маснави «Гулзори Ирам») кист?

A. <i>Ақл</i>	C. <i>Назар</i>
B. <i>Дил</i>	D. <i>Зарқ</i>
E. <i>Номус</i>	

18. Кадоме аз ин асарҳо бо никоҳи Ҳусн ва Дил интиҳо мепазирад?

A. <i>«Соқинома»</i>	C. <i>«Юсуф ва Зулайхо»</i>
B. <i>«Чаҳоннамо»</i>	D. <i>«Лайлӣ ва Мачнун»</i>
E. <i>«Гулзори Ирам»</i>	

19. «Соқинома» маснави кист?

A. <i>Саъдӣ</i>	C. <i>Ҷалолуддини Балхӣ</i>
B. <i>Носири Хусрав</i>	D. <i>Низомӣ</i>
E. <i>Мушфиқӣ</i>	

20. Ин матлаъи газали кист?

*Ҳаргиз нафасе шод надидам дили худро,
Аз банди гам озод надидам дили худро.*

A. <i>Ҳофиз</i>	C. <i>Ҳилолӣ</i>
B. <i>Камол</i>	D. <i>Ҷомӣ</i>
E. <i>Мушфиқӣ</i>	

21. Дар газали «Тақсими мерос» муҳотаб кист?

A. <i>Падар</i>	C. <i>Бародар</i>
B. <i>Модар</i>	D. <i>Мардум</i>
E. <i>Хоҳар</i>	

22. *Матлаъи мазкур аз газали кист?*

*Волаи хусни хати голиябӯйи ту шавам,
Ваҳ, чӣ зебо шудай, бандаи рӯйи ту шавам.*

A. <i>Ҳофиз</i>	C. <i>Ҳилолӣ</i>
B. <i>Камол</i>	D. <i>Ҷомӣ</i>
E. <i>Мушфиқӣ</i>	

23. *«Ҷаҳоннамо» маснавиш кист?*

A. <i>Камол</i>	C. <i>Убайд</i>
B. <i>Ҳофиз</i>	D. <i>Хусрав</i>
E. <i>Мушфиқӣ</i>	

24. *Мушфиқӣ “Гулзори Ирам”-ро дар пайравии кадоме аз ин эҷодкорон навиштааст?*

A. <i>Саъдӣ</i>	C. <i>Ҳасан</i>
B. <i>Хусрав</i>	D. <i>Ҳофиз</i>
E. <i>Фаттоҳӣ</i>	

25. *Соли 1564 Мушфиқӣ ба кадоме аз ин шаҳрҳо рафтааст?*

A. <i>Хучанд</i>	C. <i>Ҳирот</i>
B. <i>Хоразм</i>	D. <i>Шероз</i>
E. <i>Самарқанд</i>	

ШАВКАТИ БУХОРОЙ

*Ба худ кардам гуворо талхи
айёмро, Шавкат,
Ба ширинӣ даҳони морро тунги
шакар кардам.*

Яке аз суханварони боистеъдод, навпардозу борикандеш Муҳаммадисҳоқ Шавкати Бухорой аст, ки дар таърихи адабиёти тоҷик мақоми шоиста дорад. ӯ тақрибан солҳои 20-уми асри XVII дар хонадони сарроф (заршинос), ки басо илмдӯсту ихлосманди шеърӯ адаб будааст, ба дунё омадааст. Аз ин рӯ, Шавкат ҳамаи илмҳои ҷорӣ замонаро комилан аз худ менамояд. Инчунин, нозукиҳои касби падарро ҳам хеле хуб меомӯзад. Даре нагузашта Шавкат ҳамчун яке аз шахсиятҳои илмию адабии замони худ шинохта мешавад. ӯ махсусан ба шеърӯ адаб таваччуҳи бештару хубтар доштааст.

Муҳаммадисҳоқ Шавкати Бухорой баъзе ишораҳо дорад, ки гӯё аз ҷониби гонатгарон зарари басо сахти моддӣ низ дидааст ва яке аз сабабҳои тарки диёр намудани шоир гӯё ҳамин амали ночавонмардонаи баъзе аз муосирони ӯ будаанд. Шавкат дар як қасидаи худ мегӯяд:

*Чудо зи силсилаи дӯстони худ шудаам,
Ҳаво шавад, чу ҷудо гаит нола аз занҷир.
Матои хонаам азбас тамои гонат ёфт,
Кашам ба сафҳаи девори хона нақши ҳасир.*

Аввалин шаҳре, ки Шавкат дар он раҳти иқомат меафканад, Ҳироти бостонӣ будааст, зеро дар ин бора ҷунин ишора менамояд:

*Ранг аз гули замини Ҳирот аст фикрро,
Худро наметавон ба замини дигар кашид.*

Шоир дар ин шаҳр аз ҷониби ҳокими он Сафиқулихони Шомлу қадршиносоҳо дида, ба ин лаҳзаи рӯзгораш низ баъзе ишораҳои ҷолиб мекунад:

*Тарки Ватан намудаму қадрам азим шуд,
Гавҳар зи фавти суҳбати дарё ятим шуд.*

Баъд аз чанде Шавкат ба Машҳад рӯи ниёз оварда, аз тарафи вазири Хуросон – Мирзо Саъдуддин Муҳаммад илтифоти фаровон мебинад.

Чунончи:

*...Худ маро қардӣ зи барқи лутфи худ гарми сухан,
Арзи ҳоли хешро қардам ба густохӣ адо.
Чугзи бепар будам ин дайри харобободро,
Аз ду дасти тарбият додӣ маро боли ҳумо.
Андалебӣ доштам, аммо забонам гунча буд,
Сохтӣ аз хушнасимиҳо маро дастонсаро.*

Вале баъдҳо Шавкати Бухорӣ аз Машҳад ба Исфаҳон меояд, ки он ба соли 1678 иттифоқ афтадааст. Ҳамчунон аз баъзе ишораҳои шоир бармеояд, ки ӯ азми Ҳиндустон низ кардааст, вале ин қисмати масъала чандон равшан нест, зеро дар ашъори Шавкат оҳангҳои пушаймонӣ аз ин сафар баъдан ба назар мерасанд, чунончи ӯ мегӯяд:

*Насибам аз сафари Ҳинд гайри меҳнат нест,
Касе зи мори сиёҳи раҳаш саломат нест.
Ба бӯриёи ватан мекунам шакархобе,
Ба маҳмали сияҳи Ҳинд хоби роҳат нест.*

Ё худ дар ҷойи дигар:

*Зи бас бувад сафари Ҳинд сурмаи овоз,
Садо ба рафтани ранги ҳино намебошад.*

Ба ҳамин тариқ, поёни рӯзгори шоир дар Исфаҳон гузашта, Шавкат тақрибан миёни солҳои 1107-1111 (солҳои 1695-1699) дар ҳамон ҷо аз ин олам гузаштааст. Мазораш дар беруни шаҳри Исфаҳон воқеъ аст.

ЭҶОДИЁТИ ШАВКАТИ БУХОРОӢ

Аз зикри мухтасари зиндагиномаи Шавкат бармеояд, ки ӯ аз Бухоро баромада, дигар ба ватанаш наомадааст. Шоир тамоми умр дар ғарибӣ зиста, дур аз диёр олами фониро тарк кардааст.

Бо вучуди азобҳои ғарибӣ, Шавкати Бухороӣ тавонистааст аз худ мероси ғание боқӣ гузорад. Ў дар эҷоди бадеъ бо таҳаллуҳои «Нозук» ва «Шавкат» шеър гуфтааст. Шояд дар оғоз «Нозук» таҳаллус карда, баъдтар «Шавкат»-ро таҳаллуси хеш қарор дода бошад.

Мероси адабии Муҳаммадисиҳо Шавкати Бухороӣ, ки ба сифати девони ашъор то ба имрӯз маҳфуз мондааст, аз ғазалиёт, қасоид, рубоӣҳо, муфрадот, ашъори пароканда ва муқаттаот иборат мебошад. Дар девони шоир ғазал мавқеи аввалиндараҷа дорад, ки то 744 ғазалро ба ӯ мансуб медонанд.

Мавзӯ, мазмуну мундариҷаи ғазалиёти шоир асосан чанбаҳои иҷтимоии зиндагӣ, ҳаёт, беадолатиҳои рӯзгор, шебу фарозҳои олам, печидаҳои дунёи моддӣ, нооромияи бедодгариҳои муҳити иҷтимоӣ, ғарибияи ранҷҳои мусофират, нодорию тангии тангии майшӣ, бевафои умр, дунё, мунофиқии зиммдорони вақт, макру ҳиллаҳои зоҳирбинон, тангназарияи ғаммозии одамони беақл ва ғайра мебошад. Муҳим он аст, ки дар ҳамин замина мавзӯҳои ишқӣ ва ошӯбҳои қалбии инсон, шӯру валвалаҳои ботинӣ, эҳсосоти нозуки одамӣ ва ғайра баён шудааст. Яъне, мавзӯҳои ишқӣ чилои аввалиндараҷа надоранд ва бештар оҳангҳои шиквоӣро ҳасбиҳои ба ҷойи аввал омадаанд.

Бояд гуфт, ки мавзӯҳои иҷтимоӣ аслан барои ғазал гарониҳо пеш меоранд, вале шоир тавонистааст, ки дар баёни чунин мавзӯҳо ҳунари худро нишон бидиҳад:

*Кучо аз модари айём осоиши ҳавас бошад?
Париданҳои рангам чунбиши гаҳвора бас бошад.
Гули чамъияти равшандилон аз риштаи оҳ аст,
Баёзи субҳро шероза аз тори нафас бошад.
Ба зоҳирбинӣ азбас кор уфтостаи мардумро,
Агар қадди касе кӯтоҳ бошад, нимкас бошад.*

Ҳадаф дар ғазали мазкур ғанимат шуморидани умр, эҳтиёткорӣ, мазаммати зоҳирбинию кӯтоҳназарӣ аст. Дар ин шеър таъбири халқии «одаму дам» ба кор гирифта шудааст.

Ё худ дар ғазали дигар мегӯяд:

*Субҳи пириҳо расиду аҳди хурсандӣ намонд,
Хандаи дандоннаморо устухонбандӣ намонд.
Меваҳо чун нахли тасвираи ба шохӣ ҳайрат аст,
Нахли мизгонро баҳоре аз барумандӣ намонд.
Ай ки дорӣ мушти хокамро ба каф, посаш бидор,
Бод нур тунд аст, то аз даст афғандӣ, намонд.
Юсуфи моро зи бас гаштанд ихвон роҳзан,*

*Зодгоҳи Мисри мо ҷуз номи фарзандӣ намонд.
Бар сари болини ин мушти гиёҳ, ай барқи ноз,
Омадӣ рӯзе, ки моро бо ту хурсандӣ намонд.
Чун тазарви барқ аз гарминафасҳо сӯхтем,
Мурги мо, Шавкат, ба доми орзумандӣ намонд.*

Дар ғазали боло асосан ҳасби ҳол ба тасвир омадааст. Он то андозае якҷо бо фалсафаи зиндагӣ хеле созгор ва басо чолиб баён шудааст. Зеро овони пирӣ бо гусели ҳамешагии аҳди барной пеш омада, ба он монанд аст, ки агар кафи хок мавриди вазидани бод афканда шавад, шояд ба замин ҳеҷ нарасад. Аз тарафи дигар, то дараҷае авзои таърихӣ замон низ мувофиқи муроди дили инсонҳо нест, зеро ҳолат ба он овардааст, ки бародарон роҳзану хасманд ва талмеҳан ишора ба бародарони Юсуф (а.) низ шудааст.

Инчунин, дар маркази ҳадафи эҷодкор, агар хеле чиддӣ зехн монда шавад, пай бурдан осон аст, ки оҳанги яъсу ноумедӣ дар симои ошиқ-қахрамони лирикӣ басо қавӣ садо медиҳад. Аз ин рӯ, баробари гузаштани аҳди барной, хурсандӣ, барӯмандӣ, шодию нишот, баҳори умр низ аз даст раҳо мешавад.

Ҳадафи шоир паҳлуи хеле нозуки дигар ҳам дорад. Яъне, шоир ба ин восита инсонҳоро хушдор медиҳад, огоҳ менамояд, ки дар гузашти умр, сипарӣ гардидани айём дар ғафлат намонанд. Пас, қазоватҳои адиб моҳияти ахлоқию тарбиявӣ низ доранд.

Бо дар назар доштани хусусиятҳои шаклӣ ғазали зикршуда мураддаф (калимаи намонд радифи сода), муқаффо: хурсандӣ, устухонбандӣ, барумандӣ, афгандӣ, фарзандӣ, орзумандӣ буда, қофияҳои мазкур мутлақ мебошад, зеро пас аз ҳарфи равӣ-«д», ҳарфи васл-«й» омадааст. Дар калимаҳои қофия ҷузви «-андӣ» решаи қофия буда, ҳарфи «д» рави мутлақ, ҳарфи «й» васл, ҳарфи «н» қайд мебошад. Азбаски ҳарфи равӣ – «д» бо ҳарфи дигар («й»-васл) часпидааст, чунин қофияро қофияи мутлақ меноманд. Аз нигоҳи вазн ғазал дар баҳри рамали мусаммани максур эҷод гардидааст, ки афозили он чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v ~

яъне, фобилотун, фобилотун, фобилотун, фобилон мебошад.

Дар ғазалиёти Шавкат ишқи ҳақиқӣ-ирфонӣ, илоҳӣ низ мақоми махсус дорад. Дар чунин ғазалҳо ишқ неруи тавонотарин ва ҷовидонаву муқаддас аст:

*Шер рам мекунад аз шӯриши девонаи ишқ,
Дидаи дев бувад шамъи парихонаи ишқ.*

*Куфру ислом дар ин роҳ ду нақши қадам аст,
Қаъба сангест зи девори санамхонаи ишқ.*

Ё худ дар ғазали дигар:

*Дар он саҳро, ки ваҳшат раҳравонро роҳбар бошад,
Саводи манзил аз чаими гизолон шӯхтар бошад.
Талабгори Худо аз хештан гофил намебошад,
Ки тори ҷода соликро ба раҳ мадди назар бошад.*

Роҳи муқаддас – тариқати солиқ сӯйи маърифати сулук – роҳ ба сӯи ҷовидон аст, ки дар ғазалиёти ишқии Шавкати Бухороӣ тасвир шудааст.

Дар ғазалиёти шоир хислатҳои ҳамидаи инсон: вафодорӣ, ростқавлӣ, ҷавонмардӣ, инсондӯстӣ, илмдӯстӣ, адолатхоҳӣ, ҷудо саҳо, олиҳимматӣ, дурандешӣ, дилҷӯӣ, ҳалолкорӣ, покӣ, садоқат, лутфу эҳсон, ҳалимию меҳрубонӣ, меҳнатдӯстию хоксорӣ ва ғайра сидқан васф мешавад. Баръакс, хислатҳои разила мисли: макру дурӯғ, қатлу ғорат, кӯтоҳназарӣю инсонбадбинӣ, кибру ғурур худхошию ҳавобаландӣ, фиребгарӣю ҳаромхӯрӣ, мансабпарастӣю ришваситонӣ, бевафоӣю беномусӣ, кӯтоҳандешию суҳанчинӣ, нопокию беадолатӣ ва ғайра бо тамоми ҷузъиёт маҳкум карда мешавад.

Чунончи:

*Хирад осуда аз базми муҳаббат барнамегардад,
Касе аз бешаи шерон саломат барнамегардад.
Дами теги аҷалро шоҳроҳи офият донад,
Дили девонаи мо аз шаҳодат барнамегардад.*

Ҳадаф аз бешаи шерон парвариши нафси ҳайвонист, ки касе бо он рӯ биёварад, ҳатман пушаймон хоҳад шуд. Ҳамчунон ки ақлу хиради инсон дар назди ишқ нотаъвоҷ аст.

Ё худ аз ғазали зерин адиб қиёси содалавҳонаеро танқид карда, нигоҳи пурғаразро пешрави мардум набояд кард мегӯяд, зеро дар хонаи оина чӣ қадар одамон қадам зананд ҳам, бесадо мебошад. Ба ҳамин монанд дар ин ғазал намунаҳои сершуморе паёпай оварда мешавад, ки андешаи баёншавандаро, яъне фикри асосии шоирро тақвият мебахшанд:

*Надонам имтиёз аз содагӣ аз дӯст душманро,
Ҷароги қорвон қардам тасаввур чаими раҳзанро.
Касе оғаҳ зи рафтори сабуқрӯҳон намегардад,
Садои но набошад хонаи оина рафтано,*

Як нуктаи муҳимро метавон таъкид намуд, ки ин ҳама танҳо ба воситаи ақидаҳои пандуахлокии адиб мавриди арзёбӣ қарор гирифтаанд:

*Бахти бад хоҳад зи душман хуни мо,
Теги мо бас толеи воҷусни мо.
Офтоби хоксорӣ гаштаем,
Нақши по-кавқаб, замин-гардуни мо.*

Аксаран чунин андешаҳо бо мавзӯҳои ишқӣ ҳамроҳ меоянд ва ба ин восита шоир ба ошиқон низ панд медиҳад. Ба ин маънӣ дар ин ғазали ишқӣ омадааст:

*Кард ҳусни гулрухон комил дили девонаро,
Партави шамъ оташи манзил бувад парвонаро.
Нест соҳибхонаи мо гофил аз меҳмони худ,
Аз нигоҳи мизбон бошад ҳаво ин хонаро.
Сахтши айём шуд роҳи наҷотам з-ин муҳит,
Осиё бошад пуле аз худ гузаитан донаро.
Баски бе лаълаш шаробам оташи ҳалқарда аст,
Шуълаи ҷаввола донам гардиши паймонаро,
Қомати ҳам нафси пиронро зи ҳастӣ монеъ аст,
Ҳалқаи дум гашта занҷир ин саги девонаро.
Хонаи танро қиёми бандагӣ дорад ба по,
Як қади одам бувад девор ин қошонаро.
Нарм кун дилро, фиреби неъматӣ алвон махур,
Орд кун дар осийе нони пухт ин донаро.*

Аслан ғазали мазкур ишқӣ бошад ҳам, ҳадаф дар як байт баён шудааст ва абёти дигар (ба чуз матлаъ) комилан масоили иҷтимоист, ки дар назари хонанда олами маънавии шоирро бо ҷавлони андешаҳои ӯ муаррафӣ месозад.

Ғазал мураддаф нест, муқаффост ва хеле оммафаҳму сода аст. Аз нигоҳи вазн дар баҳри рамали мусаммани маҳзуф (максур) эҷод шудааст, ки афобили он чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v - (ё - v ~)

Яъне, зебоӣ фараҳи дил ва шамъ боиси нурбахшии қошонаи парвона аст. Ноҳамвориҳои ҳаёт боиси хушёршавиҳост ва ин ба он монанд аст, ки донаи гандум он вақт ба мақсад мерасад, ки аз осийе гузарад ва ғайра.

Шавкат низ ҷаҳонро бо дидаи ботин мебинад ва дар айни замон, дидаи зоҳирро воситае меҳисобад, ки тавассути он ба олами воқеӣ, ҳаводису рӯйдодҳо сару кор гирад. Ҳаққу ботил,

хубу бад, росту дурӯғ, фоиданоку бефоида, зиёновару безиён,
раво ё нораво будани онро бояд дидаи ботин қазоват бикунад:

*Ба нури дил фурӯғи моҳу хуршед андаке бошад,
Барои чашими ботин чашими зоҳир айнаке бошад.
Бувад соҳибдилонро баҳра аз огоҳии гафлат,
Ба болидан баданро хобу бедорӣ яке бошад.*

Шавкати Бухорой, ки худ бисёр сафархо кардаву азоби
гурбатро умре чашидааст, аз ғарибӣ нолидааст ва дар ватан
будану дӯстдори ватан шуданро насиҳат мекунад:

*Ҳар кас, ки рафт аз ватан, аз умр бар нахурд,
Фирӯза чун ҷудо зи Нишонур гаит, мурд.*

Ба назари шоир, навмедӣ боиси рӯҳафтодагию шикастагист
ва шахс набояд ба яъсу ноумедӣ биафтад. Ба ин маънӣ ӯ мегӯяд:

*Дар шои ми гами хеш маро субҳи умед аст,
Гар нақши нигин тира бувад, ном сафед аст.*

Шавкати Бухорой панд медиҳад, ки сирри дилро набояд ба ҳар
кас гуфт. Зеро сир аз даҳон, ки берун шуд, паҳн мешавад ва аз ин
рӯ, он набояд ба касе гуфта шавад. Аз тарафи дигар, инсон бояд
худро аз тамаъ ва тамаъкорӣ нигоҳ дорад. Инчунин, мисраъхо агар
чуфт шаванд, байтро ташкил медиҳанд ва шоир мисраъхоро дар
алоҳидагӣ ба лаб монанд мекунад. Яъне, ҳамин ки ду мисраъ ба ҳам
часпад, байт ҳосил мешавад. Мақсади шоир аз баҳамоии мисраъхо
ва ба ҳам омадани лабхо пӯшида нигоҳ доштани даҳон аст:

*Ба ҳар кас во макун банд аз забони арзи матлабхо,
Ба дандони тамаъ зинҳор макшо уқдаи лабхо.
Сияҳбахтӣ чароги аҳли дилро мекунад равшан,
Зи мушки судои шаб тоза гардад доғи кавкабхо.
Кунад файзи ҳамӯшӣ соҳиби девон суханварро,
Ба ҳам ояд ду мисраъ, чун ба ҳам меоварад лабхо.*

Шавкати Бухорой дар ғазалиёти хеш олиҳимматӣ,
назарбаландӣ, бетамаъӣ, худшиносӣ ва дигар сифатҳои некро
тарғиб намуда, чидду ҷаҳд ва саъйу талошро сабабҳои расидан
ба ин ва ё он мақсад медонад:

*Мӯраму то нақунд миннати чархам помол,
Пар баровардаму аз дасти Сулаймон рафтам.
Чун манеро нагузоранд зи каф аҳли карам,
Нақди ҳиммат шудам, аз дасти каримон рафтам.
Бод хокам ба сар, отаи ба дилу об ба чашим,
Ки зи тавфи дари султони Хуросон рафтам.*

Шоир тавоно Шавкати Бухороӣ ҳатто аз баъзе сифатҳои қалам шиква мекунад, ки қалам ба ҳарфи ҳар кас гӯш медиҳад ва ба амру фармони ҳар кас сар мениҳад.

Ё худ барои шоир сарфи беҳуда дар муқоиса бо даромади бемасриф, яъне даромаде, ки ба хотири ғункунӣ гирдоварӣ карда мешавад, баробар мебошад.

Ҷ мегӯяд:

*Чун қалам ангушт нагзорам ба ҳарфи ҳеч кас,
Нест кам аз ҳарчи бечо пеши ман дахли бачо.*

Шоир барои ба даст овардани ризку рӯзӣ, комёб шудан аз ҳаёт, хуш гузаронидани умр, саъйу кӯшиш ва сафар кардану ҷаҳон диданро тавсия менамояд:

*Ба гетӣ то ба кай маҳбус бошӣ, сайри олам кун,
Бувад як ҷо нишастан то камар зери замин будан.*

Яъне ба ақидаи Шавкати Бухороӣ, шахсе, ки ба ҷое сафар намекунад, мисли маҳбус аст, ки ба ҷуз ҷойи зисташ ҷоеро намебинад. Дар ин муносибат инсонро ба хуршед нисбат медиҳад, ки касе аз инсонҳо ба офтоб наметавонад бигӯяд, ки имрӯз бирав ва ё фардо рав. Хуршед аз сабаби пайваста дар сафар буданаш саховатманду нафърасони ҳама кас ва ҳар чиз аст. Аз ин рӯ, шоир сафарро тарғибу ташвиқ менамояд.

Хунари шоирии Шавкати Бухороӣ, махсусан, дар эҷоди ғазал ба назар мерасад. Ҳатто ҳуди шоир хунарманд ва устод будани хешро дар рӯзгораш ҳис карда будааст, зеро дар як қатор шеърҳои худ ба ин масъала ишора дорад. Шавкати Бухороӣ то андозае худро хотиматушшуаро ном мебарад ва бо ишора ба ин масъала мегӯяд:

*Мешавад маҳбус чун гул маъни рангин зи ман,
Ҳамчу ман, Шавкат, кучо ҳарфофарин пайдо шавад?!*

Шавкати Бухороӣ шоирест, ки комилан дар сабки ҳиндӣ ғазал сурудааст ва умуман дар ин сабк эҷод кардааст. Маълум аст, ки дар давраи сабки ҳиндӣ ғазал нисбат ба дигар анвои адабӣ рушди бештар доштааст. Зеро таркиби асосии девонҳои шоирони дар ин сабки адабӣ эҷодкардари агар варақгардон намоем, мебинем, ки асосан ҳамаи онҳо ба ғазал рӯ овардаанд. Аз ин рӯ, Шавкат низ асосан, ғазал эҷод намудаду маҳз дар ин жанр қувваозмоя кардааст. Ҳатто ифтихороти шоирии ӯро ҳудаш дар эҷоди ғазал медонад.

Шавкати Бухорой бо ишора ба ин маънӣ чое мегӯяд:

*Лаззат зи ворасидани шеъраро барад адӯ,
Ангушт чун ниҳад ба ҳадисам, асал хурад.*

Шавкат ҳатто шоирони нисбатан машҳуру шинохтаи сабки хиндӣ: Нозиму Носиралӣ ва Соибро дар сатҳи хуб қабул намекунад ва эҷодиёти онҳоро аз ашъори худ поинтар медонад. Албатта, ин казоват муболиғавӣ бошад ҳам, як андоза беҳуда нест.

Чунончи мегӯяд:

*Бо парешоништилотон ошноӣ мушкил аст,
Шона ҷаври арраро аз баҳри гесӯ мекашад.
Нозиму Носиралӣ, Соиб надоранд ин намак,
Шавкати нозуксухан мӯ аз дили мӯ мекашад.*

Шоир ин чо хунари нозуксуханию адои ширини эҷодии худро мавриди баён қарор додааст. Аз тарафи дигар, албатта хунари ӯ дар эҷоди бадеъ баробари Соиб набошад ҳам, дар ҳар сурат ғазали бохунарона мегӯяд. Ба назари Шавкати Бухорой, шеъри ӯ сухани муқаррарӣ одӣ, ки дорои вазну қофия ва радиф бошад, нест, балки он поре аз дили эҷодкор аст. Чун дар урфият фарзандро чони ширин мегӯянд, пас, ба назари ин шоир низ шеър фарзанди эҷодкор аст.

Ба ин маънӣ ӯ мегӯяд:

*Зи баски маънии ӯ лаҳти дил бувад, Шавкат,
Чу шеърҳои ту бишофтанд, хун омад.*

Ҳолати эҷод аз нигоҳи Шавкат, муҳлати тӯлонии умри эҷодкор аст. Яъне шеъри хуб созгор омадани он бо рӯзгори воқеист. Ӯ агар шеъри асил эҷод кунад, аввал намунаи насрии онро эҷод карда, пас онро ба риштаи назм мекашад:

*Кори осон набувад маънии равшан бастан,
Наср то назм шавад, об гӯҳар мегардад.*

Дуруст аст, ки ӯ дар эҷоди ғазал асосан ба Толиби Омулӣ пайравӣ кардааст ва дар иртибот ба ин ишораҳо низ дорад.

Чунончи:

*Хост, то равшан кунад Шавкат чароги табъро,
Равгани маънӣ зи хоки Толиби Омул кашид.*

Ба назари Шавкати Бухорой, ба эҷоди шеър рӯ овардани эҷодкор ба олами зебой, ба дунёи сернакҳату рангини ҳаёт, ҷаҳони гуворову рӯзгори ширин низ ҳаст. Мақсади адиб дар ин ҳолат бори эстетикӣ кашидани суханварӣ, моҳияти зебоиофариин калом бадеъ мебошад.

Чунончи, дар ин байт гуфтааст:

*Пеши мо фикри сухан сайри гулистон кардан аст,
Лафзро аз ранги маънӣ гул ба домон кардан аст.*

Дар ҳар сурат шеъри Шавкати Бухорой асосан шеъри ҳикмат, сухани андарзогин, каломии пандунасихатист:

*Наишъаи фикрам дигар, Шавкат, ба мавҷи ҳикмат аст,
Ҳишти хум бояд ба мағзи фикри Афлотун задан.*

Калимаҳо, таъбиру ибораҳои, ки Шавкат ба қор мебарад, дар алоҳидагӣ қариб, ки мушқил надоранд ва оммафаҳму одианд. Онҳо танҳо дар матн моҳиятан мураккабу мушқилфаҳмтар мешаванд:

*Карда наззораи рӯйи ту зи бас ҳайронам,
Оби оина ба доман чакад аз мижғонам.*

Дар ин байт калима, ибораи душворфаҳме нест. Яъне, ҳамаи калимаҳо аз нигоҳи маънии луғавӣ ҳеҷ мушқиле надоранд. Аммо мазмуни байт то андозае дастнорас аст, зеро калимаҳо дар матн ҷилваҳои гуногуни маъноӣ гирифтаанд. Манзур ҳичрон аст. Назораи рӯ, ҳайрон будан киноя аз ёд овардани чехраи маҳбуба буда, оби оина, чакидан ба домон аз мижғон нола аз фироку ҳичрон аст. Оби оина - сӯзиши дил, ба мижғон омадани ашк - ҳузну ғусса ва нола буда, ба домон афтодани он - бенатича, бесамар сомон ёфтани қори ошиқ аст.

Умуман, Шавкати Бухорой шоири хуб аст ва махсусан дар эҷоди ғазал таъби нисбатан саршор дорад. Омӯзиши эҷодиёти ӯ таҳқику фарогирии ҷузъе аз тафаккури бадеии халқи тоҷик дар асри XVII, худшиносӣ ва таърихи ниёгон дар он рӯзгорон аст. Аз тарафи дигар, ғанои таркиби лексикӣ забони тоҷикӣ ба ҳунари сухансанҷии ҳаммиллатон дар ин аср ба шумор меравад.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. *Овони тифлӣ ва ҷавони Шавкати Бухорой чӣ гуна гузаштааст?*
2. *Сабаби ҷалои диёр намудани Шавкат дар чист?*
3. *Мероси адабии Шавкати Бухорой аз ҷиҳати иборат аст?*
4. *Мавзӯ, мазмун ва мундариҷаи ғояви ғазалиёти Шавкатро баён кунед.*
5. *Ғазали «Субҳи тирӣро расиду аҳди хурсандӣ намонд» ба кадом мавзӯ бахшида шудааст?*
6. *Мазмун ва мундариҷаи ғазали «Дар он саҳро, ки ваҳшат раҳравонро роҳбар бошад»-ро баён кунед.*
7. *Шавкат дар эҷоди ғазал ба кадом шоирони гузашта тавачҷуҳ зоҳир кардааст?*
8. *Мақом ва ноияи шоирӣ Шавкат дар таърихи адабиёт дар кадом сатҳ аст?*

ҚОФИЯ ВА РАДИФ

Қофия калимаи арабӣ буда, маънои луғавияш пушти сар, охири ҳар чиз, азпайраванда мебошад. Дар забони тоҷикӣ баъзеҳо калимаи пасованд (шакли муҳаффафи он пасванд) - ро ба маънои қофия ба кор бурдаанд. Шоири асри ёздаҳ - Лабибӣ мегӯяд:

*Ҳама ёва, ҳама хому ҳама суст
Маъонӣ аз чакова то пасованд.*

Дар илми забоншиносӣ пасовандро ба маънои пасоянд - як хиссаи охири калима, ки маънои онро тағйир медиҳад, низ кор мефармоянд. Ба маънои истилоҳӣ калимаҳои ҳамшакл, ҳамоханг ё ҳамвазноро қофия меноманд, ки дар бештари мавридҳо дар охири мисраъҳои шеър омада, вазн ва оҳангнокии онро муайян месозад. Масалан, «дод»-у, «бод»-у, «шод»-у, «род» ва «даст»-у «раст»-у «ҳаст» ва ғайра.

Мисол:

*То нагирад абр, кай хандад чаман,
То нагирад тифл, кай нӯшад лабан.*

ё ки:

*Аз қачӣ афтӣ ба каму костӣ,
Аз ҳама ғам растӣ, агар ростӣ.*

Дар байти аввал калимаҳои «чаман» ва «лабан», дар байти сонӣ калимаҳои «костӣ» ва «ростӣ» қофия шудаанд. Сабаби асосии ҳамқофия шудани ин калимаҳо дар он аст, ки дар таркиби калимаҳои «чаман»-у «лабан» ду ҳарфи ҳамсон - «-ан» ва дар таркиби калимаҳои «костӣ»-ю «ростӣ» чор ҳарфи ҳамсон «-остӣ» омадаанд.

Барои донишмандони илми қофия бояд ду мафҳуми асосӣ: калимаи қофия (ё калимаҳои қофия) ва решаи қофияро ҳамеша дар хотир нигоҳ дошт. Калимаҳое, ки ба вазифаҳои қофия меоянд, калимаҳои қофия ё калимаи қофия, ҳарфҳои ҳамсони калимаҳои қофияро решаи қофия меноманд.

Масалан, дар ин байти Фирдавсӣ:

*Яке бандагӣ кардам, ай шаҳрёр,
Ки монад зи ман дар чаҳон ёдгор.*

калимаҳои «шаҳрёр» ва «ёдгор» қофия буда, чувҳои «-ёр»-у «-ор» решаи қофия мебошанд.

Дар ин байти Ҳофиз:

*Ман бандаи он касам, ки шавқе дорад,
Дар гардани худ зи шиқ тавқе дорад.*

«шавқе» ва «тавқе» калимаҳои қофия буда, ҷузви «-авқе»-и ҳарду калимаи қофия решаи қофия аст. Агар шумо ба ин мисолҳо диққат карда бошед, мебинед, ки қофия аз маҷмӯи ҳарфҳо сохта мешавад. Барои ҳамин аксари адабиётшиносон қофияро аз як ҳарф иборат донистаанд ва онро *р а в й* ном додаанд.

Равӣ низ аз калимаи арабии *риво* (ресмоне, ки бо он бори уштурро банданд) гирифта шудааст. Дар илми қофия охири ҳарфи решагии калимаи қофияро *р а в й* номидаанд. Яъне мисли он ки бори уштур бо ресмон баста мешавад, то ки он наафтад, тамоми байтҳои шеър ба ҳарфи рави вобастагӣ дорад. Ҳарчанд қофияро як ҳарф донистаанд, аммо дар асл ҳашт ҳарфи дигар тобеи он мебошад, ки дар маҷмӯъ нух ҳарфро ташкил медиҳад. Он нух ҳарф инҳоянд: таъсис, дахил, ридф, қайд, рави, васл, хурӯҷ, мазид ва нойира.

Дар боло таъкид кардем, ки бояд ду мафҳуми асосӣ - *к а л и м а и* (калимаҳои) *қ о ф и я в а р е ш а и қ о ф и я р о м о* ҳамеша дар хотир нигоҳ дошта бошем. Ин гуфта чунин маънӣ дорад, ки ҳар ҳарфи решаи қофия номи махсус дорад.

Мисол:

*Фоиш мегӯяму аз гуфтаи худ дилшодам,
Бандаи шиқаму аз ҳар ду ҷаҳон озодам.*

(Ҳофиз)

Дар ин байти Ҳофиз «дилшодам» ва «озодам» калимаҳои қофия ва ҷузви «-одам» решаи қофия мебошад. Дар ин решаи қофия се ҳарф (*о, д, м*) ва як ҳаракат (*а*) омадааст ва ҳар кадоми онҳо номдоранд. Мувофиқи қоидаи илми қофия, дар ин решаи қофия ҳарфи «*о*» ридфи муфрад (садоноки дарозест, ки дар қофия пеш аз рави меояд), ҳарфи «*д*» *р а в и и м у т л а қ* (равие, ки бо ҳарфи *в а с л* часпида бошад, яъне баъди ҳарфи рави ҳарфи дигаре омада бошад), садоноки кӯтоҳи «*а*» *м а ч р о* (ҳаракатест, ки баъди рави омада, онро бо ҳарфи *в а с л* мепайвандад, одатан садоноки кӯтоҳи «*а*» ба вазифаи маҷро меояд) ва ҳарфи «*м*» *в а с л* (ҳарфест, ки баъди рави меояд) мебошанд.

Аз ин нух ҳарф чортои он (таъсис, дахил, ридф, қайд) ҳамеша пеш аз ҳарфи рави ва чортои дигараш - *васл, хурӯҷ, мазид* ва нойира ҳамеша баъди рави меоянд. Донишманди асри 15, муаллифи «Чамъи мухтасар» - Ваҳиди Табрэӣ ҳарфҳои қофияро дар ин қитъа ба назм даровардааст, ки кори хонандаро хеле осон менамояд:

*Қофия дар асл як ҳарф асту ҳаит онро табаъ,
Чор пешу чор пас, он нуқта, инҳо дойира:
Ҳарфи таъсису дахилу ридфу қайд, он гаҳ равӣ,
Пас аз он васлу хурӯҷ асту мазиду нойира.*

Радиф низ калимаи арабист, маънои луғавияш ду ё якчанд чиз, ки дар паҳлуи ҳам ё паси ҳам омада бошанд, ҳамсаф, ҳамсафар. Инчунин, касеро гӯянд, ки дар асп, шутур ё хар баъди чилавдор савор шуда бошад. Ба маънии истилоҳӣ радиф калима ё ибораест, ки дар бештари мавридҳо баъди қофия аз аввал то охири шеър ба такрор биояд.

Мисол:

*Ай бод, бӯи Юсуфи дилҳо ба мо расон,
Як навбар аз баҳори дили мо ба мо расон.
Аз зулфи ӯ чу бар сари зулфаш гузар кунӣ,
Пинҳон бидузд мӯеву пайдо ба мо расон.*

(*Ҳоқонӣ*)

Дар ин шеър калимаҳои «дилҳо», «мо» ва «пайдо» қофия буда, ибораи «ба мо расон», ки дар ҳар се мисраъ такрор омадааст, радиф аст.

Радиф ва қофия латофати табъ, ҷазолати сухан ва яғонагии зеҳни шоирро хубтар намуда, барои дилкашу зебо шудани шеър аҳаммияти махсус дорад. Радиф метавонад, ки як калима бошад, мисли ин ду байти Парвини Ӯтисомӣ:

*Сару ақл гар хидмати ҷон кунанд,
Басе кори душвор осон кунанд.
Бихоҳанд гар дидаву дил зи оз,
Басо чархҳоро, ки арзон кунанд.*

Дар чор мисраъи боло калимаҳои «ҷон», «осон» ва «арзон» қофия буда, калимаи «кунанд» радиф мебошад.

Ғоҳе радиф қисми зиёди мисраъи шеърро ташкил медиҳад ва ҳатто дар мисраъе як калима ба вазифаи қофия омада, боқии калимаҳо ҳама радиф.

Мисол:

*Биё, ки хонаи дил бе руҳи ту нур надорад,
Даро, ки хонаи дил бе руҳи ту нур надорад,
Зи хонаи дили ман нури руҳ дарег надорӣ,
Чаро ки хонаи дил бе руҳи ту нур надорад.*

Дар абёти боло калимаҳои «биё», «даро» ва «чаро» қофия, калимаҳои боқии мисраъҳо ҳама радифанд.

Шеъре, ки радиф дорад, мураддаф меноманд. Дар таърихи адабиёти классикии форс-тоҷик ашъори шоирони гуногунро, ки ба радифи мувофиқи ҳамдигар гуфта шудаанд, чамъ оварда «Радоиф-ул-ашъор» ном ниҳодаанд.

Дар баробари қофия ва радиф дар байни аҳли адаб мафхуми ҳочиб ва маҳҷуб хеле маъмул аст.

Ҳочиб низ калимаи арабист, маънояш монета, пардадор, дарбон буда, дар истилоҳи адабиётшиносӣ калимае бошад, ки пеш аз қофия дар ҳар мисраъ оварда шавад, мисли он ки радифро баъди қофия оранд. Дар бештари мавридҳо ҳочиб дар байни қофиятан (ду қофия) меояд.

Мисол:

*Ай шоҳи замин, бар осмон дорӣ тахт,
Суст аст адӯ, то ту камон дорӣ сахт.
Ҳамла сабук ориш гарон дорӣ рахт,
Пирӣ ту ба донишу ҷавон дорӣ бахт.*

Дар ин рубоии Муиззӣ калимаҳои «осмон»-у «тахт», «камон»-у «сахт», «гарон»-у «рахт» ва «ҷавон»-у «бахт» қофиятайн буда, калимаи «дорӣ» ҳочиб мебошад. Шеъре, ки дар он ҳочиб омадааст, маҳҷуб меноманд, аз ин рӯ, рубоии боло рубоии маҳҷуб аст.

Шеъре, ки дар он қофияву радифу ҳочиб омадаанд, дилкашу зебо буда, ба зеҳни хонандаву шунаванда хеле хуш менамояд.

Қофия дар адабиёти классикии форс-тоҷик аз воситаҳои асосии шакли шеър буда, вобаста ба тарзи қофиябандӣ навъҳои шеърро (ғазал, қасида, қитъа, маснавӣ, мусаммат ва ғайра) ҷудо мекунад. Масалан, тарзи қофиябандии маснавӣ ба сурати: аа, бб, вв, гг; тарзи қофиябандии ғазалу қасида ба сурати: аа, ба, ва, га; тарзи қофиябандии қитъа ба сурати: аб, вб, гб, ғб мебошад.

Мисол барои маснавӣ:

*Пай афкандам аз назм кохе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.*

(Фирдавӣ)

Калимаҳои «баланд»-у «газанд» қофия буда, ҷузви «-анд» решаи қофия аст, ки садоноки кӯтоҳи «а» ҳазв (ҳаракате, ки пеш аз ҳарфи қайд меояд), ҳарфи «н» қ а й д (ҳамсадоеро гӯянд, ки пеш аз ҳарфи равӣ меояд), ҳарфи «д» р а в и и м у қ а я д (равиеро гӯянд, ки ба ҳарфи в а с л начаспидааст) мебошад.

Мисол барои қитъа:

Гиле хушбӯй дар ҳаммом рӯзе

*Расид аз дасти маҳдуме ба дастам.
Бад-ӯ гуфтам, ки мушкӣ ё абирӣ,
Ки аз бӯйи диловези ту мастам.
Бигуфто: «Ман гиле ночиз будам,
Валекин муддате бо гул нишастам.
Камоли ҳамнишин бар ман асар кард,
Вагарна, ман ҳамон хокам, ки ҳастам».*

(Саъдӣ)

Дар ин қитъаи Саъдӣ калимаҳои «дастам», «мастам», «нишастам» ва «ҳастам» қофия буда, ҷузви «-астам» решаи қофия мебошад. Дар ин решаи қофия садоноки кӯтоҳи «а» ҳазв, ҳарфи «с» қайд, ҳарфи «т» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро ва ҳарфи «м» васл аст.

Дар баъзе китобҳои адабиётшиносӣ таъкид шудааст ва баъзе муҳаққиқон дар ҳамина ақидаанд, ки тарзи қофиябандии қитъа мисли ғазалу қасида низ ҳаст, яъне гӯё қитъаҳои вучуд доранд, ки байти аввал ва мисраъҳои ҷуфти байтҳои дигари қитъа ҳамқофияанд (мисли аа, ба, ва, га). Чунин ақида дар мавриди қофиясозии қитъа ҳеч гуна асоси илмӣ надорад, зеро тафовути ғазалу қасида аз қитъа фақат дар тарзи қофиябандии онҳо ҳасту бас.

Байти аввали қитъа ҳамқофия (мусарраъ) нест, аммо байтҳои аввали ғазалу қасида ҳамқофияанд, яъне мусарраанд. Донишманди бузурги асри сздаҳи форс-тоҷик Шамси Қайси Розӣ дар китоби «Ал-муъҷам» менависад: «Ҳар қасида, ки матлаи он мусарраъ (ҳамқофия) набошад, агарчи дароз бувад, онро қасида нахонанд ва исми қасида бар он итлоқ накунанд (надиханд)». Азбаски байти аввали қитъа ҳамқофия (мусарраъ) нест, гоҳе онро ғазал ё қасидаи сарбурида низ мегӯянд.

Барои мисол чанд байти қасидаи «Луччат-ул-асрор»-и Ҷомиро меорем, ки дар ҷавоби қасидаи «Дарёи аброр»-и Хусрави Деҳлавӣ гуфтааст:

*Кунгури айвони шаҳ, к-аз хохи Кайвон бартар аст,
Рахнаҳо дон, к-аи ба девори ҳисори дин дар аст.
Чун саломат монад аз тороҷ нақди ин ҳисор?
Посбон дар хобу бар ҳар рахна дуде дигар аст.
Чист зарри ноб? Рангин гаишта хоке з-офтоб,
Ҳар кӣ кард афсар зи зарри ноб, хокаш бар сар аст.
Гар надорад симу зар доно, манеҳ номаш гадо,
Дар бараи дил баҳри дониш в-ӯ шаҳи баҳру бар аст...
Мар бувад панҷоҳу чун омад ду мар абёти он,
Дар сафову муҳкамӣ шояд, ки гӯйӣ мармар аст.*

Худи қасида аз сад байт (дусад мисраъ) иборат буда, мо барои мисол панҷ байти онро овардем. Қасида дар баҳри Рамали мусаммани мақсур (ё маҳзүф) эҷод шуда, калимаҳои «бартар», «дар», «дигар», «сар», «бар» қофия буда, чузви «-ар» решаи қофияро ташкил медиҳад, ки садоноки кӯтоҳи «а» т а в ҷ е ҳ ва ҳамсадои «р» р а в и и м у қ а й я д мебошанд.

Мисол барои мусаммати мусаллас:

*Монанди сабо хезу вазидан дигар омӯз,
Домони гулу лола кашидан дигар омӯз,
Андар дилаки гунча хазидан дигар омӯз!*

*Мӯина ба бар кардию бе завқ тапидӣ,
Он гуна тапидӣ, ки ба ҷое нарасидӣ,
Дар анҷумани шавқ тапидан дигар омӯз.*

*Кофир дили овора дигарбора ба ӯ банд,
Бар хеш кушо дидаву аз гайр фурӯ банд,
Дидан дигар омӯзу надидан дигар омӯз...*

Дар ин мусаммати мусалласи Муҳаммад Иқбол калимаҳои «варзидан», «кашидан», «хазидан»-и банди аввал ва калимаи «тапидан»-и банди дуюм ва калимаи «надидан»-и банди сеюм қофия буда, чузви «-идан» решаи қофия мебошад, ки ҳарфи «и» ридфи муфрад (ё асли), ҳарфи «д» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро ва ҳарфи «н» васл аст. Худи қофия қофияи мутлақ аст, зеро ҳарфи равӣ («д») бо ҳарфи васл («н») часпидааст. Дар банди якуми мусаммати мусаллас, дар мисраъҳои сеюми бандҳои дуюму сеюм калимаҳои «дигар омӯз» такроран омадаанд, ки радиф мебошанд. Дар банди дуюми ин мусаммати мусаллас калимаҳои «тапидӣ» ва «нарасидӣ» қофия буда, чузви «-идӣ» решаи қофияро ташкил медиҳанд. Дар ин решаи қофия ҳарфи «и» ридфи муфрад, ҳарфи «д» равии мутлақ ва ҳарфи «й» васл мебошанд. Дар банди сеюм калимаҳои «ӯ» ва «фурӯ» қофия буда, решаи он аз як ҳарф - «ӯ» иборат шудааст, ки он ҳарфи равии муқайяд аст. Калимаи «банд» дар ду мисраи ин банд такрор шуда, радифи онро ташкил додааст. Ҳамин тариқ, дар ин мусаммати мусаллас ба чуз мисраъҳои якуму дуюми банди дуюм тамоми мисраъҳои дигар дорои радифанд, барои ҳамин, мо метавонем ин мусаммати мусалласро мусаммати мусалласи мураддаф номем.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Қофия чист?
2. Маънои лугавӣ ва истилоҳии радифро гӯед.

3. Муносибати қофия ва радиф дар чӣ зоҳир мешавад?
4. Мураддаф бо радиф чӣ муносибат дорад?
5. Ҳарфҳои асосии қофияро номбар кунед.
6. Калимаи қофия ва решаи қофия аз кадом чиҳат аз ҳам фарқ мекунанд?
7. Чаро ҳарфи равиро аз ҳарфҳои асосии қофия медонанд?
8. Тафовути қофияи муқайяд ва қофияи мутлақро фаҳмонед.
9. Байте биёред, ки дар он қофияи муқайяд омада бошад.
10. Қофия ва радифи байти зеро ёбед:
Ба ёрони куҳан ёри накардӣ, Чадал кардӣ, вафодорӣ накардӣ.
11. Вазифаҳои бадеии қофия ва радифро баён кунед.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Аввалин шахре, ки Шавкати Бухороӣ аз ватан ба он ҷо сафар кардааст, кадом аст?

А. Хучанд	С. Дехлӣ
В. Исфаҳон	Д. Шероз
Е. Ҳирот	

2. Поёни рӯзгори Шавкати Бухороӣ дар кадомин шахр сипарӣ шудааст?

А. Ҳирот	С. Шероз
В. Балх	Д. Машиҳад
Е. Исфаҳон	

3. Шавкати Бухороӣ бо кадом тахаллусҳо эҷод кардааст?

А. «Хомӯи», «Хамӯи»	С. «Ҷомӣ», «Фонӣ»
В. «Хусрав», «Шавкат»	Д. «Ҳуҷчат», «Носир»
Е. «Нозук», «Шавкат»	

4. Байти зеринро кӣ гуфтааст?

*Лаззат зи ворасидани шеърाम барад адӯ,
Ангушт чун ниҳад ба ҳадисам, асал хӯрад.*

А. Ҳофиз	С. Ҷомӣ
В. Камол	Д. Мушфиқӣ
Е. Шавкати Бухороӣ	

САЙЙИДОИ НАСАФӢ

*Дар фикри дона мӯрчае
буд даргузар,
Омад ба шеру гуфт, ки:
Ай Рустами замон!
Аз иттифоқи мӯрчагон
гофилӣ магар,
В-арна, чаро ҳақир
шуморию нотавон?*

Насаф мулки ободе буд. Дар он диёр аз касбҳои хунармандӣ пешаи бофандагӣ ривоч дошт. Бофандагон, ки барои мардум либосворҳои арзонбаҳое тайёр мекарданд, дар он рӯзгор соҳибиззат буданд. Касби бофандагӣ меҳнати душворро талаб мекард. Бесабаб нест, ки халқ бо дили пурдурд дар бораи саҳтию душвории бофандагӣ сурудҳо эҷод кардааст:

*Дилакам зардоб шуд аз чақ-чақи бофандагӣ,
Чашимакам пуроб шуд аз риштаҳои кандагӣ.
Аз саҳар то шом почак мезанам дар чаҳ-чаҳак,
Қоматам дар тоб шуд аз қору бори зиндагӣ.*

Миробид Саййидои Насафӣ барои таъмини рӯзгори хеш пайваста нозуқиҳои касби меросии бофандагиро меомӯзад ва дар баробари касбомӯзӣ дар мактаб низ таҳсил мекард. Ин буд, ки тадричан ҳатту савод бароварда, эҷодиёти пешиниёнро меомӯхт. Ашъори Саъдӣ, Хусрави Дехлавӣ, Ҳасан, Ҳофизу Камол ва бисёр дигаронро ҳифз мекард ва худ низ аҳён-аҳён шеър мегуфт. Муҳаббат ба мероси маънавии гузаштагон, санъати волои суҳанварӣ, хунари нотақрори ҳар як эҷодкор ўро мафтун намуда буд. Ҳамин дилбастагӣ ўро водор сохт, ки роҳи Бухороро пеш гирад. Ё ба Бухоро омада, таҳсили олии худро дар мадрасаи Лаби Ҳавзи Нодир – девонбегӣ пеши олимону донишмандони бузурги замон давом медиҳад. Пас аз дарс Саййидо бештари вақти худро барои омӯхтани ашъори пешгузаштагону муосиронаш сарф намуда, нозуқиҳои каломии бадеъ, сирри хунари эҷодро меомӯхт.

Илова бар ин, ба табақаҳои ҳунарманди ҷомеаи онрӯзаи Бухоро пайваста дар иртибот буд. Аз миёни тоифаи мазкур дӯстони зиёде пайдо мекунад ва он ёрону дӯстонаш дар мавридҳои зарурӣ ба Саййидо ёрии моддӣ мерасонанд, то ки ӯ таҳсилро давом диҳад. Чунин вазъи зиндагӣ имкон дод, ки Саййидо Насафӣ таҳсили мадрасаро бомуваффақият ба анҷом расонад ва дар айни замон маҳорати суханварию нуктасанҷии худро такмил диҳад ва беш аз ин дар ҳаёти адабии шаҳр ширкат варзад.

Баъдтар ҳаёти оилавӣ Саййидо Насафиро маҷбур месозад, ки дар рӯзгори ҷавонӣ пешаи бофандагиро давом диҳад. Ӯ дар ғазали «Мекунам бофандагӣ» аз ноҷӯриҳои аҳди худ шикоят менамояд:

*Дар баҳор аз фоқа ранги заъфарон бошад маро,
Пораҳо бар дӯш аз барги хазон бошад маро.
Баҳри рӯзӣ мекунам бофандагӣ чун анкабут,
Хона ҳамчун дорбоз аз ресмон бошад маро.
Гаштаам аз фоқа ҳамчун тири бепар гӯшагир,
Хонаҳои хушкӯ холӣ чун камон бошад маро.
Чун фалак аз меҳру маҳ бар суфра дорам нони қоқ,
Рӯзу шаб шармандагӣ аз обу нон бошад маро.*

Саййидо Насафӣ бо мақсади раҳоебӣ аз мушкилоти рӯзгор бо баъзе соҳибмансабони замонаш Ҳочидодхоҳ ва Раҳимбӣ Юз наздикӣ пайдо мекунад. Шоир ҳатто дар васфи ҳокимони давр Абдулазизхону Субҳонқулихон ва Убайдуллоҳхон бо нияти дарёфти инъому эҳсон чандин шеър менависад. Саййидо Насафӣ ашъори ҳадафноки мадҳии худро камарзиш доништа, ба ин восита аз миёни сарватмандону соҳибмансабон дигар муттақочӯию мураббикобӣ намекунад, зеро ба ӯ асрори дарбору дарбориён то андозае ошкор мегардад, ки зимомдорони давр камхираду бедонишанд. Аз ин рӯ, дур будан аз эшонро авлотар медонад.

Ин аст, ки шоир мегӯяд:

*Дар аҳди мо ривоч ба аҳли ҳунар намонд,
Имрӯз обрӯй ба лаълу гуҳар намонд.
Аз ҳеҷ хонае набарояд садои ҷуд,
Дар рӯзгори мо зи каримон асар намонд.
Гардуни сифла беҳунаронро ривоч дод,
Азбаски эътибор ба соҳибҳунар намонд.*

Ҳол он ки ашъори Саййидо дар замони худи ӯ на танҳо дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон, ҳатто дар қаламрави Эрону Ҳиндустон паҳн гардида буд.

Шоир ба ин маънӣ чунин мегӯяд:

*Ба мулки Исфаҳону Ҳинд мехонанд ашъорам,
Зи Туркистонаму ҳаргиз надорам эътибор ин ҷо.*

Чун зимомдорон аз аҳли шеърӯ адаб, илму фарҳанг қадршиносӣ намекарданд, бисёре аз фарҳангиёни замони шоир ҷалои диёр карда буданд ва бештари онҳо ба сарзамини Ҳинд мерафтанд.

Шоир ба ҳолати мазкур чунин ишора менамояд:

*Ҳамраҳон рафтанду ман по дар ватан дорам ҳанӯз,
Тақя чун сурат ба девори бадан дорам ҳанӯз.*

Аз як тараф, заъфи пирию дурии роҳ ва аз тарафи дигар, бебизоатию тангдастӣ ба шоир имкони сафар карданро намедод, ки азми сафари Ҳиндро ихтиёр бикунанд:

*Аз тухидастӣ чу сарви бог поям дар гил аст,
Рахт мебандам, агар зоди сафар бошад маро.*

Кӯшишу такопӯҳои Саййидо бенатича поён ёфт ва ин ҳолатҳо шоирро рӯҳан азият меод. Ин буд, ки шоир раҳой аз ин ҳолати пешомадаро дар гӯшанишинӣ, канорачӯӣ пайдо кардан хост ва ин роҳро низ пеш гирифт. Муддате узлатшинӣ намуд.

Гӯшанишинӣ аҳволи Саййидои Насафиро боз ҳам вазнинтар, ҳолоти рӯҳии ӯро заъифтар намуд.

Чуноночи, шоир мегӯяд:

*Он ки мегиряд ба ҳолам, чаими хунини ман аст,
В-он ки бардорад сарам аз хок, болини ман аст.*

Ин буд, ки шоир аз рӯйи эҳтиёҷоти рӯзгор боз рӯ ба миёни мардум меорад ва ғалати худро фаҳмида, дар як муддати кӯтоҳ ислоҳ менамояд:

*Ҳосил нашуд зи гӯшанишинӣ муроди ман,
Худро зи хона бар сари бозор мекашам.*

Ӯ на танҳо азоби эҷодиро аз сар мегузаронду тоқат менамуд, балки меҳнати ҷисмонӣ – бофандагӣ мекард ва дар ин роҳ худро ба Фарҳоди Кӯҳкан ҳамсангу монанд медонист.

Ба ин маънӣ ишора намуда мегӯяд:

*Ба зӯри дасту бозу мехӯрам, ай Саййидо, рӯзӣ,
Маро чун Кӯҳкан хуни ҷигар бошад беҳ аз ишрам.*

Аз баъзе тасвирҳои иҷтимоии шоир бисёр лаҳзаҳои рӯзгори ӯро метавон пешни назар овард, ки барои барқарор намудани

зиндагиномаи Саййидо ёрӣ мерасонад. Масалан, ба ин тасвири иҷтимоии шоир агар таваҷҷуҳ карда шавад, аҳволи иҷтимоии адиб боз ҳам равшантар мегардад:

*Видояи карда мерафтам ба хона,
Таваҷҷуҳ зад қадам бар остона.
Даре дидам ба нокомӣ кушода,
Ба роҳам дидаи во истода.
Фигон ногаҳ зи қуфли дар баромад,
Ки «Имшаб турфа дузде бар сар омад.
Қавичангол гурге, тезхашме,
Ба бозу филзӯру тангчашме.
Сари ўро зи дор андешае не,
Ба гайр аз дуздӣ ўро пешае не».
Ман он ҷо то сахар дар хоби роҳат,
Кушода дузд ин ҷо дасти горат.
Даруни хонаам ҷуз бӯриё не,
Ба зери пой гайр аз нақши по не.
Зи беасбобиям дар сина чок аст,
Матои хонаи ман обу хок аст.
Чӣ гӯям ман ба рӯйи хонаи худ
Шудам шарманда аз қононаи худ.
Шудаи тороҷи ў кунҷи фаромӯш,
Зи дасти дузд гаштам хонабардӯш.
Туру бод, ай фалак, даврон мусаллам,
Ба як шодӣ кунӣ омода сад гам.*

Дар ин ҷо асосан вазъи хонаводагии шоир, аҳволи иҷтимоии Саййидо ба тасвир омадааст. Зимни он норизоии шоир аз низоми давлатдорӣ соҳибдавлатону мансабдорони даврони худ хатто бо кавитарин оҳангҳои эътирозӣ мушоҳида карда мешавад. Хусусан, бераҳмию ҷафопешагии дуздон, ки онҳо аз низоми сулҳи давлатдорон истифода бурдаанду заррае тарсу харос надоранд, хеле хуб ба тасвир гирифта шудааст.

Поёни умри Саййидои Насафӣ низ дар Бухоро гузаштааст ва ў тахминан соли 1711 дар ҳамон ҷо вафот кардааст.

МЕРОСИ АДАБИИ САЙЙИДО

Осори адабии Саййидои Насафӣ, ки «Куллиёт»-и ўро фароҳам овардааст, дорои 8500 байт мебошад. Дар осори маҳфузмондаи шоир ҷойи аввалро ғазал ишғол менамояд, ки миқдори он 4600 байт аст. Мусаммати мухаммас пас аз ғазал дар ҷойи дуюм буда, 1050 байтро ташкил медиҳад.

Инчунин, Миробид Саййидои Насафӣ ба хунармандон, намояндагони хунарҳои мухталиф як силсила шеърҳо бахшидааст. Вай чанд маснавии дигар ҳам дорад, ки ҳаҷми онҳо аз 16 то 68 байтро дар бар мегиранд. Яке аз чунин маснавиҳои ӯ «Дар мазаммати дузде, ки хонаи шоирро ғорат кардааст» ном дорад, хеле ҷолиб буда, дар баробари арзиши адабӣ - эстетикӣ аҳаммияти иҷтимоӣ шарҳиҳолӣ низ дорад.

Дигар аз асарҳои Саййидо, ки то ба ҳаде шухрати эҷодии шоирро таъмин мекунад, «Шахрошӯб»-и шоир аст, ки ӯ ба эҷоди ин асари худ, аз як тараф, анъанаи адабиёти давом дода бошад, аз тарафи дигар, авзои хунари фарҳанги замони худ, ривочи касбу хунарҳо ва тарзи зиндагии муосирони хешро ба таври бадеӣ баён кардааст. Ин асари Саййидои Насафӣ оид ба хунари пешаи 212 нафар ҳамзамонони ӯ ва ҷузъиёти хунари хусусиятҳои дигари ҷаҳонии мардуми меҳнаткаш маълумот медиҳад. Аз ҷумла, доир ба намояндагони касбу корҳои мухталифи давр: заргару бофанда, қулолу мӯзадӯз, деворзану кабоқпаз ва ғайра васфу тавсифҳои рангин ба назар мерасад. Теъдоди ашъори мазкур низ басо ҷолиб буда аз як то се-чор байтро фаро мегирад.

Шеърҳои ба хунармандон бахшидаи Саййидо аз нигоҳи истифодаи авзон низ гуногун буда, аз «Шахрошӯб» бо он фарқ мекунад, ки дар ашъори ба аҳли хунар ихтисосдода танзу ҳазли хеле малех дида мешавад.

Асари тамсилии Саййидо, ки «Баҳориёт» ё «Ҳайвонотнома» ном дорад, шухрати шоирро дар эҷоди ин нави адабӣ таъмин менамояд.

МАВЗӮӢ ВА МУНДАРИЧАӢ ҒАЗАЛИӢТИ САӢӢИДО

Ғазал дар осори адабии Саййидо мақоми аввалиндарача дорад. Мавзӯи ғазалиётӣ ӯ ҳамонро ишқу ошиқӣ, дӯстию муҳаббат, эҳсосоти қалбӣ, шӯру исёнҳои ботинии инсонҳо ва ғайра буда, ин ҷанбаи суннатии мундариҷавии ғазалиётӣ шоир аст. Хунари Саййидо дар сурудани мавзӯҳои иҷтимоӣ- сиёсӣ, тарбиявӣ-ахлоқӣ, ҷамъиятӣ-инсондӯстӣ, фардӣ-шарҳиҳолӣ ва монанди инҳо низ ҳаст. Албатта, ҷанбаҳои мавзӯи мазкур бо оҳангҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ аз Саъдии Шерозӣ шурӯъ шуда буд. Саййидо мавзӯҳои ҳасбиҳол ва умуман адолати иҷтимоиро ба баландтарин нуқта расонида тавонист ва дар ҳамин замина тозақориҳову навоариҳову кард.

Танқиди беадолатиҳои замон, nobасомониҳои давр, хорию беқадри инсон, зикри нодорию бенавоӣ, камбағалию бечорагӣ, химояи аҳли меҳнат ва фақирону дармондагон, танқиди аҳли ҳасад, золимон, соҳибмансабони бераҳм, риёкорону чоплусон, зоҳидони зоҳирбин, тасвири аҳволи бади ҳеш, мазаммати бухлу кинаварзӣ ва ғайра асоси мундариҷавии ғазалҳои Саййидоро ташкил медиҳанд.

Шоир ҳатто ғазалҳои ҳам дорад, ки саропо арзиши шарҳиҳои доранд:

*Бо кӣ равшан созам аҳволи дили афғори хеш,
То ба кай чун шамъ сӯзам бар сари бемори хеш?
Баҳри осоиши гар аз ғамхона сар берун кунам,
Мениҳам чун соя паҳлу бар таҳи девори хеш.
Юсуфи ман аз харидорон касодӣ мекашиад,
Бар дуқон отаи занам аз сарди бозори хеш.
Бар сари ман осие гардад, таҳаммул¹⁶ мекунам,
Чун намебинам касеро зери гардун ёри хеш.
Бар бадан аз нолаи чонкоҳ дорам раҳнаҳа,
Бастаам чун най камар, умрест бар озори хеш.
Аз баланду насти олам ғашт сӯҳон комёб,
Ҳасм¹⁷ меболад ба худ аз вазъи ноҳамвори хеш.
Саййидо, бошад қудурат¹⁸ рӯзи соҳибҳунар,
Шохи гул аз пой натвонад кашидан хори хеш.*

Ҳолати мазкур, яъне, ҷанбаи тамоман воқеии тасвир бахшидан ба ғазал ва рӯзгорӣ гардидани образҳои лирикӣ яке аз хидматҳои Саййидо дар таърихи адабиёти тоҷик аст.

ИНЪИКОСИ ЗАМОН, ВАЗЪИЯТИ СИЁСӢ - ИҶТИМОӢ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ САЙИДО

Оид ба мавзӯи мазкур Саййидо асари ҷудогонаи худ - «Баҳориёт» ё худ «Ҳайвонотнома»-ро навиштааст.

Гузориши масъалаи мазкур дар ғазалиёти шоир пурвусъаттар мебошад. Яъне, аз доираи мавзӯҳои ишқӣ рӯ овардан ба рӯзгори иҷтимоии инсон ва ҷамъият яке аз хусусиятҳои ғазалиёти шоир ба шумор меравад:

*Ниғаҳи масти ту хуни дили аҳбоб хӯрад,
Теги бедоди ту аз дастӣ аҷал об хӯрад.*

¹⁶ Таҳаммул – сабр

¹⁷ Ҳасм – душман

¹⁸ Қудурат – ғам, андӯх

*Аз ҷаҳон ғум шуда меҳри падару фарзандӣ
В-арна Рустам зи чӣ боис сари Суҳроб хӯрад?
Қатраи май сари Мансур баровард ба дор,
Войи он кас, ки ҳама умр майи ноб хӯрад.
Ҳар кӣ бо душмани халқ равон аст чу баҳр,
Зуд бошад, ки сари хеш чу гирбод хӯрад.
Саййидо, печиши он зулф ба он рух зи чӣ рӯст?
Мӯй бар шуълаи отаи чу фитад, тоб хӯрад.*

Мавзӯи ғазали мазкур асосан адолати иҷтимоӣ буда, шоир душманони халқро хушдор медиҳад, ки аз охи мазлумон ҳазар кунанд ва агар накунанд, онҳоро марг интизор аст. Саййидо бесарусомониҳои ҷамъиятро дар мансабталошию ҷоҳпарастии муосирон мебинад ва аз ин рӯ, ба ҳимояи мардумони одӣ овоз баланд мекунад:

*Дар талоши салтанат афтодаанд аз пой халқ,
Тоҷ агар ин аст, олам сарнигун хоҳад шудан.*

Аз ин сабаб, ӯ аз ғами халқ, аз ҳоли мардумони одӣ дилхуну чигаркабоб аст ва ғиғону нолааш танҳо баҳри беҳбудии рӯзгори бечорагону дармондагон мебошад:

*Ашқи ман гар инчунин, к-аз дил бурун хоҳад шудан,
Догҳои синаам гирдоби хун хоҳад шудан.*

Дар ғазалиёти Саййидо оҳангҳои хеле амиқи фалсафӣ бо мазмунҳои иҷтимоӣ дар ғояти ҳунариву ҷилои тозаии ҳаёлобӣ рӯйи қор омадаанд.

Ҷунончи:

*Нафси саркаширо мусаххар ақли нуртадбир қард,
Сағ чу шуд девона, ӯро метавон занҷир қард.
Бе мураббӣ зерӣ гардун муътабар натвон шудан,
Моҳи навро рафта-рафта чарх оламгир қард.
Бо бузургони ҷаҳон густох будан хуб нест,
Охир ин беиззатӣ бар Қӯҳқан таъсир қард.
Беибо натвон ба базми тундхӯён по ниҳод,
Бемуҳобо тақя натвон бар дами шамшер қард.
То ба пойи хум нарафтам, соғарам ёрӣ надод,
Дастгирӣ бо мани афтода рӯҳи тир қард.
Мераванд аҳли тамаъ дар базмҳои девонавор,
Метавон дарҳои меҳмонхонаро занҷир қард.
Қомати хилватнишинон мекунад қори қамон,
Метавон мисвок зоҳидро нишонӣ тир қард.
Води девонагӣ қойи фароғат будааст,*

*Хоби роҳат пой то дар хонаи занҷир кард.
Саййидо, музди ҳунарвар мерасад дархурди кор,
Рӯзи Фарҳодро гардун зи ҷӯйи шир кард.*

Ғазали зикршуда моҳияти амики пандуандарзӣ, насихатӣ – тарбиявӣ дошта, олами сабаб - олами инсонҳо хеле нозуку ҳунармандона мавриди тасвир қарор гирифтааст ва ғазал аз оғоз то анҷом (байт-байт) ирсоли масал аст.

Ғазал дорои қофияву радиф буда, қофияҳои он бо ҳарфи рави «р» ба итмом мерасад, ки шакли он муқайяд аст ва радифи ғазал сода мебошад.

Ғазал дар баҳри рамали мусаммани мақсур эҷод шудааст ва афӯили он чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v ~

яъне: фӯилотун, фӯилотун, фӯилотун, фӯилон.

Ё худ ғазали дигари шоир, ки аз нигоҳи мазмуну муҳтаво, моҳияти қавитари иҷтимоӣ дошта, ҳасби ҳоли шоир ва ҳолати қаҳрамони лирикӣ аз оғоз то анҷоми шеър давом мекунад, ки аз тангии маишӣ ва бенавоӣ ба сари шоир омадааст:

*Мурги беболупаре дидам, дилам омад ба ёд,
Нолаи ҷугзе шунидам, манзилам омад ба ёд.
Аз фиребу ваъдаҳои ӯ шудам розӣ ба марг,
Шаб ҳама шаб дасту теги қотилам омад ба ёд.
Дар талоши баҳр чун гирдоб саргардон шудам,
Ҳасрати лабҳои хушки соҳилам омад ба ёд.
Сар назад аз киштзори умри ман гайр аз сипанд,
Сӯхтам, чун мазраи беҳосилам омад ба ёд.
Саййидо, дидам ба хок афтода барги лоларо,
Тегиноҳақхӯрда сайди бисмилам омад ба ёд.*

Яъне интиҳои мақсади адиб ҳимояи адлу дод ва танқиди беадолатиҳои замони шоир низ мебошад.

Ғазал хеле ҳунармандона буда, дорои қофияи мутлақ ва радифи мураккаб аст. Яке аз вазифаҳои радиф дар ин ғазал таъкиди маъно низ ҳаст, ки бори ғоявии онро бар уҳда мегирад, зеро тангии маишӣ ба шоир умре рӯ ба рӯ будааст.

Аз нигоҳи вазн, ғазали мазкур дар баҳри рамали мусаммани мақсур эҷод шудааст ва афӯили он чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v ~

яъне: фӯилотун, фӯилотун, фӯилотун, фӯилон.

Чихати чолиби хунарии ғазали Саййидо он аст, ки оҳангҳои иҷтимоӣ тору пуди ғазалро ташкил намуда, рамзи хеле баландро ба миён меоранд, ки дарки мақсад каме мушкил ҳам мешавад.

Хусусияти дигари ғазалиёти ин суханвар боз он аст, ки сар то по ғазали ӯ тасвирҳои воқеӣ, ҷузъиёти ҳаётию мушаххас, вожаҳои маъмулӣ, ҳаёлбофиҳои рӯзгориву мушоҳидаҳои зиндагиро фаро мегиранд. Далели ин гуфта ғазали зерин аст:

*Шамъаму пайваста дар рағҳои чонам отаи аст,
Дар даҳонам мавҷи обу бар забонам отаи аст.
Золимон аз бекаси ҷайронаамро сӯхтанд,
Чузғам аз бехонумонӣ, ошённам отаи аст.
Булбулам, аммо мақоми дилнишинам гулхан аст,
Сабзаам хокистар асту бӯстонам отаи аст.
Аз сари кӯйи бутон раҳти сафар то бастаам,
Маҳмили ман гирдобу корвонам отаи аст.
Ай ки бо мо меқунӣ савдо, ба худ андеша кун,
Дар бисотам дуди оҳу бар дуконам отаи аст.
Суҳбати ман бе маю бе мутриб имшаб даргирифт,
Хона равшан мекунам, то меҳмонам отаи аст.
Нест дилсӯзе ба мулки синаи ман ғайри доғ,
Саййидо, имрӯз ёри меҳрубонам отаи аст.*

Вижагии дигари ғазалиёти Саййидо он аст, ки ҳаҷман калон нест, 6-7 ва 10-12 байтист. Саййидо ғазале дар ҳаҷми 27 байт низ дорад.

Истиқлоли байтҳо аҳёнан манзур шаванд ҳам, онҳо аз доираи мавзӯи марказӣ ҷудо нестанд. Яъне муносибати Саййидо ба сиёсатмадорон, ҳокимон, аҳли мансаб, табақаҳои хунармандон, меҳнатқашон, бозоргонон, олимон, шоирон, толибилмону мударрисон ва ғайра ба мушоҳида мерасад. Дар ғазалиёти шоир қаҳрамони дириқӣ – ошиқ ё фарди соҳибтаҷриба, хирадманд, меҳнатқарин, соҳибхунар аст, вале бенаво, беқадр манзилат, пурсабру пуртоқат ва боз бештар аз ин ростқавл, бовафо, адолатпараст, ҳақиқатхоҳ, дурандеш, покизаамиру софдил, самимию некукор мебошад.

Ӯ дар ғазали зерин мегӯяд:

*Бувад мунъим азизи кишвару озод хор ин ҷо,
Зи сарви бог раънотар дараҳти мевадор ин ҷо.
Дар оғози муҳаббат ошиқ аз мурдан наяндешид,
Занад худро ба коми шер тифли найсавор ин ҷо.
Худочӯро сарҳарҳезӣ шавад афзунтар аз пирӣ,
Дар айёми ҳазон гулдаста мебандад баҳор ин ҷо.*

Аламҳои туро фардо гувоҳонанд дар маҳшар,
 Мақун озурда аз худ хотири лайлу наҳор ин ҷо.
 Зи захри чаши арбоби тамаъро нест андеша,
 Кунанд ин қавм майли сурма аз миҷғони мор ин ҷо.
 Саводи беи маҷнун беҳтар аз занҷир Маҷнунро,
 Бувад аз дасти гиро нозанинтар раъшадор ин ҷо,
 Ба берӯӣ тавон аз аҳли дунё баҳравар гаитан,
 Зи тифлон шикваҳо дорад дарахти мевадор ин ҷо.
 Бувад кори ту, ё Раб, дар ду олам парда пӯшидан,
 Мақун маҳҷуб он ҷову магардон шармсор ин ҷо.
 Набошад раҳ ба базми хилвати мо ҳарзагӯёро,
 Сари Мансур сили меҳӯрад аз пои дор ин ҷо,
 Зи базми шеър набвад баҳрае афсурдатабёнро,
 Бувад килки суханпардоз чун шамъи мазор ин ҷо.
 Ба мулки Исфаҳону Ҳинд мехонанд ашъорам,
 Зи Туркистонаму ҳаргиз надорам эътибор ин ҷо.
 Набошад бо фашу мисвоки зоҳид ҳеҷ таъсире,
 Наяндешад касе аз кавкаби дунболадор ин ҷо.
 Хату зулфаш камар барбастанд аз баҳри хуни ман,
 Ҳазар кун, Саййидо, аз иттифоқи мӯру мор ин ҷо.

Ғазали зикршуда низ оҳанги бисёр қавии иҷтимоӣ дошта, шоир шиква аз тангии маишӣ ва аз беадолатиҳои даврони худ дорад. Умуман дар ин ғазал танқиду истехзо, мазаммату ҳичо, шикояту норизоӣ, ҳимояи адлу ҳақиқат, ростию садоқат, дурандешию покӣ, вафодорию ростқавлӣ, худотарсию интиҳоби роҳи рост ва ғайраро васф менамояд. Ин ҷанба яке аз хусусиятҳои ғазалҳои Саййидо ба шумор меравад. Яке аз масъалаҳои, ки мисли хатти сурх аз миёни масъалҳои баёнгардида дар ғазали боло мегузарад, ҳимояи ватан, дӯст доштани он, дилбастагии самимӣ ба ватан, азиз шуморидани обу хоки он аст. Ў ҳатто ватанро аз мафҳуми зодгоҳ васеътар маърифат мекунад ва Туркистонро дӯст медорад ва макону диёреро бо он баробар наменонад ва аз ин рӯ, сарфи назар аз қадрношиносиҳо, ки нисбат ба шоир раво дошта мешуд, ӯ хастадишу навмед намешавад.

Ғазали боло муқоффову мураддаф буда, қофияи он муқайяд ва радифаш мураккаб мебошад. Аз нигоҳи вазн, дар баҳри ҳазачи мусаммани солим иншо шудааст, ки афӯили он чунин аст:

v - - - /v - - - /v - - - /v - - -

яъне: мафӯйлун, мафӯйлун, мафӯйлун, мафӯйлун.

Саййидо дар эҷоди ғазал, пеш аз ҳама, аз он ҷиҳат мақом дорад, ки ӯ ин навъи адабию ба ҳаёти мардум, ба рӯзгору зиндагӣ басо

қарину наздик намудааст. Аз ин рӯ, дар ғазалҳои ӯ чанбаҳои иҷтимоӣ зиёдтар қувват гирифта, як андоза рӯҳияи мардумии шеъри шоирро таъмин кардааст. Дар ғазали ӯ то ба ҳадде авзои сиёсӣ – таъриҳӣ ва иҷтимоӣ замониаш инъикос гардидааст. Аз тарафи дигар, чанбаи таълимӣ, пандуандарзӣ, насихатӣ мавъизатӣ гирифтани ғазали шоир бурҳони пойдории адиб ба суннат ва баҳрабардорӣ аз анъанаҳои кӯҳани шеъру адаби тоҷик мебошад.

АНДЕШАҲОИ ПАНДУАХЛОҚИИ САЙЙИДО

Аслан панду ахлоқ ва тарбияву таълим мақсади адабиёти бадеӣ аст. Эҷодкоре, ки ба эҷоди бадеӣ рӯ меорад, хатман муносибати худро ба ин масъала баён мекунад. Ғазалиёти Саййидо дар баробари фаро гирифтани мавзӯҳои дигар, ақидаҳои тарбиявӣ-ахлоқии шоирро низ дар бар гирифтаанд. Аз тарафи дигар, ба ин восита таълимоти фалсафаи амалии Саййидо маърифат мешавад, ки хеле муҳим низ ҳаст.

Масалан, шоир ҷонибдори саъю кӯшиш, ҷаҳду ҷадал, амалу ҳаракат аст. Барои дарёфти қути лоямут инсон бояд мисли санги осӣ пайваста дар ҷадал бошад, яъне ризки худро ҳалол кунад, тавассути заҳмат ба даст биёрад.

Ӯ ба ин маънӣ таъкид мекунад, ки:

*Рӯзӣ насиби кас ба нишастан намешавад,
Бояд чу осӣ зи пайи обу дона рафт.*

Ба ақидаи шоир, инсон набояд ғафлат варзад, балки бояд мақсади муайян дошта бошад. Ӯ кӯшишу ҳаракат, ҷаҳду талош, саъю ҷадалро талаб меномад ва мегӯяд:

*Бе талаб, ай Саййидо, мақсад намеояд ба даст,
Чо ба маҷлис мекунад най аз фиғони хештан.*

Меҳнату кор, машғулияту фаъолият обрӯ ва эътибори инсон аст ва мардумоне, ки ин сифатҳоро доро ҳастанд, соҳибхунаранд ва дар зиндагӣ ҳеч гоҳ хору залил нахоҳанд шуд:

*Рӯ намеорад ба хони ҳеч кас соҳибхунар,
Богбон ризқи худ аз пушти гулистон меҳӯрад.*

Ӯ худ:

*Шир мегардад бурун аз қӯҳ баҳри Қӯҳкан,
Ризқи худ соҳибхунар аз санг пайдо мекунад.*

Саййидо барои инсони меҳнаткаш на танҳо саҳрову дашт, балки ҳама чоро меҳнаткада медонад ва бояд дар ҳеч ҳолату дар ҳеч ҷо кас фориғ аз саъю кӯшиш набошад:

*Мурғи кабоб рӯзи соҳибтараддуд аст,
Дар хона анкабут шикори магас кунад.*

Ё ин ки:

*Устухони хушк бе таъвиши кай ояд ба даст,
Аз пайи рӯзи магӯ таъби ҳумо осуда аст.*

Шоир, ки худ бо меҳнати ҳалол зистааст, муфтхӯронро чашми дидан надорад. Ҳатто дасту пойи инсон, ки агар вазифаи худро ба ҷо наоранд, онҳоро бояд баст, мегӯяд:

*Паймонае, ки бода надорад, шикастанист,
Дасте, ки нест масдари эҷод, бастанист.*

Ба назари шоири меҳнатдӯсту покизакор, ҳисоли ҳамидаи инсонӣ аз қабилӣ вафодорӣ, сидку сафо, ростгӯӣ, ростқавлӣ, некиву некукорӣ, раҳму шафқат, инсондӯстию мардумнавозӣ, илмомӯзию донишмандӣ, сабру тоқат, бурдборию пуртоқатӣ ва ғайраро тарғиб намуда, оммавӣ гардидани онҳоро ҷонибдор аст. Ӯ мегӯяд:

*Ростиро набувад ҳеч заволе ба ҷаҳон,
Сарв агар хушк шавад, боз асо мегардад.*

Ё худ:

*Рафиқ аз каф мадеҳ, душман агар хоҳӣ забун гардад,
Туро сӯзан ба даст афтод, хор аз по бурун гардад.*

Барои доро гардидани инсонҳо бо хислатҳои ҳамида ҳатман тарбият зарур аст. Аз ин рӯ, ба андешаи шоир, инсон ҳатман бояд аз мактаби тарбия гузарад.

Дар ғазалиёти Саййидо ба ҷуз мавзӯҳои маъмулии жанри мазкур, мавзӯҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ, тарбиявӣ-ахлоқӣ, танқидӣ ҳаҷвӣ, шарҳиҳолӣ-хонаводагӣ ва ғайра хеле хуб баён шудаанд, ки нигоҳи тоза ба мазмуну муҳтавои ғазалсароӣ мебошад. Ин ҳамин маъниро дорад, ки Саййидо ба ин восита адабиётро ба ҳаёти ҷамъият, ба рӯзгори халқ, ба зиндагии табақаҳои иҷтимоӣ хеле наздик намуда, нияту мақсад ва орзуву омоли мардумонро асосан инъикос намудааст.

Аз тарафи дигар, тозақории шоир дар ғазалсароӣ ба хусусиятҳои шаклии жанр тааллуқ надорад, яъне ӯ дар қофияву

радиф, вазн ва сохтори дигари шаклии ғазал гардиши чиддӣ ворид накардааст.

Тозакориҳову навовариҳои шоир дар мундариҷаи ғазалсароӣ, моҳияти тематикӣ ғазал дахл дорад, ки ғазали ӯ оинаи рӯзгори асри шоир гардидааст. Ғазалҳои Саййидо саршор аз тазодҳову зиддиятҳои зиндагӣ, низоъҳои сиёсӣ-таърихӣ, ҳаётӣ-ичтимоӣ, тоифавию табақавӣ ва ғайра аст. Инҳо низоъҳо ва тазодҳои рӯзгори ҳамарӯзаӣ чомеа мебошад ва ғазалиёти Саййидо инъикосгари ҳаёти инсонҳост. Ӯ ин чанбаро низ бо хунари хоси шоирона ва бо сабку шеваи фардӣ-индивидуалии худ эҷод кардааст.

МУСАММАТҲОИ САЙЙИДО

Мусаммат дар эҷодиёти Саййидо пас аз ғазал дар чойи дуом меистад, ки аз 1050 байт иборат аст.

Саййидо бештар ба ғазалиёти Хусрави Дехлавӣ, Камолу Ҳофиз, Ҷомию Ҳилолӣ, Калиму Толиб, Мухташами Кошию Соиби Табрэзӣ, Мушфиқию Урфӣ мусаммат бастааст. Худи ҳамин чуръати Саййидо гувоҳи он аст, ки ӯ дар эҷоди мусаммат устод мебошад, зеро ба ғазалиёти шоирони дараҷаи аввали адабиёт тазмин бастааст. Ӯ ғолибон дар ин кор ба эҷодиёти Соиб рӯ оварда, бештар ба ғазалҳои ин шоир тазмин бастааст.

Мусаммат навъе аз шеъри тасмит буда, аз бандҳои 3-10 - мисраи иборат аст. Он метавонад аз 5 ё 6 банд иборат бошад ва ду навъ мешавад: яке мусаммати мустақил, ки комилан эҷоди худи шоир аст ва дигаре се мисраъ ё чор, панҷ мисраъ аз худи шоир ва ду мисраи дигар аз шоири муосир ё салаф аст.

Мусаммат бо он характернок аст, ки банди якуми он ҳамқофия, бандҳои баъдӣ чаҳор ё панҷ, шаш, ҳафт мисраъ ҳамқофия ва мисраи охир ба банди аввал ҳамқофия мешавад. Масалан, «Намонд»-ном мусаммати мухаммаси Саййидо, ки бар ғазали Соиби Табрэзӣ (1592–1677) баста шудааст:

*Арбоби ҷудро¹⁹ кафи гавҳарфишон намонд,
Дастӣ кушодае ба муҳиту ба кон намонд,
Дар рӯзгори мо зи мурувват нишон намонд,
«Аз ҷиммати баланд асар дар чаҳон намонд,
Як сарв дар саросари ин бӯстон намонд»,
То ҷузғзинатон ба фазои чаман шуданд,
Чун сабза сояпарвари сарву суман шуданд,*

¹⁹ Арбоби ҷуд – аҳли саҳо

*Гулҳо зи баски ҳамдами зогу заган шуданд,
«Мургони нагмасанҷ чалои ватан шуданд,
Ҷуз байзаи²⁰ шикаста дар ин оиён намонд».*

*Аз аҳли дил намонд дар ин хокдон нишон,
Бастанд обу оина рахти худ аз миён,
Хуршед гуфт вақти видоаш ба осмон:
«Равшандилон чу барқ гузаистанд аз ҷаҳон,
Хокистаре ба ҷой аз ин корвон намонд».*

*Аз дидаи басирати²¹ мо хоб шуд равон,
Абёт аз сафина²² чу симоб шуд равон,
Таҳрир аз саҳифа чу хуноб шуд равон,
«Аз ҷашми сурмавори давог об шуд равон,
Ширинзабони қалами нуктадон намонд».*

*Ай Саййидо, ту дил ба мақоми наҷот каш,
Пой аз миёни тоифаи бесубот каш,
Чун Хизр рахти хеш ба оби ҳаёт каш,
«Соиб, забони хома ба коми давог каш,
Имрӯз чун суханталабе дар ҷаҳон намонд».*

Дар мусаммати мухаммаси мазкур байтҳои дар нохунак («») гирифташуда моли Соибанд. Намунаи боло далели он аст, ки хусусиятҳои шаклӣ ва мундариҷавии абёт қомилан риоя шудаду аз соҳибистеъдод будани ҳар ду шоир шаҳодат медиҳанд.

Аз сабаби он ки дар ғазалҳои Саййидо оҳангҳои иҷтимоӣ садои қавитаре доранд, ин ҳолат дар мусамматҳои ба ғазалҳои шоирони дигар навиштаи ӯ то андозае ҳис қарда мешавад. Яъне Саййидо ба ғазалҳои қомилан ошиқона низ то дараҷае оҳангҳои иҷтимоии пурқуввате ворид сохтааст. Масалан, дар мусаммати мухаммаси ӯ, ки бо радифи «намонд» бар ғазали Соиб иншо шудааст, ҳеч гумон намеравад, ки абёти ду адиб бошанд, зеро вазн, радифу қофияҳо, мазмуну мундариҷа, мавзӯӣ, хусусиятҳои сабкӣ ва ғайра қомилан баробаранд ва ҷанбаҳои ҳунарии он низ яқсонанд. Ҳол он ки дар ин навъи шеърӣ то дараҷае эҷодқори мусаммат мустақилу озод нест.

Дар навъи дуҷуми мусаммат мо қомилан озод будани шоирро мушоҳида менамоем. Барои намуна як мусаммати мухаммаси мустақили Саййидоро зикр намуда, оид ба санъати назми ӯ аз намунаи мазкур натиҷагирӣ хоҳем қард:

²⁰ Байза – тухм

²¹ Басират – биной

²² Сафина – девони ашъор

*Дидаро умре ба мардум ошно кардам, нашуод,
Синаро оинаи сидқу сафо кардам, нашуод,
Бо баду неки ҷаҳон аҳду вафо кардам, нашуод,
Дар дили ҳар кас зи рӯйи меҳр ҷо кардам, нашуод,
Хонаи шодӣ ба рӯйи хеш во кардам, нашуод.*

*Муддате чун соя будам дар қафои шайху шоб,
Рӯзгоре ҳамнишин будам ба минову шароб,
Сар ба танҳой барорам баъд аз ин чун офтоб,
Поси хотир то ба кай дорам дар ин дайри хароб,
Бо қаландар шурбу бо зоҳид риё кардам, нашуод.*

*Меҳрубониҳо намудам дӯстони хеширо,
Ёр бо мадҳу сано кардам забони хеширо,
Чун қалам гӯям ман акнун достони хеширо,
Ҳоки пойи ҳар як аз ҳамсуҳбатони хеширо
Солҳо дар дидаи худ тӯтиё кардам, нашуод.*

*Маҷлиси агёр равшан кардааст он майпараст,
Эй мусулмонон, чӣ бояд кард бо он шӯхи маст?
Дар фироқи зулфи кофаркеш меҳӯрдам шикаст,
Обрӯйи рафтаре мехостам орам ба даст,
Дар ҳарими Каъба чандоне дуо кардам, нашуод!*

*Саййидо, дорам дили чун гунҷаи гул пур зи хун,
Кавкаби бахтам дар об афтада, толеъ шуд забун,
Меравам, занҷир дар по, дар биёбони ҷунун,
Баски ноком аз дили офоқ афтадам бурун,
Қимати худро ба нархи ҳоки по кардам, нашуод.*

Албатта, мусаммат аз нимаҳои дуҷуми асри XI зуҳур карда, дар асри XV ҳар ду навъи он хеле инкишоф кардааст ва дар ин аср (XV) хусусан Мавлоно Ҷомӣ онро басо ривоч додааст. Саййидо суннати адабии мазкурро дар асри XVII таҳаввули махсус бахшида, аз нигоҳи мазмуну муҳтаво ба он тозагиҳо ворид сохт.

Ҷунончи, ба ғазали зерини Соиб мусаммати муҳаммаси «Ғаме дорам»-ро бастааст:

*Сари пуришӯру ҷисми логару пушти хаме дорам,
Дар ин водӣ фаровон дарду бепоён ғаме дорам,
Парешонхотирам имрӯз, гӯё мотаме дорам,
«Лабӣ хушқу дили хунину ҷашими пурнаме дорам,
Ниғаҳ дорад Худо аз ҷашими бад, хуш оламе дорам».*

*Агар гул дар замини дил нишонам, хор мерӯяд,
Ниҳоли сабз қорам, неш аз гулзор мерӯяд,
Маро аз сина дил ҳамчун забони мор мерӯяд,
«Ба ҷойи ҷавҳари оинаам зангор мерӯяд,
Гуворо бод айшам, хуш баҳори хурраме дорам».*

*Ба гардун тири оҳи ҳастагон созад асар, Соиб,
Барояд эҳтиёчи Саййидо аз чаши тар, Соиб,
Чу шабнам гаштаам аз пеши худ соҳибназар, Соиб,
«Зи рози осмонҳо чун набошам боҳабар, Соиб,
Ки ман аз косаи зонуи худ Чоми Чаме дорам».*

Шоир дар ин навъи шеър низ ба паҳлуҳои гуногуни зиндагӣ, ба мавзӯҳои мухталифи рӯзгори инсон даҳолат менамояд. Ӯ дар ҳама гуна ҳолату вазъият аз беадолатиҳои рӯзгор шикоят дорад ва ба ҳамин мазмун ғазал меёбад ва мусаммат мебандад, ки дар мантиқи одии ифода, ба ҳам омадани андешаҳои шуарои тоҷик дар асрҳои гуногун, дар муҳиту замони мухталиф аст. Чунончи, боз дар ҳамфикри бо Соиб мегӯяд:

*Дар чаман имрӯз булбул масти гуфтори худ аст,
Кабк дар куҳсорҳо дар банди рафтори худ аст,
Сарв мағрури қаду гул маҳви рафтори худ аст,
«Ҳар қиро бинем дар олам, гирифтори худ аст,
Кори Ҳақ дар тоқи нисён монда, дар кори худ аст».*

*Рӯзгоре шуд, ки дар вайронае ҳастам муқим,
Мекунам пайваста ёд аз аҳди ёрони қадим,
Ин нидо омад бурун аз хоки Мӯсои Калим:
«Хизр осудааст аз таъмири девори ятим,
Ҳар касеро рӯй дар таъмири девори худ аст».*

*Хонабардӯшем, моро ҳоҷати дастор нест,
Пайқари моро либоси тозае даркор нест,
Саййидо, моро назар бар чаши дунёдор нест,
«Чаши Соиб чун садаф бар абри гавҳарбор нест,
Зери бори миннати табъи гухарбори худ аст».*

Миробид Саййидои Насафӣ дар таҳаввули жанри мусаммати мухаммас ва махсусан дар ғанӣ гардонидани мазмуну муҳтавои он рисолати таърихӣ ҳешро адо кардааст.

«ШАҲРОШҮБ»-И САЙЙИДО ВА СОҲТОРИ ОН, ТАСВИРИ ҲУНАРМАНДОН ДАР ИН АСАР

«Шахрошӯб»-и нахустин ба қалами шоири асри XI тоҷикзабони ҳинд Масъуди Саъди Салмон тааллуқ дорад. Маҳастии Ганҷавӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Сайфӣи Бухорӣ, Оғаҳӣ, Мирмуҳаммади Ҳошим, Мавлоно Озарӣ ва дигарон навъҳои гуногуни шахрошӯб навиштаанд.

Саййидо дар асри XVII суннати эҷоди чунин асарро эҳё кард, ки яке аз хидматҳои дигари адиб дар таърихи адабиёт мебошад.

«Шахрошӯб»-и Саййидо дар навъи муайяни адабӣ (ғазал, қасида, китъа, рубой...) навишта шудааст ва аз ин рӯ, дар шакли худ озод аст. «Шахрошӯб»-и Саййидо аз омезиши шаклҳои гуногуни шеърӣ иборат мебошад. Аз ин нигоҳ, бунёди «Шахрошӯб»-и ӯро байтҳои фард ташкил медиҳанд ва ҳар як байт як шеъри мустақил аст. Бинобар ин асар дар вазнҳои гуногун навишта шудааст.

Миробид Саййидо Насафӣ дар «Шахрошӯб» намояндаи касбу корҳои гуногун мисли: заргар, бофанда, кулол, танбӯрӣ, қаннод, хиштпаз, мӯзадӯз, чарчинфурӯш, токидӯз, деворзан, кабобпаз, ҳалвогар, дарзӣ ва ғайраро хеле устодона тасвир кардааст. Дар ин асари шоир ҳамагӣ намояндаи 212 касбу ҳунар ба таври ҳазломез васф карда мешавад.

«Шахрошӯб» нишон медиҳад, ки Саййидо то кадом поя бо мардуми заҳматкаш, бо табақаҳои иҷтимоӣ-истеҳсолии ҷамъият наздик аст. Ба мардум, ба нозуқиҳои қору пешаи онҳо, ба рӯзгору зиндагӣ, ба муносибату рафтор ва гуфтору ғаъолияти онҳо аз наздик ошно мебошад.

Асар арзиши адабӣ-ҳунари низ дорад, зеро аз ҷониби шоири тавоно, суҳансанҷи соҳибистеъдод рӯйи қор омадааст. Санъати суҳанофаринии адиб, ҳунари эҷоди санъаткор, сабки нигоришу шеваи таълифи Саййидо дар ин асар то ба ҳадде хусусияти халқӣ гирифтааст.

Чунончи:

*Дилбари ҳалвогарамро ҳаст теге дилхарош,
Аз ғами ӯ қоматам ҳам ғашт чун ҳалвотарош.*

ё худ:

*Дилбари қассоби ман омад, дуқони худ қушод,
Дунбаро аз пеши худ бигрифт, пеши ман ниҳод.*

МАЗМҶҶҶ ВА МУНДАРИҶАИ ШЕЪРҶҶҶ БА ҶУНАРМАН- ДУН БАҶШИДАИ САЙЙИДУ

Саййидо ба табақаҳои ҳунарманди ҷамъият таваҷҷуҳи махсус дорад, зеро онҳоро дар ашъори лириқияш (ғазалиёту қитъаҳо...), дар «Шахрошӯб» ва инчунин ашъори махсуси ба ин тоифа бахшидааш васф кардааст. Албатта, дар таърихи адабиёт ин навъи адабӣ фасли тоза низ ҳаст, ки дар шакли маснавӣ рӯйи қор омадааст.

Дилбастагии шоир ба ин тоифаи мардум шояд аз он қиҳат бошад, ки ӯ худ аз аҳли ҳунар аст. Саййидо дар ашъори ба табақаҳои ҳунармандон бахшидаи ҳеш намояндаи ҳашт навъи ҳунарро васф кардааст, ки аз ҷумлаи онҳо: баққол, шустагар, нонво, наққош,

наччор, шотир, таштгар ва қассоб мебошанд. Ин ҳашт шеъри ба хунармандон бахшидаи шоир дар маҷмӯъ дорои 290 байт аст ва онҳо манзумаҳоеанд, ки аз ибтидо то интиҳо дар як мавзӯъ эҷод шудаанд. Муҳим он аст, ки дар ин манзумаҳо инсонӣ соҳибҳунар ва меҳнаткашу заҳматқарин мавриди ситоишу васф қарор гирифтааст. Чунончи, дар манзумаи «*Дар таърифи наччор*» меорад:

*Бути начҷори ман сарвест якто,
Зи сар то пой пайванд аз тамошо.
Санавбар истода бар дуконаи,
Тарошад хеширо аз бандагонаи.
Ба боги орзу сарви таманно,
Занад пеши қади ӯ теша бар по.
Қаҳоне хидмати ӯ карда пеша,
Занад ҳар кас ба сӯйи хеи теша.
Забони тешааш ширинтакалум,
Ба хуни Кӯҳкан хӯрда тараҳҳум
Зи оби тешааш нур устухонам,
Ба зикри аррааш бошад забонам.
Чӣ арра? Чун забони шуъла саркаш,
Фиканда ошиқонро дар қашоқаш.
Чӣ арра? зердашаи сарбаландон,
Бувад море зи сар то пой дандон.
Ҳамеша шеваи ӯ дилхарошӣ,
Ба хубон менамояд нозпошӣ.
Нигоҳи ӯ камандосо кашанда,
Ки бошад гӯшаи чаишаи баранда.
Чӣ ранда? Дорад аз оина сина,
Чӣ сина? – Соф дил аз меҳру кина.
Забони ӯ бувад бо дил мувофиқ,
Саре дорад ба ҳамворӣ чу ошиқ.
Асоси хонаҳоро ӯст устод,
Ба аҳди ӯст ошиқ хонаобод.
Дуконаи дар ба рӯйи Арш баста,
Димоғаш дар сари Курсӣ нишаста.
Ба ҳар манзил гузорад по, ҳамон дам
Қунад чун теша синҷи хона муҳкам.
Сафед аз интизораи чаиши дарҳо,
Чунон печида занҷири назарҳо,
Бутон бар сурати ӯ ғашта ҳайрон,
Ҳичил аз бутпарастӣ бутпарастон,
Хароби мақдами ӯ хонумонҳо,
Гул афтода ба чаиши тобадонҳо.
Намебинам ба асри хеи бунёд,
Ғами ӯ хонумонам дод бар бод.
Рухаш то рафта аз қонони ман,*

*Сияҳ гардида рӯйи хонаи ман.
Маро кай аз дуконаи баҳрамандист?
Зи ҷӯши шиқбозон тахтабандист.
Ба ман кай ошно аз рӯйи ёрист?
Дилаи дар ошиқӣ таҳҷӯбкорист.
Ба аҳди хештан устод бошад,
Вафояи лек бевунёд бошад.
Биё, соқӣ, даре бикши ба рӯям,
Ба ҷоми бода бишкан орзуям.
Маро чун Саййидо маъмур гардон.
Диламро хонаи нурнур гардон.*

Манзумаи мазкур дорои 25 байт буда, ба қасида қаробат дорад. Он дар шакли маснавӣ эҷод гардида, дар он пешаи начқорӣ ва ҷузъиёти он, лавозимоте, ки барои касби мазкур зарур аст ва ҳуди начқор ва ғайра мавриди тасвир қарор дода мешавад.

Манзума дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзуф ё мақсур таълиф шудааст, ки афъоили он чунин аст:

v --- /v --- /v --

яъне: мафӯйлун, мафӯйлун, фаъӯлун.

Интиҳои асар, дар ҳаҷми ду байт мурочиат ба сокиро дар бар мегирад, ки моҳияти сӯфиёна дорад. Инчунин, дар байти охири манзумаи мазкур таҳаллуси шоир омадааст.

Яъне, шоир ба ин восита меҳнатро васф мекунад, аҳаммияту моҳияти ин ё он пешаро хеле бо ҷузъиёт баён менамояд. Масалан, аз пешаи начқор макони зист бунёд мешавад, ки ба он на танҳо инсон, балки ҳама маҳлуки ҷондор эҳтиёҷ дорад. Пас, касби мазкур сазовори васфу ситоиш ва барои мардум аввалиндарача мебошад.

Ё ин ки дар манзумаи дигар оид ба пешаи баққоли сухан меравад ва он «Дар таърихи Хоҷа Мирзоҷони Баққол» унвон дораду аз 53 байт иборат буда, бо чунин матлаъ шурӯъ мешавад:

*Диламро бурда сарви ҷомазебе,
Биҳиштиталъате, одамфиребе.*

Манзумаи мазкур низ дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзуф иншо шудааст ва афоили он чунин аст:

v --- /v --- /v --

яъне: мафӯйлун, мафӯйлун, фаъӯлун.

Дар ин манзума низ шахсияти баққол ҳамчун донандаи пешаи худ, аз ҳар ҷиҳат: хислату рафтор, гуфтору кирдор, муносибату муомила ва ғайра бо ҷузъиёти меҳнати баққол, ороиши дуқони ӯ, воситаҳои меҳнат ва тарзи коргирии баққоли соҳибмаърифату

доно ва дар кори худ тавоно бо кулли нозукиҳои қору фаъолияташ ситоиш карда мешавад. Баъзан баёни шоир оҳанги ҳазлу шӯҳӣ ва ҳатто гоҳе каме чанбаи тамасхур низ мегирад. Шояд дар чунин ҳолат шӯҳчашмиҳои мардуми бозор дар симои чунин соҳибхунарон мавриди тасвир қарор дода шаванд.

Чунончи:

*Зи санҷидаиш димоги лаъли хунбор,
Зи рангаиш сурх гашта рӯйи бозор,*

Ё худ:

*Ба чон парварда ӯро золи даврон,
Ниҳода ном ӯро Мирзочон.*

Ба ҳамин тариқ, дар манзумаҳои дигари ба хунарварону соҳибпешагон бахшидаи Миробид Саййидои Насафӣ, аз ҷумла: «Дар таърифи Хоҷа Мирзомуҳаммади Шустагар», «Дар таърифу тавсифи нонво», «Дар таърифи Хоҷа Шафеи Наққош», «Дар таърифу тавсифи шотир», «Дар таърифи қассоб» ва ниҳоят «Дар таърифи таштгар» касбҳо, пешаҳо, хунарҳо, ҳирфатҳо ва соҳибони онҳо бо ҳислату рафтор, гуфтору кирдор, муомилаву муносибат ва асрори хунариҳои эшон ва назокати қору фаъолияти онҳо ба тасвир гирифта шудааст. Масалан, назокати пешаи наққоширо («Дар таърифи Хоҷа Шафеи Наққош»), ки боиси зебу зинат ва ороиши ҳар як макон мегардад, чунин ба мушоҳида мегирад:

*Гузорад пой бар ҳар остона,
Қунад он хонаро оинахона,
Ба килки худ намесозад ситамро,
Қунад ангушти ӯ кори қаламро.*

Ё худ дар манзумаи «Дар таърифи қассоб» ҷузъиёти пешаи мазкурро аз забони ғусфанд меорад, ки барои забҳ омадааст ва аз он боке надорад, зеро туъмаи ҳалоли халифаи Ҷаҳнофарин шудан ормони интиҳони ӯст:

*Ба дуккониаш равам дар хун тапида,
Наяндешам зи сарҳои бурида.
Агар хунам бирезад, мотамам нест,
Зи поям гар биёвезад, гамам нест.*

Ё ин ки дар манзумаи дигари шоир, ки «Дар таърифу тавсифи нонво» ном дорад, хунари нонвой ва куҳантаърих будани он, кадршиносӣ дидани пешаи мазкур миёни насли инсон ба тасвир оварда шудааст. Шоир макони омодашавии нон-танӯрро бо усули тоза ва басо образноку шево ба мушоҳида мегирад:

*Танӯраи сурхрӯ аз отаиши гул,
Хасу хораи бувад миҷғони булбул.*

Умуман ашъори ба хунармандон бахшидаи Саййидо чанд чихати хосса дорад, ки онро таъкид намудан аз аҳаммият ҳолӣ нест:

Саййидо дар ашъори лирикӣ, асари алоҳида ва шеърҳои ҷудогона, яъне бо се роҳ ба ин мавзӯё васфи аҳли хунар ва пешаи онҳо рӯ овардааст.

Шоир анъанаи адабӣ, суннати эҷодиро ба таври васеътар эҳё намуда, дар ҳамин замина баъзе тозақориҳо кардааст.

Адиб ба ин восита эҷоди бадеъро ба рӯзгори халқ, ба аҳли меҳнат боз ҳам наздиктар намудааст.

Таркиби луғавии забони адабии тоҷикро дар асри XVII аз ҳисоби калимаву ибораҳои соҳавӣ нисбатан ғанӣ гардонидаст.

«БАҲОРИЁТ»-И САЙЙИДО: СОҲТОР, МАВЗӯЪ ВА МУНДАРИҶАИ ОН

«Баҳориёт» ва ё «Ҳайвонотнома» асари тамсилии Миробид Саййидои Насафӣ буда, дар рӯзгори Абдулазизхони Аштархонӣ, соли 1680 дар муддати ду-се рӯз таълиф шудааст ва дар ин бора ҳуди шоир чунин ишора дорад:

*Ин нусха, Саййидо, ба ду-се рӯз шуд тамои
Дар рӯзгори ҳазрати Абдулазизхон.
Таърих аз ҳазору навад як гузашта буд,
Аз ҳичрати Расул – шаҳи охируззамон.*

Асар ҳаҷман чандон калон набуда, аз 184 байт иборат мебошад. «Баҳориёт» дар баҳри Музореи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф ё мақсур навишта шудааст ва афӯили он чунин аст:

-- v/ - v - v/v -- v/ - v - ё худ: - v ~

яъне: мафъӯлу, фӯйлоту, мафӯйлӯ, фӯйлун ё фӯилон.

“Баҳориёт” ё “Ҳайвонотнома” бо тарзи машҳури осорофарии асримиёнагӣ бо ҳамду наът оғоз гардида, сипас адиб муносибати ҳудро ба авзои замон ва ҳолати пешомада муайян месозад.

Баъд аз он шоир қайд мекунад, ки баҳри рафъи хастагӣ ва парешонии таъби мардумон ният дорад, ки аз вухуш – ҳайвонот сухан бикунад. Шоир барои мушоҳида ба саҳро баромада, сараввал мушакеро мебинад, ки назди дари хонаи худ нишаста ҳештанситой дорад:

*Мехоҳам аз вуҳуш замоне сухан кунам,
Дафъи малол то шавад аз табъи мардумон.
Рӯзе мани гариб дар айёми навбаҳор
Аз кунҷи хона ҷониби саҳро шудам равон.
Дидам, нишаста бар дари сӯроҳ мушаке,
Мекард худ ба худ сифати хеиро баён.*

Худситой ва таърифкунии муш то ба чое мерасад, ки боиси хашм гирифтани ҷонвари дигаре мешавад:

*Аҷдоди ман ба мири мушон така мекунад,
Имрӯз дар баробари ман кист дар чаҳон?*

Гурбаи даргузаре инро шунида тоқаташ тоқ мегардад ва мушро саҳт танқид намуда, худаширо таъриф мекунад:

*Ай беадаб, ту шарм надорӣ зи рӯйи ман?
Аҷдоди ту шуданд ҳама пеши ман калон.
Обои оли²³ ту бувад кӯришабпак,
Абнои софили²⁴ ту ҳам аз ҷинси сифлагон.
Пур кардаи зи хок, ба ҳар хона рафтаӣ,
Ай хонаҳои халқ зи дасти ту хокдон!
Дандонзанист кори ту, ҳар ҷо ки донест,
Ҳастӣ ҳамеша душмани анбори мардумон.*

Гурба худситой намуда мегӯяд:

*Бар ман бибину нек таманно бикун маро,
Яъне зи шер сурати ман медиҳад нишон.
Паррандае, ки бигзарад аз пеши чаими ман,
Ҷӯро ба чанги хеш дарорам ҳамон замон.
Азбаски дар миёнаи мардум мукаррамам,
Чоям ҳамеша ҳаст ба паҳлуи меҳмон.*

Ба ҳамин тариқ, худтаърифкунии гурбаро шунида сағ ба низоъ ҳамроҳ мешавад. Вай гурбаро сарзаниш намуда, худаширо ситоиш мекунад. Яъне дар «Баҳориёт» ҳамагӣ 18 хайвон иштирок мекунад, ки яке пас аз дигаре зуҳур карда, сифатҳои манфии тарафи муқобилро як-як ном бурда, мазаммат менамояд ва баъд ба худситой шурӯъ мекунад. Тартиби ширкати ҷонварон дар асар чунин аст: муш, гурба, сағ, гӯсфанд, гург, гов, уштур, сангпушт, хорпушт, рӯбоҳ, харгӯш, маймун, оху, паланг, фил, карк, шер ва мӯрча бо баёни хислатҳои бади ҳамдигар ва зикри сифатҳои хуби хеш мунозираи хеле тезутунд менамоянд.

²³ **Обои олі** – падару бобоён

²⁴ **Софил** – паст

Шоир дар тасвири мунозираи ҳайвонот хеле мушоҳидаҳои дақиқу нозук менамояд, зеро зиддиятҳои табиии ҷонваронро, ки ҳатто мардумон низ медонанд, қайд намуда, нафъу зарари расонидаи онҳоро таъкидан баён мекунад: мушу гурба, гурбаву сағ, ғўсфанду гург ва ғайра.

Дар асар худситоии хеле зиёдеро шер дар бораи худ ва аҷдодаш раво медорад, ки он боиси хашм гирифтани мӯрча мегардад. Шер қарқро сарзаниш мекунад, ки:

*Эй сахтрӯю сустқадам, чобукӣ макун,
Ҳастӣ ту пеш як қадам аз гови подабон.
Тифлон аз забони ту парҳез мекунанд,
Бошӣ ту дар миёнаи ин қавм бадзабон.
Аҷдоди ман ба шери Худо даст додаанд,
Аз чанги ман вагарна кӣ меёфтӣ амон?
Ҳаргиз шикориш дигареро нахӯрдаам,
Як раҳ ба хуни мурда наёлудаам даҳон.
Дар бешае, ки мераваму мекунам қарор,
Берун зи қаҳтсол шаванд аҳли он макон.
Бо ҳар кӣ бингарам, ҷигараиш об мешавад,
Аз мӯр камтаранд ба чашмам баҳодурон.*

Сарзаниши шер, ки баҳодурон ба мӯрча муқоиса карда мешавад, таҳқиршудани мӯрча ба садои фаҳромези шер боиси хашм гирифтани мӯрча мешавад. Ҳадафи мӯрча аслан донапайдокунӣ буд, вале мазаммати шерро шунида ғазаб мекунад ва абнои ҷинси хешро мисол меорад, ки агар мо иттифоқ шавему сарчамъ гардем, шери жаёнро пӯст хоҳем канд:

*Дар фикри дона мӯрчае буд дар гузар,
Омад ба Шеру гуфт, ки: - Ай Рустами замон!
Аз иттифоқи мӯрчагон гофилӣ магар?
В-арна, чаро ҳақир шуморию нотагон?
Хӯроки аҳли байти ман аст аз нитоҷи ту,
Доим нур аст хонаам аз шербаччагон.
Тифлони ширмасти ман имрӯз шергир,
Хешони нотағони мананд аз ту комрон.*

Таъсири суханони мӯрча то ба ҳадде мерасад, ки ҳамаи ҷонварон аз кирдори хеш пушаймон мешаванд ва онҳо ҳатто аз ҳамдигар узр хоста, оштӣ мекунанд. Шоир лаҳзаи мазкурро ҷунин ба қалам овардааст:

*Чун аз забони мӯрча ин ҳарф шуд баланд,
Таслим карда-карда расиданд ваҳшиён.
Гуфтанд узрҳо зи таҳи дил ба якдигар,
Афтод пойи оштии андар он миён.*

Мантиқан агар андеша карда шавад, «Баҳориёт» бо кибру гурур оғоз шуда, бо низоъҳои паёпай чараён гирифта, то ба интиҳо давом мекунад. Муҳим он аст, ки бо сулҳ ва оштии тамом мешавад ва ҳатто ҷонварон аз ҳамдигар узрҳои мекунад, ки мақсади эҷодкор тобиши фалсафӣ мегирад. Яъне ҳама гуна ҷанг бо сулҳ хотима меёбад. Пас, ин ҳамин маъниро низ дорад, ки ҷанг, кибру гурур, ҳавобаландӣ, худҳои умри тӯлонӣ надорад ва хатман пушаймонӣ ба бор меорад.

Албатта, ба чунин натиҷаи фалсафӣ расидани Саййидо Насафӣ бесабаб нест. Шоир аз анъанаҳои адабии тоисломӣ ва асримиёнагӣ иттилооти комил дошта, дар эҷодиёти худ аз онҳо қор гирифтааст. Саййидо дар ҳамин замина низ тозақориҳо карда метавонад ва ӯ чунин ҳам кардааст. Ӯ бо эҷоди ин асари худ ду ҷанбаи суннати адабии миллиро тақвият бахшидааст: яке осори тамсилро таҳким бахшидаву дигаре адабиёти мунозиравро эҳё кардааст. Намунаи комили асари тамсилӣ-мунозираӣ «Дарахти Асурик ва Буз» аст, ки дар адабиёти асримиёнагӣ таъсири фаровон гузоштааст. Махсусан дар асри XI тавассути эҷодиёти Носири Хусрав ва бештар дар осори Асадии Тӯсӣ мунозира ҷилои тозае касб мекунад. Намунаҳои комили мунозира панҷ қасидаи Асадии Тӯсӣ: «Замину осмон», «Тиру камон», «Шабурӯз», «Габру мусулмон» «Арабу Аҷам» ба ҳисоб меравад. Дар ин асарҳо интиҳоби мавзӯ ва масъалагузорӣ, ҳалли масъала ва натиҷагирӣ аз он тамоман нав, ниҳоят муҳим ва арзишманд мебошад.

«Баҳориёт»-и Саййидо ҳамчун асари адабӣ, пеш аз ҳама, дар нақши 18 ҷонвар нишон додани муносибатҳои табақавӣ дар ҷамъият аст. Дар рӯйи замин агар пурқувваттарин ҷонвар шер бошад, ҳақиру нотавон мӯрча ба шумор меравад.

Шоир хушдор медиҳад, ки ҳисоли ҳамида: фурутанӣ, хоксорӣ, шикастанафсӣ, ҳалимӣ, дурандешӣ, сабури, хайрҳои, некуқорӣ, дидадароӣ, тавозуъ барои солимии ҷомеа ҳатмӣ ва ногузир мебошад. Дар муқобили ҳисоли ҳамида, ки номбар кардем, ҳислатҳои разила: кибр, гурур, худҳои, кӯтоҳназарӣ, ҳавобаландӣ, сабуқандешӣ, бузургманишӣ, ҷоҳталабӣ, ноодилӣ, пастфитратӣ, сифлагӣ, дунҳимматӣ, разилӣ, ғаразҳои, фитнаангезӣ гузошта мешавад. Шоир ду паҳлуи ҳисоли инсониро (ҳамида ва разиларо) ҳатто дар ниҳоди як ҷонвар ҷой медиҳад. Аҷиб он аст, ки зикри ҳислатҳои ҳамида ва дар ҳамин замина содир гардидани кибру

гурур ва ҳам тафоҳури бевунёд аз забони худи ин ва ё он ҷонвар таъкид карда мешавад. Вале аз тарафҳои манфии ҳаёту фаъолияти худ он ҷонвар забон намекушояд. Баръакс, ҳар як ҳайвон кӯшиш менамояд, ки бехтарин хислатҳои писандидаи аҷлоди худро пайваста тавсиф намояд ва бо ин эътибори хешро баланд кунад.

Сифатҳои зишту носавоби он аз тарафи ҷонвари муқобили вай номбар гардида, сарзаниш карда мешавад, ки хеле хуб ва табиист. Ҷараёни хатти ҳаракати сюжет ва тезутунд гардидани муносибатҳо гӯё ҷӯёи ҳақиқати воқеист. Ин аст, ки шоир онро дар нақши табақаи басо беозору заҳматкаштарини рӯзгор – мӯрча мебинад ва хеле хуб ҳам пайдо мекунад, зеро ҷараёни бархӯрдҳо, муқовимати низоъҳо, баҳамони тазодҳо чунин роҳи ҳалли мушкилотро пеш меорад. Бузургии шоир, эҷодкор ва мафкурабардор ҳам дар ҳамин аст, ки роҳи баромадан аз вазъияти баамаломадаро пайдо карда тавонад. Ин мушкилотро Саййидо дар созгории табақаҳои иҷтимоӣ дармеёбад. Ӯ таъкид менамояд, ки ҳар як табақаи иҷтимоӣ дар ҷомеа ҷой, мақом ва мавқеи худро дорад.

ПОЯИ ШОИРИИ САЙЙИДО

Аз рӯйи қазовати Муҳаммадбадеъ Малехои Самарқандӣ: «... Ҳар касе шеъри ӯро медонаду ҳар шахс бошад, бехтар медонад ва бештар меҳонад». Ин фармуда маҳбубият ва шуҳрати шеъри Саййидо ва ҳунари эҷоди ӯро дар бар гирифтааст. Дар ҳақиқат, мақому мартабаи Саййидо дар эҷоди ғазалу мусаммат ва ашъори ихтисосдодаи ӯ ба ҳунармандию ҳунармандон, инчунин осори тамсилӣ-мунозираӣ басо сазовори таҳсин аст. Албатта, шоир вобаста ба мақоми адабии худ қадршиносӣ нашуда бошад ҳам, ҷомеа ё худ оммаи мардум эҷодиёти Саййидоро аз бар карда, ба ҳунари шоир ва санъати назми ӯ таваҷҷуҳи хос доштаанд. Муҳим он аст, ки ин паҳлуи масъаларо худи шоир ҳам дарк кардааст. Ҳатто борҳо дар ашъораш ба ин ҷиҳат ишораҳо кардааст:

*Маро қай метавонанд аз забонҳо ҷамъ кард акнун,
Ман он рози ниҳон будам, ки берун аз даҳон рафтам.*

Ҳадаф дар байти боло бақои исми эҷодкор, пойдорӣ эҷоди бадеъ, қадршиносии адабиёт ва ҳунари суҳансанҷӣ мебошад. Ё худ мақсади Саййидо ба ҷуз аз шеъру суҳангустарӣ чизи дигаре дар ин олам набудааст ва ӯ пайваста дар андешаи эҷоди бадеъ – шеър будааст:

*Чуз фикри шеър пешаи мо нест, Саййидо,
Моро ба даҳр мансаби дигар надодаанд.*

Яке аз хидматҳои назарраси Саййидо дар таърихи адабиёт он аст, ки ӯ адабиётро, хосса шеърро ба зиндагӣ, ба ҳаёт, ба рӯзгори мардум, ба халқ, ба табақаҳои иҷтимоии заҳмати ҳаёт наздик кард ва инро на дар ин ва ё он марҳалаи эҷодӣ, балки тамоми умри хешро маҳз ба ҳамин масъала бахшида, ба чуз он фикри дигаре накардааст.

Хидмати шоир оид ба пазиروي суннат ва дар ҳамин замина ба даст овардани тозакориҳои адабӣ басо сазовори таҳсин аст.

Саййидо дар рушди жанрҳо, таҳаввули анвои адабӣ, тақозои тематикӣ, чузъиёти бадеии лирикӣ, ҳунари эҷоду маҳорати таълиф, коргири аз санъатҳои шеъриву воситаҳои тасвир ва ғайра низ роҳу равиши хоси худро дорад.

Сеҳри сухани ҳунарии ӯ ҳатто дар замони худи шоир, дар сар то сари Шарқ шуҳрат пайдо карда будааст:

*Ба мулки Исфажону Ҳинд мехонанд ашъорам,
Зи Туркистонаму ҳаргиз надорам эътибор ин ҷо.*

Саҳми Саййидо дар ғанӣ гардонидани таркибу захираи луғавии забони тоҷикӣ низ басо бузург аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба айёми ҷавонӣ ва илмомӯзии Саййидо маълумот диҳед.
2. Сабаби дар Бухоро муқимӣ гардидани Саййидо чист?
3. Охирҳои умри шоир чӣ гуна гузафтааст?
4. Дар бораи мероси адабии Саййидо маълумот диҳед.
5. Сохту таркиби «Куллиёт»-и шоирро шарҳ диҳед.
6. Мавзӯҳои марказии ғазалиёти Саййидоро баён кунед.
7. Тозакориҳои шоир дар эҷоди ғазал аз чӣ иборат аст?
8. Мавзӯ ва мундариҷаи ғазали «Бо кӣ равшан созам аҳволи дили афғори хеш»-ро баён кунед.
9. Ғазали Саййидо, ки бо матлаи:
*Мурги беболупаре дидам, дилам омад ба ёд,
Нолаи ҷузге шунидам, манзилам омад ба ёд. – оғоз мешавад, кадом мавзӯҳоро дар бар мегирад?*
10. Авзои сиёсӣ – таърихӣ дар ғазалиёти Саййидо чӣ гуна инъикос ёфтааст?
11. Муносибати Саййидо бо табақаҳои иҷтимоии ҷомеа чӣ гуна аст?
12. Ғазали «Бувад мунғим азизи кишвару озод хор ин ҷо»-ро шарҳ диҳед.
13. Сохту таркиби мусамматҳои Саййидоро баён кунед.
14. «Шахрошӯб»-и Саййидо аз нигоҳи мазмуну муҳтаво чӣ гуна асар аст?
15. Мазмун ва мундариҷаи ашъори ба ҳунармандон бахшидаи Саййидоро баён кунед.

16. Мавзӯъ, мазмуну муҳтаво ва хусусиятҳои шакли «Баҳориёт»-и шоирро баён кунед.
17. «Баҳориёт»-и Саййидо кадом масъалаҳои сиёсату иҷтимоиро дар бар гирифтааст?
18. Дар бораи ҳунари шоири Саййидо чӣ медонед?

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Саййидо барои таҳсил ба кадомин шаҳр омад?

A. Самарқанд	C. Тошканд
B. Хуҷанд	D. Хоразм
E. Бухоро	

2. Саййидо дар кадомин мадраса таҳсил кардааст?

A. Мансурия	C. Улугбек
B. Низомия	D. Кӯкалтош
E. Лаби ҳавзи Нодир-девоибегӣ	

4. Чаро Саййидо баъд аз хатми мадраса ба зодгоҳаш наомад?

A. Барои нооромии роҳ	C. Барои он ки ба сафари олам баромад
B. Ба ӯ иҷозат надоданд	D. Барои он ки дарборро ихтиёр карда буд
E. Барои он ки Бухоро маркази илму фарҳанг ва шеърӣ адаб буд	

5. Байти зерин аз кист?

*Ба мулки Исфажону Ҳинд мехонанд ашғорам.
Зи Туркистонаму ҳаргиз надорам эътибор ин ҷо.*

A. Ҷомӣ	C. Мушфиқӣ
B. Биноӣ	D. Соиб
E. Саййидо	

6. «Куллиёт»-и Саййидо чӣ миқдор абётро фаро мегирад?

A. 6000 байтро	C. 7000 байтро
B. 6500 байтро	D. 8000 байтро
E. 8500 байтро	

7. Таркиби девони Саййидои Насафӣ асосан аз кадом жанр иборат аст?

A. Қасида	C. Рубоӣ
B. Қитъа	D. Мусаммат
E. Ғазал	

8. Пас аз газал дар ашъори Саййидо кадом жанр мавқеъ дорад?

А. Қасида	С. Маснавӣ
В. Рубоӣ	Д. Дубайтӣ
Е. Мусаммат	

9. Ҳар кӣ бо дуимани халқ равон аст чу баҳр,
Зуд бошад, ки сари хеш чу гирдоб хӯрад. Байти фавқ аз кист?

А. Қомӣ	С. Ҳилолӣ
В. Биноӣ	Д. Мушфиқӣ
Е. Саййидо	

10. Кадоме аз ин шоирон теъдоди абёти газалро ба 27 байт расонидааст?

А. Биноӣ	С. Шавкати Бухорӣ
В. Ҳилолӣ	Д. Мушфиқӣ
Е. Саййидо	

11. Шеърҳои «Дар таърифи начҷор», «Дар таърифи нонво»-ро кӣ эҷод кардааст?

А. Биноӣ	С. Бедил
В. Ҳилолӣ	Д. Мушфиқӣ
Е. Саййидо	

12. Дуюмин касе, ки дар адабиёти тоҷик «Шахрошӯб» навиштааст, кист?

А. Биноӣ	С. Мушфиқӣ
В. Ҳилолӣ	Д. Восифӣ
Е. Саййидо	

13. «Шахрошӯб»-и Саййидо, асосан дар кадом навъи адабӣ эҷод шудааст?

А. рубоӣ	С. қасида
В. газал	Д. қитъа
Е. таркиббанд	

14. «Баҳориёт»-и Саййидо чӣ гуна асар аст?

А. ҳамосӣ	С. маросӣ
В. шиқӣ	Д. ирфонӣ
Е. тамсилӣ	

15. «Баҳориёт»-и Сайидо аз чанд қисм иборат аст?

A. панҷ қисм	C. се қисм
B. чор қисм	D. ду қисм
E. як қисми асосӣ	

16. Номи дигари «Баҳориёт»-ро пайдо кунед:

A. «Мушу гурба»	C. «Тўтинома»
B. «Калила ва Димна»	D. «Уштурнома»
E. «Ҳайвонотнома»	

17. Аҷдоди ман ба мири мушон така мекунад,

Имрӯз дар баробари ман кист дар ҷаҳон? – Ин байт аз забони кадом ҷонвар аст?

A. забони сағ	C. забони гург
B. забони гурба	D. забони фил
E. забони муш	

18. «Баҳориёт» бо галабаи кадом ҷонвар хотима меёбад?

A. галабаи муш	C. галабаи фил
B. галабаи гурба	D. галабаи сағ
E. галабаи мўрча	

19. «Шахрошўб»-и Сайидо доир ба чанд навъи ҳунармандӣ баҳс мекунад?

A. 200 навъ	C. 208 навъ
B. 205 навъ	D. 210 навъ
E. 212 навъ	

20. Бандҳои мусаммати мухаммас аз чанд мисраъ иборат аст?

A. ду	C. чор
B. се	D. панҷ
E. шаш	

21. Мусаммати мухаммас чанд хел мешавад?

A. панҷ хел	C. се хел
B. чор хел	D. ду хел
E. шаш хел	

СОИБИ ТАБРЕЗӢ

Яке аз бузургтарин симоҳои адабию фарҳангии садаи XVII, адиби наовару эҷодкори тозақор Мирзо Муҳаммадалии Соиб - фарзанди Мирзо Абдураҳим аст, ки бо эҷодиёти ғаниву гуногунчилои худ на танҳо ба адабиёти асри хеш, балки ба чараёни баъдии адабиёт низ таъсири амиқу дақиқ гузоштааст.

Мирзо Муҳаммадалии Соиб соли 1592 дар шаҳри Табреш по ба арсаи ҳастӣ ниҳодааст. Аз нигоҳи баромади иҷтимоӣ Соиб аз табақаи бозаргонони ҷомеа буда, аҷдоди ӯ асосан аз Табреш будаанд ва дар рӯзгори шоҳ Аббоси Кабир бо ташаббуси ин сиёсатмадор онҳо бо гурӯҳе аз ҳампешагонашон ба Исфохон кӯчонида шудаанд. Дар ин бора худи Соиб баъзе ишораҳо низ намудааст:

*Соиб аз хоки поки Табреш аст,
Ҳаст Саъдӣ гар аз гили Шероз.*

Азбаски Соиб аз табақаи бозаргонон буд, ба ӯ муяссар шудааст, ки ҳамаи илмҳои ҷорӣ замони худро фаро бигирад. Хусусан, илмҳои фалсафа, ҳикмат, «Қуръон»-у тафсир, ҳадису фикҳ, сарфу наҳв, луғат, адабиёт, калом, мантиқ, қофия, арӯз, бадеъ ва ғайраҳо ба ҳуҷҷи омӯхтааст.

Бахусус, дар илми хат баҳраи комил дошт, зеро назокати ин ҳунарро аз устоду амаки худ - Шамсуддини Табрешӣ (Шамси Сонӣ), ки лақаби «Ширинқалам» дошт, омӯхта будааст. Ин аст,

ки «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ, «Куллиёт»-и Шамси Табрезӣ ва бисёр асарҳои дигар ба қалами ӯ китобат шудаанд.

Ба қавли сарчашмаҳо, гуё муосирони Соиб, бузургон Ҳаким Рукно, Масеҳи Кошӣ, Ҳаким Шифой аз ҷумлаи устодони Соиб дар ҷодаи илми шеърӣ адаб бошанд, вале аҳли таҳқиқ ин далелро тасдиқ накардаанд, зеро ҳуди Соиб мегӯяд:

*Татаббуи²⁵ сухани кас накардаам ҳаргиз,
Касе накарда ба ман фанни шеърро талқин.
Ба зӯри фикр бар ин тарз даст ёфтаам,
Садаф зи обилаи даст ёфт дурри самин²⁶.*

Соиб дар овони ҷавонӣ ба зиёрати Макка ва Мадина рафта, пас аз адои ҳаҷ дар ватан бисёр наистода, муддате дар Кобул иқомат ихтиёр мекунад. Вай дар Кобул бо ҳукмрони он ҷо Зафархон наздикӣ пайдо менамояд, зеро ҳоким дар симои Соиб шахси донишманду эҷодкори соҳибистеъдодеро дармеёбад. Ҳуди Зафархон таъби шоирӣ дошта, сухану суханварро аз ин сабаб хеле хуб қадршиносӣ мекард. Ин аст, ки Зафархон Соибро ҳатто устои хеш меҳонад. Баъдтар бо дастгирии ӯ Соиб ба дарбори Султони Ҳинд – Шохичаҳон низ роҳ меёбад. Аз ишораҳои шоир чунин ба мушоҳида мерасад, ки ӯ дар Ҳиндустон шуҳрати беандоза пайдо карда будааст:

*Пеш аз ин ҳарчанд шуҳрат дошт дар мулки Ироқ,
Сайри мулки Ҳинд Соибро баландовоза кард.*

Ва ё ин ки:

*Лиллаҳилҳамд, ки баъд аз сафари ҳаҷ, Соиб,
Аҳди худ тоза ба султони Хуросон кардам.*

Ё худ:

*Баландном нагардад, касе ки дар ватан аст,
Зи нақш сода бувад, то ақиқ дар Яман аст.
Дили рамидаи мо шиква аз ватан дорад,
Ақиқи мо дили пурхуне аз Яман дорад.*

Ё худ дар ҷойи дигар низ ба ин маънӣ чунин ишорае дорад:

*Шаш сол беш рафт, ки аз Исфаҳон ба Ҳинд
Афтодааст тавсани азми маро сафар.*

²⁵ **Татаббуъ** – пайравӣ

²⁶ **Самин** – гаронбаҳо

Чун овозаи шеъраш паҳн шуд, шоҳ Аббоси Сонӣ ўро ба Исфаҳон хонд ва ҳатто бо унвони маликушшуаро сазовораш донист. Пас аз ў шоҳ Сулаймон ҳам Соибро кадршиносӣ кардааст. Ба қавли тазкиранависи тоҷик Муҳаммадбадеъ Малехоӣ Самарқандӣ, Соиби Табрзӣ муддате сайри диёри Мовароуннаҳр намуда, бо аҳли шеъру адаби қаламрави мазкур низ ошноӣ доштааст.

Соиб баъдҳо хидмати дарборро низ истеъфо дода, беш аз даҳ сол берун аз дарбор ба эҷод пардохтааст.

Поёни умри ў дар Исфаҳон гузашта, соли 1675 олами фониро падруд гуфтааст ва оромгоҳаш дар Исфаҳон буда, онро рамзи «Анҷумани адабии Соиб» гуфтаанд.

Соиби Табрзӣ фарзандони хешро дар роҳи сухандўстию маърифатхоҳӣ парвариш намуда, яке аз писарони шоир, ки шахсияти шинохтае дар қаламрави онрўзаи диёраш будааст, Мирзо Раҳими Соиб ном дошта, дар шеъру адаб маъруф будааст.

ЭҶОДИЁТИ СОИБИ ТАБРЗӢ

Эҷодиёти Мирзо Муҳаммадалӣ Соиби Табрзӣ хеле ганию рангин ва серпахлу буда, дар он ғазал мавқеи аввалиндараҷа дорад. Дар маҷмӯъ ба қалами Соиб 120 ҳазор байт тааллуқ дошта, аз он ҷумла маснавии «Қандаҳорнома» низ ба ў нисбат дода мешавад.

Муҳимтарин хусусияти таркиби девони Мирзо Муҳаммадалии Соиб он аст, ки ў ашъори худро-лирикаӣ хешро табақабандии аҷиб мекунад. Яъне ашъори ишқӣи худро, ки дар он нозу истиғноӣ маъшуқа, васфи зебоӣҳои вай, хусну ҷамоли ўро васф кардааст, таҳти унвони «Миръот-ул-ҷамол» (оинаи хусн) меорад. Ашъоре, ки дар он ҷузъиёти хусни зохирии маҳбуба: ҷашму абрӯ, ҳолу зулф, асбобҳои ороишӣ мисли шонаву оина ситоиш карда мешавад, онро «Ороиши нигор» меномад ва ё худ шеърҳои ба васоити шодию нишот, хушгузаронии умр, рӯзгор, зиндагӣ, яъне маю майгусорӣ, бодапаймой ва ғайра бахшидаи худро ин адиби мутафаккир унвони «Майхона» гузоштааст. Инчунин, ашъори ахлоқиву тарбиявиро бо мавзӯҳои дигари ҳаётию фалсафӣ ва ҷанбаҳои дигари иҷтимоӣ «Воҷиб-ул-ҳифз» ном ниҳодааст. Бояд гуфт, ки ҳуди ҳамин падида дар таърихи адабиёти тоҷик доир ба мураттабсозии девони ашъор нодир буда,

дар чунин шакл корбаст намудани он хоси Соиби Табрeзӣ аст. Ба ашъори дар боло зикргардида бахши қасоид илова шуда, ба ин восита «Куллиёт»-и Соиб фароҳам омадааст.

Мирзо Муҳаммадалӣ Соиби Табрeзӣ на танҳо дар навъҳои лирикӣ: қасида, қитъа, рубоӣ ва ғайра табъи баланд доштааст, ӯ хусусан дар эҷоди ғазал шухрати махсус пайдо намудааст. Инчунин, мутафаккир дар эҷоди осори манзуми калонҳаҷм низ устои давр будааст. Аз ин рӯ, аз ӯ маснавиҳои «Қандаҳорнома» ва «Маҳмуду Аёз» ба ёдгӯр мондааст.

Дар ин ҷо як нуктаи дигарро месазад хотиррасон созем, ки Соиб аз замони хеш то рӯзгори кунунӣ на танҳо дар Шарқ, балки дар олам ҳамчун намоёндаи мактаби сабки ҳиндӣ шухрат дорад.

То кунун оид ба рӯзгору фаъолияти адабии ӯ ба ҷуз қайду ишорат, мақолаҳо, муаррифиномаҳо, баёзҳову тазкираҳои муосири адабиёти тоҷик, инчунин фаслҳои ҷудоғонаи таърихҳои адабиёти форсӣ низ бахшида шудаанд, ки арзиши ниҳоят гарони илмӣ-тадқиқотӣ ва оммавӣ доранд. Зеро дар онҳо дар баробари адабиёти даври шоир, оид ба ҷараёни зиндагии Соиб, паҳлуҳои рӯзгори ӯ, лаҳзаҳои ҳаёти адиб, камолоту эҷодиёти вай, таркиби девони адиб, саҳми ӯ дар таҳаввули адабиёти асраш ва таърихи баъдии адабиёт, хусусиятҳои эҷодӣ, мавзӯҳои ашъор, сабки гуфтору шеваи баён, хунари эҷоду маҳорати суҳанварӣ, тарзи таълифу истеъдоди суҳангустарӣ ва ғайра маълумоти зарурӣ дода шудааст.

Мавзӯҳои асосии ғазалиёту мусамматҳои Соиби Табрeзӣ

Соиб яке аз шоирони тавонои ғазалсарост, ки дар таҳаввулоти жанри мазкур саҳми арзанда доранд. Ӯ дар офаридани мусаммат низ хеле қавипанҷа мебошад. Мусамматҳои ӯ аз нигоҳи мавзӯ ва муҳтаво, инчунин аз ҷиҳати хусусиятҳои шаклӣ асосан суннатӣ бошанд ҳам, дар хунари эҷод навоваронаанд. Чунончи, мусаммати муҳаммаси аввали девони шоир, ки аз нигоҳи унсурҳои шаклӣ тозақориҳо дошта, хеле хунармандона эҷод шудааст ва аз ҷаҳор банд иборат аст:

*Тулӯи субҳи содиқ сар зад аз тироҳани мино,
Насими рӯҳпарвар мевазад аз гулишани мино,
Суроги духтари раз кардаам аз маскани мино,*

*Агар ин бор меомад ба дастам гардани мино,
Чу дурди май нахоҳам дошт даст аз гардани мино.*

*Маро савдои ишқи ӯ зи хобу хур бароварда,
Сарамро муниши тақдир аз дафтар бароварда,
Барои куштани ман осмон маҳзар бароварда,
Ду субҳи содиқанд аз як гиребон сар бароварда:
Яди байзои соқӣ бо баёзи гардани мино.*

Банди сеюми мусаммати мухаммаси мазкур бо эътибори мавзӯъ ва мазмуну муҳтаво ишқӣ буда, тавъам бо маю соқӣ идома мекунад, ки байтеро аз он метавон зикр намуд:

*Чу дониستم, ки гаштам ошиқу шайдои бетобаи,
Ба бедорӣ тавонам дид он махро, на дар хобаи...*

Тозакорӣ дар шакл аз он иборат аст, ки дар банди чаҳорум таҳаллуси адиб ба ҳайси радифи мураккаб оварда шудааст. Албатта, ин ҳолат ҳам таъкиди маъно ва ҳам бори ғоявӣ бардоштани унсури шаклӣ ва ниҳоят таъмини оҳангнокӣ дар бандро низ дорад:

*Ба куври зулфи ҷонон тоза шуд имон маро, Соиб,
Нигоҳи гарми отаи мезанад дар ҷон маро, Соиб,
Ду мисраъ дилнишин афтод дар девон маро, Соиб,
Ду чиз афтод хуш аз базми майхорон маро, Соиб:
Зи по афтодани соқӣ, ба сар галтидани мино.*

Мусаммати мухаммаси мазкур хеле хунармандона эҷод шудааст. Ҳолати хеле табиӣ соқӣ, ҷом, мино, ошиқ, маҳбуба ва ҷузъиёти дигари марбути он басо хунармандона, мушоҳидакорона ва устодона ба тасвир гирифта шудаанд. Ҳадаф висол ва хушгузаронии умр буда, баҳрабардорӣ аз ҳаёт, ғанимат доништани рӯзгор шартӣ асосии он дониста мешавад. Мусаммати мухаммаси зикршуда дар вазни:

v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

ҳазачи мусаммани солим таълиф шудааст.

Ба ҳамин тариқ, дар девони шоир 8 мусаммати мухаммаси аз чаҳор то 7 - бандӣ буда, дар маҷмӯъ 42 банд мебошанд ва 210 мисраъ ё ин ки 105 байтро ташкил медиҳанд. Ҳамаи мусамматҳои мухаммаси Соиб дар мавзӯҳои ишқӣ, маю бода, баҳору зебоиҳои табиат ва ғайра эҷод шудаанд. Аз тарафи дигар, хеле сабук бошад ҳам, оҳангҳои иҷтимоиро низ фаро гирифтаанд. Вале оҳангҳои

хеле қавии ичтимоӣ, ки дар ғазалиёти шоир дида мешаванд, дар мусамматҳои мухаммаси ӯ дучор намеоянд.

Чунончи, банди аввали мусаммати мухаммаси дуҷоми девонро барои намуна зикр менамоем:

*Гаҳ ба ман теги тағофул он парирӯ мезанад,
Гоҳам отаиш бар чигар аз тундии хӯ мезанад,
Рӯ матоб, ай дил, агар тег он ҷафочӯ мезанад,
Ҳар кӣ худро бар дами шамшери абрӯ мезанад,
Чун ҳилоли ид бар хуршед паҳлу мезанад.*

Мусаммати мухаммаси мазкур дорои панҷ банд (басту панҷ мисраъ) буда, ишқист ва маҳбуба аз ҳама ҷиҳат (ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан) бартарӣ дорад. Маҳбуба ҷафочӯ, бераҳм, бемехр, пурноз, фохир, ношикебо, бадзабон аст. Ошиқ баръакс: ҷафокаш, шикебо, содиқ, ҳалим, ботавозуъ, хоксор, хушмуомила, заҳматкаш мебошад.

Мусаммати мухаммаси зикршуда мураддаф (ридфи сода) ва дорои қофияи муқайяд буда, қофияҳо бо ҳарфи равӣ («ӯ») интиҳо ёфтаанд. Он дар вазни рамали мусаммани маҳзуф (баъзан мақсур) эҷод шудааст, ки афӯили он чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v -

яъне: фобилотун, фобилотун, фобилотун, фобилун ё фобилон.

Умуман, мусамматҳои мухаммаси Соиб аз нигоҳи мавзӯӣ, мазмуну муҳтаво маҳдуд буда, асосан аз баёни ишқу исёнҳои қалбии инсон, васфи ҳусну ҷамоли маҳбуба, ситоиши маънавиёти маъшуқа ва якҷо бо ҳолати ошиқ дар иртиботи масъалаҳои мазкур бо авзои замон ва ғайра иборат мебошад. Вале аз нигоҳи ҳунари эҷод дар сатҳи ғазалиёташ эҷод шудаанд. Ин ҷиҳат барои муайян намудани пояи шоирии Соиб хеле хуб мусоидат мекунад.

Қисмати асосии девони Соиб Табрезиро ғазал фароҳам овардааст. Албатта, чун ғазал ба забон гирифта мешавад, ҳатман ишқ фарорӯйи инсон меистад. Мо аз ин ҷиҳат мавзӯи мазкурро дар ашъори Соиб басо хуб эҳсос менамоем. Аз силки чунин ғазалҳо метавон ғазали зеринро чун намуна зикр намуд, ки тобиши хеле қавии фалсафӣ низ дорад, чунончи:

*Зиҳӣ рӯят баҳори зиндагонӣ,
Ба лаълат зинда номи бенишонӣ,
Бадомӯзи ҳавас ошиқ нагардад,
Намеоҷд зи гулчин боғбонӣ.
Ба ҳарфи ишқ саргармам, ки бошад*

*Ҳаёти шамъ аз оташзабонӣ.
Ду зулфат шоҳроҳи лашкарӣ Чин,
Ду чашият хобгоҳи нотагонӣ.
Мақун чун Хизр бар худ роҳро дур,
Ки наздик аст роҳи ҷонфишонӣ.
Шароби қуҳнаву ёри қуҳанро
Ғанимат дон чу айёми ҷавонӣ.
Агар ошиқ намебудем, Соиб,
Чӣ мекардем бо ин зиндагонӣ?!*

Аз муҳтавои ғазали мазкур пайдост, ки мавзӯи марказии он ишқ буда, дар он васфи маҳбуба, ҷузъиёти зебоиҳои хусни ӯ, то андозае дур афтодани ошиқ ва тадриҷан ба ҳичрон гирифтгор шуданаш, шикебоии ошиқ, нози маҳбуба, дурӣ ҷустани ӯ аз ошиқ, вале ин ҳамаро аз гардиши рӯзгор, аз ҳукми тақдир, аз печидагиҳои зиндагӣ дидани ошиқ ба назар мерасад.

Дар баробари ин ҳама, то ҳадде моҳияти андарзӣ гирифтани образи лирикии ошиқ ба мушоҳида мерасад, ки яке аз сифатҳои хеле нозуки сабки сухани Соиб, хосса услуби ғазалсароии ӯст.

Дар ашъори Соиб оҳангҳои тасаввуфию ирфонӣ низ хеле кавист, зеро боре сари ин масъала ӯро муосирин имтиҳон низ кардаанд. Яке аз шогирдон боре мисраи зеринро ба санҷиши устод мефиристад:

Аз шишаи бемай майи бешиша талаб кун,

Соиб ғавран мисраи мазкурро чунин комил месозад:

Ҳақро зи дили холӣ аз андеша талаб кун.

Аз тарафи дигар, ӯ дар ин ҷода то ба ҳадде ба ашъори Ҷалолуддини Балхӣ, Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозӣ, Бобо Фигонии Шерозӣ асосан рӯ овардааст ва чун дар ғазал пайгири ин тоифа аст, маълум мешавад, ки табъу салиқаи солиму баланд дорад ва аз тарафи дигар, ирфону тасаввуф дар ғазали ӯ мақоми асосӣ дорад. Чунончи, дар ин ғазал, ки дар пайравии Ҳофиз эҷод шудааст, мегӯяд:

*То манзили ман бодияи беҳабарӣ буд,
Ҳар мавҷи саробам ба назар боли парӣ буд.
Чун сарв дар ин боғ зи озодагӣ хеш
Боре, ки маро буд ба дил, бесамарӣ буд.
З-он рӯз, ки шуд дидаи ман боз чу нарғис,*

Авроқи дилам сарфи парешонназарӣ буд.
 Буд аз дами шамшер дами субҳи нишотам,
 То ҷавшани довудии ман беҳабарӣ буд.
 Расвоии шамъ аст зи пирохани фонус,
 Дар парда сухан гуфтани ман пардадарӣ буд.
 Аз аҷз чу шабнам нафитодем дар ин бог,
 Афтодагии мо гули равшангуҳарӣ буд.
 Ёре, ки губор аз дили гамдидаи мо бурд,
 Беминнату бемузид насими саҳарӣ буд.
 Чун партави хуришед, ки дар оина афтод,
 Аз умр ҳамин баҳраи ман ҷилвагарӣ буд.
 Соиб, чӣ тавон кард ба таклифи азизон
 В-арна, тарафи Хоҷа шудан бебасарӣ буд.

Ғазали мазкур, ки хеле хунармандона эҷод шудааст, мураддафу муқаффо буда, аз нигоҳи вазн низ ҷолиб аст. Ғазал дар баҳри ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзүф эҷод шудааст, ки аркони он чунин аст:

- - v / v - - v / v - - v / v - - ё: v - ~

яъне: мафъӯлу, мафӯйлу, мафӯйлү, фаъӯлун ё мафӯйл.

Дар ғазали мазкур бевафоии дунё, назарфиребии он, гузашти умр мисли лаҳзае нигаристан ба оина таъбир карда мешавад, ки ҳадаф хушдор додан аз тағофул варзидан мебошад. Гузашти умри ройгон монанд ба чизест, ки ба дами шамшер мувочех мегардад ва аз раҳой дигар илочу чорае надорад ва ҳадафи эҷодкор он аст, ки барои баҳра бардоштан аз умр, аз зиндагӣ кореро метавон интиҳоб кард, роҳеро метавон пеш гирифт, то ин ки дар охир лабу ангушти ҳайрат нагазӣ. Яъне, ин роҳи ирфон, маърифати Ҳақ мебошад.

Дар таълимоти ирфонии ӯ роҳи мазкур роҳи камолот, роҳи мукаммалӣ ва ҷавонмандона аст, ки агар зарра ба он макон худро расонад, зарра нахоҳад монд ва ё шабнам агар комёб шавад, офтоб хоҳад гашт:

То дида маҳви рӯйи ту шуд, комёб шуд,
 Шабнам ба офтоб расид, офтоб шуд.
 Як ҷашм хоби талх ҷаҳон дар бисот дошт,
 Он ҳам насиби дидаи шӯри ҳубоб шуд.
 Аз шарми зулфу рӯйи ту дар нофи оҳувон
 Сад бор мушк хун шуду хун мушки ноб шуд.
 Аз рафтани ҳубоб чӣ парвост баҳрро,
 Ишқи туро аз ин чӣ, ки олам хароб шуд.
 То чеҳраи ту дар арақи шарм гӯта зад,

*Ҳар орзу, ки дар дили ман буд, об шуд.
Оби ҳаёти Хизр гилолуди миннат аст.
Ҳуш вақти ташнае, ки дучори сароб шуд.
Соиб, зи файзи қозибайи шиқ оқибат
Бо офтоб зарраи ман ҳамрикоб шуд.*

Агар каме амиқтару дақиқтар дида шавад, гумон меравад, ки чанд байти аввали ғазали мазкур давоми мантиқии ғазали боло бошад, зеро давоми он роҳ дар ин ғазал тавзеҳ дода мешавад.

Ғазали боло ишқӣ буда, ифодаҳои шоир, оҳангҳои дигари иҷтимоӣ: ҳоби талх, бисоти ҷаҳон, дидаи шӯри ҳубоб, шарми зулфу рӯ, сайри ҳубоб, харобии олам, арақи шарм, об шудани орзу, ҳамрикоби офтоб ва ғайра хеле саҳт омезиш дода шудааст.

Дар тасвири ошиқона, ки васфи ҷузъиёти ҷамоли маҳбуба аст, бо ҷузъиёти пуртазоди ҳаёт ба қиёс гирифта мешавад. Вале масоили ноҳамвори рӯзгорро бо печидагиҳои сершумори зиндагӣ ишқ мувофиқи мурод сохтааст.

Ғазал бо хусусиятҳои шаклӣ низ қобили тавачҷуҳ аст: он мураддаф буда, радифи сода (шуд) дорад, ки бори ғоявӣ бар уҳда дорад ва то андозае барои оҳангноки ба қофия низ таҳким мебахшад.

Қофияҳои ғазали боло муқайяд буда, бо ҳарфи рави - «б» интиҳо ёфтаанд.

Ғазал дар баҳри музореи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф эҷод шудааст, ки афзоили он чунин аст:

- - v / - v - v / v - - v / - v -

яъне: мафъӯлу, фоъилоту, мафоъйлу, фоъилун.

Дар баробари мавзӯҳои ишқӣ, маю мусиқӣ, баҳору васфи табиат ва ғайра дар ғазалиёти Соиб мавзӯҳои дигар: дӯстию рафоқати инсонҳо, дастгирии ҳамдигар, ёрӣ ба дармондагону бечорагон, ҳимояи аҳли меҳнату фуқаро, васфи илму дониш, хираду ақл, маърифату маънавиёт, мувофиқати қавлу амал, гуфтору кирдор ва ғайра манзур мегардад. Дар баробари ин амалу кирдорҳои зишт, қабоҳати инсонӣ, авомфиребиву мардумозорӣ, танбалию пурхӯрӣ, ҳобу хашм, бадтинатию сиёҳдилӣ, муфтхӯрию дилозорӣ, такаббуру ҳавобаландӣ, худхошию худписандӣ, гаммозию ҷоҳилӣ, дунҳимматию пасттинатӣ, мумсикию бахилӣ, золимпешагиву ҳақимардумхӯрӣ, ҷафокорию бепарвой ва ғайраро саҳт зер танқид мегирад. Ба ин маънӣ, ки шахси пастҳиммат ба сарманзили мақсуд нахоҳад расид, мегӯяд:

*Ба ҳеч ҷо нарасад, ҳар кӣ ҳимматаш паст аст,
Пари шикаста ҳасу хори ошёна шавад.*

Ҳол он ки агар шахс ҳимматбаланду саховатманд бошад,
барояш дар ду олам мушкеле садди роҳ нахоҳад шуд.

ӯ мегӯяд:

*Ба ҳиммат метавонӣ қатъ кардан осмонҳоро,
Чаро бо инчунин теге ниҳон зери сипар бошӣ?*

Яке аз хусусиятҳои хеле муҳими лирикаӣ Соиб ва хусусан, ғазалҳои ӯ он аст, ки дар ғазал аз саромадони он Ҷалолуддини Балхӣ, Хусрави Дехлавӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Урфии Шерозӣ, Бобо Фигонии Шерозӣ, Назириву Файзӣ ва дигарон ба некӣ ёд мекунад, нозукиҳо ва латофату лаҳни сухани онҳоро хеле хуб омӯхтааст ва аз ин рӯ, ҳамин чихат аз баландии таъбу тавоноии шоир Соиб гувоҳӣ медиҳад.

Ба ин маънӣ, донишманди Ҳинд Шиблии Нуъмонӣ дар «Шеър-ул-Аҷам» қазоват мекунад, ки «Соиб, агарчи тамоми устодону ҳамасронашро ба адаб ёд мекарда, лекин ба баъзе асотиди (устодҳои) сухан ниҳоят ақидаманд будааст. Зиёда аз ҳама, ба Ҳоҷа Ҳофиз иродат меварзад ва ин далели умдаест бар завқи салими ӯ...» Соиби Табрэзӣ дар ғазалҳои ҷавобия низ қавипанҷа аст. Аввал ин, ки ӯ ба ғазалиёти ғазалсароёни дараҷаи аввали таърихи адабиёт даст мезанад ва ҷавобияҳои рӯйи қор меорад, ки агар аз ғазали аввал баланд набошад, паст ҳам нест. Масалан, яке аз ғазалсароёни хеле маъруф - Бобо Фигонии Шерозӣ ғазале дорад бо матлаи зерин:

*Ба бӯят субҳдам нолон ба гулгашти чаман рафтам,
Ниҳодам рӯй бар рӯйи гулу аз хештан рафтам...*

Соиби Табрэзӣ ба ин ғазал чунин ҷавобия дорад:

*Ба бӯят субҳдам гирён чу шабнам дар чаман рафтам,
Ниҳодам рӯй бар рӯйи гулу аз хештан рафтам.*

«ташбеҳи шабнам шеърро рӯҳ дода ва даъвиरो қомилан собит қардааст».

Яке аз далелҳои осори пешиниён ва хосса ашъори гузаштагонро хеле нозук донистани Соиб он аст, ки ӯ аз ашъори бузургон дар шакли мунтахаб баёзе мурағаб намуда будааст ва албатта, барои он ки ин қорро сомон бидиҳад, ашъору девон ва қуллиёти бисёр саромадони суханро тақрор ба тақрор

санчидаасту мутолиа намудааст ва бешубҳа, ин кор бе таъсири мусбат нест. Зеро баёзи мураттабнамудаи Мирзо Муҳаммадалии Соиб дорои бисту панҷ ҳазор байт буда, ашъори беш аз ҳаштсад нафар шоирро фаро гирифтааст.

Соиб аз шуарои гузашта, чунон ки қаблан зикр шуд, ба Шайх Саъдии Шерозӣ ва махсусан ғазалиёти ӯ таваҷҷуҳи махсус дорад, Чунончи, байти Саъдӣ:

*Қиёмат мекунӣ, Саъдӣ, бад-ин ширин сухан гуфтан,
Мусаллам нест тӯтиро дар айёмат шакархой.*

Аз Соиб:

*Дар ин айём шуд хатми сухан бар хомаи Соиб,
Мусаллам буд гар з-ин пеш бар Саъдӣ шакархой.*

Дар ғазалиёти Соиб ишқи байни инсонҳо, шӯру валвалаҳои қалбии инсонӣ, ҳиссиёти латифи одамӣ, нози ошику истиғнои маҳбуба, тараннуми муҳаббати поки ошиқон хеле мавқеъ дорад. Ӯ дар ин чода аз пешиниён ба ашъори Саъдӣ бештар рӯ меорад. Тафовути тасвири Соиб дар он аст, ки дар ин чо байтҳои ғазал ҷанбаи ирсолимасалӣ мегиранд. Масалан, ба ин ғазали Соиби Табрзӣ зеҳн монед:

*Онро, ки чаими масти ту беихтиёр кард,
Осудааш зи нурсиши рӯзи шумор кард.
Раҳме накард бар ҷигари отаишину мо,
Машиоташ, ки лаъли туро обдор кард.
Нағзоит чаим боз кунад дил губори чаим,
Ин гарди шӯхчаим чӣ бо ин савор кард.
Аз дил мапеч рӯй, ки шаққарсухан нашуд,
Ҳар тӯтиаш, ки пушт бар оинадор кард.
Беинтизор домани хуришедро гирифт,
Чун шабнам он ки оинае бегубор кард.
Дар коми шер бистари роҳат фикандааст,
Ҳар кас, ки хоби амн дар ин рӯзгор кард...
Ин он ғазал, ки Саъдии Шероз гуфтааст:
«Музд он гирифт, ҷони бародар, ки кор кард».*

Аҷибии баёни Соиб ҳатто дар лирикаи сирф ишқӣ он аст, ки баёни ӯ тамоман тобиши иҷтимоӣ мегирад ва дар девони Соиб шеъреро, ки дур аз оҳангҳои иҷтимоӣ бошад, пайдо намудан муяссар намегардад. Ишқи ӯ муҳаббати андарзомез аст, ки аз ноҳамвориҳои зиндагӣ, печубҳои рӯзгор, пастию баландиҳои

ҳаёт, шебу фарозҳои умр, гирудорҳои олами инсонӣ, дороию нодориҳои маншаъ мегирад, сарчашма пайдо мекунад. Намунаи казовати боло ғазали зерини Соиб метавонад бошад:

*Соқӣ аз ҷоме агар хоҳири мо шод кунад,
Беҳ аз он аст, ки сад майкада обод кунад.
Чашии хуфтаст гизоле, ки надорад шӯҳӣ,
Ману он сайд, ки хун дар дили сайёд кунад.
Охир, ай подшаҳи ҳусн, чӣ инсоф аст ин,
Ки дар айёми ту шиқ ин ҳама бедод кунад.
Ёди айёми ҷунун бар сари ман борад санг,
Кӯдакони чу зи мактаб касе озод кунад.
Мотами воқеаи Лайлию Маҷнун дорад,
Ҳар дарое, ки дар ин бодия фарёд кунад.
Бар забонаш ба ҷуз аз номи Худо н-ояд ҳеч,
Ҳар кӣ наззори он ҳусни Худодод кунад.
Хандаи кабк шавад нолаи хунин, Соиб,
Бесутун ёд чу аз рафтани Фарҳод кунад.*

Ғазали мазкур низ ишқӣ буда, бо қавитарин оҳангҳои иҷтимоӣ қобили вукӯъ шудааст, ки танҳо як ишораи сабуке метавон бар муҳтавои он намуд, то ҳадафи эҷодкор ошкортар гардад. Масалан, дар кӯтоҳтарин муддат, ки хуршед ба шабнам рух намуд, шабнам бо хуршед гӯё мепайвандад, яъне, бухор шуда ба ҳаво меравад. Вале ойинаи бегубори шабнам ҳамин маъниро дорад, ки шабнам болои чизе афтода бошад, аз сабаби софу пок буданаш, ранги ҳамон чизро мегирад. Яъне, бо \bar{u} муқобилу мухалиф нест ва ғайра.

Хусусиятҳои шаклии ғазал низ хубу қолиб аст, зеро мураддаф (радифи сода) ва муқаффо буда, қофияҳои он муқайяд аст, чунки бо рави (ҳарфи «д») интиҳо мёбад. Бори ғоявӣ дар ғазали боло бештар бар уҳдаи радиф қарор гирифта, ҳадафи қофия таъкиди маъно ва таъмини оҳангноки мебошад. Аз нигоҳи вазн низ ғазали зикршуда қолиб аст. Ғазал дар баҳри рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф (ё мақсур) эҷод шудааст, ки афозили он чунин мебошад:

- v - - /vv - - /vv - - / vv -

яъне: фозилотун, фаъилотун, фаъилотун, фаъилун.

Замони Соиб низ мисли асрҳои пешин асри ғазал, айёми ғазал, замони ғазал буда, рушду инкишофи навъи адабии мазкур қонуниятҳои инкишофи адабиёти бадеиро то андозае муайян намудааст. Аз ин рӯ, як хусусияти ғазали Соиб, ғазалсароии \bar{u} ва

адабиёти даврони ин шоири баландпоя аз доираи лирикаи сирф ишқӣ берун баромада, ба масъалаҳои рӯзгору зиндагӣ, ба ҳаёти ҷомеа пайвастанӣ ғазал аст ва ин ҷанба пас аз асри XIV, пас аз Ҳоҷа Ҳофиз рӯйи қор омадааст. Ба андешаи мо, ин тамоюл махсусан тавассути ашъори Соиб ривочу раванқ пайдо намуда, боиси таваҷҷуҳи муосирони шоир ва аҳли қалами оянда низ шудааст.

Беш аз ин гуфтан мумкин аст, ки ин хусусияти лирикаи ишқӣ, яъне, даҳолату фароғии иллату нуқсонҳои рӯзгор ва танқиди он яке аз ҷиддитарин таҳаввулот дар таърихи инкишофи навъи адабии ғазал буд, ки тавассути ашъори Соиб ҳукми суннатӣ касб кард.

Ҷунончи:

*Эмин аз душмани хомӯш шудан мумкин нест,
Хатари роҳравон аз саги гофилгир аст.*

Ё ин ки:

*То шавӣ чашму ҷароғи ин ҷаҳон чун офтоб,
Пӯшиши ҳар тангдасту фарши ҳар вайрона бош.*

Шоир онҳоро, ки аз номи падар, мансабу қори ӯ ифтихордоранд, саҳт сарзаниш мекунад. Ба қавли ӯ, бояд ҳуди шахс боиси паҳн гардидани шуҳрати хеш дар рӯзгор бошад:

*Гавҳарнамои ҷавҳари зоти хеш бош,
Ҳоқиқ ба сар, ки зинда ба номи падар бувад.*

Соиб аз шуарои қаблӣ таҷрибаи ҳислатҳои ҳамидаи инсониро аз қабилӣ: халқдӯстӣ, некукорӣ, мардумнавозӣ, илмдӯстӣ, хунаромӯзӣ, ёрӣ ба дармондагону ниёзмандон, нафърасонӣ, хоксорӣю фурӯтанӣ, шикастанафсию нармдилӣ, дурандешӣю олиҳимматӣ, саховатмандӣю хайрхоҳӣ, меҳнатқаринӣю суботкорӣ, шикебоӣю бурдборӣ ва ғайраро пазируфта, онро бо тобишҳои нав пешкаши мардум намудааст:

*Дона беҳтар дар замини нарм боло мекашад,
Сарфарозӣ беҳтар, чун хоксорӣ беҳтар.*

Ё ин ки:

*Шабнам ба офтоб расид аз ғитодагӣ,
Бингар, ки аз қучо ба қучо метавон расид.*

Ва ё:

*Давъи дониш бувад, Соиб, ба нодонӣ далел,
Ҳар кӣ нодон мешуморад хешро, донотар аст.*

Ё ки:

*Хоксорӣ на биноест, ки вайрон гардад,
Селҳо очизи қўтоҳии ин деворанд.*

Аз ин рӯ, Соиб ба ин масъалаҳо ақидаи хоссаи худро дорад ва агар одитар карда гӯем, ӯ дар ин чода истиқлоли андеша дорад. Ба андешаи ӯ:

*Пок кун аз гайбати мардум даҳони хеиро,
Ай ки аз мисвок доим мекуни дандон сафед.*

ва аз ин рӯ ғайбатро сарчашмаи аъмоли бад медонад. Ба назари шоир, махсусан забонро бояд эҳтиёт кард, зеро бурротарин шамшер аст, ки дигар ба ҳам намеояд:

*Ҳар киро теги забон нест ба фармон, Соиб,
Оқибат қуштаи шамиери забон мегардад.*

Дигар аз қавитарину муҳимтарин хусусиятҳои лирикаи Соиб ҷанбаи андарзӣ, моҳияти мавъизатӣ касб намудани он аст. Албатта, ин яке аз хусусиятҳои сабки ҳиндӣ буда, маҳз тавассути ашъори Соиби Табрэзӣ тақвият пайдо намуд.

Чунончи:

*Умр рафту хор-хораи дар дили бетоб монд,
Мушти хошоке дар ин вайрона аз селоб монд.
Иқди дандон дар канорам рехт аз тори нафас,
Риштаи хушке зи чандин гавҳари ноёб монд.
Танпарастӣ фурсати молидани чашиме надод,
Рӯи матлаб дар ниқоби пардаҳои хоб монд.
Дил зи бешиқӣ даруни синаам афсурда шуд,
Доги ин қандили равшан дар дили меҳроб монд.
Ақл аз кори дили саргаишта сар берун набурд,
Дар дили баҳри вучуд ин қатраи ноёб монд.
Корвони Юсуф аз Канъон ба Миср овард рӯй,
Давлати бедор рафту пойи мо дар хоб монд.
Аҳли дарде, Соиб, аз олам дучори мо нашуд,
Дар дили мо ҳасрати ин гавҳари ноёб монд.*

Ғазали мазкур комилан ба мавзӯҳои иҷтимоӣ бахшида шудааст. Ҳадаф ва муроди шоир пушаймонӣ аз умри барҳадаррафта ва тағофулварзӣ буда, қаҳрамони лирикӣ аз рӯзгори сипаришудааш пушаймон аст. Мақсад аз хор-хори умр ҳасрат аст, ки дар дил мондааст ва мурод аз селоб гузашти ноаёни рӯзгор мебошад мушти хошок ҷисми фарсудаи рӯзгордида. Шоир ҷузъиёти ин тасвирро низ хеле таъсирнок баён кардааст: риштаи истехкоми лаззатҳои моддӣ – дандонҳо, фарсудашавии риштаи гавҳарҳо ва гусастани он

– рехтани дандонхову холӣ мондани дахон. Ҳадаф аз танпарастӣ – ҳавою ҳавасҳо, неъматҳои инчаҳонист, ки чӯяндагонаш мунтаҳо пушаймонанд. Вале чӣ илоҷ?

Мақсад аз дили беишқ – фармудаҳои нокарда ва акнун он ҷисми афсурдаи қафаси сина доғи қандилест, ки танҳо ҷойро холӣ кардаасту осораш (доғаш) пайдост. Аз сабаби ин ки мо аз аҳли дард – ҳабибон дур мондем, аз ин гавҳари ноёб – файзи эшон баҳравар нагаштем. Аз ин рӯ, мо ҳасратзадагонем.

Ғазал радифдор (радифи сода – монд), дорои қофия (қофияҳои муқайяд) буда, ҳар кадом ба ҷуз аз вазифаи адабӣ-бадеӣ, инчунин бори ғоявӣ бар уҳда доранд. Ғазал дар баҳри рамали мусаммани мақсур эҷод шудааст ва моҳияти панду андарзӣ дорад. Афзоили ғазали мазкур чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v ~

яъне: фобилотун, фобилотун, фобилотун, фобилон.

Ҳатто аз ҳамин ғазали зикршуда ҳам қиёс кардан мумкин аст, ки лирикаӣ ишқӣ тавассути ашъори Соиби Табрзӣ чанбаи бисёр кавии иҷтимоӣ-эътирозӣ касб намудааст ва он қариб ба кулли ашъори шуароӣ ин аҳд ва хосса Соиб ҷолиб аст. Чун Сайидо, ки яке аз пайравони Соиб аст ва пайравии ӯ ба эҷодиёти Соиб бесабаб нест, ин мавзӯро ба олитарин дараҷа расонидааст. Ин аст, ки Соиб мегӯяд:

*Дар коми аждаҳо наравӣ то ҳазор бор,
Соиб, гули мурод начинӣ зи рӯи ганҷ.*

Ё худ:

*Аз тирӣ оҳи мазлум золим амон наёбад,
Пеш аз нишона хезад аз дил ғиғон камонро.*

Ва ё:

*Гиряи шамъ аз барои мотами парвона нест,
Субҳ наздик асту дар фикри шаби тори худ аст.*

Соиб, дар баробари васфи хислатҳои ҳамида, дар ҳамин поя сифатҳои разилаи инсониро сарзаниш мекунад ва аз ҷумла ӯ худхоливу танпарварӣ, фиребгарӣ, чоҳилӣ, нодонию мардумозорӣ, суҳанчинию авомфиребӣ, бодахорию бадмастӣ, кибру ғурур, такаббуру худписандӣ, дурӯғгӯию ғайбат, зиёнкорию фиску ғучур, бепарвоию бухтон, ғафлатварзию ҳақи мардумхӯрӣ, тамаъкорию дунҳимматӣ, сифлагӣю беҳаёӣ ва ғайраро саҳт накушиш намуда, боиси ҳама гуна футуру пастравиҳо гардидани ҷомеаро таъкид менамояд, ки дар сифатҳои зикршуда мебошад:

*Садои оби равон хобро гарон созад,
Зи хушнамои умр аст хоби гафлати мо.*

Ва ё:

*Дар номаи мо ҳарфи насанҷида набошад,
Аз чайби садаф суфта барояд гуҳари мо.*

УСЛУБ ВА САБКИ БАЁНИ СОИБ

Сабки сухани Соиб дорои ду чанба аст. Шеваи эҷоди шоир, тарзи гуфтору услуби баён ва ҳунари таълифи ӯ аз нигоҳи фардияти эҷодӣ хоси ҳуди ӯст. Яъне ҳамоно чанбаи ҳаётӣ, оҳанги воқеӣ-реалистӣ гирифтани лирикаи ишқӣ пас аз Саъдӣ дар шеъри ин симои эҷодӣ ба назар мерасад. Ҷузъиёте, ки дар сухани ӯ хангоми арзи матлаб ва тасвири ҳолат ба назар мерасад, воқеӣ, мушаххас, дастрас, ҳаётӣ мебошад. Ин ҳолат пеш аз ҳама, аз муносибати қаҳрамони лирикӣ ба воқеият замина мегирад. Аз ин рӯ, қаҳрамони лирикии ӯ ғолибан дар тақоипӯю тараддуди рӯзгор баҳри дарёфти ризку рӯзӣ, баҳри нафъи мардум аст. Ӯ орзую ҳавас, хоҳишу таманнои муосирони хешро дар рӯзгор дарк намуда, барои татбиқи он ҳатталимкон мусоидат мекунад:

*Ин ки гоҳе меадам бар обу оташ хешро,
Равшанӣ дар кори мардум буд мақсудам чу шамъ.*

Дар ин байт калимаҳои ифодагари ҳадаф: об, оташ, худ, афкандан, равшанӣ, кор, мардум, шамъ калимаҳои ҳаётию ҳарӯзаӣ рӯзгори инсонӣ меҳнаткашу хайрхоҳ аст. Ба андешаи мо, низоъҳо, тазодҳо, бархӯрдҳо, зиддиятҳо ва гирудорҳои байтҳо, мисраъҳо, бандҳо ва ғазалу жанрҳои дигари девони Соиб аз таносуби фикрии шоир, қиёси шахсият ва ҷомеа, муҳити зист ва фард сар мезанад, ки ба ин восита истиқлоли ақоид, фардияти андешаи эҷодкор мушоҳида карда мешавад.

Бо дар назар доштани бардоштҳои ғоявию бархӯрдҳои мафкуравӣ фардияти сабки Соиб ва услуби эҷодии ӯ муайян карда мешавад. Яке аз чанбаҳои ҳунарии Соиб дар ин ҷода кор гирифтани аз тамсил аст, ки дар ғазали ӯ мисраъҳо, байтҳо, дар маҷмӯъ ҳамин гуна хусусият дорад. Шоир аз мақолу зарбулма салҳо ба таври фаровон кор гирифтааст. Беш аз он ин мисраъҳо, байтҳоро ҳуди шоир сохтааст, эҷод кардааст, ки хусусияти ирсолимасалӣ ё ирсолимасалайнӣ доранд.

Ҷунончи:

Ба матлаб мерасад ҷӯи ком оҳиста-оҳиста,

*Зи дарё мекашад сайёд дом оҳиста-оҳиста.
Ба Мағриб метавонад рафт дар як рӯз аз Машириқ,
Гузорад ҳар кӣ чун хуришед гом оҳиста-оҳиста.
Ба ҳамворӣ баландӣ чӯ, ки теги кӯхро орад
Ба зери пой кабки хушхиром оҳиста-оҳиста.
Зи тадбири чунуни пухта кори ақл меояд,
Ки Маҷнун оҳувонро қард ром оҳиста-оҳиста.
Ҳамон маънист бар ҳусни мадори ҳучҷати нотик,
Ки тӯтӣ мешавад ширинкалом оҳиста-оҳиста.
Агарчи ришта аз тори гуҳар бечону логар шуд,
Кашид аз мағзи гавҳар интиқом оҳиста-оҳиста.
Машав аз зердасти хеш эмин дар тижидастӣ,
Ки хуни шишаро нӯшид чом оҳиста-оҳиста.
Дилам аз оҳ, мегуфтам, шавад холӣ, надонистам,
Ки печад бар саропоям чу дом оҳиста-оҳиста.
Ба шаққарханд аз он лабҳои хушдаином қонеъ шав,
Ки хоҳад талх гардид ин мудом оҳиста-оҳиста.
Агар номи баланд аз чарх хоҳӣ, сабр кун, Соиб,
Зи насти метавон рафтан ба бом оҳиста-оҳиста.*

Дар сабки шеъри Соиб печидагии маъно, мавҳумии тасвир, баёнҳои зеҳнӣ қариб ки дида намешавад. Шеъри ӯ шеъри пандомез, ҳикматомез, мавъизатомез, андарзнома аст. Албатта, аз мақолу зарбулмасалҳо низ бархӯрдор ҳаст, вале ғолибан ихтироӣ худӣ эҷодкор аст. Дар шеъри ӯ қофия ва радиф мавқеъ дошта бошанд ҳам, нуфузи радиф бештар аст.

Лексикаи истифодакардаи Соиб бештар воқеӣ, оммафаҳм, мушаххас ва рӯзгорӣ буда, шакли мураккаби калимаҳо бештар аст, ки ғолибан худӣ ӯ сохтааст.

Дар ашъори шуарои ин сабк ва хосса Соиб, асосан санъатҳои маънавӣ мавриди истифода қарор дода шудаанд, зеро шеъри ин аҳд асосан шеъри маънӣ буда, ба лафзбозӣ чандон эътибор дода намешавад.

СОИБ ВА ШУАРОИ ДИГАРИ МУОСИРҶ ОЯНДА

Таъсири Соиб ба адабиёти давр ва баъд аз асри ӯ хеле бузург аст. Шоири мутафаккир ин нуктаро худаш низ ҳис кардааст, ки ҷое мегӯяд:

*Маҳв кай аз сафҳаи дилҳо шавад осори ман,
Ман ҳамон завқам, ки меёбанд аз гуфтори ман.*

Ашъори Соиб, ки саропо хикмату андарз, панду мавъизат, насиҳату тарбият ва дарси ҳаёту зиндагӣ, таълими рӯзгору таҷрибаи умр аст, ба адабиёти асри адиб ва ба адабиёти баъдии халқҳои Эрон, Осиёи Миёна, Ҳиндустон, Афғонистону Туркия ва халқҳои дигари порсигӯ таъсири фаровон намудааст.

Яке аз пайравони чиддии Соиби Табрэзӣ дар Осиёи Миёна шоири хунарманд-Миробид Саййидои Насафӣ аст, ки тибқи тадқиқи муҳаққиқон ба беш аз чихил ғазали Соиб мусаммати мухаммас бастааст, яъне, мусаммати мухаммаси тазмин бар ғазали Соиб мебошад. Таъсири ашъори Соиб ба ашъори Калим, Носиралӣ, Шавкати Бухороӣ ва бисёр дигарон хеле бузург аст.

Умуман, заминаи бунёдии ашъори Соиби Табрэзиро шеъри хикмат, ашъори пандомез фароҳам меорад ва асоси ин шеър ҳамоно таносуби сухан, ирсоли масалу масалайн ва тазоду муқобала мебошад. Шеъри мазкур ҷанбаи фалсафаи амалии ашъори Соибро ташкил медиҳад ва аз ин рӯ, ашъори Соиб дар бедории мафкуравии мардум, дар ҷунбишҳои зеҳнии халқ, дар худшиносии омма нақши басазо дорад, зеро бардоштҳои фикрӣ, бархурдҳои ақлию зеҳнӣ боиси бедории фикрӣ ва ҳештаншиносии омма хоҳад шуд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. *Овони ҷавонӣ ва илмомӯзии Соиб чӣ гуна гузаштааст?*
2. *Соиб кай ва дар кадом доираи адабӣ унвони ифтихориш Малик-уш-шуароро сазовор шудааст?*
3. *Рӯзгори Соиб дар кадом шаҳр сипарӣ шудааст?*
4. *Сохту таркиби «Девон»-и Соибро шарҳ диҳед.*
5. *Хусусиятҳои алоҳидаи лирикаи шиқии Соиб дар чист?*
6. *Мавзӯҳои асосии лирикаи Соиби Табрэзӣ аз ҷиҳати иборатанд?*
7. *Мавзӯ ва мундариҷаи мусамматҳои мухаммаси Соибро шарҳ диҳед.*
8. *Хусусиятҳои шакли мусамматҳои мухаммаси Соибро баён кунед.*
9. *Мавқеи ғазал дар «Куллиёт»-и Соиб чӣ гуна аст?*
10. *ӯ дар ғазал бештар ба кӣ ҷаҳд кардааст?*
11. *Мавзӯи ғазалиёти Соиби Табрэзӣ кадомҳоянд?*
12. *Хусусиятҳои фарқкунандаи ғазалиёти Соибро гӯед.*
13. *Кадам санъатҳои бадеӣ дар ашъори Соиб бештар истифода шудаанд?*
14. *Таъсири эҷодии Соиб ба адабони давр ва оянда чӣ гуна аст?*
15. *Кадам шоирони Мовароуннаҳр ба ғазалиёти Соиб тазмин бастаанд?*

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Баромади иҷтимоии Соиб ба кадом табақаи ҷамъият тааллуқ дорад?

A. аҳли зиё	C. силки дуредгарон
B. тоифаи барзгарон	D. аз мусаввирон
E. аз бозаргонон	

2. Илми хаттотиро Соиб аз кӣ омӯхтааст?

A. волидайн	C. бародар
B. бобояи	D. яке аз дӯстонаш
E. аз амакаи Шамсуддини Табрзӣ	

3. Соиб ҳангоми бозгаиш аз Ҳичоз ба кадоме аз ин шаҳрҳо омад?

A. Самарқанд	C. Хоразм
B. Бухоро	D. Мултон
E. Кобул	

4. Соиб пас аз чанде будубоши дар Кобул, ба кадом кишвар ҳичрат кард?

A. Рум	C. Миср
B. Шарвон	D. Исфаҳон
E. Ҳиндустон	

5. Соиб дар кадомин дарбор унвони «Малик-уш-шуаро»-ро сазовор шуд?

A. Бухоро	C. Шероз
B. Самарқанд	D. Миср
E. Исфаҳон	

6. Кадоме аз ин тазкираҳо дар бораи Соиб маълумот медиҳад?

A. «Лубоб-ул-албоб»	C. «Маҷолис-ун-нафоис»
B. «Нафаҳот-ул-унс»	D. «Тухфаи Сомӣ»
E. «Музаккир-ул-асҳоб»	

7. Поёни умри Соиб дар қучо сипарӣ шудааст?

A. Кобул	C. Ҳиндустон
B. Шероз	D. Маиҳад
E. Исфаҳон	

8. Кадоме аз ин маснавиҳо ба Соиб мансуб аст?

A. «Соқинома»	C. «Темурнома»
B. «Искандарнома»	D. «Булбулнома»
E. «Қандаҳорнома»	

9. Маснави «Маҳмуд ва Аёз» аз кист?

A. Ҷомӣ	C. Мушфиқӣ
B. Ҳилолӣ	D. Саййидо
E. Соиб	

10. Зиҳӣ рӯят баҳори зиндагонӣ,
Ба лаълат зинда номи бенишонӣ.
матлаи ғазали кист?

A. Ҷомӣ	C. Мушфиқӣ
B. Ҳилолӣ	D. Саййидо
E. Соиб	

11. Умр рафтӯ хор-хораи дар дили бетоб монд,
Мушти хошоке дар ин вайрона аз селоб монд.
Байти кист?

A. Ҳилолӣ	C. Мушфиқӣ
B. Восифӣ	D. Саййидо
E. Соиб	

12. Пок кун аз ғайбати мардум даҳони хешро,
Ай, ки аз мисвок доим меқунӣ дандон сафед.
Байти кист?

A. Ҳилолӣ	C. Восифӣ
B. Мушфиқӣ	D. Саййидо
E. Соиб	

13. Байти зеринро кадоме аз ин шоирон гуфтааст?
Дар номаи мо ҳарфи насанҷида набошад,
Аз ҷайби садаф суфта барояд гуҳари мо.

A. Ҳилолӣ	C. Мушфиқӣ
B. Ҷомӣ	D. Саййидо
E. Соиб	

14. Ин байт аз они кист?

*Ин ки гоҳе меадам бар обу оташ хеиро,
Равшанӣ дар кори мардум буд мақсудам чу шамъ.*

A. Қомӣ	C. Мушфиқӣ
B. Ҳилолӣ	D. Саййидо
E. Соиб	

15. Матлаи зерин аз газали кист?

*Ба матлаб мерасад ҷӯи ком оҳиста-оҳиста,
Зи дарё мекашад сайёд дом оҳиста-оҳиста.*

A. Қомӣ	C. Мушфиқӣ
B. Ҳилолӣ	D. Саййидо
E. Соиб	

16. Байти зерин аз кист?

*Маҳв кай аз сафҳаи дилҳо шавад осори ман,
Ман ҳамон завқам, ки меёбанд аз гуфтори ман.*

A. Қомӣ	C. Мушфиқӣ
B. Ҳилолӣ	D. Саййидо
E. Соиб	

БЕДИЛИ ДЕХЛАВӢ

*Бедил, моро ҳарзасарой
шон нест,
Мадҳи миру ситоиши
султон нест.*

ҲАЁТ ВА ЭҶОДИЁТИ БЕДИЛИ ДЕХЛАВӢ

Бузургтарин шоир, мутафаккир ва нависандаи забардаст Мирзо Абдулқодири Бедил яке аз он эҷодкоронест, ки на танҳо ба адабиёти давр, балки ба чараёни баъдии таърихи адабиёт низ ҳамаҷониба таъсир расонидааст. Бедили Деҳлавӣ соли 1644 дар шаҳри Азимободи вилояти Банголаи Ҳиндустон ба дунё омадааст. Баъдҳо ӯ дар китъае рочъ ба санаи валодати хеш чунин ишораи судманд намудааст:

*Ба соле, ки Бедил ба мулки зухур
Зи файзи азал тофт чун офтоб,
Бузурге хабар дод аз мавлидаш,
Ки ҳам «файзи қудс» асту ҳам «интиҳоб».*

Дар мисраи чаҳоруми китъаи мазкур, ки моддаи таърих омадааст, агар адади ҳарфҳои тибқи ҳисоби абҷад гузошта шавад, соли 1054 ҳичрӣ ҳосил мешавад. Аз ин сана (1054) 32 таърихи карда шавад, 1022 мемонад ва он бо 622 ҷамъ карда шавад, соли 1644 ҳосил мешавад, ки санаи валодати Бедили Деҳлавӣ мебошад. Абдулқодир ном ва Бедил таҳаллусли адабии шоир буда, унвони ифтихории эҷодияш Абулмаъонӣ мебошад. Бедил ба маънии дилдода, яъне ошиқ шарҳ дода шудааст. Падару бобоёни Бедил аз мардумони атрофи Самарқанд буда, аз сабаби нобасомониҳои авзои таърихии Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон рафта будаанд. Ба таркиби номи хешовандон ва номи худи шоир илова гардидани вожаи «Мирзо» гувоҳи он аст, ки яке аз аҷдоди ӯ сардори бузург гузашта будааст. Гузаштагони Бедил аз тоифаи сипоҳиён будаанд.

Бедил дар овони тифлӣ аз падар ятим монда, тарбия ва таълими ибтидоиро аз модар гирифтааст. Ӯ дар 5-6 солагӣ ба мактаб дода мешавад. Бедил дар 7 солагӣ «Қуръон»-ро ҳифз намуд. Баъдтар илмҳои дигари замонаи хеш: сарфу наҳви арабӣ, мантиқу ҳикмат, фикҳу калом, тафсиру ҳадис, адабиёт, тасаввуфу ирфон ва ғайраро комилан фаро гирифтааст. Устодони Бедил амакаш Мирзо Қаландар, тағояш Мирзо Зариф, донишмандону орифони дигар: Шохқосими Хуваллоҳӣ, Шайх Камол, устод Абулқосим, Шайх Фозил ва дигарон будаанд.

Бедил аз мусоҳибаҳои аҳли илму фазл дар кошонаҳои Мирзо Қаландару Мирзо Зариф баҳраи комил бардоштааст.

Истеъдоди шоирии Мирзо Абдулқодири Бедил дар синни 10 солагиаш ошкор шудааст. Зеро худ дар «Чор унсур» хотиррасон мекунад, ки аз солҳои мактабхониаш шеър мегуфтааст. Ӯ тақрибан дар 10 солагӣ ба яке аз ҳамсабақҳояш рубоии зайлро бахшидааст:

*Ёрам ҳар гоҳ дар сухан меояд,
Бӯи аҷабеш аз даҳан меояд.
Ин бӯи қаранфул аст, ё нақҳати гул,
Ё роиҳаи мушки Хутан меояд?*

Бедил соли 1665 аз Биҳор ба шаҳри Дехлӣ меояд:

*Аз мулки Биҳор сӯйи Дехлӣ,
Чун ашк равон шудем бекас.*

Бедил дар синни 25 солагӣ хонадор мешавад ва барои касби маош ба хидмати писари Аврангзеб – Аъзамшоҳ ба ҳайси сипоҳӣ ба фаъолият мепардозад. Яке аз наздикони Бедил шоир будани ӯро ба Аъзамшоҳ хабар медиҳад. Шох Бедилро даъват намуда, аз ӯ хоҳиш менамояд, ки барояш мадҳияе бинависад. Ин рафтори ҳоким Бедилро озурда мекунад ва ӯ аз хидмат даст мекашад. Аслан Бедил як марди сарбаланд, бовикор, бонанг, ҳудогоҳ будааст, ки мегӯяд:

*Эй басо, маънии равшан, ки зи ҳирси шуаро
Ҳоки ҷавлонгаҳи аспу хари аҳли чоҳ аст.
В-ай басо, нусха, ки дар мактаби ташивиши тамаъ
Рӯсиёҳи адаб аз мадҳи амиру шоҳ аст.
Марҷаи маънии ин сустхаёлон дарёб,
То бидонӣ, чӣ қадар фитраташон кӯтоҳ аст.
Силамуштоқи гадотабъ зи мазмуни баланд,
Гар ҳама пой дар афлок ниҳад, дар чоҳ аст.*

Мирзо Абдулқодири Бедил баъд ба Акбаробод рафта, дар маҳфилҳои адабӣ иштирок менамояд ва бо шоирони хушзавқу

донишмандони замон Иззат, Зухурӣ ва дигарон шиносӣ пайдо мекунад.

Шоир баъдан шахрҳои Панҷоб, Лоҳур, Кашмир, Мултон, Сарҳинд ва ғайраро сайр карда, таассуроташро оид ба шахрҳои зикршуда дар асари худ «Чор унсур» хеле муфассал баён намудааст. Ин сафарҳо барои шоир як дарси зиндагӣ буд, чаро ки хосса ӯ тавонист ба ҳаёти табақаҳои мухталифи иҷтимоии ҷамъият шинос шавад.

Умуман, ин шоири мутафаккир аз нигоҳи тангии маишӣ басо сахтӣ кашидааст. Бедил ҳатто то синни 41 солагӣ манзили зист надоштааст. Баъдтар бо дастгирии дӯстон шоир соҳиби манзили шахсӣ мешавад.

Ҳамсари аввали Бедил дар синни 38 солагии шоир аз олам ҷашм мепӯшад ва ӯ бори дигар хонадор шуда, баъдҳо дар синни 64 солагӣ писардор гардидааст. Дароғо, писари шоир дар овони тифлӣ аз олам гузаштааст.

Шоири мутафаккир поёни рӯзгори хешро дар шаҳри Деҳлӣ гузаронида, дар ҳамамон ҷо, дар синни 77 солагӣ, соли 1721 вафот кардааст.

Муаллифи тазкираи «Хизонаи омира» Мир Ғулумалихони Озод дар вафоти Бедил қитъаи зеринро сурудааст:

*Сару саркардаи арбоби сухан,
Аз ғамободи ҷаҳон хуррам рафт.
Гуфт таърихи вафоташ Озод:
«Мирзо Бедил аз олам рафт».*

Дар қитъаи мазкур моддаи таърих мисраи чорум аст. Агар қимати ҳарфҳои ин мисраъ аз рӯи ҳисоби абҷад дуруст гузошта шавад, соли 1133 ҳиҷрӣ ҳосил мегардад ва аз он 34 тарҳ карда шавад, 1099 боқӣ мемонад. 1099 бо 622 ҷамъ карда шавад, соли 1721 ҳосил мегардад, ки он соли вафоти Бедил аст.

КУЛЛИЁТИ БЕДИЛ

*Шеъраро, ки ба сад забон фуруд омадааст,
Дар чандин вақт он фуруд омадааст.
«Таврот» набуд, то бигӯям, ки ҳама,
Якбора зи осмон фуруд омадааст.*

Эҷодиёти ин шоири мутафаккир хеле гуногунмавзӯӣ ва серсоҳа буда, дар шаклҳои назму наср боқӣ мондааст, ки «Куллиёт»-и

ӯро фароҳам меорад. Муҳим он аст, ки Бедил аз овони хурдсолӣ ба корҳои эҷодӣ рӯ оварда, фузун аз 65 сол эҷод кардааст.

Таркиби «Куллиёт»-и Бедил дар маҷмӯъ шомили 65 ҳазор байт буда, чунин аст:

1. Дебоҷа, 2. Ирфон, 3. Тури маърифат, 4. Никот, 5. Ишорот ва ҳикоёт, 6. Руқоот, 7. Чор унсур, 8. Муҳити аъзам, 9. Тилисми ҳайрат, 10. Ғазалиёт, 11. Рубоиёт, 12. Қасоид, 13. Қитъаот, 14. Таркибот ва тарҷеот, 15. Ташбеҳот ва тамсилот.

Девони Мирзо Абдулқодири Бедил, ки дар дохили «Куллиёт»-и ӯ омадааст, аз ғазалиёт, рубоиёт, қасоид, қитъаот, таркиботу тарҷеот, ташбеҳот ва тамсилот иборат мебошад.

Дар девон ҷойи аввалро ғазалиёт ишғол менамояд, ки микдоран 2165 ғазал буда, 23 ҳазор байтро дар бар мегирад.

Яке аз навҳои адабии дигар, ки дар девони Бедил Дехлавӣ мавқеи намоён дорад, рубоӣ мебошад. Дар девони шоир 3500 рубоӣ дарҷ гардидааст. Шояд сабаби асосии ба рубоӣ нисбатан таваҷҷуҳ зоҳир намудани Бедил он бошад, ки дар ин жанр ҷой додани афкори фалсафӣ, ирфонӣ-тасаввуфӣ, ишқӣ, пандуандарзӣ хеле мувофиқу созгор аст.

Мавқеи жанрҳои дигари шеърӣ: қасоид, қитъаот, таркиботу тарҷеот, ташбеҳот ва тамсилот, ки дар девон омадаанд, ба мавзӯҳои мухталифу масоили гуногун бахшида шудаанд. Аз ҷумла, ишқу ирфон, ситоиши инсон, тасвири манозирӣ олам, масоили фалсафӣ, ҳаётӣ-ичтимоӣ, тарбиявӣ-ахлоқӣ, адабӣ-эстетикӣ ва ғайра.

Маснавӣ дар эҷодиёти Бедил мавқеи муҳим дорад, ки номгӯи онҳо чунин аст:

1. «Тилисми ҳайрат». Нахустин маснавии Бедил буда, соли 1669 таълиф шудааст. Асар аз 3750 байт иборат мебошад ва дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси мақсур ё маҳзуф навишта шудааст, ки афзоили он чунин аст:

v - - - / v - - - / v - ~

яъне, мафзоъилун, мафзоъилун, фаъулон. Дар ин маснавии Бедил нуфузи таълимоти маҷзубия ба мушоҳида мерасад.

2. «Муҳити аъзам». Маснавии мақсур соли 1681 таълиф шуда, аз 4500 байт иборат мебошад. Асар дар жанри соқинома навишта шудааст ва вазни он мутақорибӣ мусаммани мақсур буда, шакли афзоилии он чунин аст:

v - - / v - - / v - - / v ~

яъне, фаъълун, фаъълун, фаъълун, фаъъл. Маснавӣ дорои ҳашт боб буда, тасаввуфист ва тасвирҳои маҷозии асбоби тараб: май, хум, чом, даф, най, чанг, танбӯр, қонун ва ғайра дар он мавқеи асосӣ доранд. Дар асар доир ба саргузашти симоҳои тасаввуфу ирфон ҳикоятҳо оварда мешавад.

3. «Тӯри маърифат». Маснавии мазкур соли 1687 таълиф гардида, дорои 1500 байт мебошад. «Тӯри маърифат» дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзӯф ё мақсур эҷод шудааст, ки шакли афӯили он чунин аст:

v - - - / v - - - / v - ~

Яъне, мафӯйлун, мафӯйлун, фаъълон. Маснавии «Тӯри маърифат»-ро Бедил «Мактуби манзум» низ номгузорӣ намуда, онро ба дӯсти худ, шоиру донишманди муосираш – Шукруллоҳхон мебахшад. Дар маснавии мазкур асосан кӯҳи Байроти Ҳиндустон ба тасвир гирифта мешавад. Чунончи, шоир мегӯяд:

*Тапиш фарсуд шавқи нолатимсол,
Зи таҳриқи нафас во мекунад бол,
Ки хомӯшӣ навосоз аст имрӯз,
Ғубори сурмаву соз аст имрӯз.
Зи Тури маърифат маънӣ сароям,
Ба чандин кӯҳ менозад садоям.*

Шоир манзараҳои зебои кӯҳи Байротро дар киёс бо кӯҳи Тур, ки Мӯсо дар он чо нури Илоҳиро дидааст, ба тасвир гирифтааст:

*Кунун дар кӯҳи Байрот обу рангест,
Ки ҳар сангаи ба дил бурдан фарангест.*

4. «Ишорот ва ҳикоёт». Ин асари Бедил аз маҷмӯи пораҳои шеърӣ, ки дар шакли маснавӣ таълиф шудаанд, иборат аст. Шеърҳо дар шакли маснавӣ навишта шуда бошанд ҳам, дар вазнҳои гуногун иншо шудаанд. Миқдори умумии абёти маснавӣ 1300 байт буда, асосан мавзӯи асар тасвирҳои хеле сершумори табиатро низ фаро мегирад. Масалан, намунае аз ишороти якум:

*Саҳар оина ҳампардозӣ дил буд,
Сафое имтиёзи обу гил буд.
Нахустин, к-аз таҳаққуқ кардам оғоз,
Ба рамзи обу хокам чаши шуд боз.
Тааммул сарфи кори ину он шуд,
Чароги хилвати ҳар як аён шуд.*

*Ниҳол аз хоки гулшан дар қафас дошт,
Ҳубоб аз оби худ чӯши нафас дошт.
Яқинам шуд, ки дар ҳар қатра ҷонест,
Ниҳон дар ҳар кафи хоке чаҳонест.*

5. «Ирфон» дар мероси адабии Бедил калонтарин асар буда, аз 11 ҳазор байт иборат аст ва дар шакли маснавӣ эҷод шудааст. Санаи таълифи он соли 1712 буда, дар ин асар шоири мутафаккир ба муҳимтарин масъалаҳои ирфону тасаввуф, масоили мухталифи ҳаёт, қонунҳои рушди ҷомеа, мақоми инсон дар ҳаёт, воқеияти зиндагии пурзиддияти инсонӣ рӯ овардааст. Инчунин, дар он ақидаҳои илмӣ, фалсафӣ, ирфонӣ, тасаввуфӣ, иҷтимоӣ, ахлоқии мутафаккир инъикос ёфтаанд, ки басо муҳиму арзишманданд. Дар асар зарару офатҳои бекорӣ баён гардида, пешаи кишоварзӣ, деҳқонӣ аз тамоми касбҳои дигар афзалиятнок доништа мешавад. Махсусан, дар маснавии «Комде ва Мадан» адолат ва беадолатӣ қиёсан ба тасвир гирифта шуда, бебақоии зулму истибдод нишон дода мешавад.

Маснавии «Ирфон» дорои 10 боб бошад ҳам, иртиботи мантиқии бобҳо ба мушоҳида мерасад. Асар асосан ақоиди фалсафӣ-ирфонӣ, тасаввуфӣ, ҳаётӣ-иҷтимоӣ, ахлоқӣ-гарбиявӣ ва ғайраро фаро мегирад. Аз ин рӯ, маснавии «Ирфон» барои муайян намудани чаҳонбинии Бедил, мақому мартабаи ӯ дар таърихи адабиёт, хунари шоир дар эҷоди маснавӣ ва умуман пояи суханварии ӯ арзишманду муҳим ва ҷолибу зарурист.

АСАРҲОИ МАНСУРИ БЕДИЛ

Мирзо Абдулқодир Бедил шоир, файласуф, мутафаккир ва инчунин нависандаи забардаст низ ҳаст. Асарҳои мансури Бедил мақому пояи ӯро дар рушду таҳаввулоти насри адабии аҳди таназзули феодализм нишон медиҳад. Онҳо дар мавзӯҳои мухталиф эҷод гардидаанд ва онҳо низ дар дохили «Куллиёт»-и ӯ омадаанд:

1. «Дебоча». Бедил бо чунин унвон бар муқаддимаи девони ашъори худ оро ба наср навиштааст. Муҳим он аст, ки дар ин асар аз пораҳои шеърӣ низ хеле устодонаву огоҳона истифода кардааст.

Адиби мутафаккир пас аз ҳамду наът, моҳияти каломи бадеъ, равобити шаклу мазмуни бадеъ, машаққат ва назокати чараёни

эҷоди бадеъ ва умуман кори эҷодӣ, хусусиятҳои эҷодиёти хеш, хусусан осори манзум ва корғирӣ аз мавзӯҳои мадҳӣ, ҳаҷвӣ ва ғайра бахшҳои судманд ба миён меорад.

2. «Никот». Ин асари Бедил мансур буда, дар он Бедил ақоиди фалсафӣ, тасаввуфӣ – ирфонӣ, иҷтимоӣ, тарбиявӣ – ахлоқӣ, ҷомеашиносии худро баён намудааст. Ӯ барои таҳким бахшидан ба андешаҳои ақидаҳои гуногуни худ дар ин асар аз пораҳои шеърӣ хеле устодона кор гирифтааст.

Назм ҳатто нисбат ба наср дар ин асар нуфуз дорад. Аз ҷумла дар асар бештар жанрҳои рубоӣ, мусаммати мухаммас, қитъа, ғазал, фард ё муфрадот истифода шудаанд. Чунончи: «Нукта - Маҷоз, яъне олами эътиборро ниҳоле тасаввур намудан аст, ки тухми он чуз ҳақиқат нест, дар мартабаи ниҳол аз тухм асло нишон натавон ёфт ва ҳамчунон аз шоху барг ҳеч натавон шикофт.

Рубоӣ:

*Эй, он ки гаҳе хилвату гаҳ анҷуманӣ,
Пайваста ба ваҳми ғайр оташ фиканӣ.
Найранги дуӣ боз надорад ин ҷо,
Ман бо ту туам, чунон ки бо ман ту манӣ.*

Асари мазкур барои муайян намудани ақидаҳои ҷаҳонбинии Бедил, барои таъйин намудани мавқеъ ва пояи адиб дар таҳаввули насри бадеии асримиёнагии тоҷик арҷманд аст.

3. «Руқаот». Руқаот ё номанигорӣ яке аз жанрҳои машҳури адабиёти асримиёнагии тоҷику форс аст, ки дар ду шакл - назму наср дучор мешавад. Санъати номанигорӣ махсусан дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ниҳоят устодона ва дар ғояти фасоҳату малоҳат ба мушоҳида мерасад. Аз асри XI сар карда намунаҳои мансуру мустақили он зухур мекунад. Шояд асосгузори он Ҳаким Саноиӣ Ғазнавӣ бошад. Маълум аст, ки дар ин жанри адабӣ хусусиятҳои насри адабӣ, таърихӣ, фалсафӣ, ёддошти дар шакли омехта низ меояд.

«Руқаот»-и Бедил асари мансур буда, дар он пораҳои шеърӣ низ истифода шудааст. Яъне маҷмӯи номахоест, ки Бедили Дехлавӣ онҳоро дар вақтҳои гуногун ба шахсони алоҳида навиштааст. Касоне, ки Бедил ба онҳо нома навиштааст, онҳо дӯстону муқаррабон, ҳамфикрону ҳамақидахоёш, умуман шахсиятҳои боэҳтироми даврони эҷодкоранд. Мактубҳо бештар ҷавобӣ буда, ҳар кадом ҷавоби номае аз ҳамфикрону наздикони Бедил аст. Аз

ин рӯ, онҳо арзиши адабӣ-шарҳихолӣ дошта, равобити адабӣ-эҷодӣ, муносибати шахсиятҳо, симоҳои илмӣ, адабӣ, фарҳангии замони мутафаккиро баён менамоянд. Дар номаҳо бисёр лаҳзаҳои рӯзгори Бедил, муносибату гуфтор, рафтору равобити ӯ бо муосиронаш инъикос ёфтааст.

4. «Чор унсур» асари калонтарини мансури Бедили Дехлавӣ буда, соли 1705 ба таъб расидааст. Ин асар мансур бошад ҳам, бо пораҳои шеърӣ ақоиду андешаҳои муаллиф таҳкиму тақвият дода мешавад. «Чор унсур» дорои чор боб буда, мутафаккир асосан дар ин асар оид ба масъалаҳои фалсафӣ, ҷаҳор унсурҳои офариниш: об, хок, бод, оташ, доир ба рӯҳи мутлақ, рӯҳи табиӣю наботӣ, ҳайвонию инсонӣ баҳс ба миён овардааст. Дар асар фалсафаи офариниш, ҳаёту мамот, камолёбию заволпазирӣ, фано ва бақо хеле ба тафсил баён карда шудааст.

Гузашта аз ин, асар саршор аз ҳаводису воқеоти таърихӣ - лашкаркашиҳои Шохшучоъ, задухурду кашмакашҳои сиёсӣ, нооромии даврро фаро мегирад. «Чор унсур» ҷанбаҳои гуногуни ҳолномаи Бедил, муқаррабону дӯстон, ҳешовандону пайвандон, ҳамсухбатону устодони мутафаккиро низ дар бар мегирад. Дар асар баъзе аз доираҳои адабии замон, бурду бохти сухангустарони аср, муносибати Бедил бо баъзе аз шоирони муосирӣ худ низ инъикос ёфтааст. «Чор унсур» боз аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар он оид ба овони хурдсолии шоир, давраи мактабхонӣ, таҳсили мадраса ва то ба охир идома наёфтани таҳсили Бедил дар ин таълимкада, хонадоршавии ин симои эҷодӣ ва ба сипоҳгарӣ рӯ овардани ӯ ба тасвир омадааст.

Умуман, аз «Чор унсур»-и Мирзо Абдулқодири Бедил барои баҳо додан ба адабиёти асри XVII, баҳусус насри бадеӣ, барои адибони ҷудогона ва муайян намудани ҳунари эҷодии онҳо, баҳри қиёсу тарҷеҳи пояи суханварию суханварон, оид ба сафарҳои Бедил ва дар маҷмӯъ, афкори адабию шеваи эҷодияш маълумоти арзишманди илмӣ, адабӣ ба даст даровардан мумкин аст.

ТАРКИБИ ДЕВОНИ БЕДИЛИ ДЕХЛАВӢ

Абулмаонӣ Мирзо Абдулқодири Бедил асосан дар ҳамаи навъҳои адабӣ таълиф кардааст. Ӯ дар қадом навъи адабие, ки эҷод карда бошад, ҳатман тозақору навоар эътироф шудааст.

Девони ӯ дар дохили «Куллиёт»-аш ҷойгир буда, 37500

байтро дар бар мегирад. Девони Бедил аз нигоҳи навъҳои адабӣ низ нисбатан ғанӣ буда, аз ғазалиёт, рубоӣёт, қасоид, қитъаот, таркибот ва тарҷеот, ташбеҳот ва тамсилот иборат мебошад. Навъҳои адабии мазкур дар давраҳои гуногун эҷод карда шудаанд.

ТАҲЛИЛИ ҒАЗАЛИЁТИ БЕДИЛИ ДЕҲЛАВӢ

Аз нигоҳи мавзӯ, мазмуну муҳтаво низ девони шоир хеле ҷолиб буда, асосан ишқ (ҳам ишқи ирфонӣ - тасаввуфӣ ва ҳам ишқи заминӣ - байни инсонҳо), масъалаҳои фалсафӣ - ҳақимона, ҳаётӣ - иҷтимоӣ, тарбиявӣ - ахлоқӣ, васфи табиату манзаранигорӣ, тавсифи хисоли ҳамидаи инсонӣ ва мазаммати кирдорҳои разила, ҳимояи адолату ҳақиқат, танқиди золимон, васфи хирад, илму дониш, маърифату ақл, хоксорию фурӯтанӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Чунон ки қаблан ёдовар шудем, дар девони Бедили Деҳлавӣ пеш аз ҳама, ғазал мавқеъ дорад. Ба қавли худи ӯ, ғазалсаро беҳтарину тавонотарин эҷодкор аст:

*Бедил, гуҳари назм касерост, ки имрӯз
Дар баҳри ғазал заврақи андеша дононад.*

Албатта, мавзӯи марказии ғазал ишқ ва ҷозибҳои қалбии инсон, ҳиссиёту ҳаяҷонҳои рӯҳӣ, эҳсосоти ботинию зоҳирӣ, ғалаёнҳои ботинӣ ва ғайра мебошад. Ишқи тасаввуфӣ-ирфонӣ дар ғазалиёти Бедил мақоми махсус дорад. Ин ишқи ҷӯё буда, асли хешро мечӯяд ва аз ин рӯ, он маънавиётсоз, тафаккурсоз ва давронсоз аст. Аз тарафи дигар, ин ишқ инсонии комилро ба воя мерасонад, зеро ноғузир ин инсон марҳалаҳои камолотро мепаёмояд. Он вораҳидан аз олами нафсонӣ ва пайвастан ба олами рӯҳонист.

Барои намуна чанд ғазалро аз девони шоир хоҳем санҷид, ки дар онҳо офаридани мазмун, интиҳоби мавзӯ, коргири аз хунари эҷод, истифодаи радифу қофия, хусусиятҳои вазнӣ ва ғайра то кадом поя сомон дода шудааст.

Чунончи, ғазали «Ҷоҳил аз ҷамъи кутуб соҳиби маънӣ нашавад»-ро аз назар хоҳем гузаронд:

*Айш донад дили саргашта парешониро,
Нохудо бод бувад киштии тӯфониро.*

*Ашк дар гамкадаи дида надорад қимат,
 Аз буни чоҳ барор ин маҳи Канъониро.
 Ишиқ набвад ба иморатгариш ақл шарик,
 Сел аз каф надихад санъати вайрониро.
 Аз хату зулфи бутон тоза далел аст, ки ҳусн
 Карда чатри бадан асбоби парешониро.
 Бор ёбӣ чу ба хоки дари соҳибназарон,
 Чини домони адаб кун хати пешониро.
 Резиши ашқи надомат зи сияҳқориҳост,
 Лозим аст абри сияҳ қатраи найсониро.
 Зери гардун натавон гайри касофат андӯхт,
 Нохуну мӯст расо мардуми зиндониро.
 Лофи озодагӣ аз аҳли фано нозебост,
 Домани чида чӣ лозим тани урёниро?
 Чоҳил аз чамъи кутуб соҳиби маънӣ нашавад,
 Нисбате нест ба шероза сухандониро.
 Нафаси сӯхта бояд ба тапиши равшан кард,
 Нест шамъи дигар ин анҷумани фонино.
 Натавон ёфт аз он чилваи беранг сурог,
 Магар оина кунӣ дидаи қурбонино.
 Бозгаште набувад пойи талабро, Бедил,
 Сели мо нашинавад афсуни пушаймонино.*

Ғазали мазкур муқаффо буда, калимаҳои парешонӣ, тӯфонӣ, канъонӣ, вайронӣ, пешонӣ, найсонӣ, зиндонӣ, урёнӣ, сухандонӣ, фонӣ, қурбонӣ ва пушаймонӣ ҳамқофия шудаанд, ки беистисно бо пасоянди ро омадаанд. Ҳарфи равӣ дар калимаҳои қофия «н», ҳуруфи решаи қофия дар калимаҳои қофияшаванда «-онино» буда, «о»-ридфи муфрад, «и»-васл, «р»-хурӯҷ ва «о» мазид аст. Яъне як унсур (ридф) то ҳарфи равӣ – «н» ва се унсур (васл, хурӯҷ, мазид) баъди равӣ омадаанд. Аз ин рӯ, қофияи мазкур мутлақ номида мешавад.

Ғазал дар баҳри рамали мусаммани маҳбуни аслам эҷод шудааст, ки афозили он чунин мебошад:

- v - - / v v - - / v v - - / - -

яъне: фобилотун, фаъилотун, фаъилотун, фаълун.

Аз нигоҳи мавзӯӣ, мазмуну мухтаво ғазали боло ишқӣ-ичтимоӣ буда, оҳанги хеле қавии андарзӣ дорад. Дили саргашта – қалби ошиқ, ноҳудо – маллоҳ, бод аст. Парешонии дил – айши он, бод – маллоҳ ходии роҳи мурод мебошад. Ашқ – Юсуф, чашм – чоҳ ва гиристан – зоҳиршавии Юсуф буда, ишқ – сел; хату зулф

– чузъи хусн, ки боиси парешонии ошиқанд, хеле хунармандона корбаст шудаанд. Дар ин абёт ҳолати ошиқ мавриди тасвир қарор дорад.

Аз байти 5-ум чанбаи ирфонӣ қувват мегирад, ки ҳангоми мушарраф гардидан ба суҳбати соҳибназарон - пирон, муршидон бояд солиқ саҳт одоби шогирди роия бикунад. Агар заррае роия нашавад, ашки пушаймонӣ рехтан фоида надорад. Тибқи назарияи сӯфихо ҷаҳони моддӣ – зиндон, тан ҳам барои ҷон зиндон аст. Аз ин рӯ, дунёдӯстӣ ва танпарварӣ норавост. Ҳадаф аз ҷамъи кутуб фаъолияти амалӣ накардани ориф аст. Ҳадаф аз ҷилваи беранг қурб аст, ки он на ба воситаи дидаи зоҳир, балки ба воситаи дидаи ботин муяссар мегардад.

Ибораи изофии «пойи талаб» – ҳадафи ниҳой, зеро он бебозгашт буда, пазирандаи афсуни пушаймонӣ нест. Яъне дар роҳи расидан ба ҳадафи ниҳой пушаймонӣ ҷой нахоҳад дошт. Ориф ҳеч гоҳ пушаймон нахоҳад шуд.

Ғазали дигари шоири мутафаккир, ки бо матлаи зерин шурӯъ мешавад, хеле ҷолибу хунармандона ва марғуб рӯйи кор омадааст:

*Маоли²⁷ кор нуқсонҳост ҳар соҳибкамолиро,
Агар моҳат кунанд, аз даст нагзорӣ ҳилолиро.
Рамиданҳо зи авзои ҷаҳон тарзи дигар дорад,
Ба воҳат неш бояд бурд аз ин саҳро гизолиро.
Ба нақши неку бад равшандилонро дасти рад набвад,
Қафи оина мечинад гули беинфиъолиро.
Бисоти гуфтугӯ тай кун, ки дар анҷоми кор охир
Ба ҳукми хомушӣ печидан аст ин фарши қолиро.
Вабולי ранҷи тирӣ барнатобад соҳиби чавҳар,
Чанор отаи занад ночор далқи куҳнасолиро.
Дар ин водӣ, ки хок аст эътибори ҷаҳлу донишҳо,
Ғуборе бар ҳаво дон қасри фитратҳои олиро.
Ба ваҳдатхонаи дил гайри дил чизе намегунҷад,
Бар ин оина ҷуз тухмат мадон нақши мисолиро.
Агар хунсардии дил обёри мазраат бошад,
Чу тухми обила нашъунамо кун поймолиро.
Ба ҷанги агниё домони фақр осон намеафтад,
Ба ҷинӣ хок гардад, то шавад қобил сафолиро.
Чӣ имкон аст, Бедил, мунъим аз гафлат бурун ояд,
Ҳучуми хоби харгӯи аст яксар шери қолиро.*

²⁷ **Маол** – ҷойи бозгашт, оқибати кор.

Ғазали мазкур мураддаф нест, муқаффост. Калимаҳои соҳибкамолуро, ҳилолиро, ғизолиро, беинфиъолиро, қолиро, куҳнасолиро, олиро, мисолиро, поймолиро, сафолиро ҳамқофия шудаанд. Решаи қофия «олиро» буда, ҳарфи решагии калимаи қофия ё худ рави «л» мебошад. Яъне; «о» ридфи муфрад ва «и»-васл, «р»-хурӯҷ, «о»-мазид буда, пас аз рави се унсур ва пеш аз рави якто омадааст. Шакли қофия мутлақ мебошад. Бояд гуфт, ки дар ғазали мазкур қофия ба ҷуз талаботи жанри, инчунин вазифаи хушоҳанги, равони ва бештар аз он бори маънибофи, мазмунофарини низ мекашад.

Аз нигоҳи истифодаи вазн ин ғазал хеле қолибу ҷаззоб аст. Он дар баҳри ҳазачи мусаммани солим иншо гардида, дорои афъили зерин мебошад:

v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

яъне, мафъйилун, мафъйилун, мафъйилун, мафъйилун.

Ғазал аз нигоҳи мазмуну муҳтаво комилан мазмуни иҷтимоӣ дошта, таҷрибаи ҳаёт, ҳикмати зиндаги, андарзи рӯзгор бунёди тематикӣ онро фароҳам овардааст. Фалсафаи инкишофи оламу одам ва таҷрибаҳои ҳосилкардаи инсон асоси онро ташкил намуда, аз оғоз то анҷом давом мекунад. Яъне, махлуқ пас аз ҳадди камол дучори нуқсон аст. Пас, ғизолиро низ гоҳе метавон касб кард, ки мақсад сифат аст, яъне рамандаги аз миёни мардум ва тарки дунёву афзал донишгари уқбо баён шудааст.

«Равшандилон» истиора буда, киноя аз орифону сӯфиён аст, ки ба неку бад яқсонанд ва ин сифати онҳо монанд ба кирдори оина аст, ки зишту накуро яқсон инъикос менамояд. Водӣ ё худ ин водӣ – дунёи моддӣ, хок – камарзишӣ ва фитрати оӣ – шахсиятҳои соҳибмаърифат буда, ҳадафи Бедил бевафоии олам ва ҳақшиносии инсон мебошад. Дил – каъбаи сират ва ваҳдатхона – хона барои як нафар – Худо, яъне хонаи Худо аст. Аз ин рӯ, ба ҷуз худӣ дил дар ӯ (дар дидаи зоҳир) чизи дигаре нест.

Мунъим – сармоядор, касе, ки умре ҷуз сарвати моддӣ – танпарварӣ чизи дигареро намедонад ва инро Бедил ба ду чиз шабҳ донистааст: яке хоби харгӯш, дигаре расми шери рӯи қоли ва ҳадаф аз ҳар ду монанди ғафлатварзӣ ва беҳабарӣ аз гузашти умр ва газидани ангушти ҳайрат мебошад.

Умуман, мазмуни ғазал паймудани мароҳили камолот ва хушёриву зиракӣ дар ин чода ва беш аз он, эҳтиёт аз тағофул аст, ки боиси пуштидастгазиҳо мегардад.

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои назми Бедил ва аз ҷумла, ғазалиёти шоири мутафаккир дар он аст, ки ӯ шеърӣ андеша мегӯяд. Аз ин рӯ дар гузашта пас аз омӯзиши «Каломи шариф», «Чаҳоркитоб», «Девон»-и Ҳофиз, баъд ба омӯхтани эҷодиёти Бедил шурӯъ менамуданд.

Умқи андеша, паҳноӣ фикр, ҷавлони тахайюл, санъати вожасозии суханорой, дарёфти ҷузъиёти суварӣ ва назокати тасвир танҳо хоси ҳунари эҷодии Абулмаонӣ аст. Аз ҷумла барои ифодаи мушаххастар ба ғазали зерин рӯ меорем:

*Чашии ту ба ҳоли ман гар ним назар хандад,
Хорам ба чаман нозад, айбам ба ҳунар хандад.
То чанд бар он ораз бар рағми нигоҳи ман
Аз ҳалқаи гесӯят гулҳои назар хандад?!
Дар кишвари муштоқон бе партави дидоре
Хуришед чаро тобад, баҳри чӣ саҳар хандад?
Дил мечакад аз чашиам, чун абр агар гирям,
Ҷон медамад аз лаълат, чун барқ агар хандад.
Бо аҳли фано дорад ҳар кас сари якрангӣ,
Бояд, ки ба ранги шамъ аз рафтани сар хандад.
Як хандаи ӯ барқи бунёди ду олам шуд,
Дигар чӣ бало резад, гар бори дигар хандад?
Дар ҷӯи дами тегат шириниш обе ҳаст,
К-аз ҷӯи ҳаловатҳо захмаш ба шакар хандад.
Сомони тараб саҳл аст з-ин нақш, ки мо дорем,
Субҳ аз ду нафар фурсат бар худ чӣ қадар хандад?
Ҳар шабнам аз ин гулшан тамҳиди гуле дорад,
Бо гиря мудоро кун, чандон ки асар хандад.
Аз саъи ҳавас бигзар, Бедил, ки дар ин гулшан
Гул низ агар хандад, аз паҳлуи зар хандад.*

Ғазали мазкур мураддаф буда, калимаи «хандад» радифи сода аст ва калимаҳои назар, ҳунар, саҳар, агар, сар, дигар, шакар, қадар, асар, зар ҳамқофия шудаанд. Қофияҳои дар ғазали боло зикршуда муқайяд буда, бо рави (ҳамсадои «р») интиҳо ёфтаанд.

Ғазал дар баҳри ҳазачи мусаммани аҳраб эҷод гардида, афзоили он чунин аст:

-- v / v --- / - - v / v - - -

яъне, мафъӯлу, мафъӯйлун, мафъӯлу, мафъӯйлун.

Ҷузъиёти ҳунари ва дарки маънӣ вобаста ба маърифати маъноӣ вазифаи бадеии лафз аст, ки барои дарёфти ҳадафи эҷодкор мусоидат менамояд. Чунончи, хандидани чашм –

назарафканӣ, нози хор дар чаману тамасхури айб бар хунар киноя аз барҳамзании гаразҳо ва дарки асолати сидқ аст. Рағми нигоҳ, гули назар, ҳалқаи гесӯ... ибораҳои маъмулӣ буда, ошӣк аз назораи ҷамоли маҳбуба бенасиб аст, зеро ҳалқаҳои мӯ чун ҳичобанд ва ин ба он монанд аст, ки ҷашми холдор низ аз назора маҳрум мебошад. Ҳадафи аслии висол буда, шиква аз фироқу ҳичрон басо шоирона рӯйи тасвир омадааст. Фано оғози бақост ва нурафкании шамъ – гузаштан аз сар, бақои ӯст, ки дар вучуди маҳбуб бақоро мебинад. Ҳадаф аз теғу ҷӯши ҳаловатҳо ибораи рамзии “теғи нигоҳ” аст, ки ҳаловати гуворо дорад, ки киноя аз захми теғ – қурбони нигоҳ гардидан мебошад. Дар байтҳои баъдӣ низ ҳадафҳои иҷтимоӣ матраҳ шудааст, зеро татбиқи орзуву ниёзҳои инсонӣ, ба қавли шоири мутафаккир, ки сомони тараб, мудоро, тамҳид, ҳавас ва ғайра ҷузъиёти онанд, он гоҳ даст медиҳанд, ки ғанои моддӣ бошад. Масалан, агар гул дар замири хеш зар (зардии дохили гунча) надошта бошад, намешукуфад. Яъне, аз хандидан маҳрум аст. Албатта, муроди шоир ҷаҳони моддист, зеро ин гулшан ҳамин маъниро дорад.

Дигар аз нозуқиҳои санъати ғазалсароии ин мутафаккир он аст, ки ҷузъиёти лирикии тасвир комилан ҳисӣ, воқеӣ, мушаххас, дастрас, табиӣ, ҳаётиянд. ӯ аз чунин ашёву ҷузъиёти табиат тасвирсозию маъниофаринӣ мекунад, ки он танҳо хоси ҳунари эҷодии Бедил аст. Касе аз пайравонаш дар баробари шоир ҷой гирифта натавонистаанд. Ё худ саъйи ҳавас – орзу қардан, ин гулшан – дунёи моддӣ, паҳлӯ – ба маънии неру, мусоидат – дастгирӣ ва зар – гарди дохили гул, ки барои нашъунамояш мусоидат мекунад.

Яъне, шоир беҳбуди сатҳи зиндагири марбут ба дорой ё ғанои моддӣ медонад, ки дуруст аст.

Мақсади адиб дар ин ҷо он аст, ки дар олами моддӣ бе ғанои моддӣ, бе дорой зиндагӣ қардан муҳол аст. Ҳамчунон ки агар гул ҳам аз зардии дохили худ маҳрум бошад, ёрои шукуфтан намекунад.

Дарёфти мақсад, дарки маънӣ, фаро гирифтани ҳадафи асосии шоир дар назми Бедил ва баҳусус, дар ғазалиёти ӯ зуд ва ба осонӣ даст намедиҳад. ӯ асосан сарбаста сухан мегӯяд. Маънии шеър, моҳияти мақсади адиб печида аст ва аз ин рӯ, онро тавассути заҳматҳои шабонрӯзӣ метавон сарфаҳм рафт.

Барои мисол ба ғазали дигари Бедил рӯ оварда мебинем, ки он аз нигоҳи хунар, маҳорату малака, завқу истеъдоди шоирӣ дар кадом поя қарор дорад. Инчунин, ғазали мазкур ба кадом мақсад эҷод шудааст ва дарки мазмуну муҳтаво ва маънии он чӣ гуна даст медиҳад.

*Аз губори ҷилваи ғайри ту то бастам назар,
Чун сафи миҷгон ду олам маҳв шуд дар якдигар.
Бастаам маҳмил ба дӯши яъсу аз худ меравам,
Боли парвозе надорад субҳ ҷуз чоки дигар.
Хидмати мӯйи миёнат то киро бошад насиб,
Гулрухонро з-ин ҳавас зуннор мебандад камар.
Ваҳшати ҳасрат ба ин камфурсатӣ маҳмури кист?
Сурати ҳамёза дорад чини домони саҳар.
Оламеро аз тағофул рабти улфат додаем,
Нест миҷгон қобили шероза бе забти назар.
Ин таносонӣ далели ваҳшати саршор нест,
Ҳар қадар афсурда гардад санг, мебандад камар.
Гар фалак безътиборат кард, ҷойи шиква нест,
Бар ҳаловат бастай дил чун гиреҳ дар найшакар.
Сайри рангу бӯ ҳавас дорӣ, зи гул гофил мабои,
Шӯҳи парвоз натвон дид ҷуз дар болу пар.
Чанд бояд шуд ҳавасфарсуди касби эътибор,
Марҳам, ай гофил, намеарзад ба чандин дарди сар.
Манзили саргаштағони роҳи аҷз афтодагист,
То дили хок аст, Бедил, ашкро ҳадди сафар.*

Ғазали мазкур дорои матлаъ ва мактаъ, таҳаллус буда, аз 10 байт иборат аст. Ғазал радиф надорад ва қофияҳои он аз калимаҳои зерин: назар, якдигар, чигар, камар, саҳар, найшакар, пар, сар, сафар фароҳам омадаанд. Решаи қофия «ар» буда, «р» ҳарфи рави мебошад. Аз сабаби он ки қофия бо рави тамом шудааст ва пас аз он унсури дигаре иштирок надорад, чунин шакли қофияро қофияи муқайяд мегӯянд.

Ғазал дар баҳри рамали мусаммани маҳзӯф эҷод гардидааст, ки афӯили он чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v -

яъне, фоѐилотун, фоѐилотун, фоѐилотун, фоѐилун.

Дар байти аввал шоир мегӯяд, ки ба ҷуз ту ман аз ҳама рӯй гардонидам ва ду олам барои ман ҳеҷ аст. Маҳмил бастан – ихтиёри сафар кардан, дӯши яъс – ҷониби навмедӣ, аз худ рафтан – нест гардидан ва ғайра, ки омадан ба ин ҷаҳон омодагӣ ба ҷаҳони

дигар (боқӣ) аст. Ин мисли субҳ аст, ки баробари фарорасӣ нест мешавад ва муҳлати ҳастияш низ хеле кӯтоҳ аст. Мӯйи миён – нозуқӣ, хидмат – омодагӣ ба кор, зуннор бастанӣ камар ба хидмат тайёр будан мебошад. Яъне, ба умеди шарафёбӣ ба хидмати маҳбуба ҳама омодаи хидмат ҳастанд. Ваҳшат – рамандагӣ, ваҳшати ҳасрат – лаҳзаи ҳавасҳо, маҳмур – ҳуморолуда, хамёза – даҳанвоҷак – кӯтоҳии фурсат. Чини домон – ҳаракати босуръат ва ғайра. Маънии ин ифодаҳо он аст, ки умр чунон шитоб дорад, ки ҳатто киروي орзуҳову ҳавасҳо намекунад. Ё ин ки: оламе – ҷаҳоне, дунё, ки киноя аз инсонҳост. Тағофул – ғафлат, беҳабарӣ; рабти улфат – низоми хушҳолӣ, шероза – васлкунандаи авроқ ё чизи дигар, забти назар – сарфи назар ё боз доштани нигоҳ. Мақсад он аст, ки беҳабарии мо боиси хушҳолии дигарон шудааст. Ҳолати қаҳрамони лириқӣ ҳолати чашм дар пайкари инсон аст. Агар боз ё пӯшида аст, аз фоида холӣ нест. Дар ҳолати боз будан мушоҳида мекунад, мебинад. Дар ҳолати пӯшидани чашм миҷгонҳо ба ҳам меоянду осуда мешаванд.

Ва ё вожаҳои таносонӣ – танпарварӣ, осудагӣ; далел – аломат, нишонӣ... ваҳшат – одамгурезӣ; саршор – фаровон, бисёр; афсуда гаштан – корношоямӣ, фарсудашавӣ, яъне киноя аз қувватгирӣ ва омодашавӣ буда, камар бастан сифати ҳамон тайёри мебошад. Яъне, манзури адиб солиқони роҳи ҳақ аст, ки онҳо ҳар қадаре дунёбзору неъматбадбин бошанд, ба ҳамон андоза омодаву дастандаркоранд, зеро таносой инсонро ба дунёву неъматҳои он пойбанд месозад.

Лафзи ҳаловат – гуворӣ, ширинӣ киноя аз нозу неъматҳои дунёӣ; гиреҳ – пардаҳои дохили найшакар, ки пас аз гирифтани ҳосил онҳо нолозим мешаванд.

Мақсади шоир он аст, ки аз безътиборӣ шиква кардан хуб нест, зеро ҳуди шахс гунаҳкор аст, ки ба нозу неъмат дилбастагӣ дорад. Яъне, шахси ҳарис – каси безътибор, хору залил мегардад.

Ифодаи сайри рангу бӯ – майл ба сӯйи бӯю ранг, яъне дунё; гул манбаъ, маншаъ аст, зеро манбаи нақҳат ҳамоно гул аст. Шӯҳии парвоз азми парвоз, бавуқӯёӣ, ҳадафи адиб он аст, ки инсон олами муъҷизаосоро набояд зоҳирбинӣ кунад, мисли он ки чавҳари нақҳат гул, чавҳари олам Холиқи он аст. Яъне, парвозро ҳамагон мебинанду медонанд, вале асоси он болу пар аст, ки бе он парвоз номумкин мебошад.

Ё ин ки калимаҳои ҳавасфарсуд – дар ҳасрати чизе умрро

сарф қардан; касби эътибор – бообрӯ шудан; мархам – дору; яъне то кай баҳри эътибор саъй мекуни? Агар обрӯю эътибор барои инсон мархам бошад, талош баҳри он ранҷ аст.

Ниҳоят калимаи «манзил» роҳи ҳадафноки мусофир; роҳи аҷз роҳи тариқат; ҳадди сафар масофаи тайкардаи солиқ аст. Мақсади шоир он аст, ки нозукии роҳи солиқро мисли роҳи ашки миҷгон медонад, ки хеле нозук мебошад. Ҳамин ки заррае аз аз низом дур шуд, ба хок афтода, нобуд мешавад.

Дигар аз хусусиятҳои ғазалиёти ин шоири бузург он аст, ки аз нигоҳи шакл комилан суннатист, яъне вазн, радифу қофия, теъдоди абёт, риояи матлаъ ва мақтаъ, истифодаи таҳаллус ва ғайра. Албатта, дар чузъиёти масъалаҳои шаклӣ, хусусан ҷиҳатҳои забонӣ, тозақориҳо дорад, вале асосан ҳунари ӯ дар эҷоди маъниҳо, ҳадафнокии тасвирҳост. Маҳз ҳамин сабаб буд, ки Мирзо Абдулқодири Бедил унвони ифтихории «Абулмаонӣ»-ро сазовор гардид.

Аз ин рӯ мавзӯи ғазалиёти ӯ хеле ғанӣ, серсоҳаву серпахлу, мухталифу гуногун аст. Ӯ махсусан вассофи ишки ирфонӣ, тарғибгари фалсафаи ирфону тасаввуф, ҳимоягари адолату адолатхоҳӣ, тавсифгари илми ҳикмат, ҳақиқату покӣ, ҳаққӯию ҳақгӯӣ ва ғайра мебошад.

Дар ғазалҳои ӯ мисли қулли осораш ҳислатҳои ҳамидаи одамӣ: эҳтироми инсон, бузургдошти илму ирфон, некукорӣ, ростгӯиву ростқавлӣ, илмомӯзӣ, меҳнатдӯстӣ, хоксорӣ, шикастанафсӣ, дурандешӣ, сидқу садоқат, қаноатпешагӣ, сабурӣ, хотирчамъӣ ва ғайра бо одитарин чузъиёт рӯйи тасвир омадаанд. Баръақс, ҳислатҳои разилаи одамӣ: беадолатӣ, кибр, ҳасад, бухл, дурӯғгӯӣ, ҳавобаландӣ, инсонбадбинӣ, мардумфиребӣ, чоҳиливу нодонӣ, мунофиқӣ, рибоҳорӣ, палидӣ ва ғайраро саҳт маҳкум менамояд, ки ҷанбаҳои фалсафӣ - иҷтимоии мавзӯи ашъорашро ташкил намудаанд. Ӯ ба мавзӯҳои суннати ғазал рӯ оварда бошад ҳам, дар чузъиёт тозақорӣ дорад. Вале тозақориҳои ҷиддиро Бедил дар маънӣ, муҳтаво ва моҳияти масъалаҳо ворид сохтааст.

Дар маркази тематики ашъори Бедил, баҳусус, ғазалҳои ӯ симои инсон меистад. Шоир тарҷеҳи инсонро нисбат ба дигар маҳлуқот қоиладар шуда, бартарию инсонро дар хиради ӯ, дар фаъолияти вай мебинад, шоир тавассути эҷоди бадеъ мехоҳад оламеро (инсонҳоро) аз ғафлат барорад. Аз ин рӯ, ғазали Бедил ғазали андеша аст. Бунёди ғазалиёти Бедил бар андеша асос

ёфтааст. ӯ хатто оид ба мақому мартаба, чоҳу чалоли инсон касидаи ҷудогона дорад, ки метавон чанд байте аз онро зикр намуд:

*Ай шамъи базми қудс²⁸, надонам чӣ мазҳарӣ²⁹,
К-аз ваҳм³⁰ гоҳ равишану гоҳе мукаддарӣ³¹.
Гоҳ аз самуми³² қаҳр чу гулхан пуроташӣ,
Гоҳ аз насими лутф чу гулхан муаттарӣ.
Дар чор рукни³³ даҳр туй ҳайрати зуҳур,
Дар ҳафт баҳри чарх³⁴ ту ноёб гавҳарӣ.
Ғофил зи худ мабош, ки чун шамъи офтоб
Иқболи ҳафт маҳфили³⁵ нуҳ қасри аҳзарӣ.
Аз ҳар шайе³⁶, ки ақли ту фаҳмид, афзалӣ,
Аз ҳар макон, ки фаҳми ту най бурд, бартарӣ.
Ҳар чо нигоҳ меравад, он чо ту рафтаӣ,
Ҳар сӯ ҳаёл меравад, он чо ту мепарӣ.
Маҳкуми нафс, ин ҳама дунҳиммати чаро,
К-андар бисоти қудс ту садрию сарварӣ.
Олам ҳама мусаххари амри замири³⁷ туст,
Ай беҳабар, ту аз чӣ ҳаворо мусаххарӣ?!*

Бузургдошти инсон нисбат ба кулли мавҷудоти рӯйи замин яке аз масъалаҳои марказии эҷодиёти Бедили Дехлавӣ мебошад. Яке аз ҷиҳатҳои фарқкунандаи эҷодиёти ӯ низ дар гузориши масъалаи мазкур ва роҳи ҳалли он зоҳир мешавад. Азбаски доираи фаъолияти инсон серсоҳа, ҳуди инсон мураккабтарин мавҷудот аст, дарки моҳияти эҷодиёти Бедили Дехлавӣ низ ҳамин гуна мураккаб аст. Албатта, Бедил ғазалҳое низ дорад, ки дар онҳо зебоиҳои олами мавҷуда, тасвири манзараҳо, хусусан ҷузъиёти фасли баҳор, чирмҳои самовӣ ва ғайра мавриди тасвир қарор дода шудаанд.

²⁸ Қудс – покӣ

²⁹ Мазҳар – зоҳиршавӣ

³⁰ Ваҳм – ҳаёл

³¹ Мукаддар – тира

³² Самум – шамоли сӯзон

³³ Рукн - поя

³⁴ Чарх - осмон

³⁵ Маҳфил - замин

³⁶ Шай – чиз

³⁷ Замир – ботин, дил.

ДОСТОНИ «КОМДЕ ВА МАДАН»-И БЕДИЛИ ДЕХЛАВӢ

Достони «Комде ва Мадан» аввалин достони асримиёнагист, ки қаҳрамонҳои марказии он - ошиқ ва маъшуқа намояндаи аҳли хунар, санъатанд. Ин достон мустақил ё чудогона набуда, дар дохили маснавии «Ирфон» ҷой дода шудааст. Аз сабаби он ки соли таълифи «Ирфон» 1712 эътироф шудааст, санаи эҷоди «Комде ва Мадан» низ бояд ҳамон сол бошад. Достон аз 900 байт иборат буда, 10 бобро фаро мегирад ва дар шакли маснавӣ буда, дар баҳри хафифи махбуни аслам (баъзан аслами мусаббағ, махбуни махзуф, махбуни мақсур) таълиф шудааст.

Афзоили он чунин аст:

- v - - / v - v - / - -

яъне: фозилотун, мафозилун, фаълун ё фаълун

Мазмуни достони «Комде ва Мадан» чунин аст: яке аз шоҳони номдори қаламрави Ҳиндустон дар ҳарамсарои хеш бо номи Комде раққосаи хунарманду хубрӯе доштааст. Комдеи соҳибчамол бо хунари волои худ, ки дар базмҳои шоҳона барпо мешуд, ҳамаро мафтуну шайдо ва шефтаву хайратӣ менамудааст.

Чунончи:

*Базми шах бе рухаи ҳузур надоишт,
Бо ҳазорон чарог нур надоишт.*

Овозаи чамоли зебо ва санъати волои Комде оламгир мешавад. Дар мулки Шимоли Ҳиндустон санъатвари дигаре - Мадан ном зиндагию фаъолият менамуд, ки хунёгари бемонанд ва сарояндаи хушсавте буд. Мадан овозаи Комдеро шунида, бо илоче худро ба қаламрави Комде мерасонад. Ӯ дар як базми шоҳ иштирок намуда, хунарнамоӣ мекунад ва ба ҳозирин ниҳоят писанд меафтад. Хунарнамоии Мадан шоҳро ба ҳадде мутаассир месозад, ки шоҳ шаддаи марвориди гаронарзишero ба вай ҳадя мекунад. Санъати Мадан Комдеро низ тасхир карда буд ва Мадан шаддаи ҳадяшударo ба Комде мебахшад.

Бедил лаҳзаи мазкурро чунин ба риштаи тасвир кашидааст:

*К-он чи ман дорам аз сарафрозӣ,
Беҳ, ки халхoли³⁸ пойи худ созӣ.*

Рафтори Мадан боиси ғазаби шоҳ мешавад. Шоҳ амр мекунад, ки Мадан аз шахр бадарға карда шавад ва агар касе ба ӯ тараҳхум

³⁸ Халхoл – халқай тилло ё нукра, ки занон барои зинат ба пой мебанданд.

раво дорад, ба қатл расонида мешавад. Комде дар чазои Мадан худро сабабгор медонад ва аз ин рӯ, меҳоҳад Маданро бубинад:

*Комде ҳар тараф «Мадан»-гӯён,
Буд чун ашк аз қафо нӯён.
Кӯчаҳо дод чок бар чигараи,
То расонид хеширо ба сараи.*

Комде ба сифати ришва зару зевари зиёдеро сарф намуда, Маданро ба мухлати як шаб халос менамояд ва ошиқро ба хонаи худ меорад. Онҳо бо ҳам аз гардиши айёму аз ноҷӯриҳои рӯзгор шикваҳо мекунад. Рӯзи дигар золимон онҳоро чудо намуда, Маданро ба биёбон бурда, дар он макон танҳо мегузоранд.

Дар ҳамон суҳбати якшаба Мадан ба Комде гуфта буд, ки дар кадом як гӯшаи мулки Шимол дарахти муқаддасест, ки инсонро ба мурод мерасонад. Яъне, агар касе он дарахтро пайдо намуда, каме дар сояи он нишинад, ба мурод хоҳад расид. Ба ҳамин мақсад Мадан он дарахтро чӯён мешавад ва аз ҷумла мегӯяд:

*Меравам, то ба он дарахт расам,
Шояд аз сояи ба бахт расам.*

Лаҳзаи хайрухуш Мадан ба Комде гуле тақдим намуда, таъкид мекунад, ки агар гулро хазон бинӣ, бидон, ки ҳаёти ман дар хатар аст ва умрам ба поён расидааст. Агар гул пажмурда нашавад, маро чизе таҳдид намекунад.

Мадан он дарахтро пайдо карда, дар сояи он муддате хоб меравад ва ҳар замон аз Комде ёд мекунад. Аз забони Мадан номи Комдеро ҳатто парандагони биёбон низ хифз карда, онҳо «Комде»-наво мешаванд.

Чунончи:

*Ваҳшу тайри саводи он саҳро
Баст минқору лаб зи савту наво.
Баски бо созаи ошно гаитанд,
Якқалам «Комде»-наво гаитанд.*

Боре шоҳи мулки Шимол ҳангоми шикор гузораш ба чавони парешонхале меафтад, ки дар биёбон басо афсурдаву саргашта афтада аст. Шоҳ чавонро ҳолпурсӣ мекунад ва пас аз огоҳӣ ёфтан аз холи хеле парешони Мадан, ба ӯ хоҳиши ёрӣ расондан пайдо мекунад, зеро Мадан саргузашти пурмочарои худро ба шоҳ мерасонад. Шоҳ аз шунидани ин хеле мутаассир гардида, меҳоҳад ба ошиқон ёрӣ расонад. Шоҳи мулки Шимол ба шоҳи золим нома

навишта, хоџиш менамояд, ки барои ба мақсад расидани ошиқон мусоидат бикунад. Инчунин, боисрор таъкид ҳам мекунад, ки агар ба кори ошиқон монеъ шавад, бо \bar{u} чанг хоҳад кард. Вале подшоҳи золим хоџиши шоҳи одилро рад мекунад. Ниҳоят, чанг сар мезанад ва дар ин чанг шоҳи одил пирӯз мешавад:

*Хоки он бевафо ба хун тар шуд,
Подшоҳи Мадан музаффар шуд.*

Мадан аз ғалабаи шоҳи одил шод гардида, наздик омадани висолро ҳис мекунад. Комде аз ҳолати гул қиёс мекунад, ки Мадан хушҳол бояд бошад. Аз ҳолати ошиқон шоҳи одил низ хурсанд гардида, мехоҳад иродаи Маданро бисанҷад. \bar{U} тавассути суханчине ба Комде мерасонад, ки Мадан дар яке аз лаҳзаҳои чанг ҳалок шуд. Комде баробари шунидани ин хабар, аз хуш меравад ва шоҳ низ аз кори худ пушаймон мешавад, зеро ҳамон шахс хабари ҳоли Комдеро ба шоҳи одил мерасонад.

Ҷангоми ба шоҳ арз намудани саргузашти Комде ва Мадане, ки дар ҳузури шоҳ буд, хабар ёфта, \bar{u} низ аз хуш меравад. Шоҳи одил аз ҳазли бечои худ пушаймон мегардад. \bar{U} амр мекунад, ки ҷасади ошиқонро ба гармоба гузоранд, зеро шоҳ бо табибон машварат намуда буд. Онҳоро ба гармоба мебаранд ва баъди баҳудой онҳо ҳамдигарро дар канори якдигар пайдо намуда, хурсандӣ мекунанд ва ба ҳамин тариқ, ба мурод мерасанд.

Достон бо ҳамин хотима меёбад. Албатта, дар адабиёти тоҷик достонҳои ишқӣ-лирикӣ хеде зиёданд: «Варқаву Гулшоҳ», «Вису Ромин», «Хусраву Ширин»-ҳо, «Лайлию Мачнун»-ҳо, «Фарҳоду Ширин» ва ғайра. Вале дар асари Бедил тозақориҳо фаровон аст. Муҳим он аст, ки оптимизми бисёр қавӣ дорад, зеро қаҳрамонҳои асосии он ба мақсад мерасанд.

Аз тарафи дигар, қаҳрамонҳои марказии достоннамоёндагони аҳли ҳунар мебошанд, ки ба чуз ҳунари хеш ва хидмат ба мардум, ба сиёсат ва низоъҳои дигар сару кор надоранд.

Дар ин асари Бедил шоҳи одил низ рафтори дигар дорад. \bar{U} бисёр қатъӣ, чиддӣ ва дӯстдори ҳақиқату адолат аст. Агар ҷоё беадолатиеро бибинад, онро то ба охир месанҷад ва адолатро барқарору ҳақиқатро пойдор месозад.

Бедил исбот мекунад, ки зулм ва золимӣ бебақо ва сустпоя аст.

ОБРАЗҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Дар достони «Комде ва Мадан» образҳои асосӣ ва лаҳзавӣ, мусбат ва манфӣ иштирок менамоянд. Образҳои марказии он: Комде, Мадан, шоҳи кишвари Комде, шоҳи мамлакати Шимол.

Ғоя ва ҳадафи эҷодии Бедил. Дуруст аст, ки достони «Комде ва Мадан» достони ишқист ва аз оптимизми бисёр қавӣ саршор аст. Ишқи дар ин асар тасвиршуда дар ҳама ҷо ва дар ҳама ҳолат аз ҷониби эҷодкор саҳт ҳимоя карда мешавад. Ишқи ду дилдода пок, беолоиш, ҳолӣ аз макру ҳила, содиқона, софдилона ва самимӣ буда, ҳар ду дилдода ҳам муборизанд. Онҳо тарсу ҳарос аз шоҳу амиру каси дигаре надоранд. Гузашта аз ин, Комде ва ошиқи ӯ Мадан намояндаи як табақаи иҷтимоиянд. Онҳо соҳибхунаранд ва хунарашон онҳоро машҳур кардааст. На Комде ва на Мадан ҳариси молу чиз нестанд. Онҳо барои дорoiю молу пул талаш намебаранд. Шоҳ ба Мадан шаддаи марворид инъом кард, вале Мадан дар ҳузури шоҳ онро нисори қудуми Комде намуд.

Аз тарафи дигар, бунёди ғоявии асарро адл ва адолатхоҳиву додгустарӣ фароҳам меорад. Албатта, адлу дод дар муқобили зулму бедодӣ меистод. Шоир ба ин восита гуфтанист, ки адлу дод ҳимоя аст. Мутафаккир асоснок менамояд, ки набояд фирефтаи беадолатиҳо шуд. Зеро зулм ва золимӣ бебақо буда, мағлубпазиранд ва адлу додгустарӣ шикастнопазир ва ҷовидонаанд. Бедил бо нишон додани ду шоҳ ва усули муносибати онҳо ҳаминро таъкид кардани аст, ки шоҳони ҷонибдори зулм роҳи хаторо интиҳоб кардаанд. Онҳо ҳатман шикаст меخورанд ва аз арсаи таърих мераванд. Онҳоро таърих низ бо нафрат ёд мекунад. Вале шоҳони одил таърихсозанд ва мамлакати онҳо дарозумру мардумонаш меҳнатқарин мебошанд. Тавассути эҷоди бадеъ тасвир кардани образи шоҳи одил яке аз вазифаҳои дараҷаи аввали адибони асримиёнагӣ низ ҳаст. Маҳз ҳамин падидаи адабӣ ғояи шоҳи одилро тавлид карду адибон ба тарғиби он камар бастанд.

ҶАҲОНБИНӢ ВА АҚИДАҲОИ ИҶТИМОӢ - АҲЛОҚИИ БЕДИЛ

Маълум аст, ки зери мафҳуми ҷаҳонбинӣ системаи фалсафии таълимоти адиби мутафаккир фаҳмида мешавад. Аз ин нигоҳ, эҷодиёти Бедил ва системаи ҷаҳонбинии ӯ бо таълимоти дини

ислом муқобил нест, зеро \bar{u} чонибдори таълимоти фалсафаи ваҳдати вучуд буда, ҳадди ниҳони он Холик – ҳастии мутлақ ва азали ва сунъи \bar{u} махлуқ – одам чӯёи асли хеш аст.

Аз ин рӯ, Бедил инсонро ҳамачониба дар маркази эҷод мегузорад. Онро ҳамчун асрори олами сағир ба тасвир мегирад: «Ай шамъи базми қудс, надонам чӣ мазҳарӣ»... Қиёсҳое, ки барои маърифати инсон ба қор гирифта мешавад, ғолибан ба олами моддӣ тааллуқ дошта, таҷрибагоҳи он зиндагӣ, ҳаёт, рӯзгор ва табиат аст. Ин аст, ки инсони тасвиркардаи Бедил пайваста дар гиру дор, радду бадал буда, доираи амалиёту фаъолияташ пур аз низоъ, тазод, муҳолифат, бархӯрд аст. Неруи тафаккур, қудрати ақлонӣ, зеҳну заковати ин инсон чӯё, кӯшо ва фаъол мебошад. Илму тадқиқ, қиёсу тарҷех, созандагию ихтироъ муҳимтарин сифатҳои фаъолияти инсони тасвиркардаи Бедил аст. Ҳадафи ин инсон: «Оламеро барорам аз ғафлат» мебошад.

Ғафлат хоси ҷаҳони инсонист ва душмани хушёрӣю зиракии инсон аст. Аз сабаби он ки ин инсон оламеро (ҷомеаро) аз ғафлат азми начотдихӣ дорад, тибқи таълимот ва ҷаҳонбинии Бедил, бархӯрдҳои мафкуравӣ, зиддиятҳои ботинӣ, низоъҳои сиратӣ ихтилофҳои маънавии ниҳоят аҷоиб ва бозёфти шоири мутафаккир аст, ки боиси кашфи ҷузъиёти афкори ахлоқию фалсафӣ ва адабию зебоиносии мутафаккир аст. Бинобар он инҳитоту инқирози маънавий ва ё рушду таҳаввули он ба огоҳӣ ё ғофилии инсон саҳт вобастагӣ дорад.

Бедил ҳам мисли қулли адибони асримиёнагӣ чонибдори ахлоқи ҳамида ва барҳамзанандаи ахлоқи разила аст, зеро ахлоқи разила: ришва, дурӯғ, кибр, фиреб, ҷаҳл, ғазаб, таносой, муфтхӯрӣ, хабаркашӣ, одамбезорӣ ва ғайра боиси заволи ҷомеа аст. Ахлоқи ҳамида: инсондӯстӣ, ростқавлӣ, вафодорӣ, сабурӣ, меҳнатқаринӣ, ҳалолкорӣ, хоксорӣ, шикастанафсӣ, покдоманӣ, саховатмандӣ, софдилӣ ва ғайра сабаби болоравии маънавиёти инсон ва ҷомеа мебошад.

Дар таълимоти ахлоқии Бедил эҷоди бадеъ ҳамчун ифодагари тафаккури инсон - маънавиёти \bar{u} ва то ба ҳадди баланди фикрӣ расидани он дониста мешавад. Ба назари Бедил, донишу илм ирсӣ нест ва на ҳар кас барои идроки маънӣ омода мебошад. Ба ин маънӣ шоир мегӯяд:

*Рамзошнои маънӣ ҳар хирасар набошад,
Таъби салими ғазлат ирсӣ падар набошад.*

Ҳадафи эҷодкор аз қазовати мазкур пеш аз ҳама саъй, чидду чаҳд ва кӯшишу ҳаракат низ ҳаст. Бедил чун абулмаонӣ офариниши маъниро дар эҷоди бадеъ дар ҷойи аввал мегузорад. Аз ин хотир, хунари эҷодкору тахайюли эҷодӣ ҷанбаи марказии шеърро таъмин менамояд.

Аз ин рӯ, ӯ ашъори мадҳиро хуш надорад ва ҳатто саҳт накӯҳиш ҳам мекунад:

*Эй, басо маъни равшан, ки зи ҳирси шуаро
Хоки ҷавлонгаҳи аспу хари аҳли чоҳ аст.
В-эй, басо нусха, ки дар мактаби таъвиши тамаъ
Рӯсиёҳи адаб аз мадҳи амиру шоҳ аст.
Марҷаи маъни ин сустхаёлон дарёб,
То бидонӣ, чӣ қадар фитраташон кӯтоҳ аст.
Силамуштоқи гадотабъ зи мазмуни баланд
Гар ҳама пой бар афлок ниҳад, дар чоҳ аст.*

Бедили Деҳлавӣ адибонеро, ки истеъдодро хор кардаанд ва хунарро тобеи зар доништаанд, саҳт танқид менамояд. Асоси эҷодиёти онҳоро ҳирсу тамаъ фароҳам меораду ҳадафи онҳо аз эҷоди бадеъ ба ҷуз тамаъ ва ҷоплусӣ чизи дигаре нест, носазо мегӯяд:

*Дар лафзи туст маъни кавнайн мундариҷ,
Баҳри чӣ бар ҳақиқати худ пай намебарӣ?
Оби ҳаёт аз нафасат мавҷ мезанад,
Аммо чӣ суд, к-аз арақи мову ман тарӣ?
Ғофил зи худ мабош, ки чун шамъи офтоб
Иқболи ҳафт маҳфилу нуҳ қасри ахзарӣ.
Кавну макон гулест ба домони ҳимматат,
Ҳудро агар иҳота кунӣ, ҷархи дигарӣ.
Олам ҳама мусаххари амри замири туст,
Эй беҳабар, ту аз чӣ ҳаворо мусаххарӣ?*

Албатта, панду ахлоқ, андарзу насиҳат дар таърихи адабиёти тоҷику форс яке аз мавзӯҳои ҷовидона аст. Ҳатто адибе нест, ки ба ин масъала даст назада бошад.

Аз ин рӯ, ҳадаф қарор додани мавзӯ нав нест, яъне, интиҳоби мавзӯ суннатӣ бошад ҳам, маърифат ва роҳи ҳалли масъала тозаву нав мебошад. Ӯ ба масъалаи ахлоку тарбия назари тоза дорад. Воқеан, эҷодиёти Бедил инъикоси марҳалаи нави эҳғарии адабиёти тоҷик аст, ки ба қонунмандии ҳолати сиёсий-таърихӣ, иҷтимоӣ-ахлоқӣ, фарҳангӣ-адабӣ, фалсафӣ-эстетикӣ саҳт вобастагӣ дорад. Равандҳои мазкур сараввал ҷаҳонбинию

маърифати мартабаи инсонро муайян мекард. Ин нахустин асре буд, ки Ғарб сиёсати худро мехост дар қаламрави Ҳиндустон ҷорӣ созад. Яъне, бархӯрдҳои мафкуравӣ низ дар ин давра хеле тезугунд гардида буд. Ғарб барои пойдор сохтани сиёсати худ ҷонибдори хурӯчи низоъҳои мазҳабӣ миёни халқҳои ин қаламрав буд.

Аз ин рӯ, Бедил ба мақому мартабаи инсон, маънавиёту шуури ӯ, ҳиссу дарку маърифати шахс таваҷҷуҳи махсус дорад. Ӯ ҷонибдори низоъҳои мазҳабӣ нест. Дар таълимоти фалсафии ӯ, ки сарчашмааш ислом аст, Холиқ офаранда ва махлуқ офаридашуда аст. Холиқ азали ва ҷовид буда, махлуқ фонист. Вале дар ҷанби махлуқ аъмолу афъоли мутазод ниҳон аст. Ин аст, ки махлуқ дорои сифатҳои ноқису комил, каму зиёд, мавзуну номавзунӣ, шайтонию раҳмонӣ ва ғайра аст. Бедил дар робита ба интиҳоби ҷанбаҳои ахлоқи ҳамида ва амали хайр инсонро мухтор медонад. Инсон метавонад бо роҳи нек рафта зиндагии худро беҳтар намояд. Ҳадаф аз омӯзиши нек сайқал додани шууру тафаккур аст, то инсон тағофул наварзад, ғофил намонад.

Ба ин мънӣ мегӯяд:

*Ман ҳам аз касби илм хурсандам,
Лек бо мақсадест пайвандам,
К-аз усули мадорики ҳикмат
Оламеро барорам аз гафлат.*

Аз ин нигоҳ, бурду боҳти ҷамъият натиҷаи зиракӣ ё ғофилии инсон доништа мешавад. Ӯ ҷонибдори инсонии кӯшо, заки, ҷӯё, соҳибмаърифат мебошад, зеро ҷунин инсон соҳиби истиқлоли фикру андеша аст ва метавонад ба мақсад бирасад:

*Кавну макон гулест ба домони ҳимматат,
Худро агар ихота кунӣ, ҷархи дигарӣ!*

Бедил ҳамчун адиби мутафаккир қасидае дорад, ки дар он инсон ҳамчун махлуқи муқаддас васф гардида, худшиносии он саҳт таъкид карда мешавад.

Умуман дар ин масъала афкори фалсафӣ-иҷтимоии ӯ хилофи мафкураи ҳукмрони давр нест ва Бедил қазовати худро дар ҳамин замина асоснок мекунад. Танҳо мутафаккир зоҳирпарастиро саҳт маҳкум месозад. Масалан, риши аз эътидол берун, саллаи калон, либоси фохирона ва ғайра, ки онҳо ифодагари маънавиёту дониш нестанд.

Аҳаммияти илм. Бедил илмро яке аз роҳҳои ҳалосӣ аз ғафлату қаҳолат медонад. Беш, аз ин илм шахсро соҳиби бахту иқбол месозад:

*То фазлу ҳунар оинапардоз нашуд,
З-иқбол даре ба рӯи кас боз нашуд.
Фӯлод ба оҳан шараф аз чавҳар ёфт,
Бе илм зи чинси хеш мумтоз нашуд.*

Аммо Бедил дар омӯзиши илм дар ҷойи аввал мақсадро мегузорад, ки ҳадаф аз чунин шакл гирифтани қазоват мухторияти инсон мебошад.

Зиёни бекорӣ. Кор омили асосии пешрафт доништа мешавад ва Бедил таъкид мекунад, ки он чи инсон пас аз худ боқӣ мегузорад, самараи қору бори ўст. Бино бар он, одамон бояд ба қорҳои барои умум муфиду нафърасон машғул шаванд. Ба шуғли беҳуда даст назананд ва ба ҳар қоре, ки даст мезананд, натиҷаи онро андеша кунанд. Зеро дар дунё танҳо натиҷаи фаъолияти инсон мақому мартабаи ўро муайян намуда, чизи дигаре дар ин дунё наметавонад баҳои сазовори шахсияти инсон бошад. Бедил маҳз бо дар назар доштани қору бори инсон нозу неъмат-ҳои дигари дунёро муваққатӣ мешуморад:

*Аввалу охир он чи шуд маълум,
Қору бор аст, мобақӣ³⁹ - маъдум⁴⁰.*

Тарғиби хислатҳои ҳамида. Бедил инсонро некукор, хайрхоҳ, илмдӯст, ватанпараст, халқдӯст, соҳибмаърифат, ҳалим, фурутану хоксор, ширинсухану нармгуфтор, ростқавлу ростгӯ, вафодору устуворро дар эҷодиёташ васф мекунад.

Чунончи, инсон набояд фирефтаи дониши худ шавад ва ба қибру ғурур рӯй биёрад:

*Ҳарчанд ба дониш аз ҷаҳон афзунӣ,
Ё дар тирӣ муаллими гардунӣ,
Ҳар гоҳ ба пеши кас барӣ ҳоҷати хеш,
Тифлӣ ба ту зебад, на афлотунӣ.*

Бедил ҷонибдори ҳамбастагию иттифоқ, якдилию иттиҳод буда, парокандагию нифоқ, парешониву хусуматро танқид мекунад:

*Ёрон ба тифоқ агар қадам мешикананд,
Ҷайши арабу аҷам ба ҳам мешикананд.*

³⁹ **Мобақӣ** – он чи боқӣ мемонад

⁴⁰ **Маъдум** – адам, нестӣ

*Аз қудрати иттифоқ гофил нашавӣ,
Дандонҳо сангро ба ҳам мешикананд.*

Ба назари Бедил, ҳимматбаландӣ ҷолибтарину накутарин сифати инсон аст. Агар шахс ҳиммати баланд дошта бошад, ҳеч душворие наметавонад садди роҳи ӯ гардад. Ӯ нақши ҳимматро аз таҷрибаҳои ҳаёту зиндагӣ ҳосил кардааст. Аз ин рӯ, дар ин бора басо дилпуруна ва бо бовари том қазоват менамояд.

Чунончи:

*Ҳиммат ҳар ҷо беш кунад кореро,
Душворӣ нест ҳеч душвореро.
Якчанд фалохане⁴¹ ба кӯшиши беҳад,
Холӣ созад зи санг кӯҳсореро.*

Дар таълимоти ахлоқии Бедил ба ҳимматбаландӣ, шуҷоат, мардонагӣ, диловарӣ, нотарсӣ, устуворӣ, далерӣ, часурӣ, таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда мешавад:

*Дар таҷрибагоҳи одамӣ сулҳу набард
Ҳиммат ҳалли кадом мушкил, ки накард.*

Бедил хислатҳои разилаи инсониро саҳт маҳкум мекунад. Ӯ баҳусус мардумозорӣ, чоплусӣ, золимӣ, бераҳмӣ, ҷаҳлу нодонӣ, ҳарзагӯӣ, танбалӣ, серхобӣ, пурхӯрӣ, сарватпарастӣ, кибру ғурур ва ғайраро танқид мекунад:

*Золим нӯшад либоси хунбофтаре,
То зер кунад ҳасми занбунёфтаре.
Бо сангдишон шиори худ саҳтӣ кун,
Бардор ба оҳан оҳани тофтаре.*

Тазодҳои рӯзгор, беадолатиҳои зимомдорон боиси харобии халқ ва мулк доништа мешавад:

*Эй, нони ту гарм аз тафи дилҳои кабоб,
Аз хичлати зулм боядат гаштан об.
То коми ту молида як ангушт асал,
Бунёди ҳазор хона гаштаст хароб.*

Арзи чунин оҳангҳои эътирозӣ низ яке аз хидматҳои Бедил аст, ки аз ҳақгӯию ҳақҷӯӣ ва ҳақбинии мутафаккир гувоҳӣ медиҳанд.

Дигар аз хидматҳои таърихии Бедил дар таърихи эҷоди бадеъ аз он иборат аст, ки ӯ ба дифои каломии бадеъ меҳезад. Шоир

⁴¹ **Фалохан** – фалахмон, камонак

роҳ намедихад, ки баъзе шуарои тамаъкор суханро хору бекадр кунанд, мамдӯҳони нолоикро ситоиш кунанду силаву инъом ба даст биёваранд. Хунару кирдори онҳоро пешаи шайтонӣ ва хамкорӣ бо Иблис медонад:

*Эй, ки таърифи салотин кардаӣ,
Машқи таълими шаётин кардаӣ.
Чист таълими шаётин? - Ҳубби чоҳ⁴²,
Эй шаётин муришидат⁴³, рӯят сиёҳ!*

Дар афкори адабӣ-эстетикӣ Бедил ба сухан, суханвар ва суханшунав таваҷҷуҳи махсус ба мушоҳида мерасад. Ӯ шоирони маддох – силамуштоқонро хоркунандагони калом – гадотаъбон ном мебарад. Онҳо имрӯз соҳиби молу сарват ва ганҷу неъматанд ва албатта, ин рӯзаке чанд аст, вале фардо рӯсиёҳу дар чоҳи зулмониянд, ки дар ин бора ишора шуда буд.

Чунончи:

*Ай басо, маънии равшан, ки зи ҳирси шуаро
Ҳоки ҷавлонгаҳи аспу хари аҳли чоҳ аст.
В-эй, басо нусха, ки дар мактаби таълими тамаъ
Рӯсиёҳи абад аз мадҳи амиру шоҳ аст.
Силамуштоқи гадотаъб зи мазмуни баланд
Гар ҳама пой бар афлок ниҳад, дар чоҳ аст.*

Ин аст, ки ӯ эҷодиёти ҳешро дар муқобили ҳамин гуна суханварон мегузорад ва аз эҷодиёташ, ки умре хираду дониш, ақлу заковатро ситудааст, ифтихор менамояд. Ӯ хушдор медихад, ки аз касе тамаъ накардааст ва нахоҳад кард ва санги маломатро ҷониби Анварию Заҳири Форёбӣ меандозад ва мегӯяд:

*Аз ҳеҷ кас наям силаандеши бешу кам,
Маддоҳи фитратам, на Заҳирам, на Анварӣ...*

Дӯстии халқҳои қаламрави Ҳиндустон ва умуман парастии инсон низ яке аз мавзӯҳои марказии эҷодиёти Бедил мебошад. Махсусан, дар ҳолате ки аҷнабиён ба сарзамини Ҳиндустон роҳ ёфта ва онҳо ҷонибдори низоъҳои мазҳабӣ, нооромии авзои ин кишвар буданд. Аз ин ҷост, ки мутафаккир хушдор медихад, ки дӯстӣ ва ҳамбастагии мардум воситаи наҷоти халқ ва кишвар ба шумор меравад, зеро дасисакорон баҳри амалӣ гардонидани дасисаҳои хешу ғаразҳои ниҳонӣ ба ҳар коре қодиранд:

⁴² Ҳубби чоҳ – мансабпарастӣ, шухратпарастӣ

⁴³ Муришид – пир, шайх

*Умрест, ки дар арсаи найранги гараз
Дорад баду нек сулҳ ё чанги гараз.
Гар рабти⁴⁴ каломи куфру дин дарёбӣ,
Сози ҳама кӯк⁴⁵ аст ба оҳанги гараз.*

Дар чойи дигар шоир ҳолати халқҳои кишварро ба дасте шабеҳ медонад, ки зери санг мондааст. Яъне, ҳадаф ноилоҷӣ буда, чораандеширо ногузир мешуморад:

*Домони тааллуқе ба чанг омадааст,
К-ин халқ ба зиндони Фаранг омадааст.
Осон натавон кашид монанди нафас,
Дасте, ки зи дил дар таги санг омадааст.*

УСЛУБ ВА ХУСУСИЯТҲОИ БАДЕИИ АШЪОРИ БЕДИЛ

Осори мансур ва манзуми ҳар як адиб дар кадом асре, ки бошад, аз сабки умумии адабӣ берун нест. Вале истеъдодҳо дар таърихи адабиёт тавонистаанд, ки дар ҷузъиёт тозаҷӯиҳо кунанд.

Масалан, Рӯдакӣ дар асри X, Носири Хусрав дар асри XI, Саной дар асри XII, Низомӣ дар асри XII, Ҷалолуддини Балхӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Саъдӣ дар асри XIII, Ҳофизу Камол дар асри XIV, Ҷомӣ дар асри XV, ҳар кадом адибони кашшофанд.

Аз ин нуқтаи назар, осори Бедил низ дар заминаи сабки умумии давр - сабки ҳиндӣ эҷод шудааст ва хусусиятҳои ин сабкро комилан фаро гирифтааст. Аз тарафи дигар, эҷодиёти ӯ ки онро истеъдоди басо ҳайратовар рӯйи қор овардааст, дар ҷузъиёт тозақорихҳои хеле сершумор дорад, ки ҳатто сабки умумии даврро сарчашмаҳо сабки бедилӣ ном ниҳодаанд. Ба ин маънӣ, то андозае адабиёти беш аз 700-сола ҷанбаи ҷамъбасти мегирад, ки ин падидаҳо худ Бедил, пеш аз ҳама, ҳис кардааст.

Чунончи, мегӯяд:

*Зи баъди мо на газал, не қасида мемонад,
Зи хомаҳо ду-се ҳарфи чакида мемонад.*

Зеро ҳадафи шоир жанри ҷудогона набуда, умуман, шеър, яъне адабиёт аст.

Ӯ шоирест, ки ҳангоми саррофии сухан ҳунари хосса зоҳир мекунад. Ҳатто ашъи муқаррарии табиат: кӯҳ, санг, хок, об, сабза, дарахт, абру борон ва ғайра моҳияти маҳсули эстетикӣ мегиранд

⁴⁴ Рабт – пайвастагӣ, робита

⁴⁵ Кӯк – мувофиқ намудани овозҳо дар мусиқӣ, ҳамоҳангӣ, ҷӯр

ва ба таври хайратовар чаззобу чолиб ва зебову назаррабо мешаванд. Ба ин маънӣ Бедил мегӯяд:

*Ҳар сангпорае, ки фитад чашими мо бар ӯ,
Аз як назар ақиқи Яман⁴⁶ мекунем мо.*

Албатта, ин як хусусияти умуман адабиёт аст, вале адибони соҳибистеъдод тавонистаанд дар хунари эҷод аз якдигар бартарӣ дошта бошанд. Ин аст, ки Бедил ҳолати эҷодро ба дами теғ монанд мекунад, ки мақсуди ӯ гузаштан аз ҳастии хеш аст. Яъне эҷодкор месӯзад, то бисозад:

*Дами теғ аст, Бедил, роҳи борики сухансанҷӣ,
Забони хома ҳам шақ⁴⁷ дорад аз ҳарфофариниҳо.*

Яке аз чиҳатҳои муҳими сабки Бедил дар он аст, ки калимаҳо, ибораву таъбирҳо дар алоҳидагӣ мафҳум, сода, равонанд, вале дар матн хеле печида меоянд, маънии онҳо барои хонанда дастнорас мешавад.

Чунончи, дар ин байт:

*Гул ба дасту по кӣ баст имшаб, ки чун ранги ҳино
Бӯсамуштоқон чаманҳо зерӣ лаб хун кардаанд.*

«Маъшуқа – менависад устод С.Айнӣ мавриди таҳлили байти мазкур, – ба дасту пойи худ гул бастааст, ба ин сабаб бӯсамуштоқон – ошиқоне, ки дасту пойи ӯро бӯсидан мехостанд, чаманҳоро дар зерӣ лаб гирифта - бӯсида, хун карда, ба ранги ҳино гардондаанд, то ки маъшуқа дар вақти ба пою дасти худ гул бастан, шояд гулҳои ба ранги ҳиногардидаи ин чаманҳоро банданд ва ба ин восита бӯсиши ин бӯсамуштоқон ҳам ба дасту пойи ӯ бирасад». Ин албатта, аз печидагии маъно гувоҳӣ медиҳад.

Ё худ дар ин байт:

*Хок шуд фитрат ба настӣ, лек миҷгон бар надошт,
В-арна аз мо то ба боми осмон як зина буд.*

Дар ин байт шоир фалсафаи ҳаллоқияти инсонро дар назар дорад, ки Худо одамро дар Биҳишт офарид ва аз сабаби он ки ҷисми ӯ аз олами суфлӣ буд, тоб оварда натавонист ва агар тоб меовард, то олами тақаддус андаке буд.

Муҳим он аст, ки санъатҳои бадеӣ низ дар шакли нисбатан мураккаб ба қор гирифта мешаванд; ташбеҳоти мураккаб,

⁴⁶ Ақиқи Яман – санги қиматбаҳои машҳуре, ки дар Яман ҳосил карда мешавад

⁴⁷ Шақ(қ) – шикоф; чок, шикофта

муканно, кинояву маҷозҳои хеле ваҳмӣ, хаёли, ихому рамзҳои нисбатан дастнорас мавриди истифода қарор дода мешаванд, ки моҳияти онҳо на ба ҳар кас қобили фаҳм аст.

Дигар аз хусусиятҳои услубии ашъори Бедил аз он иборат аст, ки ӯ баъзан калимаҳои нави мураккаб месозад: силамуштоқ, бўсамуштоқ, гадотабъ, рамзошно, хирасар, иқтидороханг, чаманкулох, тарабсаро, хоричоханг, ҳайратогоз, тӯфонҷӯшӣ, асарпарвард, тараҳхумхирман, саднаргисистонибрат ва ғайра, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сохта шудаанд, ҳатто маънии луғавияшон на ба ҳар кас равшан аст.

Забони ашъори лирикии Бедил яксон нест, ғазалу қасидаҳои ӯ нисбатан мураккаб ва шеваи қитъаҳову рубоиёташ хеле сода аст.

Барои намуна чанд байт аз як қитъаи шоирро зикр менамоем:

*Ай басо илме, ки аз беилтифотиҳои халқ
Дар мичози маъниогоҳон ҳамон мастур монд.
Бедимоғиҳои мастон чағми шавқе во накард,
Мавҷи май дар ҷом маҳви решаи ангур монд.
Наргисистонҳо баҳайратхуфтаи бедонишист,
Оламе афрӯхт шамъу ҳамчунон бенур монд.
Гар касе маҳрам нашуд, андешаи гафлат кирост?
Ҳусн аз бас бениёзӣ дошт, номанзур монд.*

Дар ин қитъа калимаи душворфаҳм нест ва ҳатто хонандаи одӣ ҳам маънии онро ба осонӣ дарёфта метавонад.

Ё худ ифодаи маънии иҷтимоӣ дар ин рубоӣ, ки хеле оммафаҳму сода аст, далели қазовати болост:

*Ай гофили имтиҳон, зи кас қарз магир,
Ҳарчанд расӣ ба ҷон, зи кас қарз магир.
Андӯҳи адо сахт гаронӣ дорад,
Аз фоқа бимиру нон зи кас қарз магир.*

Вале забони қасидаҳову ғазалиёт ва маснавиҳои Бедил нисбатан мураккабу печида аст ва ҳуди шоир, «Сайри фикрам осон нест, кӯҳаму кутал дорам»- мегӯяд, шояд ба ҳамин қисмати таълифоти мутафаккир бештар тааллуқ дошта бошад.

Албатта, баъзан ғазалҳои равону равшан низ дучор мешавад ва маҳсусан, ашъори васфияш, ки ба тасвири баҳор, ҷузъиёти табиат, ситоиши маҳбуба, баёни ҳасби ҳол ва ғайра бахшида шудааст, зиёданд. Чунончи, ин ғазали баҳорияро чун намуна метавон зикр намуд:

*Чаши во кун, ранги асрори дигар дорад баҳор,
 Он чи дар ваҳмат нагунҷад, чилвагар дорад баҳор.
 Соате чун бӯйи гул аз қайди пирохан баро,
 Аз ту чашии ошноӣ он қадар дорад баҳор.
 Каҳкашон ҳам поймоли мавҷи тӯфон гаштааст,
 Сабзари аз хоби гафлат чанд бардорад баҳор?
 Чаши то во кардаӣ, ранг аз назарҳо рафтааст,
 Аз насими субҳ доман бар камар дорад баҳор.
 Аз хазон оина дорад субҳ, то гул мекунад,
 Чуз шикастан нест ранги мо, агар дорад баҳор.
 Абр менад, к-аз асбоби нишоти анҷуман
 Ҳар чӣ дорад, дар фишори чашии тар дорад баҳор.
 Аз гулу сунбул ба назму насри Саъдӣ қонеам,
 Ин маонӣ дар «Гулистон» бештар дорад баҳор.
 Мӯ ба мӯям ҳасрати заҳмат табассум мекунад,
 Ҳар кӣ гардад бисмилат, бар ман назар дорад баҳор.
 3-ин чаман, Бедил, на сарве часту на шамшод руст,
 Аз хаёли қоматаш дуде ба сар дорад баҳор.*

ТАЪСИРИ ЭҶОДИЁТИ БЕДИЛ БА АДАБИЁТИ ТОҶИК

Фуломалихони Озод дар «Хизонаи омира» менависад, ки:

«...аҳли Бағдод забони арабӣ ва форсӣ – ҳар ду ро медонанд, сӯфиёни он ҷо дар маҷолиси завқу самоъ аз забони арабӣ бештар ашъори Ибн-ул-Форизи Мисрӣ ва аз забони форсӣ аксар маснавии Носиралӣ мехонданд. Ин гувоҳи он аст, ки Носиралӣ дар қисмати ғарбии Эрон ва Бедил ғолибан дар қисмати шарқӣ машхур шудаанд».

«Таъсири Бедил, – менависад С. Айнӣ – дар назму наср аз ҳама ҷо зиёдтар дар Осиёи Миёна ривож гирифта ва то Инқилоби Октябр давом кард». Вале касе аз пайравон комилан комёб нашудааст. Гуё худ Бедил инро дар замонаш ҳис карда бошад, ки мегӯяд:

*Муддаӣ, даргузар аз даъвии тарзи Бедил,
 Сеҳр мушқил, ки ба кайфияти эҷоз расад.*

Пайравони Бедил асосан ўро дар шакл пайравӣ кардаанд. Ба муҳтавову мундариҷаи ашъори Бедил касе ворид шуда натавонистааст. Печидагии маъно ва дастнорасии умқи андешаву фикр ба он овард, ки қисми зиёди пайравон сарддил шуда, аз эҷод даст мекашидаанд. Бо вучуди он чанд тан аз шоирони тоҷики

Осиёи Миёна: Сарир, Сират, Исои Бухороӣ, Туғрал, Асирии Хучандӣ, Чавҳарӣ Бедилро хеле хуб пайравӣ кардаанд. Охириин шоири тоҷик, ки ба Бедил нисбатан уҳдабароёна тақлид кардааст, Зуфархон Чавҳарии Истаравшанӣ (ваф. 1945) мебошад.

Дар мадрасаҳо пас аз китобҳои таълимии исломӣ, аз шоирон аввал Ҳофиз ва сонӣ Бедил омӯхта мешуд.

Ҳатто дар бисёр марказҳои илмӣ-адабӣ: Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Истаравшан мактабҳои умумии бедилхонӣ вучуд дошт.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба таваллуд ва овони ҷавони Бедил Деҳлавӣ маълумот диҳед.
2. Бедил дар чандсолагӣ ба шеърғӯй оғоз кардааст?
3. Кадом хешовандони Бедил дар камолоти маънавии ӯ саҳм гузоштаанд?
4. Бедил ба кадом шахрҳои Ҳиндустон сафар кардааст?
5. Сабаби бо «Мирзо» сар шудани номи шоир ва хешовандони ӯро шарҳ диҳед.
6. Поёни умри Бедил дар кадом шахр гузафтааст?
7. Тақриби «Куллиёт»-и Бедил кадом асарҳоро дар бар гирифтааст?
8. Кадом асарҳои мансури Бедилро медонед?
9. Мазмуну муҳтавои маснавиҳои «Тӯри маърифат» ва «Тилисми ҳайрат»-ро баён кунед.
10. Маснави «Муҳити аъзам» дар кадом мавзӯё эҷод шудааст?
11. Калонтарин маснави шоир чӣ ном дорад? Мазмуну муҳтавои онро баён кунед.
12. Мазмуни мухтасари маснави «Комде ва Мадан»-ро нақл кунед.
13. Кадом қаҳрамонҳои марказӣ ва лаҳзавии маснави мазкурро медонед?
14. Гузориши адлу одилӣ дар маснави «Комде ва Мадан».
15. Кадом асарҳои манзуми Бедилро медонед?
16. Тақриби «Девон»-и Бедил Деҳлавиро баён кунед.
17. Ғазали «Айи донд дили сарғашта парешони»-ро аз ёд гӯед.
18. Мазмуни ғазали «Рашиданҳо зи авзои ҷаҳон тарзи дигар дорад»-ро нақл кунед.
19. Ғазали «Чашми ту ба ҳоли ман гар ним назар хандад» ба кадом мавзӯё бахшида шудааст?
20. Маҳорати эҷодии шоирро дар ғазали «Аз губори ҷилваи гайри ту то бастам назар» шарҳ диҳед.
21. Дар бораи ҷаҳонбинӣ ва ақоиди иҷтимоии Бедил чӣ медонед?
22. Назари Бедил оид ба ҳислатҳои ҳамидаи инсонӣ ва мазаммати ахлоқи разила чӣ гуна аст?
23. Услуб ва хусусиятҳои бадеии ашъори Бедилро баён намоед.
24. Пайравони Бедил дар Мовароуннаҳр кӣҳо буданд?

АДАБИЁТИ АСРИ XVIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

ВАЗЪИЯТИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА

Вазъияти сиёсию таърихӣ ва иҷтимоии Осиеи Миёна дар нимаи дуюми асри XVIII ва оғози асри XIX басо сангину мураккаб гардида, ин ҳолат ханӯз аз аҳди Абдулазизхони Аштархонӣ (1645-1680) ва Субҳонқулихон (1680-1702) шурӯъ шуда буд. Убайдуллоҳхон (1702-1711) кӯшиши пешгирӣ намудани онро карда бошад ҳам, натиҷа надод ва худӣ ӯ ба қатл расонида шуд.

Дар замони ҳукмронии охирин намояндаи хонадони Аштархонӣ - Абулфайзхон (1711-1747) вазъияти кишвар тамоман хароб гардид, зеро ин ҳоким қариб ба қорҳои мамлакатдорӣ аҳаммият намедод. Ин буд, ки ҳокими Эрон - Нодиршоҳи Афшор (1736-1747) соли 1740 ба сарзамини Мовароуннаҳр ҳучум карда, бе дидани муқобилати шадиде ба Бухоро ворид шуд.

Дар ин ҷанг Муҳаммадҳаким атолиқ – фиристодаи Абулфайзхон барои музокирот ба назди Нодиршоҳ низ хиёнат мекунад. Ӯ бар нафъи Нодиршоҳ амал менамояд. Писари Муҳаммадҳаким - Муҳаммадраҳимбӣ дар Эрон ба бовари Нодиршоҳ даромада, баъдҳо бо баҳонаи ҷанозаи падараш ва ёрӣ ба Абулфайзхон ва зарба задан ба Ибодуллоҳбӣ дар Каттақӯрғон ба Бухоро меояд. Дар ҳақиқат, Раҳимбӣ исёни Ибодуллоҳбиро шикаст дода, соли 1747 Абулфайзхонро дар мадрасаи Мири Араб ба қатл мерасонад. Ба ҳамин тариқ, охирин намояндаи Аштархониҳо аз сафҳои таърих рафта, ба ҷойи ин сулола салтанати Манғитиҳо сар мешавад.

Раҳимхон соли 1754 ба як қатор шаҳрҳои Мовароуннаҳр лашкар кашида, дар шаҳрҳои Миёнкол, Шаҳрисабз, Ӯротеппа, Қаршӣ, Ургут, Панҷакент, Ҳисор ва ғайра пояи давлаташро устувор мегардонад.

Раҳимхон соли 1758 вафот мекунад ва ба ҷойи ӯ амакаш - Амир Дониёл (1758-1785) ба тахт менишинад. Вале дере нагузашта ҳокимони маҳаллӣ муқобили ӯ исёнҳо бармеангезанд. Аз ҷумла, ҳокимони шаҳрҳои Ӯротеппа – Фозилбӣ, Шаҳрисабз – Бекназарбӣ, Косон – Бӯтабӣ, Ғузур – Дӯстқаробӣ ва дигарон. Баъди паҳши ҷунин исёнҳо, албатта, аҳволи мамлакат хеле бад шуда буд. Баъд

аз вафоти Дониёл (соли 1785) писари ӯ – Шоҳмурод (1785-1800) соҳиби тахт шуд. Ин марди сӯфимашраб шахсияти одиву хоксоре буда, ҳатто Давлатқушбегӣ ва Қозӣ Низомуддинро дар ҳузури омма барои гуноҳояшон ба қатл мерасонад. Дар таърихи сулолаи Манғитиҳо ҳукмронии Шоҳмурод хеле одилона ва дар ҳадди инсоф буд. Ӯ қариб ҳамаи ҳокимони маҳаллиро иваз мекунад ва мансабдоронро санҷида, ба ҳар вазифае таъйин менамояд.

Амир Шоҳмурод барои ободонии шаҳрҳои Самарқанду Бухоро кӯшиш намуда, пеши роҳи бесарусомониҳоро то андозае мегирад.

Соли 1800, пас аз вафоти Шоҳмурод, писари ӯ - Ҳайдар (1800-1826) ба тахт мешинад. Амир Ҳайдар мударрисӣ низ мекардааст. Баъд аз вафоти Ҳайдар писари вай - Насруллоҳ (1826-1860) ва баъди Насруллоҳ писари ӯ - Музаффар (1860-1885) амир мешаванд.

Дар оғози асри XIX мисли аминана, муҳрона, миробона, вакилона, муҳосилона, ҳаққи тарозу ва ғайра навъҳои андоз зиёд мешавад. Ин аст, ки дар давраҳои гуногуни асрҳои XVIII - XIX бисёр исёнҳои халқӣ рух додаанд.

Вазъияти Хӯқанд. Вобаста ба он ки Нодиршоҳ Хӯқандро ишғол накард, ин сарзамин нисбат ба Бухоро ободон боқӣ монд. Ҳокими ин қаламрав – Олимхони Хӯқандӣ (1799-1809) низ баъзе тадбирҳои хуб баҳри амнияти кишвар андешида буд. Ӯ аз ҳисоби мардумони кӯхистони Дарвозу Қаротегин ва Шуғнон дастаи махсусе созмон дода, даъвои истиқлолхоҳӣ менамояд.

Ин буд, ки вай Тошканд ва қавмҳои қазоқро, ки дар атрофи он буданд, ба ҳудуди давлати худ медарорад. Пас аз Олимхон бародари ӯ – Умархон (1809-1822) низ сиёсати бародарашро давом медиҳад ва муваффақ мешавад.

Умархон Туркистон ва даштҳои қазоқнишинро аз ҳудуди баҳри Арал то Ҳафтрӯд тасарруф намуда, қисми зиёди марказҳои қазоқу қирғизнишинро низ соҳиб мешавад. Баъд аз Умархон писари вай – Муҳаммадалихон (1822-1842) баҳри вусъат додани ҳудуди давлати худ кӯшишҳо намуда, қаламрави Дарвозу Қаротегин ва ҳатто Кӯлобро ба зери итоат медарорад.

Ӯ Ӯротеппа ва Кошғарро низ тасарруф карда, ҳудуди мамлакаташро хеле вусъат мебахшад. Вале шахсияти амир чандон писанди мардум намешавад, зеро вай бештар ба айшу нӯш рӯ меорад. Ин буд, ки Амир Насруллоҳ Хӯқандро забт намуда,

Муҳаммадалихон ва модару бародарашро низ нест мекунад. Идоракунии Хӯқандро ба ухдаи Иброҳим Хаёл ном ҳоким мегузорад. Ҳукумати Иброҳим дер давом намекунад ва Хӯқанд боз мустақил мешавад.

Авзои сиёсии Хоразм низ чандон хуб набуд, зеро миёни хонигариҳои Хоразму Бухоро ва Хӯқанд ҳамеша низоъҳо мавҷуд буданд. Аз сабаби он ки Марв ба ихтиёри ҳокими Бухоро ба зӯр дароварда шуда буд, хони Хоразм - Элтузархон ба Бухоро лашкар мекашад. Ӯ комилан комёб нашуда бошад ҳам, вазъияти Бухоро мураккаб намуд, зеро Хӯқанд низ як қатор шахрҳои тобеи Бухоро тасарруф карда буд. Аз ҷумла, як қисмати Туркистон, Ҳафтрӯд, Қазоқистони Чанубӣ, Шугнон, Дарвозу Қаротегин, Вахон ба ихтиёри мири Хӯқанд даромада буданд.

Умуман, ин кашмакашҳои бемаънӣ ва ин бесарусомониҳо ҳолати кишвар ва халқи меҳнаткашро хеле вазнину ногувор карда буданд.

Дар асри XVIII дар қаламрави Афғонистони кунунӣ низ тағйироти ҷиддӣ ба вучуд омад. Шоҳи Эрон - Нодиршоҳи Афшор (1736 - 1747) ба хонигариҳои хурд-хурди қаламрави Афғонистон хотима гузошта, тамоми ҳудуди Афғонистонро ба ҳайати империяи худ дохил намуд. Баъд аз вафоти Нодиршоҳ дар Афғонистон давлати Дуррониён (1747 - 1818) таъсис ёфт, ки асосгузори он Аҳмадшоҳи Дурронӣ (1747 - 1773) буд. Қаламрави он дар ҳамон вақт аз Машҳад то Кашмир ва аз Ому то баҳри Араб буд. Соли 1818 давлати Дуррониён пароканда шуда, ба хонигариҳои хурд-хурд тақсим гардид. Аз ҷумла ба хонигариҳои Кобул, Қандаҳор, Пешовар, Ҳирот, ки муқтадири онҳо Кобул буд. Ҳокими он – Дӯстмуҳаммадхон (1826 - 1863) барои якпорчагӣ кӯшиши зиёд кард, вале ҳамаи кӯшишҳои бенаҷиб монданд, зеро англисҳо ба ин монеъ шуданд. Соли 1838 артиши англисҳо ва ҳиндуҳо ба Афғонистон ҳучум карда, ҳукумати Шучоъро таъсис доданд, вале озодихон ӯро қабул накарданд.

Соли 1842 ӯ ба қатл расонида шуд. Соли 1878 лашкари 36.000-нафарии англисӣ ҳиндӣ Афғонистонро боз забт намуд ва ин кишвар расман мустамликаи Англия гардид.

Дар қаламрави Эрон давлатдории Сафавиён, ки аввалҳои асри XVI барпо шуда буд, то асри XVIII давом кард. Охириҳои асри XVIII Қочориҳо ба сари ҳокимият омаданд ва то соли 1925 ҳукумат карданд.

Ба хамин тариқ, Ҳиндустон, Эрон, Афғонистон ва Осиёи

Миёна зери таъсири сиёсати Русияи подшоҳӣ ва Англия монда буданд. Танҳо Русия пас аз Инқилоби Октябр сиёсати худро дар ҳамаи самтҳои давлатдорӣ тағйир дод, вале сиёсати мустамликадории Англия то миёнаҳои асри XX идома ёфт.

ҲАВЗА ВА МАРКАЗҲОИ АДАБӢ

Дар асри XVIII ва оғози асри XIX дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна, сарфи назар аз nobасомониҳои давр, чунбиши тозаи адабӣ зухур кард. Дар ин давра ҳаёти адабӣ асосан дар се маркази сиёсӣ - маъмурӣ ва фарҳангӣ-адабӣ: Бухоро, Хўқанд ва Хева (Хоразм) ривоч ёфт. Инчунин, ҳамин чунбиши адабӣ на танҳо шаҳрҳои зикршуда, балки тамоми қаламрави Осиёи Миёна, яъне шаҳрҳои музофотиҳо ҳам фаро гирифт. Аз ҷумла доираҳои адабӣ дар Самарқанд, Каттакўрғон, Миёнкол, Шаҳрисабз, Хучанд, Ўротеппа, Ҳисор, Кўлоб, Қаротегин, Дарвоз, Бадахшон ва дигар шаҳрҳо фаъол гаштанд.

Яке аз доираҳои адабии бонуфузи ин давра маркази хонигарии Хева-шаҳри Урганҷ мебошад. Тафовути ин доираи адабӣ нисбат ба доираҳои дигар он аст, ки адабиёти бадеӣ дар ин марказ ғолибан ба забони ўзбекӣ инкишоф меёфт ва осори адабии ба забони тоҷикӣ эҷодшуда нисбатан камтар ба назар мерасад. Дигар хусусияти ин ҳавзаи адабӣ ин аст, ки бисёр осори бадеӣ ва таърихӣ аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ тарҷума карда шуданд, аз ҷумла:

«Тўтинома»-и Зиёуддини Нахшабӣ, «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ, «Гулистон»-и Саъдӣ, «Баҳористон», «Юсуфу Зулайхо», «Саломон ва Абсол»-и Абдурахмони Ҷомӣ, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайнуддини Восифӣ, «Шоҳу Дарвеш»-и Ҳилолӣ ва ғайра. Аз осори таърихӣ «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондмир, «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд ва аз насри халқӣ «Чор дарвеш» ба забони ўзбекӣ тарҷума шуданд. Дар ин қор саҳми сарвари ин мактаби адабӣ – Мўниси Хоразмӣ басо бузург мебошад.

Аз тарафи дигар, ба ин восита ин марди шариф дўстии халқҳои тоҷику ўзбекро тақвият бахшида, иртиботи фарҳангӣ-адабии халқҳои Осиёи Миёнаро мустаҳкамтар намудааст.

Дигар доираи адабии шухратманд дар он рўзгор доираи адабии Хўқанд ба шумор меравад, ки он дар аҳди Олимхони Хўқандӣ (1799-1809) ташаккул ёфта, дар рўзгори амир Умархон (1809-1822) эътибори хосса пайдо кардааст.

Ба ин доираи адабӣ аз дигар гӯшаву канорҳо қувваҳои адабӣ чамъ омада буданд. Ин, албатта, аз нуфузи он шаҳодат медиҳад. Абдулкарим Фазли Намангонӣ дар тазкираи худ «Маҷмӯат-уш-шуаро» таъкид мекунад, ки 75 эҷодкор аз дигар ҷойҳо ба ин ҳавзаи адабӣ омадаанд, зеро худи амир Умархон шоир буда, шеърӯ адабро кадршиносӣ мекардааст. Ҳатто аз Бухоро адибоне чун Умеди Самарқандӣ, Камоли Бухорӣ, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик, Шавқӣ, Ваҳшӣ, Муштоқи Шаҳрисабзӣ, Маҳзуни Самарқандӣ ва дигарон ба ин доираи адабӣ омада буданд. Инчунин, баъзе адибоне ҳам буданд, ки онҳоро маддохони амир Умархон гуфтан мумкин аст. Онҳо Вазир, Адо, Нола, Маъюс, Афсӯс, Дабир, Нусрат, Ҳотиф, Хичлат, Фазлӣ ва дигарон буданд. Дар ин доира як гурӯҳи дигари адибон – эҷодкорони нисбатан ҳақгӯю адолатҷӯе низ буданд, ки баъзе нуксонӣ камбудҳоро рӯйрост мегуфтанд. Ба ин тоифа адибон Гулханӣ, Махмур, Шӯҳӣ, Нодир (Узлат), Нозил ва дигарон дохил мешаванд.

Дигар хусусияти хеле муҳимми доираи адабии Хӯқанд ин аст, ки адибони ҳавзаи адабии мазкур шоирони зуллисонайн (дузабона) буда, бо забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ асар эҷод мекарданд.

Яке аз хусусиятҳои ҷолиби доираи адабии Хӯқанд боз аз он иборат аст, ки ин ҷо ҳаҷв нисбатан қувват пайдо карда буд. Аз адибони ҳаҷвгӯи ин доираи адабӣ метавон чандеро номбар кард. Аз ҷумла Маҳмуди Махмур, Нозили Хучандӣ, Гулханӣ ва монанди инҳо, ки дар ҳунари ҳаҷвгӯӣ панҷаи нисбатан қавӣ доштанд.

Ҷунончи, дар ҳаҷвиёти Авазмӯхаммад Нозили Хучандӣ, ки ба забонҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ эҷод мекард, камбуду норасоӣҳои замону муҳит ошкоро баён карда шудаанд. Аз ҷумла, баъзе аз ҳаҷвияҳои адибро метавон зикр намуд: «Дар ҳаҷви Иброҳими қилтамоқ», «Дар ҳаҷви Ҳакими нонвой», «Ҳаҷв дар ҳаққи нархари ночинс» ва ғайра, ки дар онҳо зоҳири ботини ҳаҷвшавандаҳо, марому ҳадафи онҳо фош карда шудааст.

Хусусияти дигари доираи адабии Хӯқанд аз он иборат аст, ки дар он бештар татаббӯъ ё ҷавобиягӯӣ ривҷ гирифта будааст. Аксари шоирони ин ҳавза ба ашъори амир Умар ҷавобияҳо гуфтаанд.

Дигар доираи бонуфузи адабии ин давра доираи адабии Бухоро ба шумор меравад. Ин доираи адабӣ аз солҳои 30-юми асри XVIII сар карда, нисбатан ба инқирози адабӣ дучор

гардид. Албатта, ин вобаста ба авзои сиёсӣ-таърихии Бухоро ва кашмакашҳои дохилии он буд. Танҳо аз солҳои 70-уми ҳамин аср вазъият нисбатан рӯ ба беҳбуд мениҳад. Ин беҳбуд дақиқан аз давраи ба сари қудрат омадани амир Шохмурод оғоз шуд. Дар ин доираи адабии адибон аз ҳар шаҳру вилоят гирд омада буданд. Аз зумраи он эҷодкорон Мирзосодиқи Муншӣ, Муҳаммадшарифи Ориф, Абдурахмонхоҷаи Носех, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик, Ҳасрати Ҳисорӣ, Парии Ҳисорӣ, Раҳими Фармӣ ва дигарон (беш аз 70 нафар) буданд, ки боиси равнақи адабиёт дар ҳавзаи адабии мазкур шуданд.

Равнақи адабиёт дар ҳавзаи Бухоро нисбат ба доираҳои дигари адабии султтар буд, зеро ҳукуматдорони Бухоро ба шеърӯ адаб чандон рағбат надоштанд. Аз ин рӯ, доираи адабии Бухоро пеш аз ҳама, бо он фарқ мекунад, ки адабиёт ғолибан дар шаҳрҳо ва навоҳии тобеи Бухоро нисбатан пеш рафтааст. Адибони қаламрави Бухоро бештар дар шаҳрҳои Ҳисор, Самарқанд, Насаф, Шаҳрисабз, Ўротешпа, Каттақўрғон ва Дарвозу Бадахшон гирд омада, маҳфилҳои адабиरो ободу бонуфуз мекарданд. Бахусус, дар замони ҳукумати Абдулкаримбӣ ва Яъқуб маҳфили адабии Ҳисор нисбатан фаъолтар будааст. Аз шоирони ин доираи адабии Тошхоҷаи Асирӣ, Мирзо Олимҷони Ҳасрат, Мулло Рачаби Парӣ ва дигарон бо Бухоро иртиботи қавӣ доштаанд.

Навҳои асосии адабии. Дар ҳар се доираи адабии асосан жанрҳои маъмули адабии таҳаввул кардааст. Махсусан ғазал, мусаммат, рубоӣ, қитъа ва маснавӣ нисбатан серистифода будаанд. Яке аз жанрҳои нисбатан маъмули давр ғазал ба ҳисоб мерафт. Ғазали ин давра суннатӣ бошад ҳам, дар мавзӯи он андаке оҳангҳои иҷтимоӣ: сӯзу гудоз, оху нола, фироқу хичрон баландтар садо додаанд.

Дар ғазалҳо ҳасби ҳоли шоирон бештар ба назар мерасад. Заминӣ намудани сабки ғазал ва даст кашидан аз услуби печидабасӣ низ мушоҳида мешавад. Машхуртарин ғазалсароёни ин давра Мирзосодиқ, Ҳозик, Ҳасрат, Нозили Хучандӣ, Музтар, Мирзо Атои Бухорӣ ва дигарон мебошанд.

Мухаммас ҳамчун як навъи мусаммат дар ин аҳд то ба дараҷае рушд кардааст. Дар ин аср мусаммати мухаммас ва ҳар ду навъи он: озод ва тазмин дида мешавад. Бо вучуди он мусаммати мухаммаси тазмин бештар эҷод шудааст. Шоирон

ба ашъори Саъдӣ, Ҳофиз, Хусрав, Чомӣ, Ҳилолӣ, Соиб, Бедил ва адибони зуллисонайн ба ғазалҳои Навоӣю Ҷузӯлӣ бештар мусаммати мухаммас бастаанд. Махсусан, ба ғазалиёти Ҳофизу Бедил мусаммати мухаммас бештар мушоҳида мешавад.

Рубоӣ низ яке аз жанрҳои нисбатан маъмули ин давра ба шумор меравад. Шоироне, ки барои идома додани суннати рубоисароӣ саъй кардаанд, Мирзосодик, Носеҳи Ҳатлонӣ, Шавқӣ, Нозил, Фано ва дигарон мебошанд. Муҳимтарин хусусияти рубоӣёти ин рӯзгор дар он зоҳир мешавад, ки дар онҳо, хусусан дар мисраи чаҳорум зарбулмасалу мақолҳои халқӣ бештар истифода шудаанд. Умуман, рубоӣҳои ирсолимасалдор бештар дучор мегарданд. Албатта, ин падидаро тамоюли халқияти адабиёт гуфтан мумкин аст.

Қитъа ҳам мисли навъҳои дигари адабӣ дар ин давра нисбатан таҳаввул кардааст. Муқаттаоти адабиёти садаи мазкур аз нигоҳи ҳаҷм низ маъмулӣ буда, ғолибан аз ду то 15-17 байтро ташкил додаанд. Аз нигоҳи мазмуну муҳтаво низ қитъаҳои ин аҳд андарзӣ, пандуахлоқӣ, шикваву эътироз нисбат ба режими ҳукмрон, танқиду мазаммати амирон, золимон ва ғайра буданд. Қитъаҳои мадҳӣ, васфӣ, таърихӣ низ хеле зиёд мебошанд. Намунаи комили чунин қитъаҳоро мо дар эҷодиёти Мирзосодик, Чумбақулии Ҳумулӣ дучор меоем.

Оид ба бунёди масҷидҳо, таваллуду вафоти шахсиятҳои гуногун ва ғайра низ қитъаҳои зиёде эҷод шудаанд, ки аз ободии давру замон ва эътибори шахсиятҳо гувоҳӣ медиҳанд. Умуман, шоирон Содик, Носеҳ, Ҳофиз, Шавқӣ, Нозил дар таҳаввули ин жанр саҳми сазовор доранд.

Қасида аз маъмултарину машҳуртарин навъҳои адабии ин давра буда, баъзан заминаҳои рушду таҳаввул ва ё пасравии аз инкишоф бозмондани адабиётро таъмин намудааст. Дар охириҳои асри XVIII ва оғози асри XIX қасида басо паст рафтааст. Таназзули қасида дар ин давра дар муҳити адабии Бухоро хеле назаррас аст. Ҳатто баъзе шоирон, мисли Қонеи Насафӣ, Мирзо Атои Бухорӣ, Маҳзуни Самарқандӣ, Ҳачрии Дарвозӣ ва Фориғи Ҳисорӣ қасида нагуфтаанд. Дар девони шоирони тавнони ин давра низ қасида хеле кам дида мешавад.

Масалан, дар девони Мирзосодиқи Муншӣ танҳо ду қасида, дар таълифоти Ҷунайдуллоҳи Ҳозиқ се қасида, дар девони Гулмуҳаммади Афғон се қасида мавҷуд аст. Таназзули жанри қасида гувоҳи он аст, ки амирони манғит ба равнақи шеърӯ адаб чандон

эътибор намедоданд ва аз ин рӯ, аҳли адаб низ онҳоро ба сифати мамдӯҳ намепазируфтанд. Ин падида гувоҳи он аст, ки адибон аз баёни воқеият дур нашудаанд. Дар қаламрави Мовароуннаҳр нисбатан амир Умархон ба шеърӯ адаб таваҷҷуҳи бештар дошта бошад ҳам, вале қасидаҳое, ки дар ин доираи адабӣ эҷод шудаанд, тақлидӣ буда, дар онҳо тозақорӣ ва ё чолибияте дар муқоиса бо пешиниён ба назар намерасад.

Чунончи, Ҳозик дар як қасидаи хеш ҳаёли ба хориҷи кишвар сафар кардани худро баён намуда, мартабаи эҷодии хешро таъйин кардааст:

*Уторид аз сари шафқат, ки Хизри роҳи ман аст,
Намуда хобу ҳаёли маро чунин таъбир,
Ки ай ситамкаши айём, ин қадар гам чист,
Зи рӯзгор чӣ биниастай чунин дилгир?
Туро ба илму ҳунар кист дар замонаи адил,
Туро ба донишу фан дар ҷаҳон кучост назир?
Қашида килки ту хатте ба нусхаи Букрот,
Шикаста гавҳари назми ту қадри шеъри Заҳир.
Ба гӯшае бинишин, сайр ҳам макун ҳаргиз,
Ба ҳоли хеш мадеҳ роҳ ин ҳама таъмир.
Ту гар нишиастай, шеъри ту гашта ҳафт иқлим,
Расида гавҳари назмат ба гӯши шоҳу вазир.*

Дар ин аҳд қасоиди ҳаҷвӣ то андозае рушд кардааст, ки баъзе ҷузъиёти рӯзгор, нуқсонҳои норасоӣҳои даврро инъикос менамояд. Чунончи, қасидаи Ҳозик, ки «Дар ҳаҷви шоир Ҷалолӣ» ном дорад, намунаи даъвии болост.

Тавонотарин шоирони ин рӯзгор низ ба шоирони машҳури гузашта, аз ҷумла ба Хусраву Ҷомию Навоӣ тазмин - ҷавобия гуфтаанд. Чунончи, Ҷомӣ гуфтааст:

*Кунгури айвони шах, к-аз коҳи Кайвон бартар аст,
Рахнаҳо дон, к-аи ба девори ҳисори дин дар аст.*

Аз Навоӣ:

*Оташин лаъле, ки тоҷи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри ҳаёли хом пухтан дар сар аст.*

Ҳозик дар ҷавоби онҳо гуфтааст:

*Подшоҳонро кучо бар афсаре зарринтар аст,
З-оташи савдои ҳирс он чоҳи дуде бар сар аст.*

Маснавӣ яке аз жанрҳои маъмул дар ҳама давраи замони буда, навъҳои ҷудоғонаи он бисёр заминаҳои инкишофи пастравии адабиётро таъмин намудааст. Аз тарафи дигар, адибон на танҳо дар таълифи анвои лириқӣ саҳм гузоштаанд, балки дар эҷоди осори эпикӣ низ ҳиссагузоранд. Ин аст, ки дар ин давра як силсила осори достонӣ низ таълиф шудааст. Масалан, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик достони «Юсуфу Зулайҳо», Мирзосодиқ - «Даҳмаи шохон», Салоҳи Бухорӣ- «Юсуфу Зулайҳо», Масеҳи Бойсуни - «Раънову Зебо», Муҳаммаднабии Аҳқар - «Лайлию Мачнун», Носеҳи Хатлонӣ- «Мачлисифрӯз»- у «Ҳайратангез» ва «Ҳадиқат-ур-расул» ва ғайраро рӯйи қор овардаанд. Ин осор, аз як тараф, анъанаро нигоҳ дошта бошад ва аз тарафи дигар, ҳолати воқеии замони адибонро низ то андозае инъикос намудааст. Ин ҳолат, махсусан дар манзумаҳои «Рафъи тумани Оҳугиру Хайробод» ва «Ба духтаре ошиқ шудани дарвеш»- и Мирзосодиқ нисбатан ҷолиб ба тасвир омадааст.

Ривочи таърихнависӣ. Яке аз дастовардҳои илму фарҳанг дар ин асрҳо идора бахшидан ба суннати таърихнависӣ мебошад. Асарҳои таърихӣ дар ин давра низ эҷод шудаанд ва таълифи ин навъи осор, пеш аз ҳама, тақозои замон мебошад. Осори таърихӣ садаи мазкур, асосан, бо наср навишта шудаанд. Ба тариқи намуна метавон чанде аз он асарҳои мансури таърихиро зикр намуд: «Тухфаи хонӣ»-и Муҳаммадвафои Карминағӣ, «Точут-таворих»-и Муҳаммадшарифи Нақӣ, «Гулшан-ул-мулук»-и Муҳаммадҷақуб, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Ҳоҷӣ Ҳакимхон, «Таърихи амир Ҳайдар»-и Мулло Муҳаммадшарифу Мулло Ибодуллоҳ ва ғайра. Ин асарҳо, аз як тараф, авзои таърихи давраи замон, ҳолати таърихӣ ин ва ё он давраро равшан кунанд, аз тарафи дигар, пояҳои рушду таҳаввулотии насри таърихиро низ таҳким бахшидаанд. Инчунин, осори мазкур дар баробари арзиши таърихӣ доштан, барои тадқиқи адабиёту авзои адабӣ ва ҳолати илму фарҳанг ёрии фаровон мерасонад.

Гузашта аз ин, дар баробари осори мансури таърихӣ, боз асарҳои манзуми таърихӣ дар ин давра таълиф шудаанд, ки аз чанд ҷиҳат муҳим мебошанд. Ин асарҳо ҳамчун асари таърихӣ, пеш аз ҳама, арзиши таърихӣ доранд, зеро дар бораи авзои таърихӣ- сиёсии давр маълумот медиҳанд. Аз тарафи дигар, аҳамияти адабӣ-эстетикӣ доранд, зеро бо шеър – бо ҳунари адабӣ ва истеъдоди шоирона рӯйи қор омадаанд. То ба имрӯз аз он

осор дутояш маълуму дастрас аст, ки яке «Фатхномаи хоконӣ»-и Абдулҳолиқи Муншӣ ва дигаре «Футӯҳоти амир Шоҳмурод дар Эрон»-и Мирзосодиқ мебошад.

Ривочи сабки ҳиндӣ. Сабки ҳиндӣ сеюмин сабк дар таърихи адабиёти тоҷик буда, анъанаҳои сабкҳои хуросонӣ ва ироқиро чун суннати тарзи таълиф пазируфтааст. Яъне, ин сабк ҳам ҷаҳонбинӣ, системаи образҳо, воқеоти адабӣ ва тарзи ягонаи тасвир дар давраи муайян аст.

Аз ин нуқтаи назар, заминаҳои зуҳури он аз асри XIII ва дақиқтараш аз эҷодиёти Хусрави Деҳлавӣ оғоз гардида, аз се марҳала иборат аст. Марҳалаи аввали он то асри XVI ва марҳалаи сонӣ асри XVI - нимаи аввали асри XVII буда, ин марҳалаи комилан ташаккулёбии он ба шумор меравад. Марҳалаи сеюми он аз эҷодиёти Бедил ибтидо мегирад, зеро ин падида то ба ҳаддест, ки он бо номи Бедил пайванди ногузастанӣ дошта, дар адабиёт ибораҳои «Сабки бедилӣ», «Услуби бедилӣ», «Тарзи бедилӣ» ва ғайра маъмул гаштаанд.

Аввалин унсури ин сабк ҷаҳонбинии нав дар эҷоди бадеъ аст, ки эҷодкори сухани бадеъ худро ҳақим мешуморад, зеро дар эҷоди бадеъ он метавонад истиқлоли андеша дошта бошад:

«Имрӯз на шоирам, ҳақимам...». Мушоҳидаҳои эҷодкорон низ басо муҷаррабона ва хеле санҷидаву дақиқанд, то ба дарди ниёзманде дармон бошад. Ба қавли Мирзо Бедил:

*Зи пойи мӯр то боли мағас сад бор санҷидам,
Нашуд безътибориҳои ман санги тарозуе.*

Маҳз ҳамин дақиққории эҷодкорон дар сабки мазкур ҷанбаи ҳақимонаи шеърро тақвият бахшид. Ин падидаи ҳаёлангезу муассир, ки қалбу хиссу идроки инсонро тасхир менамояд, ирсоли масал ё ирсоли масалайн (агар дар байт бошад) аст, ки онро ҳосили истеъдод, дониш ва таҷрибаи эҷодкор метавон гуфт.

Яке аз муҳимтарин хусусиёти сабки ҳиндӣ баёни халқӣ, тасвир ва ашёву аҷзои тасвиршаванда мебошад. Образҳои шеърӣ, тасвирҳо ва ҷузъиёти тасвиршаванда ҳама аз рӯзгори рӯзмарраи мардум аст, вале дарки моҳияти ашё на ба ҳар кас даст медиҳад.

Масалан, барои намуна як ғазали шоири тавонои давр Хусайни Донишро метавон зикр намуд:

*На маҳмурам, на мастам – турфа найранги тамошоам,
Қиёмат нусхаи ҳолам, чунин тафсири симоам.*

*Тазаллум боли парвозам, таҳайюр нагмаи созам,
На анҷомам, на оғозам – садои боли анҷомам.
Саводи нусхаи ваҳмам, губори сафҳаи баҳрам,
Надорад имтиёзе ҳастии имрӯзу фардоям.
Ҳуҷуми ваҳшатам, барқи таҳайюр, вазъи мазмунам,
Кучо дар мулки мавҳумӣ сароб афтода ҳамтоям.
Ба чашии дӯстон хорам, на ҷуз таҳсили гам корам,
Намуди ашки хунборам, ки галтон бар замин оям.
Далели чавҳари фардам, надими меҳнату дардам,
Нишони орази зардам, аз ин бишнос пайдоям.*

Дар ғазали боло чаҳор байт муҳтавои пурвусъате дорад, ки ҳадафро мураккабтару доираи тасвириро фарохтар менамояд. «На анҷомам, на оғозам...» моҳияти фалсафӣ дошта, ҳадафи эҷодкорро дар маърифати пурвусъаттаре рӯи тасвир меорад.

Умуман, ғазали зикршуда ҳасбиҳолӣ буда, ҳолати қаҳрамони лирикиро хеле музтарибона ва ҳаяҷонангез ба тасвир гирифтааст.

Дар ташаккули сабки ҳиндӣ шоирон Бобофигонӣ, Урфии Шерозӣ, Ғании Кашмирӣ, Толиби Омулӣ, Соиби Табрзӣ, Носиралии Сарҳиндӣ мақоми арзанда доранд.

Масалан, таъсири эҷодиёти Толиби Омулӣ ба шоирони баъдӣ, махсусан ба Соиби Табрзӣ хеле зиёд ҳис карда мешавад. Вале ханӯз дар ашъори Толиб баён, дар маҷмӯъ, мураккаб нест.

Чунончи, мегӯяд:

*Дур аз ту ранги сабзаву сунбул надидаам,
Сад раҳ ба боғ рафтааму гул надидаам.
Хубон ҳазор шева намоянду ман зи ёр,
То дидаам, ба гайри тағофул надидаам.
Толиб, забони тўтши деҳлинаҷодро
Ҷуз дар даҳони булбули Омӯл надидаам.*

Тарзи баёни шоирон тадричан рӯ ба мураккабӣ овардан мегирад. Яке аз муҳимтарин хусусиёти сабки ҳиндӣ дар сохтори байт низ зоҳир мегардад. Ин хусусият он аст, ки дар мисраи аввал андешаи шоир ба таври муҳокима баён гардида, дар мисраи дуюм бо далелҳои бисёр қавӣ асоснок карда мешавад ва мисраи дуюм чанбаи қатъии ҳукмиро мегирад. Чунончи, ин байтҳои Нозими Ҷиравӣ:

*Баски аз ширинии гуфтор талхӣ дидаам,
Чун забони мор килки тарзабонам мегарад.*

Ё худ:

*Сарафроз аст хуриед аз қазои ҳоҷати мардум,
Ба кори худ қалам аз чо чу хезад, сарнагун бошад.*

Ё ин ки Ғании Кашмирӣ мегӯяд:

*Одами хокӣ зи хомӣ дорад аз май иҷтиноб⁴⁸,
Қўзаи гил пухта мегардад, наметарсад зи об.*

Ва ё байти зерини Шавкати Бухороӣ, ки хеле ҳунармандона аст:

*Ғариқи баҳри ваҳдат ҷилваи касрат намебинад,
Зи зери об натвон дид мавҷи оби дарёро.*

Сабки хиндӣ дар қаламрави Ҳиндустон ва баъдтар дар Мовароуннахр ва қаламрави Афғонистон бештар вусъат пайдо намуда бошад ҳам, дар қаламрави Эрон чандон хуш қабул нашудааст. Ҳатто яке аз бузургтарин сабкшиносон Маликушшуаро Баҳор мегӯяд:

*Сабки ҳиндӣ гарчи сабке тоза буд,
Лек ӯро заъфи беандоза буд.
Фикрҳо сусту тахайюлҳо аҷиб,
Шеърӣ нурмазмун, вале нодилфиреб.
В-аз фасоҳат бенасиб.*

Агар шоирони қаблан номбаршуда дар таҳаввулоти сабки хиндӣ саҳми арзанда гузошта бошанд, баъдтар симои адабие зухур намуд, ки ин раванди адабӣ, ин чараёни эҷодиро ба авҷи аълояш расонид ва ин корро то ба ҳаде сомон дод, ки ибораи «сабки бедилӣ» ба миён омад ва ин тарзи баёни мураккаб ва печидагии баёни эҷодиро сараввал ҳуди Бедил ҳис карда, мегӯяд:

*Маъни баланди ман фаҳми тунд меҳоҳад,
Сайри фикрам осон нест, кўҳаму кутал дорам.*

Маълум аст, ки эҷодиёти Бедил комилан дар муҳити Ҳиндустон чараён гирифта, дар ҳамон чо рушду нумӯ кардааст. Сабки Бедил, баҳусус, дар асри XVIII, дар қаламрави Ҳиндустон нуфузи бузург пайдо намуд. Ин даврае буд, ки сабки хиндӣ тавассути эҷодиёти Бедил такмил ёфт ва сабки бедилӣ машҳур гардид. Ҳатто дар даврони баъдӣ шоирон Муншӣ, Ирсеӣ, Парии Ҳисорӣ, Ҷунайдуллоҳи Ҳозиқ, Маъдан, Начиби Ҳиндӣ, Ҳодии Самарқандӣ ва дигарон зери таъсири Бедил эҷодиёти худро ба роҳ мондаанд.

⁴⁸ Иҷтиноб – парҳез

Чӣ тарз ва то кадом дараҷа сурат гирифтани сабки хиндӣ тавассути эҷодиёти Бедил масъалаи ҳанӯз хеле печида аст, вале ҳоло ҳаминро месазад таъкид намуд, ки дар мураккабшавии сабки хиндӣ Бедил бо истеъдоду дониши қавӣ, бо ҳунари эҷод ва бо ҷаҳонбинии пурвусъат ворид шуд. Ин буд, ки сабки мазкур эҷодиёти ӯро натавонист тасхир кунад, вале ӯ тавонист сабки ҷорӣи замонро ба зерӣ таъсири хеш бигирад ва дар ҳамин замина тозақориҳо бикунанд, зеро шеър, ки Бедил дар синни 10-солагӣ гуфта буд, ҳеҷ мураккабӣ надошт ва қомилан одию сода буд:

*Ёрам ҳар гоҳ дар суҳан меояд,
Бӯи аҷабеш аз даҳан меояд.
Ин бӯи қаранфул аст ё нақҳати гул,
Ё роиҳаи мушки Хутан меояд.*

Баъдтар зерӣ таъсири сабки давр ин тарзи баён чунин ташаккул намуд:

*Хомушнафасе, ки табъи мавзун дорад,
Сад гунҷа баҳор аз дили пурхун дорад.
Тасхири паризоди суҳан осон нест,
Ин ҷо нафаси сӯхта афсун дорад.*

Муҳимтарин хусусиятҳо дар тадриҷан мураккаб гардидани тарзи баён дар он зоҳир мегардад, ки мо дар тарзи баёни афкори адабӣ-бадеӣ таҳлили тозаӣ фалсафӣ-ирфонӣ ва мантиқӣ хеле қавиро дучор мешавем, ки дарки он на ба ҳар қас даст медиҳад. Ин тарзи мураккабӣ баён дар лексикаӣ ифодаӣ фикр низ таъсири қомил гузоштааст. Аз ин рӯ ҳонанда бештар қалимаҳои худсоз (яъне, ҳоси ҳуди шоир), мураккабро, ки баъзан аз ҷорӣ панҷ қалима низ сохта шудаанд, дучор меояд: асарпарвард, парешонрӯзгор, хомӯшнафас, рамзошно, вусъатобод, силамуштоқ ва ғайра. Алоқамандона бо қалимаҳои нодир ибораҳои қолиб низ ба назар мерасанд: адабгоҳи муҳаббат, паҳлуи аҷз, муҳри ашқ, паризоди суҳан, ҳуни нафас, рамзошноӣ маънӣ, либоси хунбофта, ҳасми забунёфта, ҳаёли қомат ва ғайра. Ҷунончи, ба ин ғазали Бедили Дехлавӣ агар зехн монда шавад, ҳунари шоир дар интиҳоби лафз, ҷобачогузорӣи қалимаҳо, қорғирӣ аз наҳв, интиҳоби вазн, истифодаи қофия, радиф ва беш аз инҳо, мазмунсозӣи ҳаёлбофӣ ва ғайра бештар манзур мегардад:

*Ҳирс ғурсатинтизору даври ранг аст осӣ,
Дил зи навбат ҷамъ кун, нур бедиранг аст осӣ.*

*Саъйи рӯзӣ бо банои беамон ҷӯшидан аст,
Беитар дар гардиш аз боди туфанг аст осие.
Як надомат⁴⁹ кори чандин донаи дил мекунад,
Гар тавонӣ даст бар ҳам суд, нанг аст осие.
Аз ману мо ҳар чӣ андӯзӣ, гудози нестист,
Ошиқи ин хирмани оташбачанг аст осие.
Санг ҳам оинаи таҳқиқ сайқал мезанад,
Умрҳо шуд, дар талоши рафъи занг аст осие.
То қиёмат гардиши афлок дар кор асту бас,
Кас нафаҳмид он, ки мегардад, чӣ ранг аст осие.
То нафас боқист, гирди ризқ мегардида бош,
Об чун вомонад аз рафтор, ланг аст осие.
Зери гардун ноумеди амн то кай зистан?
Донаҳо з-ин ҷо бурун оянд, танг аст осие.
Осмон ҳам то кучо дар фикри мардум таг занад?
Баски рӯзихор бисёр аст, данг аст осие.
Не заминат офиятгоҳ аст, не чархи баланд,
То чӣ хоҳӣ тарф баст? Охир, дусанг аст осие.
Бедил, аз гардун саломат чашим натвон доштан,
Алвидоъ, эй дона, гӯ, коми наҳанг аст осие.*

Дар ғазали зикршуда аз нигоҳи корбурди калимаҳо алфози хоси сабки Бедил ба назар мерасад, ки худ яке аз хусусиятҳои шеваи эҷоди ин шоири тавоност. Масалан, калимаҳои фурсатинтизор, оташбачанг, офиятгоҳ ва ё ибораҳои даври ранг, боди туфанг, донаи дил, гудози нестӣ, оинаи таҳқиқ, ноумеди амн ва монанди инҳо, ки дар чунин шакл миёни мардум маъмулу қорӣ нестанд.

Ғазал моҳияти иҷтимоӣ дошта, ҳадаф нафси инсон ва ҳарисии ӯ баҳри аз дунё ҳосил намудани фоида буда, саъйи ба даст овардани суд мушқил аст. Кибру ғурур бечост ва инсон бояд пайваста дар талоши ризку рӯзӣ бошад, зеро бе ин мисли он мебошад, ки сангҳои осие беоб ҳечанд.

Умуман, инсон ба донаҳои гандум ва дунё ба осие монанд карда шудааст, ки аз нигоҳи ҳунар ва бадеиёт хеле қолиб мебошад.

Асрори эҷоди Бедил – ин ҳайкали бузурги назм то ба имрӯз нокушодаву пинҳон аст, вале ин ҷиҳат равшан аст, ки таъсири ӯ ба сабки ҳамасрони худ ва эҷодкорони баъдӣ ниҳоят бузург мебошад. Хусусан ба эҷодиёти Шоҳин, Савдо, Асирӣ, Ҳайрат, Раҳматуллоҳи Возех, Нақибхони Туғрал, Зуфархон Ҷавҳарӣ таъсири мактаби Бедил хеле хуб мушоҳида мешавад. Адабиётшиносон Зуфархон

⁴⁹ Надомат – пушаймонӣ, афсӯс

Чавхариро охирин намояндаи мактаби Бедил дар Осиеи Миёна гуфтаанд, ки воқеан дуруст аст. Муҳаббате, ки ба эҷодиёти Бедил адибони қаламрави Мовароуннаҳр доштанд, дар дигар кишварҳо то ба ин ҳад набудааст.

*Масалан, Нақибхони Туграл мегӯяд:
Баланд аст аз фалак маъвои Бедил,
Набошад ҳеч қасро ҷойи Бедил.
Намоям тӯтиёи дидаи хеш,
Агар ёбам губори пойи Бедил.
Надидам аз суҳангӯёни олам
Қасеро дар ҷаҳон ҳамтои Бедил.
Агар қӯҳ аст, бошад Тури Сино
В-агар дарё бувад, дарёи Бедил.
Дили афлокро созад мушаббақ⁵⁰
Ливои ҷиммати волои Бедил.
Ба миҷгон метавонам қард берун,
Агар хоре халад дар пойи Бедил.
Намеёбам қунун ҳолӣ диламро
Замоне аз ғаму савдои Бедил.
Қабои атласи нуҳ ҷархи гардун
Бувад қӯтоҳ бар болои Бедил.
Ба рифъат⁵¹ бартар аст аз қӯҳ, Туграл,
Ҷаноби ҳазрати Мирзои Бедил.*

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Доир ба вазъияти сиёсӣ-таърихии Осиеи Миёна дар охири асри XVIII ва аввали асри XIX чӣ медонед?
2. Дар ин давра кадом сулолаи таърихӣ ҳукмронӣ мекард?
3. Сабабҳои бе ҷанг ба Бухоро ворид гардидани Нодиришоҳи Афшор чӣ буд?
4. Сулолаи мангитҳо кай ба сари қудрат омад ва дар ин давра кадом тағйирот рух дод?
5. Сабабҳои таназзули ҳукмронии амир Дониёл дар чист?
6. Айёми салтанати амир Шоҳмуродро нақл кунед.
7. Дар хусуси муносибат ва рақобатҳои хонигариҳои Осиеи Миёна, Афғонистон ва Эрон чӣ медонед?
8. Доир ба марказҳои фарҳангӣ-адабии ин давра маълумот диҳед.
9. Умумият ва тафовути доираҳои адабии давраи мазкурро шарҳ диҳед.
10. Кадом хусусиятҳои адабиёти ин давраро медонед?
11. Кадом навъҳои адабӣ дар ин давра беиштар ривож ёфтаанд?

⁵⁰ *Мушаббақ* – сӯроҳдор, сӯроҳ - сӯроҳ

⁵¹ *Рифъат* – бузургӣ, баландӣ

12. *Маиҳуртарин шоирони ғазалсарои давраро номбар кунед.*
 13. *Аз инкишофи маснавӣ ва маснависароёни маиҳур маълумот диҳед.*
 14. *Оид ба ташаккул ва тақомули сабки ҳиндӣ маълумот диҳед.*
 15. *Чаро шоирони ин давра ба пояи Бедил расида натавонистаанд?*

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Зодгоҳи Бедилро ёбед:

A. <i>Ҳирот</i>	C. <i>Маиҳад</i>
B. <i>Бухоро</i>	D. <i>Исфаҳон</i>
E. <i>Азимобод</i>	

2. Унвони ифтихорӣ-адабии Бедилро пайдо кунед:

A. <i>Халлоқулмаонӣ</i>	C. <i>Лисонул-гайб</i>
B. <i>Афсаҳулмутакаллимин</i>	D. <i>Малиқулқалом</i>
E. <i>Абулмаонӣ</i>	

3. Падару бобои Бедил аз қучо ба Ҳиндустон омадаанд?

A. <i>Рум</i>	C. <i>Ҳирот</i>
B. <i>Ироқ</i>	D. <i>Шероз</i>
E. <i>атрофи Самарқанд</i>	

4. Санаи таваллуди Бедил кадом сол аст?

A. <i>соли 1600</i>	C. <i>соли 1624</i>
B. <i>соли 1614</i>	D. <i>соли 1634</i>
E. <i>соли 1644</i>	

5. Бедил дар чандсолагӣ ба мактаб дода мешавад?

A. <i>7-8 солагӣ</i>	C. <i>9-10 солагӣ</i>
B. <i>8-9 солагӣ</i>	D. <i>4-5 солагӣ</i>
E. <i>5-6 солагӣ</i>	

6. Бедил дар чандсолагӣ китоби муқаддаси исломро ҳифз кардааст?

A. <i>11 - солагӣ</i>	C. <i>9 - солагӣ</i>
B. <i>10 - солагӣ</i>	D. <i>8 - солагӣ</i>
E. <i>7 - солагӣ</i>	

7. Бедил дар чандсолагӣ ба шеърғӯй оғоз кардааст?

A. 6 - солагӣ	C. 8 - солагӣ
B. 7 - солагӣ	D. 9 - солагӣ
E. 10 - солагӣ	

8. Бедил дар кадом асараи доир ба шеъри аввалини худ хабар додааст?

A. «Тӯри маърифат»	C. «Никот»
B. «Ирфон»	D. «Тилисми ҳайрат»
E. «Чор унсур»	

9. Бедил сафари худро ба шаҳрҳои Панҷоб, Лоҳур, Кашимир, Сарҳинд, Мултон дар кадом асараи баён кардааст?

A. «Ирфон»	C. ««Тӯри маърифат»
B. Никот»	D. «Тилисми ҳайрат»
E. «Чор унсур»	

10. Кадоме аз ин сарчаишаҳо доир ба санаи вафоти Бедил маълумот медиҳад?

A. «Ҳафт иқлим»	C. «Отаишқада»
B. «Музаққир-ул-асҳоб»	D. «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»
E. «Хизонаи омира»	

11. Бедил чанд сол умр дидааст?

A. 117 сол	C. 97 сол
B. 107 сол	D. 87 сол
E. 77 сол	

12. Бедил ҳамагӣ чанд сол эҷод кардааст?

A. 115 сол	C. 85 сол
B. 95 сол	D. 75 сол
E. 65 сол	

13. Таркиби «Куллиёт»-и Бедил чӣ миқдор байтро фаро мегирад?

A. 105000 байтро	C. 85000 байтро
B. 95000 байтро	D. 75000 байтро
E. 65000 байтро	

14. Асарҳои насри Бедилро ёбед:

A. «Ирфон», «Тӯри маърифат»	C. «Қитъаот», «Муҳити аъзам»
B. «Комде ва Мадан», «Рубоиёт»	D. «Ғазалиёт», «Тилисми ҳайрат»
E. «Дебоҷа», «Чор унсур», «Руқъаот», «Никот»	

15. Ғазалиёти Бедил чӣ миқдор байтро ташиқил медиҳад?

A. 63000 байтро	C. 43000 байтро
B. 53000 байтро	D. 33000 байтро
E. 23000 байтро	

16. Бедил чӣ миқдор ғазал эҷод кардааст?

A. 6165 ғазал	C. 4165 ғазал
B. 5165 ғазал	D. 3165 ғазал
E. 2165 ғазал	

17. Дар девони Бедил чӣ миқдор рубоӣ ҳаст?

A. 7500 рубоӣ	C. 5500 рубоӣ
B. 6500 рубоӣ	D. 4500 рубоӣ
E. 3500 рубоӣ	

18. Нахустин маснави Бедил кадом аст?

A. «Никот»	C. «Комде ва Мадан»
B. «Ирфон»	D. «Тӯри маърифат»
E. «Тилисми ҳайрат»	

19. Кадом маснави Бедил дар баҳри мутақориб эҷод шудааст?

A. «Никот»	C. «Комде ва Мадан»
B. «Тӯри маърифат»	D. «Ирфон»
E. «Муҳити аъзам»	

20. Кадом маснави Бедил «Мактуби манзум» ном дорад?

A. «Никот»	C. «Комде ва Мадан»
B. «Руқъаот»;	D. «Ирфон»
E. «Тӯри маърифат»	

21. Маснави «Ирфон» кай таълиф шудааст?

A. соли 1682	C. соли 1699
B. соли 1692	D. соли 1702
E. соли 1712	

22. Маснави «Ирфон» дорои чанд боб аст?

A. 50 боб	C. 30 боб
B. 40 боб	D. 20 боб
E. 10 боб	

23. Маснави «Ирфон» кадом мавзӯҳоро дар бар мегирад?

A. комилан иҷтимоиро	C. комилан ҳаҷвӣ-танқидиро
B. комилан ҳамосиро	D. комилан сиёсиро
E. ирфонӣ-фалсафӣ ва ахлоқиро	

24. Асари қалонтарини насрии Бедил чӣ ном дорад?

A. «Ирфон»	C. «Никот»
B. «Комде ва Мадан»	D. «Руқоат»
E. «Чор унсур»	

25. Мавзӯи марказии «Чор унсур» чист?

A. ҳаҷви мансабдрон	C. васфи манзараҳои табиат
B. танқиди ҳокимон	D. асари ёддошти аст
E. мавзӯҳои фалсафии офариниши	

26. Лаҳзаҳои зиндагиномаи Бедил бисёртар дар кадоме аз ин осор ёд шудааст?

A. дар рубоиёташ	C. дар газалиёташ
B. дар қасоидаш	D. дар «Комде ва Мадан»
E. дар «Чор унсур»	

26. Лаҳзаҳои зиндагиномаи Бедил бисёртар дар кадоме аз ин осор ёд шудааст?

A. дар рубоиёташ	C. дар газалиёташ
B. дар қасоидаш	D. дар «Комде ва Мадан»
E. дар «Чор унсур»	

27. *Ин матлаъ аз газали кадом шоир аст?*

*Айи донад дили саргаита парешонино,
Нохудо бод бувад киштии тўфонино.*

A. Чомӣ	C. Саййидо
B. Ҳилолӣ	D. Соиб
E. Бедил	

28. *Газали зер дар кадом баҳри арӯзи навишта шудааст?*

*Айи донад дили саргаита парешонино,
Нохудо бод бувад киштии тўфонино.*

A. Ҳазаҷ	C. Раҷаз
B. Рамал	D. Мутақориб
E. Мутадорик	

29. *Дар ин байти Бедил кадом навъи шеърӣ беҳтарин доништа шудааст?*

*Бедил, гуҳари назм касерост, ки имрӯз
Дар баҳри газал заврақи андешиа давонад.*

A. маснавӣ	C. қитъа
B. қасида	D. рубоӣ
E. газал	

30. *Девони ашъори Бедил дорои чӣ миқдор байт аст?*

A. 5700 байт	C. 17700 байт
B. 7700 байт	D. 27700 байт
E. 37500 байт	

31. *Ин матлаъ аз газали кист?*

*Чашми ту ба ҳоли ман гар ним назар хандад,
Хорам ба чаман нозад, айбам ба ҳунар хандад.*

A. Чомӣ	C. Саййидо
B. Ҳилолӣ	D. Соиб
E. Бедил	

32. *Бедил дар чандсолагиаи ба Деҳлӣ омад?*

A. 10 солагӣ	C. 17 солагӣ
B. 14 солагӣ	D. 21 солагӣ
E. 25 солагӣ	

32. Бедил дар чандсолагиаш ба Деҳлӣ омад?

A. 10 солагӣ	C. 17 солагӣ
B. 14 солагӣ	D. 21 солагӣ
E. 25 солагӣ	

33. Асари Бедил, ки унвони он аз номи қаҳрамонҳои асосиаш гирифта шудааст, чӣ ном дорад?

A. «Ирфон»	C. «Никот»
B. «Тӯри маърифат»	D. «Муҳити аъзам»
E. «Комде ва Мадан»	

34. Аз ҳаё мағзар, ки дар номусгоҳи эътибор
Шарм мардонро виқор асту занонро зевар аст.
Байти кист?

A. «Ҷомӣ»	C. Саййидо
B. Ҳилолӣ	D. Соиб
E. Бедил	

35. Матлаи мазкур аз газали кист?
Аз губори ҷилваи гайри ту то бастам назар,
Чун сафи мижгон ду олам маҳв шуд дар якдигар...

A. «Ҷомӣ»	C. Саййидо
B. Ҳилолӣ	D. Соиб
E. Бедил	

36. Байти мазкур аз кист?
Эй шамъи базми қудс, надонам чӣ мазҳарӣ,
К-аз ваҳм гоҳ равшану гоҳе мукаддарӣ.

A. Восифӣ	C. Саййидо
B. Ҳилолӣ	D. Соиб
E. Бедил	

37. Достони «Комде ва Мадан» дар таркиби кадом асари Бедил аст?

A. «Тӯри маърифат»	C. «Никот»
B. «Тилисми ҳайрат»	D. «Муҳити аъзам»
E. «Ирфон»	

38. Соли таълифи достони «Комде ва Мадан» -ро пайдо кунед:

A. соли 1698	C. соли 1707
B. соли 1703	D. соли 1710
E. соли 1712	

39. Достони «Комде ва Мадан» дорои чанд боб аст?

A. ду боб	C. шаши боб
B. чор боб	D. ҳаши боб
E. даҳ боб	

40. Миқдори байтҳои достони «Комде ва Мадан»-ро ёбед:

A. 500 байт	C. 700 байт
B. 600 байт	D. 800 байт
E. 900 байт	

41. Достони «Комде ва Мадан» дар кадом баҳр эҷод шудааст?

A. дар баҳри ҳазаҷ	C. дар баҳри раҷаз
B. дар баҳри рамал	D. дар баҳри Чағид
E. дар баҳри Хафиф	

42. Байти мазкур аз кадомин достони Бедил аст?

*Базми шах бе рухаи ҳузур надоишт,
Бо ҳазорон чарог нур надоишт.*

A. «Тӯри маърифат»	C. «Никот»
B. «Тилисми ҳайрат»	D. «Муҳити аъзам»
E. «Комде ва Мадан»	

43. Байти мазкур аз забони кадомин қаҳрамони достони «Комде ва Мадан» аст?

*Меравам, то ба он дарахт расам,
Шояд аз сояи ба бахт расам.*

A. аз забони шоҳи золим	C. аз забони ҳоқимон
B. аз забони шоҳи одил	D. аз забони Комде
E. аз забони Мадан	

44. *Рамзоишнои маънӣ ҳар хирасар набошад,
 Табъи салими фазлат ирси падар набошад.
 Байти фавқуззикр аз кист?*

A.	<i>Ҷомӣ</i>	C.	<i>Мушфиқӣ</i>
B.	<i>Ҳилолӣ</i>	D.	<i>Сайидо</i>
E.	<i>Бедил</i>		

45. *Байти зерин аз кист?
 То фазлу ҳунар оинапардоз нашуд,
 З-иқбол даре ба рӯйи кас боз нашуд.*

A.	<i>Мушфиқӣ</i>	C.	<i>Сайидо</i>
B.	<i>Ҳилолӣ</i>	D.	<i>Соиб</i>
E.	<i>Бедил</i>		

46. *Мазмуни байти зеринро муайян кунед:
 Ҷашм во кун, ранги асрори дигар дорад баҳор,
 Он чи дар ваҳмат нагунҷад, ҷилвагар дорад баҳор.*

A.	<i>ишқӣ</i>	C.	<i>пахлавонию таҳамтанӣ</i>
B.	<i>ҳаҷвӣ</i>	D.	<i>интиқод</i>
E.	<i>васфи баҳор</i>		

МИРЗОСОДИҚИ МУНШӢ

Мирзо Муҳаммадсодиқи Муншӣ тақрибан байни солҳои 1753-1758 дар деҳаи Ҷондори Бухоро таваллуд шудааст. Пас аз таҳсили ибтидоӣ Мирзосодиқ ба яке аз мадрасаҳои Бухоро дохил шуда, онро бомуваффақият хатм менамояд.

Шоир пас аз хатми мадраса ҳамчун донишманди зақӣ, олими тавоно, муаррихи пухтакор ва котиби чирадаст эътироф карда мешавад. Муосири Мирзосодиқ, шоири зақӣ Носеҳи Хатлонӣ ба таъбу санъати Содиқ чунин баҳо медиҳад:

*Хусусан Муншии маънимувофиқ,
Ситехри назмро субҳ аст Содиқ,
Қунад таҳрири ишио он гуҳаррез,
Қалам гардад саропо найшакаррез.*

Содиқ ҳамчун шоир ва олими забардаст зуд машҳур мешавад. Ёро ба зудӣ шоҳони манғитӣ ба дарбор даъват мекунанд. Вай дар дарборҳои амир Дониёл (1758-85), амир Шохмурод (1785- 1800) ва амир Ҳайдар (1800-1826) хидмат намудааст. Содиқ баробари дафтاردорӣ ва муншигӣ, инчунин ба мадҳи амирони мазкур камар бастааст. Аз баъзе ишораҳои маълум мешавад, ки Содиқ аз хидмати дарбор чандон хурсанд набудааст.

Чунончи:

*Гаҳ мадҳи яке зи нафси томеъ кардам,
Гаҳ қадҳи яке беманофеъ кардам.
Шуд умри азиз сарф бо нокасу кас,
Афсӯс, ки нақди умр зоеъ кардам.*

Содик хеле шахси ҳозирчавоб будааст. Рӯзе ӯ ҳамроҳи амир Шоҳмурод дохили чорбоғ мешаванд. Ӯ аз он ҷо себе мечинад ва амир аз шоир талаб мекунад ки таърихи чаҳорбоғро фавран иншо кунад.

Содик мегӯяд:

*Таърихи чаҳорбоғи гулгун кардам,
«Себе» зи «чаҳорбоғ» берун кардам.*

Дар ин байт калимаҳои «себе» ва «чаҳорбоғ», ки мутаносибанд моддаи таърих буда, вожаи «чаҳорбоғ» ба ҳисоби абҷад 1212 мешавад. Аз он се «б»-ро берун кунем, яъне шашро тарҳ кунем, 1206 боқӣ мемонад, ки он ба соли 1792 м. баробар буда, таърихи бинои чаҳорбоғ аст.

Баъдтар Мирзосодик бо игвои ҳасудон ба Дарвоз бадарға мешавад. Дар ин бора баъзе ишораҳои ҳуди шоир низ гувоҳӣ медиҳад. Ӯ ба ҳокими Дарвоз Муҳаммадраҳимхон ду қасида бахшидааст, ки дар яке аз онҳо чунин ишораҳои шарҳиҳолӣ дида мешавад:

*Намуда нафъи ватан омадам сӯйи Дарвоз,
Ки то зи худ кунам исботи фикри султонӣ.
Зи гарди роҳи Муҳаммадраҳим Баҳодурхон
Ба чаши бахт кунам сурмаи сулаймонӣ.*

Аз ин қазоват бармеояд, ки дар пирсолӣ шоир ба ин қаламрав бадарға гардида будааст. Шоир баъдтар ба амир Ҳайдар маъзаратномае навишта, дар он ёд мекунад, ки синнаш аз 63 гузашта ва то ин муддат хидматҳои арзандае ба дарбор кардааст. Вале акнун дар айёми пирӣ ӯро аз дарбор дур кардаанд. Пас аз ин ӯ ба ватан меояд ва соли 1819 дар Қаршӣ вафот мекунад.

Дар ин бора ҳамасри ӯ Хумулии Моғиёнӣ дар санаи вафоти Содик китъаи таърихе эҷод намудааст:

*Умри гузарон далели мо бас, ки ҳақим
Аз оби равон ҳаёти қуллу шай кард.
Аз ҷоми фалак касе, ки як нӯш кашид,
Сад неши ситам нишонааш аз пай кард.
Муниши фалак ҷаноби Мирзосодик,
К-абнои замона офарин бар вай кард,
Бигзаит ҷу аз ҳаёт, дар таърихааш:
«Муниши қадар номаи умраиш тай кард».
Содик ба сухан, Хумулӣ, он Хусрав буд,
К-аз Ҳинд сипоҳи фатҳи Руму Рай кард.*

Яъне «Муншии қадар номаи умраш тай кард» моддаи таърих буда, ба ҳисоби абҷад 1235 (соли 1819/20) мешавад.

МЕРОСИ АДАБИИ МИРЗОСОДИҚ

Олими фозил, муаррихи шинохта, муншии мумтоз ва ниҳоят шоири тавоно Содиқ аз худ девон ва маҷмӯаи дигаре боқӣ гузоштааст. Яъне, девони ғазалиёт ва дигаре маҷмӯаи мусаммати мухаммас, китъа ва маснавиҳои ӯ мебошад. Девони ғазалиёти Содиқ аз 345 ғазал, 14 мусаммат, 59 рубой, 20 китъа, 2 қасида, 34 муаммо ва 20 фард иборат мебошад. Маҷмӯаи дигари асарҳои шоир маснавиҳои «Дахмаи шоҳон», «Рафъи тумани Оҳугиру Хайробоҷ», манзумаҳои «Қазову қадар», «Ба духтаре ошиқ шудани дарвеш» ва 33 китъаи таърих мебошанд.

МАВЗӯЪ ВА МАЗМУНИ ҒАЗАЛИЁТИ ШОИР

Мирзосодиқ лирик, шоири ғазалсаро аст. ӯ дар ғазалсароӣ ғолибан ба Саъдӣ, Хусрав, Ҳофиз, Камол ва Соибу Бедил пайравӣ кардааст. Аз ӯ то ба имрӯз 345 ғазал боқӣ мондааст, ки 2291 байтро ташкил медиҳад. Вале аслан девони Содиқ дорои 15 ҳазор байт будааст. Шоир дар аксари жанрҳои назми замон: ғазал, қасида, рубой, мусаммат, китъа, маснавӣ ва ғайра шеър гуфтааст.

Бо вучуди шоири сермахсул будан, пеш аз ҳама, Содиқ лирикшоири ғазалсаро мебошад. ӯро Абулмаонии сонӣ, шоҳаншоҳи иқлими суҳан ном бурдаанд, ки беҳуда нест.

Барои намуна чанд ғазали шоирро метавон зикр намуд ва зимни он аз санъати суҳан истеъдоди эҷодӣ, ҳунари суҳансанҷӣ ва пояи шоирӣ ӯро метавон муайян намуд.

Чунончи:

*Чанд резӣ ба ҷафо ашқи ҷигаргуни маро,
Эй ҷафопеша, биё, рез дигар хуни маро.
Дил ба занҷири сари зулфи ту ороме дошт,
Шуд сабо силсилаҷунбон дили маҷнунӣ маро.
Бо ту, эй сангдил, афсонаи ман дар нагирифт,
Дар дили сахти ту набвад асар афсуни маро.
Шуълаи оҳи дил отаи зада дар тираҳанам,
Сӯзи тинҳон чу дарун сӯхта беруни маро.
Гуфти аз хотири маҳзуни ту шодам, Содиқ,
Шод кардӣ ба ҳамин хотири маҳзуни маро.*

Ғазали мазкур аз 5 байт таркиб ёфтааст ва дорои радиф («маро») буда, шоир радифи содаро кор фармудааст, ки ҳадаф аз он таҳким бахшидан ба мазмуни ғазал мебошад. Калимаҳои қофияшуда: чигаргун, хун, маҷнун, афсун, берун, маҳзун буда, ҳуруфи қофия якҷо бо бандаки изофӣ («и») дар шакли «...уни» омадааст. «Н» ҳарфи равӣ буда, ҳуди қофия муқайяд мебошад.

Аз нигоҳи вазн низ ғазали боло ҷолиб аст. Ғазал дар баҳри рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф иншо гардида, шакли афӯили он чунин аст:

- v - - / v v - - / v v - - / v v -

яъне: фӯйлотун, фәйлотун, фәйлотун, фәйлун.

Аз нигоҳи мавзӯ ва мазмуну муҳтаво ғазали боло ишқӣ буда, маҳбуба ҷафопеша, бераҳм, бесабрӯ тоқат, бемехр, сангдил, ҳатто хунрез аст. Ошиқ бовафо, пурмехр, ростқавл, собир, ғамноку ғамхор, ҳатто ҷоннисор мебошад. Ҳадафи ошиқ висол аст ва маҳз ба хотири вафои маҳбуба ба ҷоннисорӣ розист. Албатта, оҳангҳои қавии иҷтимоӣ касб намудани ғазалиёти ин давра ва маҳсусан, ғазалҳои Мирзосодиқ ба қонуни инкишофи адабиёти давр ва авзои таърихӣ замон саҳт вобастагӣ дорад, зеро мантиқан нақши образҳои лирикӣ - ошиқ ва маъшуқа ба ҳам зид гузошта шудааст. Ба назари шоир ин дарду ранҷо, азобу шиканҷаҳо завқу лаззати дигар доранд:

*Дарду алами ишқ аҷаб лаззати завқе,
Дарду аламе нест туро, бас аҷаб аст ин.*

Ишқу муҳаббатро Содиқ беолоишу пок, озодаву соф тасаввур мекунад ва чунин ишқ кори ҳар дуну сифла нест:

*Бошад муҳаббат ончунин покиза дурри бебаҳо,
Навонад ӯро доштан ҳар сифлаву дун дар бағал.*

Дар лирикаи мирзосодиқ мавзӯҳои суннатӣ ба мушоҳида мерасанд, вале дар ин миён лирикаи ишқӣ шоир афзалияти бештарро дорост. Дар лирикаи ишқӣ шоир нақши эҳсосот ва тафаккури ошиқона мақоми меҳварӣ дорад. Вале дар ин миён маҳбуба афзалият дорад:

*Ба роҳат мерасонад ранҷ бар худ ошно қардан,
Ба нохун най шикастан, банд аз шаққар ҷудо қардан.
Намо паҳлу тижӣ аз тору нуди пастии гафлат,
Набояд тақя бар болини ин маҳмал бино қардан.
Ҳамидан пойи қадди ростӣ зинат наафзояд,
Зи пирон хуш наояд тақя бар дӯши асо қардан.*

*Дурустиҳои имкони шикаста ваҳшате дорад,
Ки аз ғайр аз шикастан нест фикри мумиё кардан.
Дар ин дарё гуҳар шав, қатрае гар обрӯ дорӣ,
Ҳубосо чун сари холӣ чӣ лозим бар ҳаво кардан.
Зудояд занги зулмат аз миси шаб субҳдам, Содиқ,
Ҳамин икцир мебахшад нафас аз худ раҳо кардан.*

Аз нигоҳи шакл ғазали закршуда навоварие надорад. Яъне ғазал дорои радифи сода («кардан»), қофияҳои муқайяд: ошно, чудо, бино, асо, ҳаво, раҳо буда, бо равӣ хотима ёфтааст. Аз нигоҳи вазн низ ҷолиб аст, зеро сӯзу гудоз бо ранҷу машаққат баробар баён шуда, табиати жанр баҳри ҳазачро тақозо намудааст. Бинобар он, ғазал дар баҳри ҳазачи мусаммани солим эҷод шудааст, ки шакли афӯбили он чунин мебошад:

v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

яъне: мафӯйлун, мафӯйлун, мафӯйлун, мафӯйлун.

Ғазал оҳанги хеле нозук ва муассири орифона дошта, ҳадаф сайри маънавии солик ва паймудани марҳалаҳои камолот аст, ки танҳо тавассути ранҷ, азоб, сабр, хушёрӣ, фурӯтанӣ, шикастанафсӣ, дурӣ аз таносой, парҳезкорӣ, канорагирӣ аз дунё ва алоиқи он ва ғайра мебошад. Аз ин ҷост, ки рӯ овардан ба ранҷ, бо нохун шикастани най (инкисори қолаб), банд аз шакар чудо кардан (барҳам задани ҳичобҳо), паҳлу тӣҳи кардан аз тору пуди ғафлат (дил кандан аз дунёи моддӣ), тақя бар дӯши асо кардан (ба олами бесамар дил бастан), ваҳшат (душвориҳои роҳ), гавҳар шудан (пинҳон будан), ҳубоб (худнамоӣ) ва ғайра ифодаҳои нодиру тозаанд ва ин ҳама тозакориҳои худи адиб аст.

Интиҳоби калимаҳо, коргирӣ ва маънисозии мазмунбофӣ аз онҳо, рамзу киноя касб кардани баёну ифода низ вобаста ба мазмуну муҳтаво ва мавзӯи ғазал мебошад. Ин ҳолат, албатта, хоси табиати ашъори лирикаӣ ишқист, ки дар шеърҳои шоирони ин аср низ чун суннати устувор дида мешавад.

Яке аз масъалаҳои, ки дар ашъори Содиқ ва бештар дар ғазалҳои ӯ ба назар мерасад, инъикоси оҳангҳои иҷтимоӣ мебошад. Дар ин аср низ вобаста ба сиёсати пешгирифтаи ҳукуматдорони амирӣ ҳолати қувваҳои эҷодӣ-адабӣ чандон хуб набудааст. Бинобар он, оҳанги шикоят аз ҳолати танги муҳит ва аҳволи нохуби аҳли адаб, бо омезиш ба панду насиҳат, андарзу мавъизат, танқиди чаҳолату нодонӣ, зулму бедодӣ, ноодилию қаллобӣ, фитнагарии фиреб, инчунин танқиди зиммдорони

замон, рафтори рӯҳониён, кирдори зоҳидону парҳезкорони риёи ва ғайра дар лирикаи Содик тасвир шудааст:

*Ҷуз китобам ҳамнишини нуктадон пайдо нашуд,
Ҷуз найи қилкам ҳарифи ҳамзабон пайдо нашуд.
Дил зи танҳой ба ҷон омад, дилороме наёфт,
Ҷони беоромро ороми ҷон пайдо нашуд...*

Ё худ:

*Бо мо замона тарки хусумат намекунад,
Ҷун сифла ҳеҷ касби мурувват намекунад.
Ҷанд афканад ба маҷлиси мо шӯр муҳтасиб?
Он беадаб риояти суҳбат намекунад.*

Дар лирикаи Содик ва махсусан, дар ғазалҳои ӯ баробари ишқу ошиқӣ васфи маҳбуба, баёни олами маънавӣ ва зебоиҳои зоҳирии ӯ, ситоиши баҳор, гулу лола, насиму накҳати баҳорон, маю мусиқӣ низ ҳаст. Инчунин, мавзӯҳои пандуандарзӣ: эҳтироми инсон, дӯст доштани ватан, рӯ овардан ба илму таҳсил, меҳнатдӯстӣ, хайрхоҳию хоксорӣ, фурутануи шикастанафсӣ, ростгӯӣ, ширинзабонӣ, парҳезкорӣ, ҳалолкорӣ, эҳтироми падару модар, устоду омӯзгор, вафо ба аҳд ва ғайра хеле хуб ба мушоҳида мерасад. Дар баробари ин шоир хислатҳои бади инсониро аз қабилӣ қатлу ғорат, мардумозорӣ, авомфиребӣ, бухтону дурӯғгӯӣ, муфтхӯрӣ, ҳавобаландӣ, кибру гурур, худписандӣ, ҳасисию мумсиқӣ, танпарварӣ, қалтабонӣ ва ғайраро накушиш менамояд. Вале мавзӯи марказии ғазалиёти ӯ суннатӣ буда, ишқу исёнҳои қалбии инсон, шӯру валвалаҳои ботинӣ, садои дилхо, хориши ошиқу истиғнои маҳбуба ва ғайра хеле қавӣ садо медиҳанд.

Ҷунончи:

*Зор мурдему руҳат сер надидем, дарег,
Нуктае аз лаби лаълат нашунидем, дарег.
Ҷон зи бемориш ҳичрон ба лаб омад аз шавқ,
Шарбати васли ту ҳаргиз начашидем, дарег.
Дар гамат гунчасифат сар ба гиребон бурдем,
Ҷун гул аз гусса гиребон надаридем, дарег.
Монд дар пойи дили хастаи мо хор фуру,
Гуле аз гулшани васли ту начидем, дарег.
Бими онро, ки шавад сӯзи дили мо зоҳир,
Сӯхтем аз гаму оҳе накашидем, дарег.
Остони ту бувад мақсади арбоби вафо,
Мо ба он мақсади олий нарасидем, дарег.*

*Чон надодем чу Содиқ ба гами дарди ту, ҳайф,
Сарф шуд нақду матое нахаридем, дарег.*

Аз нигоҳи шакл ғазали мазкур анъанавӣ буда, дорои ҳафт байт, радифи сода («дарег»), қофияи мутлақ (харфи равӣ - «д»), матлаъ, мақтаъ, тахаллус ва ғайра мебошад. Он дар баҳри рамали мусаммани махбуни мақсур (баъзан аслам, аслами мусаббағ) эҷод шудааст, ки шакли афӯили он чунин аст:

- v - - / v v - - / v v - - / v v ~ (баъзан: - - / - ~

Радиф дар ин ғазал бори гоҷавӣ мекашад ва барои муайян намудани ҳолати қаҳрамони лирикӣ - ошиқ мусоидат мекунад.

Аз нигоҳи мавзӯӣ, мазмуну муҳтаво ғазали боло ишқӣ буда, баёни ҳолати ошиқ, яъне, ҳичрон ва дурӣ аз висол, интиҳои рӯзгор ва афсӯсу ҳайфу дарег изҳор намудани ошиқ мазмуни онро фароҳам овардааст.

Чанбаҳои хунарӣ низ хеле қолиб аст: вобаста ба мавзӯи ишқ: зор мурдан, сер надидани рӯй, нашунидани нукта, ба лаб расидани чон, чашидани шарбат, дарег ва ғайра, калимаҳои мутаносиб ҳамагӣ дар ду байт мебошанд. Ин ҳолат то интиҳо идома дорад. Киноя, маҷоз - яъне мурдан - гузаштани беҳудаи умр; чон ба лаб омадан - яъне тоқат намудан ба ҳама гуна душворихо; начашидани шарбати васл - иттифоқ наафтодани висол; гунчасифат - мисли гунча; сар дар гиребон будан - ҳанӯз нашукуфтан, яъне ба маънии ҳанӯз аз дунё баҳра набардоштан ва ғайра. Тавсиф: дили хаста, мақсади олӣ; истиора – гунчасифат, гул, ки танҳо монандкунандаҳо иштирок доранду монандшавандаҳо нестанд ва ғайра.

Албатта, чанбаҳои хунарӣ дар шеъри шоирони ин рӯзгор мисли асрҳои XII, XIII, XIV, XV нест, вале шоирони ҷудоғона дар ҳар сурат нисбатан санъату хунари воло доранд, ки Содиқу Ҳозиқ, Шӯҳию Парӣ аз он ҷумлаанд. Хусусан, дар ғазалсароӣ ин шоирон нисбатан панҷаи қавитаре доштаанд, зеро ғазали онҳо дар интиҳои ҳол асосҳои таҳаввули жанро дар ин давра муайян менамояд.

МАСНАВИИ «ДАХМАИ ШОҲОН»

Мирзосодиқ на танҳо дар эҷоди навъҳои хурди лирикӣ ҳушзавқ аст, балки дар дostonсароӣ ҳам адиби тавоно мебошад. Аз ӯ чор маснавӣ низ боқӣ мондааст. Аз ҷумла, «Рафъи тумани Охугиру Хайробод», «Ба духтаре ошиқ шудани дарвеш», «Қазову қадар» ва «Дахмаи шоҳон». Маснавии «Дахмаи шоҳон», ки соли

таълифи он дақиқ қайд нашудааст, муҳаққиқон таърихи онро солҳои 1785, 1791 ва 1796 ишора кардаанд. «Дахмаи шоҳон» аз нигоҳи сохтор ва мазмуну мундариҷаи худ хеле ҷолиб аст. Достон аз муқаддима ва қисмати асосӣ иборат мебошад. Муқаддимаи асар аз се бахш фароҳам омадааст. Дар бахши аввал мулоҳизаҳои фалсафии адиб, муносибати ӯ ба мирону шоҳон, адлу дод, ноодилию бедодӣ баён гардидааст.

Дар бахши дуюм оид ба авзои замон, муҳити зиндагӣ, бевафоии дунё, арзиши илму дониш, фазлу ҳунар баҳс карда мешавад. Бахши сеюми муқаддимаи асар доир ба мушоҳидаву сайругашти шоир дар атрофи шаҳри Бухоро ва ҳаводиси ба ӯ дучорномада баҳс мекунад. Муқаддимаи достон бо зерфасли «Тасвири девони маъбад» интиҳо меёбад.

Қисмати асосии достон, ки пас аз муқаддима меояд, «Ибтидои шурӯъ дар мақсуд» нахустзерфасли он мебошад. Мушоҳидаҳои шоир ба тасвири «Дахмаи Субҳонқулихон» оғоз гардида, баъд тасвири «Дахмаи Убайдуллоҳхон», «Дахмаи Абулфайзхон» ва «Дахмаи Абдулмӯъминхон» меояд ва бо ҳамин достон ба поён мерасад.

Дар қисмати асосии достон, хангоми сайри шоир ногаҳ аз дахмае садое баланд мешавад:

*Кушо сӯйи мо чаими ибрат, нигар,
Ки будем шоҳони зарринкамар!*

Ҳадаф зикри бебақои дунё, пушаймонӣ аз амалҳои носавобу зишт мебошад.

Баъд шоир садои басо қозибу ҷолибе аз як дахмаи мраммин мешунавад, ки он аз зиндагии бемаънӣ, кирдори носавоб, амалҳои нохуби худ хангоми ҳукуматдорӣ бо сӯзу гудоз ривоят мекунад. Ин дахмаи ҳокими Аштархонӣ – Субҳонқулихон будааст.

Мирзосодиқ баъд аз шунидани садои ин амир боз пештар меравад ва дахмаи Убайдуллоҳхон пеш меояд. Ӯ садои ин амирро мешунавад, ки аз таърихи салтанати золимонаи худ ҳикоя менамояд. Амири мазкур аз фаъолияти золимонаи хеш саҳт пушаймон гардида, ҳудро хеле сарзаниш мекунад. Убайдуллоҳхон аз кардаҳояш норизост ва таъкид мекунад, то ки одамон чунин галатхоро содир накунад.

Мирзосодиқ ба оромгоҳи Абулфайзхон наздик мешавад. Абулфайзхон ҳам мисли дигар амирон аз кирдорҳои худ саҳт пушаймон аст:

*Манам шоҳ Абулфайзи мулки Бухор,
Падар то падар хусрави тоҷдор.*

Абулфайзхон вақти сари қудрат омаданаш асосан ба айшу
нӯш, танпарварию фориғболӣ дода мешавад. Худи амир мегӯяд:

*Маро модари даҳр рӯзе, ки зод,
Дари айшу шират ба рӯям кушод.
Нишонданд дар маҳд ҳамчун сарир,
Ба комам шакар рехт бар ҷойи шир.
Дувумбора бар тахти шоҳӣ нишонд,
Ба фарқам хазойини дунё фишонд.*

Шоир зулми амirro аз забони муғаннӣ ва созҳои мусиқӣ ба
тариқи ташхису тамсил зикр мекунад:

*Яке дод танбӯрро гӯшмол,
Ки аз дасти ман пеши шоҳам манол.
Чунин гуфт танбӯр: Ай зулмгар,
Чаро мезанӣ захмам андар ҷигар?
Расида маро корд бар устухон,
Нишаста бурун аз танам тори чон.
Ба нохун дилам хунфишон мекунӣ,
Маро манъ боз аз фиғон мекунӣ?
Ҳамегуфт танбӯр нолида зор,
Дили чангу най шуд зи дардаш фиғор,
Ба якборагӣ ҷумла кардӣ фиғон,
Найистон шуд аз нола рӯйи ҷаҳон.*

Ин амир ҳатто барои мансаб писари худро нест мекунад:

*Хусусан, ки аз мастии ҷоми ҷоҳ
Писарро намудам ба дастам табоҳ.
Сабоҳе гузаштам ба тарфи чаман,
Чу гул лаб пур аз ханда аз анҷуман.
Шунидам ман аз боғбони ҷаҳон,
Ки мегуфт дар хидмати гулситон:
- Бибурранд гар беҳчасти ниҳол,
Физояд бар он нахл бори камол.
Чу бишиндам аз боғбон ин сухан,
Ба сӯйи ҳарам омадам аз чаман.
Ниҳоле, ки аз решаам руста буд,
Ба пеши қадаш сарв дилхаста буд,
Ба теги газаб кардам ўро ҳалок,
Ба хокаи супурдам, задам рӯйи хок.*

*Чунин кор кардам ба уммеда он,
Ки шояд маро давлати ҷовидон.*

Абулфайзхонро дар мавриди зарурӣ, яъне ҳамлаи Раҳимбии манғит дӯстон-душман, итоаткорон – нофармон ва ҷамъаш-парешон шуданд. Раҳимбӣ ўро қатл кард, аз ин рӯ, Абулфайзхон муқофоти амалро пеши рӯ меорад ва бо сӯзу гудоз мегӯяд:

*Зи бас маст будам зи ҷоми гурур,
Муқофотро дидам аз хеш дур.
Кунун ин муқофоти кирдорҳост,
Ҳамин ранҷам озори озорҳост.
Маранҷон дили халқ аз баҳри ў,
Ки бошад ҷаҳон душмани дӯстрӯ.*

Яъне, дар достон сокини ҳар як дахма саргузашти худро бо тамоми ҷузъиёт, бо забони худаш қоил мешавад. Агар зиштору золим бошад, аз кардааш саҳт пушаймон аст. Агар заррае кори хуб карда бошад, натиҷаи онро ҳатман дидааст. Дарего, ки ин амирон ҳанӯз солҳои салтанатдорӣ инро фикр накардаанд. Онҳо салтанати худро «безаволу ҷовид» донистаанд. «Дахмаи шоҳон»-и Содик дар заминаи ривояте, ки миёни мардум паҳн шудааст, эҷод гардидааст. Он ривояти шоҳони афсонавии Эрони қадим мебошад ва ба наср таълиф шуда, аз пораҳои шеърӣ барои тасдиқи фикр кор гирифта шудааст.

Яъне, Искандари Мақдунӣ бо Афлотун ва лашкараш ба каламрави Аҷам ворид шуда, Афлотун дахмаҳоро ба ў нишон медиҳад. Инҳо дахмаҳои Ҷамшед, Рустам, Фаридун, Исфандёр, Наримон, Манучеҳр, Барзу, Сухроб ва дигарон аст.

Тавофути асари Содик аз дахмаи ривоятӣ аз он иборат аст, ки:

1. Дар ривоят аз кирдори нек қисса карда мешавад ва дар асари Содик танҳо амалҳои зишти онҳо баён шудааст.
2. Асари халқӣ бо усули ривоят, нақл буда, асари Содик бевосита аз забони ҳуди қаҳрамон аст.
3. Дар асари халқӣ пир донишманду соҳибтаҷриба буда, дар асари Содик мушоҳидаи адиб асоси тасвир қарор дода шудааст.
4. Мавзӯ ва мазмуни асари Содик дар адабиёти тоҷик нав буда, ба адабиёт таъсири амиқ мегузорад. Адибон: Мирзо Абдулазими Сомӣ, Абдурраҳмони Тамкин, Аҷзии Самарқандӣ дар пайравии Мирзосодик асар таълиф кардаанд.

Бояд гуфт, ки тозақориҳо ва навоариҳои Мирзосодик дар таҳаввули ғазал ва эҷоди маснавӣ хеле назаррас мебошад. Аз ин

рӯ, ӯ дар таърихи адабиёти охири асри XVIII ва оғози асри XIX чун адиби навоар мавқеъ дорад.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Доир ба овони ҷавони Мирзосодиқи Муниӣ чӣ медонед?
2. Сабабҳои асосии ба дарбор ҷалб намудани Мирзосодиқро дар чӣ мебинед?
3. Сабаби ба Дарвоз бадарга шудани шоир чист?
4. Поёни рӯзгори Мирзосодиқ дар қучо ва чӣ гуна сипарӣ гар дидааст?
5. Мероси адабии шоирро номбар кунед.
6. Мавқеи ғазал дар таркиби девони Мирзосодиқро шарҳ диҳед.
7. Мазмуну муҳтавои ғазали «Чанд резӣ ба ҷафо ашки чигаргуни маро»-ро нақл кунед.
8. Ғазали «Ба роҳат мерасонад ранҷ бар худ ошно кардан»-ро аз ёд гӯед.
9. Ғазали «Зор мурдему рухат сер надидем, дареғ» ба кадом мавзӯ бахшида шудааст?
10. Мазмуни муҳтасари маснави «Дахмаи шоҳон»-ро нақл кунед.
11. Тавофути достони «Дахмаи шоҳон»-ро аз ривояти халқии он тавзеҳ диҳед.
12. Мирзосодиқ дар маснави «Дахмаи шоҳон» ба кадом масъалаҳои иҷтимоӣ бештар тавачҷуҳ зоҳир кардааст?
13. Хусусиятҳои бадеии маснави «Дахмаи шоҳон»-ро шарҳ диҳед.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Дар авохирӣ асрҳои XVIII ва XIX кадом сулола дар Мовароуннаҳр дар сари қудрат буд?

A. Сафавиҳо	C. Темуриҳо
B. Шайбониҳо	D. Аштархониҳо
E. Мангитиҳо	

2. Охири намояндаи Аштархониҳо кӣ буд?

A. Абдулазизхон	C. Убайдуллохон
B. Субҳонқулихон	D. Нодиришоҳи Афшор
E. Абдулфайзхон	

3. Аввалин намояндаи Мангитиҳо кӣ буд?

A. Дониёл	C. Ҳайдар
B. Шоҳмурод	D. Насруллоҳ
E. Раҳимхон	

4. Машиҳуртарин ҳавзаҳои адабии замони Мангитиҳо кадомҳоянд?

A. Ҳироту Балх	C. Машиҳаду Нишопур
B. Шерозу Исфаҳон	D. Ҳисору Хатлон
E. Бухоро, Хўқанд ва Хева	

5. Байти зерин аз кист?

*Ғариқи баҳри ваҳдат чилваи касрат намебинад,
Зи зери об натвон дид мавҷи оби дарёро.*

A. Саййидо	C. Бедил
B. Соиб	D. Мушфиқӣ
E. Шавкати Бухороӣ	

6. Байти зеринро кӣ гуфтааст?

*Маънии баланди ман фаҳми тунд меҳоҳад,
Сайри фикрам осон нест, қўҳаму кўтал дорам.*

A. Саййидо	C. Мушфиқӣ
B. Соиб	D. Шавкати Бухороӣ
E. Бедил	

7. Дар деҳаи Чондори Бухоро кадоме аз ин адибон таваллуд шудааст?

A. Саййидо	C. Бедил
B. Соиб	D. Ҳилолӣ
E. Мирзо Содиқ	

8. Мирзо Содиқ дар кадомин шаҳр аз олам гузаштааст?

A. Ҳирот	C. Ҳисор
B. Хатлон	D. Раишон
E. Қаршиӣ	

9. Кадоме аз ин асарҳо аз Мирзо Содиқ аст?

A. «Ирфон»	C. «Баҳориёт»
B. «Шахрошӯб»	D. «Лайлӣ ва Мачнун»
E. «Даҳмаи шоҳон»	

10. Кадоме аз ин тазкираҳо дар бораи Мирзо Содиқ маълумот медиҳад?

A. «Лубоб-ул-албоб»	C. «Ҳафт иқлим»
B. «Нафаҳот-ул-унс»	D. «Оташқада»
E. «Маҷмуат-уш-шуваро»;	

ҶУНАЙДУЛЛОҶИ ҲОЗИҚ

*Бори узви чоҳро ҳар сифла
натвонад кашид,
Ҳеч тори анкабуте иқди
гавҳар мекашад?*

Яке аз шоирони тавонои асри XIX Ҷунайдуллоҳ ибни Шайхислом Ҳозик буда, доир ба ному насаби хеш дар достони «Юсуфу Зулайхо» мегӯяд:

*Ҳамин «Ҳозик» тахаллус дораму ном,
Ҷунайдуллоҳ ибни Шайхислом.*

Инчунин Абдулкарим Фазли Намангонӣ («Мачмӯат-уш-шу-аро») низ чунин таъкид кардааст:

*Ҷунайд он ҳакими билоди суҳан,
Ки шаҳри Ҳирот аст ӯро ватан.
Мудаққиқ ба таҳқиқи илму сифот,
Бувад ибни Ислом-шайхи Ҳирот.*

Ҳозик дар миёнаи солҳои 80-уми асри XVIII таваллуд шудааст. Зодгоҳи ӯ маҳаллаи Кархи Ҳирот мебошад. Ҷунайдуллоҳ таъби баланду зехни бурро дошта, дар аввалҳои ҳукмронии амир Ҳайдар (1800-1826) аз Ҳирот ба Бухоро омадааст. Ӯ дар мадраса яке аз беҳтарин толибилмон буда, осори адибони асримиёнагиро басо дақиқ меомӯзад. Дар баробари ин илми тибро ҳам хеле хуб омӯхта, тахаллуси «Ҳозик»-ро аз ҳамин ҷиҳат интихоб менамояд. Ҷунайдуллоҳ соли 1805 мадрасаро хатм мекунад ва дар мадрасаи Олӣ бо фармони амир Ҳайдар имом таъйин карда мешавад. Даре нагузашта Ҷунайдуллоҳи Ҳозикро ба дарбор даъват мекунанд. Баъди чанде фаъолият дар дарбор тафаккури шоирро нисбат ба он дигар намуд. Ӯ хуб фаҳмид, ки шахсони нолоиқ хеле зиёд будаанд ва бо ин тоифа аҳли хирад ҳамкорӣ кардан наметавонанд:

*Бори узви чоҳро ҳар сифла натвонад кашид,
Ҳеч тори анкабуте иқди гавҳар мекашиад?*

Шоирони ҳасуди дарбор Ҳозикро нотавонбинӣ мекарданд. Чалолӣ, ки худ чандон истеъдоди баланд надошт, Чунайдуллоҳро боре ҳаҷви сахт намуд. Ҳозик «Қасида дар ҷавоби ҳаҷви мавлоно Чалолӣ»-ро менависад, ки чанд байте аз он чунин аст:

*Дар хотирам расад чу хаёли қасидаат,
Гардад дилам сияҳ зи зуголи қасидаат.
Гуфтӣ, ки зода табъи ман ин бикр фикрро,
Сад шӯр карда духтари золи қасидаат.
Эй, карда шеъри халқ ба чандин бало дучор,
Бояд гирифт, оҳ, ба ҳоли қасидаат.
Худ равшан аст гавҳари мазмуни дигарон,
Торику сакта аст зулоли қасидаат.
Эй рӯбаҳак, ба шери жаён панча мезанӣ,
Даркаш забон, ки нест маҷоли қасидаат.
Ҳозик, чӣ ҳолат аст, дарад пардаи туро,
Нақсат намуда руҳ зи «камоли» қасидаат.*

Муноқиша миёни ду шоир бошад ҳам, амалан ҳадафи Ҳозик худи амир аст. Аз ин рӯ, аз доираи адабии Бухоро дилмонда шуда, ба Хӯканд омадани шоир қайд нашуда бошад ҳам, дар оғози салтанати амир Умар иттифоқ афтодани он ба ҳақиқат наздик мебошад.

Ҳозик муддате дар ин доираи адабӣ созиш намуда, хатто ба амир Умар баъзан пайравихо мекунад. Яке аз чиддитарин иқдомҳои Ҳозик дар ин доираи адабӣ ба эҷоди достони «Юсуфу Зулайхо» камар бастанӣ шоир ба шумор меравад. Дар ин бора шоир баъзе ишораҳои судманд низ дорад:

*Мабош аз шеъри мардум ҳарфгустар,
Либоси орият то чанд дар бар?
Бигӯ чун Ҳозик, ар дорӣ димоге,
Бикун равшан, агар дорӣ чароге.*

Шоирони маддоҳи дарборӣ: Вазир, Нола, Фазлӣ, Дабир ва Афсӯс Ҳозикро дар хузури амир бадгӯихо мекарданд. Шоир ва тазкиранигор Абдулкарими Фазлӣ дар «Мачмӯат-уш-шуаро»-и худ аз ин шоир ёд намуда, ўро дорои истеъдоди баланд медонад, вале «марди девона» ва «муҳолифмизоч» ном мебарад:

*Ба фанни сухан гарчи фарзона аст,
Валекин аҷаб марди девона аст.*

*Каландармизоҷ асту девонахӯст,
Вале дар фунуни сухан тозагӯст.*

Аз баъзе ишораҳои Ҳозик пайдост, ки ӯ худро зиракона ба девонагӣ вонамуд карда будааст:

*Гар намехоҳӣ, ки дарди сар кашӣ аз рӯзгор,
Ҳамчу Ҳозик бо камоли зиракӣ девона бош.*

Аз қазовати боло маълум мегардад, ки мочароҳои аҳли дарбор ва тамаллуқи шоирони тамаъкору чоплус Ҳозикро басо озурда намуда, ба ӯ фишори маънавӣ меоварданд.

Аз ин сабаб, Ҳозик дар дарбори амир Умархон фаъолият карданро дигар дуруст намебинад. Хусусан, ин ҳолат баъди ба сари тахт омадани писари ин амир Муҳаммадалихон боз ҳам ногувортар мегардад. Ин аст, ки Ҳозик аз дарбори Муҳаммадалихон канораҷӯӣ намуда, ба Бухоро меояд ва дар ин шаҳри бостонӣ бо пешаи табибӣ касби маош мекунад.

Ӯ аз рӯйи эҳтиёҷҳои зиндагӣ бо баъзе соҳибмансабон қаробат чуствааст. Боре яке аз соҳибмансабон ба шоир ваъда медиҳад, ки ба ӯ (ба Ҳозик) асп инъом мекунад. Вале пас аз гузаштани чанд муддат аз қавлаш бармегардад. Ҳозик ба он кас чунин қитъаи ҳачвиरो мебахшад:

*Расид муҳри тило, лек асти мо нарасид,
Бигӯ, намедиҳамат, то ба кай баҳона кунӣ?
Муносиби ту ба он шавкату ҷалол ин аст,
Ки хешро магарам муҳраи замона кунӣ.
Кучо равост, ки худро барои як аспе
Миёни халқ ба беҳимматӣ фасона кунӣ...*

Ҳозик чанд гоҳе дар Хоразм низ будааст, ки онро солҳои 1825-29 тахмин кардаанд, зеро дар ин солҳо Муҳаммад - Раҳимхон вафот карда, ба сари қудрат Аллоҳқулихон омада буд.

Муҳимтарин хусусияти доираи адабии Хоразм он будааст, ки бо ташаббуси сарвари ин доираи адабӣ - Мӯниси Хоразмӣ тарҷумаи осори адибони асримиёнагии тоҷик ба забони ўзбекӣ хеле авҷ гирифта будааст. Соли 1829 Ҳозик аз Хоразм боз ба Бухоро бармегардад ва Ҳочӣ Ҳакимхонро (муаллифи «Мунтахаб-ут-таворих»-ро), ки аз саёҳат баргашта буд, пешвоз мегирад.

Ҳозик бисёр меҳост, ки ба сафари олам баромада, ба ин восита аз низои ҳасудон раҳой ёбад. Вале имконоти моддӣ ба шоир даст намедод, ки онро аз баъзе ишораҳои шикваомези Ҳозик пай бурдан мумкин аст:

*Даме расид ба хотир, ки сӯйи Рум равам,
Ки шояд ин дили гамгин шавад нишотпазир.
Зи сайри Шом гаҳе рехт бар дилам савдо,
Ки субҳи айи дамад шоядам зи шоми замир.
Шикаст фикри Ҳалаб гоҳ шиша дар роҳам,
Намуда гоҳ Фарангам дар оина тасвир.
Гаҳе зи Ҳинд намак рехт дар дили решам,
Гаҳе зи Миср шакар ёфт тӯтии таҳрир.*

Шоир дар қитъаи боло орзуи шаҳрҳои Руму Шом, Ҳалабу Фаранг (Аврупо), Ҳинду Мисро дар сар доштааст, вале он амалӣ нашудааст. Амир Насруллоҳ мехост Ҳозик яке аз муқаррабони ӯ бошад, вале шоир аз ӯ дурӣ мечуст, зеро Насруллоҳ пайваста дар андешаи кишваркушӣ, ғорату асиргирӣ буда, борҳо ҳатто ба Хӯқанд лашкар кашидааст.

Ӯ бори сеюм соли 1842 ба Хӯқанд ҳучум намуда, дар он ҷо қатли ом менамояд. Ҳозик дар як қасидааш оқибати ҷангро баён намуда, амиро ба сулҳ даъват мекунад:

*То бувад сулҳ, ҷанг натвон кард,
Ҷанг бошад, диранг натвон кард.
Шоҳ бояд хӯрад гами олам,
Не ки з-он оламе ғитад дар гам.*

Амир маслиҳати шоирро қабул мекунад. Баъд ӯ аз Ҳозик талаб менамояд, ки ин пирӯзияшро дар қасидае васф кунад. Ҳозик «пирӯзӣ»- и амиро дар байти зерин маҳкум мекунад:

*Буридӣ бар қади худ аз маломат,
Либосе то ба домони қиёмат.*

Амир аз шунидани он дар ғазаб мешавад. Ҳозик дар Шаҳрисабз дар хонаи дӯсташ – Ҳакимхон паноҳ мебарад. Амир Насруллоҳ писари шоирро, ки Муҳташам ном дошт, ба Шаҳрисабз фиристода, омадани Ҳозикро талаб мекунад. Ҳозик байти зеринро навишта ба амир мефиристад:

*Чун ҳузурам сабаби ранҷиши табъат гардад,
Меғурезам, ки малулат накунам бори дигар.*

Амир аз ин кори шоир дар ғазаб шуда, Душанбой ном дузд ро барои овардани сари Ҳозик амр мекунад.

Ин бешараф бо се тан бадандеши дигар ба Шаҳрисабз омада, шабонгаҳ ба хонаи хоби Мавлоно Ҳозик ворид шуда, ӯро ба қатл

мерасонанд ва сари шоирро бо худ ба Бухоро мебаранд. Ба ҳамин тарик, Чунайдуллоҳи Ҳозик 14-уми январи соли 1843 дар вилояти Шахрисабз вафот кардааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ЧУНАЙДУЛЛОҲИ ҲОЗИК

Сарфи назар аз мураккабии авзои замони зиндагии Ҳозик ва nobасомониҳои рӯзгори ӯ, аз ин шоир осори пурарзише боқӣ мондааст. Он осор аз «Девони ғазалиёт», достони «Юсуфу Зулайхо», рисолаҳои «Воқеоти исломӣ» ва «Таҳқиқ-ул-қавоид» иборат мебошад. Рисолаи «Таҳқиқ-ул-қавоид» номи дигар низ дорад, ки он «Шарҳи қонунча» аст.

«ДЕВОНИ ҒАЗАЛИЁТ»-И ҲОЗИК

Дар девони шоир ғазал мавқеи марказӣ дорад. Чун анъана мавзӯи асосии ғазал ишқ аст. Ин мавзӯё бо тамоми ҷузъиёт: ҳичрону висол, сабру тоқат, васфи хусну ҷамоли дилбар, бевафой ва сустакдӣ, номехрубонӣ, сарддилӣ ва ғайра ба тасвир омадааст. Дар иртибот ба ин мавзӯё маю бода (ҳамчун рамзи хушгузаронии умр, зиндагӣ), васфи баҳор ва ҷузъиёти ин фасли арӯси сол: резиши борони найсону чоришавии садои обҳо, нақҳати гулҳову муаттарии насими субҳгоҳӣ, сафои самову гармои ҳаво ва монанди инҳо хеле ҳунармандона аст.

Чунончи, дар ин ғазал, ки шояд дар даврони нисбатан солхӯрдагии Ҳозик эҷод шуда бошад:

*Ёди айёме, ки нур аз май сабӯе доштем,
Шаб ҳама шаб бар сари ғам ҳою ҳуе доштем.
Шаб ниҳон з-ағёр мову ёр дар базми висол
Бо ҳам аз имои абрӯ гуфтугӯе доштем.
Гардиши даврон гули моро чунин пажмурда сохт,
В-арна дар ин боғ мо ҳам рангӯ бӯе доштем.
З-инқилоб андеша кун, моро ба ҷашми кам мабин,
Дар диёри хеш мо ҳам обрӯе доштем.*

Қаҳрамони лирикии ғазали Ҳозик пайваста дар изтироб, ҳаяҷон аст, зеро ба ин ҳолат ӯро маҳбуба овардааст. Доираи фаъолият ва муносибати қаҳрамони лирикӣ - ман пурвусъат, серчабҳа ва гуногуншакл аст. Вале асосан олами ботинии ӯ дар муносибат бо маҳбуба ошкоро мегардад. Ошиқ намехоҳад, ки ағёр аз ин сир пай барад. Ӯ пурсабру пуртоқат ва ҳифзқунандаи асрору розҳост:

*Ҳозик, мағӯ ба беҳирадон рози шиқро,
Аз анбару абир кашад гову хар чӣ ҳаз?!*

Қаҳрамони лирикӣ - ман ғолибан чанбаҳои васеи иҷтимоӣ мегирад. Дар симои ағёр беҳирадио пастфитратӣ, ноқобилию ноухдабарой, золимию худписандӣ, кӯтоҳназарӣ зоҳирбинӣ, ҳарисию мардумфиребӣ ва дигар амалҳои зиштро чамбаст менамояд. Аз ин рӯ, душвориҳои ҳаёт пайваста бар дӯши хирадмандону оқилон аст.

Ин аст, ки Ҳозик мегӯяд:

*Маро чун бишкуфад хотир, ки ҳамчун гунчаву лола,
Дилам хун аст тӯ бар тӯ, ҷигар доғ аст то бар то.
Дар ин айём ҳар кас ҷоми айше мекашад чун гул,
Ману доғи дилу ҳуни ҷигар чун лолаи ҳамро.*

Лирикаи иҷтимоии ӯ баъзан вусъати бештаре пайдо намуда, ҳатто оҳангҳои қавии сиёсӣ низ мегирад. Ба ақидаи Ҳозик, соҳибмансабон бояд шахсони сазовору лоиқ бошанд. На ҳар як шахс аз уҳдаи корҳои роҳбарӣ баромадан метавонад. Дар системаи роҳбарӣ бояд принсипи чиддӣе ҳукмрон бошад, то ки шахсони тасодуфии беистеъдод ба мансабҳои баланди давлатӣ соҳиб шуда натавонанд. Таърих гувоҳ аст, ки агар шахси нолоиқе сари мансабе ояд, ҷомеа дучори мушкилоти сершумор хоҳад шуд:

*Халқи оламро на ҳар дун даст бар сар мекашад,
Ин қадаҳ аз даври гардун меҳри Ховар мекашад.
Бори узви ҷоҳро ҳар сифла натавонад кашид,
Ҳеч тори анкабуте иқди гавҳар мекашад?*

Яъне, ба ин восита лирикаи шоир чанбаҳои воқеии ҳаётӣ гирифта, ба ҳаёти чамбият ва рӯзгори мардум бештар наздик мешавад. Шоир батаъкид мегӯяд, ки шахсони ҳариси ҷоҳу мансабро набояд имкон дод, ки ҳадафҳои палиди худро амалӣ намоянд. Баръакс, пеши роҳи онҳоро бояд гирифт, то ин ки мардум аз ин тоифаи кӯтоҳназар ҳалос бошанд:

*Баски масти бодаи ҳирсанд абнои замон,
Табъашон ҳуни падар аз шири модар мекашад.*

Дар оғози расидан ба ҳадаф баъзан ин тоифа усули кори худро дигар намуда, рафтори ҷоплусонаро пеш мегиранд. Ҳамин ки ба ҳадафҳои ниҳонии худ расиданд, ҳамон замон тағйир меёбанд. Ба ин маънӣ шоири мушоҳидакор огоҳ месозад, ки ба тавозуи

сохтакоронаи мансабхоҳон фирефта набояд гашт. Онҳо ҳама чизро бо мансаб иваз хоҳанд кард.

Ў мегӯяд:

*Қадди золим аз тавозуъ нест чуз тамҳиди зулм,
Мешавад ҳам неши ақраб, захр чун бармекашад.*

Дигар аз мавзӯёҳое, ки дар лирикаи Ҳозик хеле зиёд реша дорад, масъалаҳое панду андарз, мавъизату насихат, тарбиявию ахлоқӣ мебошанд, ки шоир ба мавзӯи мазкур бештар таваҷҷуҳ зоҳир намудааст.

Чунончи:

*Ба гурудори бузургӣ ту бош хуш, ки дили ман
Гурифтааст, таманнои дору гир надорад.
Зи файзи олами маънӣ ба махзани дили Ҳозик,
Чавоҳирест, ки шоҳи фалаксарир надорад.*

Бояд гуфт, ки Ҳозик шоирест, ки ба қадри сухан ва суханвар бо тамоми хастии худ мерасад. Ў суханро дурру гавҳар мегӯяд, вале шеърро, хусусан сухани матини манзумро афзал мешуморад, яъне, агар сухани мансур, ки он ҳам дурру гуҳар аст, нақӯст ва агар манзум гардад, нақӯтар хоҳад гашт.

Шоир мегӯяд:

*Суханро шеър бахшад зеби дигар,
Шавад аз назм афзун қадри гавҳар.
Агар худ шеърро ҳусне набудӣ,
Ба Ҳассон кай набӣ эҳсон намудӣ?!*

Чунайдуллоҳи Ҳозик адиби тавоно буда, ҳунари ӯ аз навъҳои лирикӣ хусусан дар ғазал сазовори таҳсин аст, зеро ӯ аз эҷодиёти бузургтарин ғазалсароён: Саъдию Хочу, Носири Бухороию Салмони Соваҷӣ, Хусраву Ҳасан, Ҳофизу Камол, Ҷомию Ҳилолӣ, Мушфиқию Шавкат ва дигарон комилан огоҳ будааст. Таъсири эҷодиёти шоирони номбаршуда дар ашъори Ҳозик аз нигоҳи ҷанбаҳои ҳунари: коргирӣ аз санъатҳои бадеӣ, мазмунсозӣ, маъниофарӣ, дарёфти радифу маҳорати қофиясозӣ, интиҳоби вазнҳои мувофиқу хушоҳанг ва ғайра хеле хуб мушоҳида мешавад.

Сабку услуб, шеваи эҷоду ҳунари таълифи Ҳозик низ хеле ҷолиб аст.

Аз ин ҷост, ки нуфузи эҷодиёти Ҳозик ба адабиёти давр ва оянда низ хеле хуб ба мушоҳида мерасад.

ДОСТОНИ «ЮСУФУ ЗУЛАЙХО»

Чунайдуллоҳи Ҳозик на танҳо дар эҷоди навъҳои гуногуни лирикӣ таъби баланду хунари воло доштааст, балки дар дostonсароӣ ҳам соҳиби истеъдоди фавкулода мебошад.

Ҳозик дар заминаи суннати адабӣ достони «Юсуфу Зулайхо»-ро таълиф менамояд. Шоир маснавии мазкурро дар замони амир Умархон (1809-1822) оғоз намуда, соли 1824 онро ба итмом мерасонад:

*Намуд илҳом дар таъриҳаш иншо:
Муфассал қиссаи «Юсуф, Зулайхо».
Шурӯъаш буд аз даври Умаршоҳ,
Ки зад ба садри ҷаннат хаймаи ҷоҳ.
Набурдам худ саре дар ҷайби анҷом,
Ки даври салтанат з-ӯ ёфт итмом...*

Ҳозик достони «Юсуфу Зулайхо»-и худро дар пайравии дostonҳои Ҷомӣю Нозими Ҳиравӣ эҷод кардааст. Зимни асар шоир андешаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ, ҷамъиятии худро низ баён кардааст:

*Ба дӯши қиссаи Юсуф, Зулайхо,
Мурассаъ хилъати дигар биоро.
Либоси тозаву ушиоқи тоза,
Баҳори тозаву авроқи тоза.
Зи ҳар гул рангу бӯйи тоза ҷӯшиад,
Зи ҳар булбул наво дигар хурӯшиад.*

Достони «Юсуфу Зулайхо» дорои 60 боб ва 4496 байт буда, дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзүф (баъзан мақсур) эҷод карда шудааст, ки афзоили он чунин аст:

v - - - / v - - - / v - -

яъне: мафӯйлун, мафӯйлун, фаъӯлун.

Сужети дoston аз боби 12 оғоз мешавад.

Қиссаи «Юсуфу Зулайхо» яке аз машхуртарин қиссаҳо буда, таърихи пайдоиши он ба асрҳои XV – XIV то мелод тааллуқ дорад.

Дар осори адабӣ-бадеии халқҳои тоҷикӣ форсӣ ин қисса дар эҷодиёти шоирони садаи X Абулмуайяди Балхӣ, Бахтиёрӣ ва Фирдавсӣ (мансуб ба ин эҷодкор), минбаъд Амонӣ (асри XI), баъдтар Амъаки Бухорой, Масъуди Ҳиравӣ, Масъуди Дехлавӣ, Озари Тӯсӣ, Масъуди Қумӣ, Шоҳини Шерозӣ ва бисёр касони дигар манзум шудааст. Ҳатто дар адабиёти туркзабон ҳам чанд тан: Ҳамдуллоҳи Чалабӣ, Дурбек ба ин қисса рӯ овардаанд.

Чанд тан аз шоирони асрҳои XVI-XIX низ дар эҷоди қиссаи мазкур ранҷ бурдаанд, ки аз зумраи онҳо: Мавҷии Бадахшонӣ, Салими Табрэзи, Муллошоҳи Бадахшонӣ, Муҳаммад Иброҳими Халилуллоҳи Бадахшонӣ, Авҳадии Балёнӣ, Ҷавҳари Табрэзи, Шаҳоби Туршезӣ ва дигарон мебошанд. Вале машҳуртарини таълифгарони қиссаи мазкур Ҷомӣ, Нозими Ҳиравӣ ва Ҷунайдуллоҳи Ҳозик мебошанд.

ТАҲЛИЛИ ДОСТОНИ «ЮСУФУ ЗУЛАЙХО» - И ҲОЗИҚ

Достони мазкур бо он характернок аст, ки он фоҷиавӣ нест. Аз тарафи дигар, дар ин қисса Зулайхо (нисбат ба достонҳои дигари ишқӣ-романтикӣ) хеле ғаёл аст. Зулайхо тамоми душворихои зиндагӣ, бори муҳаббатро бар дӯши худ мегирад. Ҷанбаҳои воқеии рӯзгор дар достони Ҳозик боз ҳам бештар ба назар мерасанд. Дар ин достон Юсуф таҷассуми ифғат – покист.

Мазмуни мухтасари достони «Юсуфу Зулайхо»-и Ҳозик

Дар Мағриб шоҳе бо номи Таймус ҳукмронӣ мекард. Ин шоҳ фарзанд надошт. Баъдҳо ӯ фарзанддор мешавад ва духтарашро Зулайхо ном мекунад. Зулайхо чунон зебо буд, ки дар ҳафт иқлим ҳамонанд надошт. Ӯ ба балоғат расида, шабе зеботарин ҷавонеро дар хоб мебинад ва мафтунӣ ӯ мешавад. Танҳо бори сеюми хоббинӣ Зулайхо аз ҷавон ному нишон мебарорад:

*Кучо будӣ, ки ман девона будам,
Зи хешу ошно бегона будам.
Бигӯ, шаҳрат кучо, қўят кадом аст?
Туро, ай бенишон, охир, чӣ ном аст?*

Дар ҷавоб ҷавон меғӯяд:

*Азизи Мисраму дигар ту худ рас,
Бувад дар хона чун кас, ин суҳан бас.*

Ба ӯ аз ҳар тараф хостгорҳо омада бошанд ҳам, ба касе розӣ намешавад. Вазири шоҳи Миср - Азиз низ тавсифи ҳусни Зулайхоро шунида, бо ҳадяи зиёде хостгор раво менамояд. Таймус ба ин шаҳс розигӣ медиҳад. Зулайхо тӯй шуда, ба Миср оварда мешавад. Зулайхо Азизи Мисрро ҳамон ҷавони дар хоб дидааш гумон карда хеле хурсанд буд. Вале маълум мешавад, ки ин он нест. Азиз баъзи бошқӯҳе ораста, ҳокими Миср-Малик Рӯён низ дар он иштирок мекунад. Зулайхо дар қасри зеботарин зиндагӣ кунад ҳам, хурсанд набуд. Дар Канъон Яъқуб умр ба сар мебард, ки дувоздаҳ писар

дошт. Юсуф фарзанди охирини ин мард буда, зеботарин буд. ӯ на танҳо зоҳиран, балки ботинан ҳам ниҳоят хушодобу хушрафтор буд. Аз ин рӯ, Яъқуб ӯро бештар дӯст медошт. Ин боиси рашки бародарон гардид ва онҳо дар пай нест кардани Юсуф мешаванд. Онҳо як рӯзи баҳор падарро розӣ кунонида, Юсуфро бо худ мебаранд. Онҳо панди падарро фаромӯш намуда, Юсуфро бераҳмона мезананд, азоб медиҳанд. ӯ аз ташнагӣ бемадор мешаваду меафтад. Яке аз бародарон ба Юсуф об медиҳад, вале Шамъун хашмгин шуда, аз ӯ обро кашида мегирад. Вале Яхудо бо ханҷар ба Шамъун ҳамла намуда, Юсуфро начот медиҳад. Онҳо ба сари чоҳе омада, Юсуфро ба он меандозанд.

Онҳо бо нолаву зорӣ пеши падар меоянд ва пирохани хунолуди Юсуфро ба падар нишон дода мегӯянд, ки Юсуфро гург хӯрдааст. Вақте ки падар ба иғвои онҳо чандон бовар намекунад, онҳо ба сахро рафта, гургеро пайдо мекунанд ва даҳони онро хунолуд намуда, ба Яъқуб нишон медиҳанд. Вале гург ба забони ҳол омада, бегуноҳии худро хабар медиҳад.

Корвони Молик аз Мағриб ҷониби Миср раҳсипор буд. Онҳо барои ҷустани об чӯёи чоҳ мешаванд. Бишрӣ ном гулом аз қаъри чоҳ ба ҷойи об Юсуфро пайдо менамояд. Бародарони Юсуф аз ин кор хабар ёфта, Юсуфро ба ивази ҳаҷдаҳ дирҳам мефурӯшанд. Вақте корвон ба Миср мерасад, ҳокими он ҷо Малик Рӯён, вазири ӯ Азиз ва завҷаи вазир Зулайҳо низ огоҳ мегарданд. Зулайҳо аз равзана Юсуфро дида, ҷавони дар хоб дидаашро мешиносад. Азиз бо маслиҳати Зулайҳо Юсуфро ҳамчун гулом харида, ба хона меорад.

Зулайҳо ба Юсуф на мисли хоҷа бо гулом, балки ҳамчун дӯстдоштаи худ муносибат менамуд. Онҳо ба ҳамдигар саргузашти худро нақл мекунанд. Баъдтар Юсуф пешаи ҷӯпониро ихтиёр мекунад. Зулайҳо барои висол тадбирҳо мечуст, вале Юсуф аз рафтори ӯ ҳаросида, аз Худо имдод металабад. Бо хоҳиши Зулайҳо қасри мухташаме сохта мешавад. Зулайҳо Юсуфро ба тамошои қаср мебаранд. Дар ҳучраи ҳафтум Юсуфро оғӯш кардани мешавад, вале Юсуф дурӣ мечӯяд. Зулайҳо аз қафо домани Юсуфро кашида медаронад. Пас ба назди Азиз омада Юсуфро тухмат мекунад. Баъд аз ин бо дархости Зулайҳо Юсуфро бо даҳолати занони Миср ба зиндон меафкананд. Зулайҳо аз кардаи худ пушаймон мешавад. Дар зиндон обдор ва хонсолори шоҳ низ зиндонӣ буданд.

Шабе обдор хоб мебинад, ки шоҳ аз ӯ оби ширин хостааст. Юсуф хоби ӯро ба некӣ таъбир менамояд, ки аз зиндон озод гардида соҳиби мансабе хоҳӣ шуд. Он гоҳ дар бораи ман, – мегӯяд Юсуф, – ба шоҳ хабар бидеҳ. Иттифоко, шабе Малик Рӯён низ хобе дахшатборе мебинад, вале касе онро таъбир кардан наметавонад. Обдор хабар медиҳад, ки Юсуф ном шахси таъбиргаре дар зиндон ҳаст, ки бо амри Азиз зиндонӣ шудааст. Юсуфро аз зиндон озод намуда, ба назди шоҳ меоранд. Ӯ хоби шоҳро мудҳиш мегӯяд ва тадбирхоро ҳам қоил мешавад.

Рӯён Азизро аз вазирӣ ҳолӣ намуда, Юсуфро вазир таъйин менамояд. Зулайхо дар вайронае иқомат карда, исломро мепазирад. Юсуф инро шунида, ба назди Зулайхо меравад. Ӯ ҳоли Зулайхоро дида, рахмаш меояд ва ӯро ба боргоҳи худ меорад. Зулайхо ғаму ғуссаро аз худ дур намуда, аз нав ҷавон мешавад ва хуснаш бо амри Худо барқарор мегардад:

*Маро дубора бахшид зиндагонӣ,
Дихам бозам зи сар ҳусни ҷавонӣ.
Намояд дидаам равшан зи рӯят,
Муаттар ҳам димоги ҷон зи бӯят.
Зи лаъли ҷонфизоят ком ёбам,
Дар оғӯшат ҳамин ором ёбам.*

Юсуф базм ораста, бо Зулайхо хонадор мешавад. Онҳо якҷо сӣ сол умр ба сар мебаранд. Баъд аз он Юсуф олами фониро падруд мегӯяд. Зулайхо сари қабр омада, онро оғӯш мекунад ва ӯ низ ҷон месупорад.

Достони Ҳозик бо ҳамин хотима меёбад.

ОБРАЗҲОИ ДОСТОН

Дар достони мазкур ба ғайр аз образҳои марказӣ-Юсуф ва Зулайхо як қатор образҳои дигар: шоҳи Миср Малик Рӯён, Азизи Миср, Таймус, Яқуб, бародарон, Молики Бишрӣ, корвониён, занони Миср, зиндониён ва зиндонбон, хонсолор ва обдори шоҳ. Ин образҳо лаҳзавӣ бошанд ҳам, хеле ҳалқунанда ва ҷолибанд.

Образи Юсуф образи марказӣ ва асосии достон аст. Ӯ марди боақлу доно, покиза ва пуртоқату поктинат аст. Танҳо дорои хислатҳои ҳамида буда, хислати баде надорад. Ӯ на танҳо зоҳиран, балки ботинан ҳам зебост. Дурандеш, бомулоҳиза, зираку оқил буда, ба оянда бовар дорад. Хислатҳои ҳамидаи ӯ сари ҳар як

кадам ба назар мерасанд. Юсуф пайғамбарзода низ ҳаст. Ӯ боз ба гуломӣ розӣ мешавад.

Ҳангоми таъбири хоби зиндонӣ дар маҳбас боз ҳам бузургии ӯ ошкор мешавад. Хоби Рӯёнро таъбир намудани Юсуф ӯро соҳиби мансаб мегардонад.

Шоир ба ин восита иффату покӣ, ростию росткорӣ, адлу инсоф, садоқату инсоф ва ғайраро тарғиб намуда, хисоли ҳамидаро афзалият мебахшад. Шоир хоби шоҳро чунин тасвир мекунад:

*Малик Рӯён шабе чун чашим нӯшид,
Ба хобаи ҳафт гови фарбиҳе дид.
Пас аз вай ҳафт гове дид логар,
Ки хӯрд ин ҳафт логар ҳафти дигар.
Дар он дам хӯшаҳои сабзу хуррам,
Намудаш, ҳафт буд он хӯшаҳо ҳам.
Пас он гаҳ ҳафти дигар хӯшаҳо дид,
Ки ҳар як хуштар будӣ зи хуршед.
Бар он тарҳо чу печиданд он ҳафт,
Ҳама гаштанд хушку хуррамӣ рафт.*

Хоби маликро касе таъбир карда наметавонад ва танҳо Юсуф онро чунин таъбир мекунад:

*Ки аввал ҳафт соли нек ояд,
Ба рӯи халқ неъмат дар кушояд.
Пас аз вай ҳафт соле дур гирад,
Ки гардад зинда қаҳт, арзон бимирад.
Аз он ҳафт ин қадар гиранд хӯша,
Ки бошад дар раҳи ин ҳафт тӯша.
Ба шаҳ то нархи давлат бошад арзон,
Вазири шаҳ набояд буд нодон.
Нигаҳ гар бол нақиояд ба гафлат,
Расад кай сар ба девори мазалат.*

Ин аст, ки аз зиндон раҳо ёфтани Юсуф чорӣ шудани адолат, тантанани озодӣ, вазир таъйин шудани Юсуф, сари қудрат омадани адолату озодӣ, яъне, ғалабаи озодию адолат бар зулумоту чаҳолат мебошад, зеро Юсуф ҳатто худи шоҳро чунин панду насихат медиҳад, ки чунин чуръатро кӣ метавонист ба ҷо биёрад?!

Чунончи:

*Бувад чун бо рағият шоҳро ҷоҳ,
Рағийяттарварӣ мебояд аз шоҳ.
Чу бошад бар шукӯҳи шоҳ иллат,
Ғами худ мехурад, хоҳ аз рағият.*

*Раъийят гар набошад, бо кӣ шоҳ аст?
Фалакро рӯз бе ахтар сиёҳ аст.
В-агар бошад туро доно вазире,
Ки худ дарди сар аз кишвар нагирӣ.*

Агар дар ин қазоват хиради сиёсӣ-ичтимоии Юсуф намоиш дода шуда бошад, пас, ӯ дар ҷодаи дигар низ бартарӣ дорад.

Юсуф дар ишқ низ симои покӣ ва иффат аст. Мо таъсири ислом ва Куръонро ин ҷо бештар ҳис менамоем. Ӯ намеҳаҳад, ки ба хонадони набавӣ гуноҳу табоҳӣ биёрад. Аз ин рӯ, сабру таҳаммулро интиҳоб мекунад.

Юсуф шахсияти бузург аст, ки ҳатто ба бародарони ҷафокору қотили худ ҳам шафқату раҳм мекунад. Ин аст, ки дар охир ба мақсад мерасад ва дар зиндагӣ комёб мешавад.

Образи Зулайхо. Ин симои маҳсуси зани нотакрор аст. Ӯ шохдӯхтар аст, вале ёде аз мансабу сарват намекунад. Ӯ миллат ва табақаи иҷтимоиро ҳам ба назар намегирад. Ӯ устувор ва мубориз аст. Зулайхо пок, боиффату шармгин аст. Ҳамин ишқи пок дар аввал ӯро хеле ранҷ медиҳад:

*Маро ишқе, бубин, охир чиҳо кард,
Ватанбегона, гурбатошно кард.
Азизи Миср ҷӯён хор гаштам,
Парӣ гуфтам, ба деве ёр гаштам.*

Зулайхо дӯстдоштаашро ба зиндон меафканад, вале худ гӯё ҳешро дар он ҷо афканда бошад, азоби рӯҳӣ мекашад.

Ҳангоми вазир таъйин гардидани Юсуф, Зулайхо боз хортар шуда, хонаву ҷойи худро тарк мекунад ва дар роҳи дӯстдоштааш макон интиҳоб намуда, бо азоби зиёд ва гираву нола зиндагӣ мекунад. Вале ҳамоно иффату исматро нигоҳ медорад. Ӯ низ поку беолоиш ва устувору пурсабр ва тобовару пуртоқат мебошад. Зулайхо ҳам ҷонибдори барпо намудани оилаи пок, содиқ, мушфиқ, ҳалол, самимӣ, беолоиш аст. Ӯ барои дӯстдоштаи худ аз худ мегузарад. Зулайхо бе Юсуф зиндагиро тасаввур кардан наметавонад. Аз ин рӯ, ӯ ба мақсад мерасад.

Дар дoston образҳои шоҳи Миср – Малик Рӯён, Яъқуб, Таймус, корвониён, обдори шоҳ низ нақшҳои мусбатанд. Яъқуб умре барои Юсуф месӯзад, Малик Рӯён ҷонибдори адолат, дурандеш, мушоҳидакор ва донову оқил аст. Таймус низ шоҳи доност. Ӯ дар роҳи муҳаббати фарзандаш монёе нест. Ҷонибдори ишқи пок ва ахлоқи ҳамида мебошад.

Бародарони Юсуф аз хонадони муқаддасанд, вале рашк, хасад, бадбинӣ, ҳавасҳои бечо доранд. Аз ин рӯ, онҳо дар зиндагӣ роҳи худро пайдо кардан наметавонанд.

Корвониён низ кори хайреро сомон медиханд, зеро онҳо боиси идомаи хатти сужети дoston мешаванд.

Обдори шоҳ кори ниҳоят некро сомон дода, боиси аз зиндон раҳой ёфтани Юсуф ва инчунин ба мансаби баланд омадани ӯ ва ниҳоят ба мақсад расидани Зулайхо мегардад.

Ҷунайдуллоҳи Ҳозик дар таълифи дoston нишон додааст, ки ӯ дар эҷоди навъҳои бузурги адабӣ маҳорати бештаре дорад. Ҳозик дар қасидаву ғазал, қитъаву рубой, тарҷеоту шеърӣ тасмӣт ва ғайра таъби баланд дошта бошад ҳам, шуҳрати ӯро ҳамчун эҷодкор ҳамин дostonи «Юсуфу Зулайхо» таъмин кардааст.

Аз навъҳои лирикӣ ӯ голибан дар ғазал таъби баланд дошта, дар рушду таҳаввули жанри мазкур саҳми арзанда гузоштааст. Вале махсусан дostonи «Юсуфу Зулайхо»-и Ҳозик баъд аз асарҳои ҳамноми Ҷомӣю Нозими Ҳиравӣ ва умуман миёни ҳамаи онҳое, ки 10 аср дар ин мавзӯ асар эҷод кардаанд, мавқеи намоён дорад.

Ҳозик дар ин дoston лаҳзаҳои иловагии зиёд дорад, ки дар асарҳои қаблӣ дида намешаванд: лаҳзаҳои тухмати гург ва ба забони ҳол омадани он, ё худ бевосита Ҳозик аз таваллуди Юсуф асарро оғоз мекунад, вале Ҷомӣ то ин ҷо ба изҳори чанд андешаи фалсафӣ, шарҳу тавзеҳи баъзе чизҳо пардохтаст. Ё ки дар дostonи Ҷомӣ падари Зулайхо ба ҷониби Азизи Миср хостгор мефиристад, ки ин дар асари Ҳозик нест.

Ҳозик шоҳи идеалии худро дар симои Малик Рӯён тасвир намуда, пок будани хонадони набавиро дар образи Юсуф ба тасвир овардааст, ки дар ҷузъиёт хеле ҷолиб эҷод шудаанд.

Ҳунари шоирии Ҳозик дар сатҳи Ҷомӣ ва Нозими Ҳиротӣ набошад ҳам, пояи ӯ аз дигар шоироне, ки дар ин мавзӯ дoston эҷод кардаанд, баланд аст. Барои мисол:

*Зи рӯйи хаши он қавми қафокор
Ба сад хорӣ дар он саҳрои хунхор.
Зи по бурданд кафи, аз сар кулоҳаш,
Саропо шуд бараҳна ҳамчу моҳаш.
Шуд он домони дашти нур зи хоре
Зи хуни захми пояи лозоре.*

Дар ин абёт Юсуф ба моҳ монанд карда мешавад, зеро моҳ низ бараҳна дар биёбони фалак роҳ мепаймояд. Агар дар ин ҷо ташбеҳи баланду ҷолиб бошад, дар байти дигар тавассути ғулув аз хуни пой Юсуф рангин гардидани даштро таъкид мекунад, ки хеле хотирмон ва дилнишинанд ва хонандаро комилан мутаассир менамоянд.

Ё ин ки ба воситаи лаҳзаи тамсилӣ ва тавассути санъати ташхис гург чунин ҳолати ҳалқунандаро мусбат ҳал мекунад:

*Ки ман ҳарчанд дур аз ақлу ҳушам,
Наям инсон, аз ҷинси вуҳушам.
Вале донам, ки ин феъли қабех аст,
Ба ҳар нодониям қубҳаи сарех аст.
Ҳамин фарзанди худ гумкарда будам,
Дар ин саҳро суроғаш менамудам,
Ки шояд ёбам он гумкарда фарзанд,
Ба доми тухматам карданд побанд.
Бибастанд инчунин бо ресмонам,
Биёлуданд ҳам бо хун даҳонам.
Задандам гаҳ ба ҷўбу гоҳ бо санг,
Биёварданд аз саҳро бад-ин ранг.
Кашидам бе ҷиноят гарчи бедод,
Вале рӯйи ту чун дидам, шуд аз ёд.*

Яъне, ба воситаи чунин санъати баланду табъи волои шоирӣ Ҳозик ҳатто гурги ваҳшии хунхорро раҳмдил намудааст. Ҳамчунин бо чунин ҳунару маҳорати эҷодӣ шоир кирдори бародарони Юсуфро басо ваҳшиёна тавонистааст биёфарад, то ки хонандаро бештар мутаассир намояд.

Достон бо манзури гузориши масъала, ҳалли он, ҳукму андешарониҳо, мантиқи ифода, корбурди калимот, интиҳоби он, коргирӣ аз мақолу зарбулмасал, таъбиру ифодаҳои халқӣ, ҳунари шоирӣ, истифодаву интиҳоби радифу қофияҳо, вазн, истифодаи санъатҳои бадеии маънавию лафзӣ ва ғайра низ басо ҷолиб ва хотирмон аст.

Достони «Юсуфу Зулайхо»-и Ҳозик баробари арзишҳои ҳунарий – шоирӣ, адабӣ – бадеӣ, захираи луғавӣ – лексикӣ беш аз ин ҳама, аҳаммияти тарбиявӣ – ахлоқӣ дорад, зеро покию ифбат ва исмати инсонӣ дар ҷойи аввал меистад.

Хонанда намунаҳои олии ахлоқи ошиқонро меомӯзад ва ибрат хоҳад гирифт.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба давраи ҷавонӣ, овони таҳсилоти Ҷунайдуллоҳи Ҳозиқ чӣ медонед?
2. Сабаби ба Мовароуннаҳр омадани Ҷунайдуллоҳи Ҳозиқ дар чист?
3. Муносибати Ҳозиқ ва амирони мангит чӣ гуна сураат гирифтааст?
4. Мероси адабии Ҳозиқ аз кадом навъҳои адабӣ иборат аст?
5. Сохт ва таркиби девони Ҷунайдуллоҳи Ҳозиқро баён намоед.
6. Мавзӯ ва мундариҷаи гоявии газалиёти Ҳозиқро шарҳ диҳед.
7. Газали «Ёди айёме, ки пур аз май сабӯе доштем»-ро шарҳ диҳед.
8. Газалиёти Ҳозиқ дорои кадом хусусиятҳои адабӣ – бадеиянд?
9. Мазмуни мухтасари достони «Юсуфу Зулайхо»-ро нақл кунед.
10. Доир ба сайри таърихии қиссаи «Юсуфу Зулайхо» то эҷодиёти Ҳозиқ маълумот диҳед.
11. Кадом хусусиятҳои фарқкунандаи достони «Юсуфу Зулайхо»-и Ҳозиқро медонед?
12. Образҳои марказии достон – образҳои Юсуфу Зулайхоро таҳлил намоед.
13. Образҳои мусбату манфӣ, лаҳзавӣ ва доимии достонро номбар кунед.
14. Арзиши адабии достони «Юсуфу Зулайхо»-и Ҳозиқ аз чӣ иборат аст?

ҚОФИЯИ МУТЛАҚ ВА ҲАРФҶОИ ОН

Дар илми бадеи классикӣ қофияро мутлақ меноманд, ки ҳарфи равӣ ба ҳарфи васл часпида бошад, яъне, баъди ҳарфи равӣ ҳарфи дигаре омада бошад.

Мисол:

*Раъоят ба зулми ту чун олиманд,
Зи зулми ту бар якдигар золиманд.*

Дар ин байт (вазнаш - мутақориби мусаммани мақсур) калимаҳои «олиманд» ва «золиманд» қофия, ҷузви «-олиманд» решаи онро ташкил медиҳад. Дар ин решаи қофия садоноки «о» таъсис, ҳамсадои «л» дахил, садоноки кӯтоҳи «и» ишбоъ, ҳамсадои «м» равии мутлақ, садоноки «а» маҷро, ҳамсадои «н» васл ва ҳамсадои «д» хурӯҷ аст. Чун дар ин қофия ҳарфи охирини решагӣ, яъне равӣ (ҳарфи «м») ба ҳарфҳои баъди он часпидааст, онро қофияи мутлақ меноманд.

Қофияи мутлақ нисбат ба қофияи муқайяд навъҳои зиёд дорад ва ҳарфҳои асосии он васл, хурӯҷ, мазид, нойира мебошанд. Дар қофияи мутлақ илова бар ҳарфҳои хосси он васл, хурӯҷ, мазид, нойира ҳарфҳои, ки дар қофияи муқайяд иштирок мекунанд - мисли таъсис, дахил, ридф (ридфи муфрад ва ридфи мураккаб)

низ меоянд. Мисол барои қофияи мутлақ бо ҳазв, қайд, равии мутлақ, маҷро, васл ва хурӯҷ:

*Мардони қабила рахт бастанд
В-аз арса ҳама бурун нишастанд.*

Вазни ин байт ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи мақсур буда, калимаҳои «бастанд»-у «нишастанд» қофияи онро ташкил медиҳанд. Чузвҳои «-астанд»-и ҳар ду калимаи қофия решаи онанд, ки садоноки кӯтоҳи «а» ҳ а з в, ҳамсадои «с» қ а й д, ҳамсадои «т» р а в и и м у т л а қ, садоноки «а» м а ч р о, ҳамсадои «н» в а с л ва ҳамсадои «д» х у р ў ч мебошад.

Ҳамин тариқ, ҳарфҳои, ки баъди рави дар решаи қофия меоянд, ба гурӯҳи ҳарфҳои қофияи мутлақ дохил мешаванд ва онҳо чортоянд: васлу хурӯҷу мазиду нойира. Ҳоло ҳар кадоми онро ба таври мухтасар шарҳ медиҳем.

1. Васл калимаи арабист, маънои луғавияш пайвастанӣ чизе ба чизи дигар, часпондан буда, дар илми қофия номи яке аз ҳарфҳои решагист, ки баъди ҳарфи р а в й омада, бо он пайваст шуда бошад.

Ҳамин тариқ, ҳамсадоҳо, садонокҳои дароз ва ҳарфҳои ётбарсар (й, е, ю, я) ба вазифаи васл омада метавонанд.

Мисол:

*Агар он турки Шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяи баҳшам Самарқанду Бухороро.*

Дар ин байти Ҳофиз (вазнаш – ҳазачи мусаммани солим) калимаи «моро» ва «Бухороро» қофия буда, чузви «-оро» решаи қофия аст. Дар ин решаи қофия ҳарфи «о» равии мутлақ, ҳарфи «р» в а с л ва ҳарфи «о»-и охир хурӯҷ аст.

Мисоли дигар:

*Чони ширин, ин қадар ҷангам макун,
Ин қадар беҳуда дилтангам макун.*

Дар ин байти Мирзо Турсунзода (вазнаш – рамали мусаддаси маҳзуф) калимаҳои «ҷангам» ва «дилтангам» қофия, чузви «-ангам»-и ҳар ду калима решаи қофия мебошад, ки садоноки кӯтоҳи «а» ҳазв, ҳамсадои «н» қайд, ҳамсадои «г» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» маҷро ва ҳамсадои «м» васл мебошад.

Садонокҳои кӯтоҳи «а», «и» ва «у» баъди ҳарфи рави оянд ҳам, васл шуда наметавонанд, зеро онҳо дар алифбои араби ҳарф

не, балки ҳаракатанд. Агар в а с л аз ҳамсадо иборат бошаду пеш аз вай садоноки кӯтоҳ омада бошад, дар он сурат садоноки кӯтоҳи баъди равӣ омадаро маҷро меноманд.

Мисол:

*Хаёли рӯйи ту дар коргоҳи дида кашидам,
Ба сурати ту нигоре надидаму нашунидам.*

(Ҳофиз)

Дар ин байти Ҳофиз (вазнаш – мучтасси мусаммани маҳбун) калимаҳои «кашидам» ва «нашунидам» қофия, чузви «-идам» решаи қофия буда, ҳарфи «и» ридфи муфрад (аслӣ), ҳамсадои «д» равии мутлақ, садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о ва ҳамсадои «м» васл мебошад.

Агар шеър бо қофияе тамом шуда бошад, ки ҳарфи охири онро садоноки «а» ташкил додааст, дар он сурат ин садонок вазифаи васлро иҷро кардааст.

Масалан, дар ин байт:

*Ашк че лаъл резад он лаб маро зи дида,
Дар ишша ҳар чӣ бошад, аз вай ҳамон чакида.*

(Камол Ҳўҷандӣ)

Вазни ин байт Музореи мусаммани аҳраб буда, калимаҳои «дида» ва «чакида» ба вазифаи қофия омадаанд. Дар ин қофия чузви «-ида» решаи қофия мебошад, ки ҳарфи «и» р и д ф и м у ф р а д, ҳарфи «д» р а в и и м у т л а қ ва ҳарфи «а» васл аст.

Хурўҷ калимаи арабист, маънои луғавияш берун шудан, берун рафтани буда, дар илми қофия номи яке аз ҳарфҳои решагист. Хурўҷ ҳарфи ҳамсадоест, ки дар решаи қофия баъди ҳарфи в а с л омада бошад. Мисол:

*Ба давлат қасоне сар афрохтанд,
Ки тоҷи такаббур биандохтанд.*

(Саъдӣ)

Дар ин байти Саъдӣ (вазнаш – мутақориби мусаммани мақсур) калимаҳои «афрохтанд» ва «биандохтанд» қофия, чузви «-охтанд» решаи қофия буда, ҳарфи «о» ридфи муфрад, ҳарфи «х» ридфи мураккаб, ҳарфи «т» равии м у т л а қ, садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о, ҳарфи «н» в а с л ва ҳарфи «д» х у р ў ч аст.

Такрори хурўҷ дар қофия ҳатмӣ буда, тамоми шоирони гузашта ва имрӯзаи тоҷику форс аз ин қоида берун нарафтаанд.

Мисол:

*Падарро муждаи давлат расонед,
Дилаширо з-оташи меҳнат раҳонед.*

(Ҷомӣ)

Дар ин байти Ҷомӣ (вазнаш - ҳазачи мусаддаси мақсур) калимаҳои «расонед»-у «раҳонед» қофия, ҷузви «-онед» решаи қофия буда, ҳарфи «о» р и д ф и м у ф р а д, ҳарфи «н» р а в и и м у т л а қ, ҳарфи «е» в а с л ва ҳарфи «д» хурӯҷ аст.

Мазид низ калимаи арабист, маънои луғавияш зиёдшуда, афзуншуда, афзунӣ дар чизе мебошад. Дар илми қофия яке аз ҳарфҳои решагии қофияро гӯянд, ки баъди хурӯҷ омада бошад.

Мисол:

*Ин дил, ки ба мӯйи дилбаре бастемаш,
Ҳарчанд гусаст, боз пайвастемаш.*

Дар ин байт (вазнаш – ҳазачи мусаммани аҳраби мақбузи абтар) калимаҳои «бастемаш»-у «пайвастемаш» қофия, ҷузви «-астемаш» решаи қофия мебошад. Дар ин решаи қофия садоноки кӯтоҳи «а» х а з в, ҳамсадои «с» қ а й д, ҳамсадои «т» р а в и и м у т л а қ, ётбарсари «е» в а с л, ҳамсадои «м» х у р ў ч, садоноки кӯтоҳи «а» н а ф о з ва ҳамсадои «ш» мазид аст.

Тақрори м а з и д дар қофия ҳатмӣ буда, иваз намудани он бо ҳарфи дигар ҷои нест.

Нойира (нойир) калимаи арабист, маънои луғавияш шуъла, оташ; раманда, гурезанда мебошад. Асли калимаи нойира аз н и в о р аст ба маънои рамидан ва дур шудан.

Мисол:

*Гар дил зи гами ёр напардохтанистеш,
Бо ӯ ба ҳама вуқӯҳ дарсохтанистеш.*

Дар ин байт (вазнаш – ҳазачи мусаммани аҳраби мақфуфи мақсур, ҳашви дуҷуми мисраъи дуҷум – аҳраб) калимаҳои «напардохтанистеш» ва «дарсохтанистеш» қофия, ҷузви «-охтанистеш» решаи қофия мебошад, ки ҳарфи «о» р и д ф и м у ф - р а д, ҳарфи «х» р и д ф и м у р а к к а б, ҳарфи «т» р а в и и м у т - л а қ, садоноки кӯтоҳи «а» м а ч р о, ҳарфи «н» в а с л, садоноки кӯтоҳи «и» н а ф о з, ҳарфи «с» х у р ў ч, ҳарфи «т» м а з и д ва ҳарфҳои «е»-ю «ш» н о й и р а мебошад.

Агар дар қофия баъди мазид ду ё се ҳарф омада бошанд ҳам, ҳар кадоми он вазифаи нойираро иҷро менамоянд.

Нойира аз чумлаи ҳарфҳои камистеъмоли қофия буда, дар ашъори шоирон гоҳ-гоҳе дучор меояд.

Намунаҳо барои ҳарфҳои қофияи мутлақ:

1. Мисол барои ҳарфи в а с л:

*Муарриф ба дилдорӣ омад бараиш,
Ки дастори қозӣ ниҳад бар сараиш.*

(Саъдӣ)

2. Мисол барои ҳарфи х у р ў ч:

*Дарде, ки дилам дид зи ҳаҷри ту, кӣ дидаст?
В-онҳо, ки зи зулфи ту кашидам, кӣ кашидаст?*

(Бисотии Самарқандӣ)

3. Мисол барои м а з и д:

*Дилам аз нестӣ чи тарсонест,
Танам аз офият ҳаросонест.*

(Масъуди Саъд)

4. Мисол барои н о й и р а:

*Он маҳ, ки ба чаими меҳр дидастемаиш,
Аз чумлаи некувон гузидастемаиш.*

(Аз «Рисолаи қофия»-и Чомӣ)

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Қофия чанд навъ аст?
2. Кадом навъи қофияро қофияи мутлақ меноманд?
3. Калимаҳои қофияи байти зерро ёфта муайян кунед, ки онҳо ба кадом навъи қофия тааллуқ доранд:
*Биноҳои обод гардад хароб
Зи борону аз тобиши офтоб.*
4. Ҳарфи равӣ бо навъҳои қофия чӣ иртибот дорад?
5. Маъниҳои лугавӣ ва истилоҳии васлро гӯед.
6. Хурӯҷ баъди кадом ҳарфи қофия меояд?
7. Оё тақрори ҳарфи хурӯҷ дар решаи қофия ҳатмист?
8. Дар байни ҳарфҳои хурӯҷ ва мазид чӣ гуна иртибот аст?
9. Маъниҳои лугавӣ ва истилоҳии нойираро гӯед.
10. Агар баъди ҳарфи мазид дар решаи қофия ду-се ҳарфи дигар омада бошад, онҳоро чӣ меноманд?
11. Дар байти зер кадом ҳарфҳои қофия омадаанд?
*Савдои ту аз сина фурӯ рафтаниҳаст
В-он гаҳ сухани ту низ ногуфтаниҳаст.*
12. Ҳарфҳои, ки дар сохтани қофияи мутлақ иштирок мекунанд, кадомҳоянд?
13. Байте гӯед, ки дар он ҳарфи васл омада бошад.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Зодгоҳи Ҳозиқ кучост?

A. Бухоро	C. Тошканд
B. Самарқанд	D. Хатлон
E. Кархи Ҳирот	

2. Вонасин лаҳзаҳои рӯзгори Ҳозиқ дар кучо сипарӣ шудааст?

A. Ҳирот	C. Ҳисор
B. Балх	D. Бухоро
E. Шаҳрисабз	

3. Охириин шоире, ки достони «Юсуф ва Зулайхо»-ро навишта аст, кист?

A. Сайидо	C. Ҷомӣ
B. Соиб	D. Бедил
E. Ҳозиқ	

4. Достони «Юсуф ва Зулайхо» -и Ҳозиқ кай ба итмом расида аст?

A. соли 1800	C. соли 1814
B. соли 1804	D. соли 1820
E. соли 1820	

5. Достони «Юсуф ва Зулайхо» -и Ҳозиқ дар кадом баҳр инишо шудааст?

A. дар баҳри музореъ	C. дар баҳри хафиф
B. дар баҳри мунсарех	D. дар баҳри ҷадид
E. дар баҳри ҳазач;	

6. Достони «Юсуфу Зулайхо» -и Ҳозиқ дорои чанд боб аст?

A. 40 боб	C. 50 боб
B. 45 боб	D. 55 боб
E. 60 боб	

7. Достони «Юсуфу Зулайхо» -и Ҳозиқ дорои чӣ миқдор абёт аст?

A. дорои 4476 байт	C. дорои 4486 байт
B. дорои 4478 байт	D. дорои 4490 байт
E. дорои 4496 байт	

8. Достони «Юсуфу Зулайхо» -и Ҳозик аз боби чандум оғоз мешавад?

A. боби 4	C. боби 8
B. боби 6	D. боби 10
E. боби 12	

9. Падали Зулайхо чӣ ном дошт?

A. Искандар	C. Накумохис
B. Файлақус	D. Афлотун
E. Таймус	

10. Вазири Миср дар достони «Юсуфу Зулайхо» чӣ ном дорад?

A. Яхудо	C. Рӯён
B. Шамъун	D. Биширӣ
E. Азиз	

11. Шоҳи Миср дар достони «Юсуфу Зулайхо» чӣ ном дорад?

A. Яъқуб	C. Яхудо
B. Азиз	D. Шамъун
E. Рӯён	

12. Баъд аз хонадоршавии Юсуфу Зулайхо онҳо бо ҳам чанд сол зиндагӣ мекунанд?

A. 70 сол	C. 50 сол
B. 60 сол	D. 40 сол
E. 30 сол	

ГУЛХАНӢ

*Зиндагониҳо ба рағми даҳр
то кай, Гулханӣ,
Чанд гӯй ёр бераҳму
фалак ноошино?!*

Адиби зуллисонайн, шоир ва нависанда Муҳаммадшарифи Гулханӣ дар таърихи адабиёти тоҷик ҳам дар шаклҳои гуногуни назм ва ҳам дар наср мавқеи намоён дорад. Номи адиб Муҳаммадшариф ва таҳаллуси адабии ӯ «Гулханӣ» буда, дар ин бора Фазли Намангонӣ дар «Мачмӯаи шоирон» мегӯяд:

*Хушо, Гулханӣ шоири нурфан аст,
Чӣ гулхан, ки зеботар аз гулиан аст.
Зи девонахӯию отаишфани
Таҳаллус ниҳода ба худ «Гулханӣ».
Ғазалҳо навишта латифу равон
Ба дастури алфози кӯҳистон,
Ки буданд аҷдоди ӯ дар диёр
Писандидаи мардуми кӯҳсор.*

Гулханӣ зодаи деҳаи Булқоси Қаротегин буда, тақрибан солҳои 70-уми асри XVIII ба дунё омадааст. Ӯ солҳои 90-уми асри XVIII ба шаҳри Намангон меравад. Аз сабаби тангии маишӣ шоир таҳсилро батамом фаро гирифта наметавонад. Баъдҳо бо фармони амир ба касби сипоҳгарӣ ҷалб карда мешавад. Сипоҳгарӣ барои Гулханӣ ҳамчун мактаби ҳаётӣ бисёр масъалаҳои гуногуни рӯзгору зиндагиро ёд медиҳад ва шоир аз ин мактаби ҳаётӣ баҳраҳо бардоштааст. Пас аз чанде Гулханӣ ба дарбори Умархон роҳ меёбад ва ба доираи адабии Хӯқанд

мепаївандад. ӯ тадричан ба амир Умар таваҷҷуҳ пайдо намуда, ин ҳокимро одил ва саховатпеша ном мебарад ва мадҳ мекунад. Вале бо мурури вақт мебинад, ки пиндораш хатост, зеро ба меҳнати шоир ба назари хайрхоҳона нигоҳ намекунад:

*Ҳунар ҳарчанд ин ҷо метаровад аз ҳар ангуштам,
Зи бахти норасо коре надорад бо зар ангуштам.*

Муҳаммадшариф ба шеър таваҷҷуҳи зиёд дошта, хеле зуд ба эҷоди он майл кардааст. ӯ дар ибтидо «Гулханӣ» таҳаллус интиҳоб карда будааст. Сарчашмаҳо инчунин таъкид менамоянд, ки ӯ баъдҳо ба худ таҳаллуси «Чуръат»-ро муносиб медонад ва бо ин таҳаллус эҷод мекунад.

Фазлии Намангонӣ («Маҷмӯаи шоирон») оид ба таҳаллуси аввалини Муҳаммадшариф ва шахсияти ӯ баҳс ба миён оварда мегӯяд:

*Зи мулки қўҳистон бувад Гулханӣ,
Қунад паҳлавонӣ зи неруманӣ.
Ба даргоҳи султони гетипаноҳ
Ҳавоҳоҳ ҳам шоиру ҳам сипоҳ.*

Умуман, зиндагии шоир чандон мувофиқи мақсад набуда, дар ашъори маҳфузмондааш низ доир ба ин ҷиҳат ишораҳои фаровони худӣ адиб ва сарчашманигорон ба мушоҳида мерасад. Масалан, баъзе ишораҳои Фазлӣ низ бисёр лаҳзаҳои зиндагии иҷтимоии Гулханиро равшан месозад:

*Сипоҳигарӣ кард, роҳат надид,
Ки осоиш аз ранҷу меҳнат надид.
Мурувват накардӣ ба ҳолаи амир,
Басе бенавой кашид он фақир,
Ки аз тангдастӣ ба ҷон омадӣ,
Зи бемоягӣ дар фиғон омадӣ.*

Поёни умри Муҳаммадшарифи Гулханӣ дар Хўқанд гузашта, ба даврони ҳукмронии Муҳаммадалихон (1822-1842) рост омадааст. Ин амири бетадбир ба қатли Гулханӣ фармон додааст. Вафоти шоир ба хамин тарик, солҳои 1826-1827 иттифок афгодааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ГУЛХАНӢ

Чунон ки қаблан таъкид шуд, Гулханӣ ба ду забон-тоҷикӣ ва ўзбекӣ, дар ду навъи адабӣ: назм ва наср аз худ андак бошад ҳам, мероси адабии пурмухтаво ба ёдгор гузоштааст. Ҳоло аз ин адиб чанд ғазалу як қасида ва як қиссаи тамсилӣ бо номи «Зарбулмасал» ба забони ўзбекӣ маълум аст. Дақиқтараш 12 ғазалу як қасида ва аз 12 ғазал, 7-то ба забони тоҷикӣ ва 5 то ба забони ўзбекӣ эҷод гардидааст:

Ҷаъолияти адабии Муҳаммадшарифи Гулханӣ хангоми таҳсил ва сипоҳигарӣ бо эҷоди шеърҳои лирикӣ оғоз гардидааст.

Мавзӯи ғазалиёти Гулханӣ суннатӣ буда, ишқу исёнҳои ботинии инсон, васфи ҳусну ҷамоли маҳбуба, нозу ифтихори ӯ, садоқати ошику бемехрии маъшуқа, дарди ҳичрону сӯзи фироқ ва ғайра мебошад. Яке аз мавзӯҳои дӯстдоштаву марказии ашъори шоир ҳаҷву истехзо, тамасхуру танкид аст. Вале дар ҳар сурат, дар ғазалҳои шоир ишқу масоили дигари иҷтимоӣ бештар мавқеъ дорад.

Чунончи:

*Ай, бути ширинлабу симинтану рангинқабо,
Пой то сар чилваи макру фану нозукадо.
Мазҳари ҷавру ҷафову зулм, ҳам бедоду кин,
Дар сипехри дилрабоӣ моҳи бемехру вафо.
Мубталои холу зулфу оразу чашими ту буд
Ҳиндуву кашмирию румию туркони Ҳито.
З-оташи шамъи руҳат парвона бесабру шиқеб,
Ҳусн – саркаш, ишқ – голиб, ман – забун, дил – бенаво.
Гар набошад ёди миҷгонат ба дасти ӯ асо,
Аз тапиданҳои дил дар гӯш меояд садо.
Зиндагониҳо ба рағми даҳр то кай, Гулханӣ,
Чанд гӯӣ ёр бераҳму фалак ноошно?!*

Ғазали мазкур аз рӯйи мавзӯ ва мазмуну мухтаво ишқӣ, иҷтимоӣ, шиквой буда, бемехриву бераҳмии маҳбуба, маккориву ҷафопешагии ӯ ба тасвир омадааст.

Аз нигоҳи ҳунари эҷод низ ғазали боло хуб аст. Шоир аз санъатҳои таносуби сухан, тавсиф, ташбеҳ, муболиға, тазод, истиора, киноя, маҷоз, ҷамъу тақсим, нидо ва ғайра нисбатан хуб кор гирифтааст.

Аз нигоҳи хусусиятҳои шаклӣ низ ғазал нисбатан ҷолиб эҷод гардидааст. Шоир дар ин ғазал радифро ба кор набурда, дар он

калимаҳои рангинқабо, нозукадо, вафо, Хито, бенаво, асо, садо, ноошно ҳамкофия шудаанд. Аз нигоҳи навъҳои кофия, калимаҳои кофияшуда бо рави «о» тамом шудаанд ва аз ин рӯ, шакли кофия муқайяд аст.

Ғазал дар баҳри рамали мусаммани маҳзүф ё мақсур иншо гардидааст, ки афобили он чунин мебошад:

- v - - / - v - - / - v - - / - v - (ё худ: - v ~)

яъне: фобилотун, фобилотун, фобилотун, фобилун ё ин ки фобилон.

Муҳаммадшарифи Гулханӣ умуман дар ҳунари ғазалсароӣ чандон бад нест, зеро эҷодиёти ин шоир низ дар заминаи суннати ниёӣ зухур кардааст.

Аз ғазалҳои маҳфузмондаи тоҷикии ӯ маълум мешавад, ки шоир ғазалҳои ишқии худро бо оҳангҳои бисёр қавии иҷтимоӣ дар омехтагӣ эҷод намудааст:

*Гудозу сӯзу дарду доғ з-инсон бар ман аст имшаб,
Чу шамъ оғозу анҷоми ман аз худ рафтаи аст имшаб.
Зи ман уммеди нақди дину дил дигар бувад подир,
Чароги корвонам гӯйӣ чаши раҳзан аст имшаб.
Баёзи гардани соқӣ таҷаллигоҳи маҳфил шуд,
Калими Тӯри моро гӯйӣ водӣ Айман аст имшаб.
Зи поям барфикандӣ, по ба поят ман сар афкандам,
Барафкан парда аз рухсор, афкан-афкан аст имшаб.
Кулаҳ бишкаст, соқӣ, муҳтасиб паймонаи майро,
Ту бишкан фарқи он бадхӯй, бишкан-бишкан аст имшаб.
Ба имшаб-имшабам додӣ навиди васл, дере шуд,
Ҳанӯзам гӯш дар роҳи ту чаши раҳзан аст имшаб.*

Ғазали боло аз нигоҳи мазмуну муҳтаво ишқӣ-иҷтимоист. Он аз оҳангҳои тасаввуфӣ низ ҳолӣ нест, зеро мисли шамъ сӯхтану аз худ гузаштан ва фуруравӣ ба хотири таҷаллии маҳфил ифодаҳои сӯфиёна мебошад. Чанбаи ҳунарии ғазал низ чандон бад нест. Шоир аз санъатҳои бадеии таносуби сухан, ташбеҳ, маҷоз, киноя, истиора, муболиға, тазод, тавсиф, талмех ва ғайра хуб кор гирифтааст.

Аз нигоҳи хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали зикршуда ҷолиб аст.

Ғазал мураддаф буда, калимаҳои «аст имшаб» радиф аст, зеро аз оғоз то анҷом такрор мешавад. Радифи мазкур мураккаб мебошад, зеро аз ду калима иборат аст. Калимаҳои радифшуда бори ғоявии шеърро ба худ гирифтаанд.

Дар ғазали зикршуда калимаҳои ман, рафтан, раҳзан, Айман, афкан, бишкан, равзан ҳамқофия шудаанд. Аз сабаби он ки қофияшавандаҳо бо ҳарфи равӣ «н» ба охир мерасанд, ин навъи қофияро қофияи муқайяд мегӯянд.

Аз нигоҳи вазн, ғазали зикршуда дар баҳри ҳазачи мусаммани солим эҷод гардидааст, ки афобили он чунин аст:

v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

яъне, мафобӣлун, мафобӣлун, мафобӣлун, мафобӣлун.

Дар ашъори Муҳаммадшарифи Гулҳанӣ ҳаҷву истехзо, мазаммату танқид низ мақоми махсус дорад. Ин ҷанба ҳам дар назм ва ҳам дар наср ба хубӣ мушоҳида мешавад. Масалан, шоир бо радифи «бидеҳ» ғазале дорад, ки қофияву радиф дар он на танҳо вазифаи хушоҳангию хотирмонӣ, равонию дилнишинӣ, ҷолибию ҷаззобӣ дорад, балки беш аз он, бори ғоявию маънавӣ мекашад.

Чунончи:

Ҳазратам, аз гушнагӣ мурдам, ба ман нунам бидеҳ,

Кофирам, гӯям агар инам бидеҳ, унам бидеҳ.

Гандуму мошу биринҷам деҳ, ки даркорӣ ҳамӯст.

Ман намегӯям, ақиқу лаълу марҷунам бидеҳ,

Бар танам як лог дору ишқамам пур кун зи нун,

Бо ту, биллаҳ, ман намегӯям, ки имунам бидеҳ.

Аз тухидастӣ агар навқар мурад, ҳайф аст, ҳайф,

Ай табиби ҳозиқи навқар, ту дармунам бидеҳ.

Ҷума деҳу нун, зи ранҷу фоқа мегардон халос,

Кай туро гуфтам, ки бар ман ганҷи Қорунам бидеҳ?!

Аз тағуёни дарат кас нест чун ман беасос,

Ҳавлию боғу сарову қасру айвунам бидеҳ.

Гулханиро ай қатори баччамардон кам мадон,

Футаву шофам бидеҳ, аспам бидеҳ, тунам бидеҳ.

Хусусан, бори ғоявию мавзӯӣ ва маънавию мундариҷавӣ бар дӯш доштани радиф дар ғазали боло аз он ҳам маълум мегардад, ки дар мисраи интиҳои ғазал калимаи радифшуда бидеҳ се дафъа таъкид карда мешавад. Яъне, мақсади шоир аз зикри ашъи зарурӣ ҳамин аст, ки ба он эҳтиёҷ дорад. Аз ин рӯ, ин калима эҳтиёҷи қаҳрамони лирикиро қонеъ мегардонад.

Аз нигоҳи хунарӣ, албатта, ин ҷолиб аст. Аз тарафи дигар, ҷанбаҳои дигари хунарии шеър, масалан, коргирӣ аз санъатҳои бадеӣ ҳам хеле писандида мебошад. Шоир аз санъатҳои бадеии

таносуби сухан, нидо, тазод, муболиға, маҷозу киноя, тавсиф, ташбеҳу истиора ва ғайра хуб истифода кардааст.

Хусусиятҳои шаклии ғазал низ хеле ҷолиб аст. Шеър мураддаф буда, ҷунон ки ишора кардем, калимаи бидеҳ радиф қарор дода шудааст. Ин калима эҳтиёҷоти номбаркардаи адибро фаро мегирад. Аз ин рӯ, бори ҳадафӣ низ бар уҳда дорад.

Қофияҳои ғазали мазкур: нунам, унам, марҷунам, имунам, дармунам, Қорунам, айвунам ва ғайра мебошад.

Аз нигоҳи сохтор қофияҳои интиҳобшуда мутлақ буда, пас аз равӣ - «н» унсурҳои дигар низ ҳаст:

Вазни ғазал низ ҷолиб аст. Он дар баҳри рамали мусаммани маҳзӯф ё мақсур эҷод шудааст. Аз нигоҳи афобил он ҷунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v - (ё - v ~)

яъне: фобилотун, фобилотун, фобилотун, фобилун ё ин ки фоилон мебошад.

Умуман, лирикаи Гулханӣ аз нигоҳи мазмуну муҳтаво ва мавзӯи ишқӣ, иҷтимоӣ ва ҳаҷвӣ буда, дар он унсурҳои шеваи гуфтугӯии мардумони кӯхистони тоҷик хеле мавқеъ дорад.

«ЗАРБУЛМАСАЛ»:

МАВЗӢЪ ВА МАЗМУНУ МУҲТАВОИ ОН

Ҳаҷву истехзо ва танқид яке аз мавзӯҳои ҷовидонаи адабиёти бадеист. Ин суннати адабӣ дар адабиёти охири асри XVIII ва оғози асри XIX хеле маъмул буд. Маҳз ҷунин талаботи ҳаёт дар он рӯзгор чун «Зарбулмасал»-и Гулханӣ асарҳои ҷавобгӯии даврро ба миён овардааст.

«Зарбулмасал»-и Гулханӣ асари мансури тамсилӣ буда, ҳадафи нависанда аз эҷоди он бевосита танқиди салтанати амир Умархон набудааст. Ин асар ба забони ўзбекӣ таълиф шудааст. Муаллиф асосан аз ҳикоеҳои «Калилаву Димна» хеле хуб истифода карда бошад ҳам, бунёди хатти сужаи асар бар як ҳикояи «Маҳзан-ул-асрор» гузошта шудааст. Дар ҳикояи Низомӣ сачараи ду бумро мушоҳида намудани Анӯшервон тасвир карда мешавад. Яъне дар вайронае ду бум ба ҳам сачара мекарданд, зеро буме ба назди буми дигаре бо мақсади хостгорӣ омадааст. Меҳоҳад барои писари худ духтари буми дигарро хостгорӣ кунад. Ба ҳамин тариқ, дар ҳамин ҳолат аз назди ҳамон макони вайрона Анӯшервон бо вазири донишманди худ Бузургмеҳри Бахтакон

мегузашт. Анӯшервон сачарай бумхоро мушоҳида намуда аз вазираш мепурсад, ки гӯш кун, то он ду паранда дар бораи чӣ суҳбат доранд? Бузургмеҳр лаҳзае ба сачарай бумҳо гӯш дода, аз мақсади онҳо боҳабар гардида, ба Анӯшервони Одил мегӯяд, ки онҳо фарзандони худро хонадор кардан мехоҳанд. Бум барои ширбаҳои духтараш панҷоҳ ҳазор деҳи вайрона талаб дорад. Буми дигар ба шумо ишора намуда гуфт, ки: - Агар ҳамин шахс шоҳ бошад, сад ҳазор деҳаи хароб хоҳам дод.

– Анӯшервон ин ҷавоби Бузургмеҳрро шунида, хеле мутаассир мешавад, ки ҳоло ҳам дар сиёсати пешгирифтаи мамлакатдории ман нуқсонҳо зиёд будаанд. Бояд аз пайи ислоҳи нуқсонҳо шуд...

Гулханӣ дар ҳамин замина суҳбати дукабӯтари кудошавандаро зикр намуда, ба ин восита амир Умархонро одилу адолат- парвар нишон медиҳад.

Образҳои амалкунандаи асари Гулханӣ намоёндагони табақаҳои гуногуни ҷамъият буда, нависанда нуқсонҳои онҳоро хеле содаву одӣ фош месозад. Қаҳрамонҳои асар ҷонварҳои гуногун ва бештар парандаҳо мебошанд. Образҳои тамсилии асар: Бойӯғлӣ, Япалокқуш, Қӯркуш, Маликшоҳин, Ҳудхуд, Шӯрнӯл ва ғайра буда, ҳар кадом хислату хӯй, рафтору кирдор, муносибату гуфтори ба худ хос доранд.

Дар маркази асар амалиёти кудошавӣ Япалокқуш ва писари ӯ Қуланкирсултон ва инчунин Бойӯғлӣ ва духтари зебои вай Гулнашбону меистанд.

Муаллиф писару падарро, ки аҳли меҳнатанд, ҷонибдорӣ мекунад. Маликшоҳин аз хидматҳои Қуланкир хуб розӣ аст. Вале Бойӯғлӣ марди мағрур, худписанд, ҳавобаланд ва инчунин мумсик аст. Аз ин ҷост, ки ӯ Япалокқушу писари ӯро писанд намекунад. Ҳатто Япалок қучову ман қучо? - мегӯяд.

Агар сухан дар бораи шахсиятҳои сиёсии давр, рӯҳониён, амалдорони муосираш равад, адиб ба образҳои тамсилии парандаҳо, ҷонварҳои дигарро ба қор мегирад. Агар сухан дар бораи табақаҳои дигари иҷтимоӣ: савдогарон, муфтиҳо, баққолон, судхӯрҳо равад, Гулханӣ номи ҳақиқии онҳоро ба қор мебарад. Ҷунончи Саидазимҷони Сӯфӣ, Муҳаммадқосим – даллоли рангфурӯш, Муҳаммадаминхӯҷаи муфти ва дигарон, ки ҳар кадом бо ному касбу пешаашон зикр шудаанд. Усули қорбурди ҳикояҳо ва ҳикоясозӣ дар асари Гулханӣ ба «Калилаву

Димна» монанд аст. Масалан, «Қўрқуши хостгор дар хузури Бойўғли ҳикояти Муҳаммадқосими даллоли рангфурӯшро нақл мекунад:

– Қўрқуш гуфт: Омадӣ, суханони ту ба Муҳаммадқосими даллоли рангфурӯш монанд аст, ки як рӯз барои деворзанӣ мардикор андохтааст. Дар вақти намози аср, хангоми таҳорат ба мардикор нигоҳ карда истода, тоқияшро ба оби равон афтондааст. Ў тоқияшро аз об гирифта натавониста товонашро аз мардикор гирифтани шудааст. Баъд аз кор мардикор музд талаб кардааст. Муҳаммадқосим мегӯяд: Тоқии ман се танга буд, тоқии ту базӯр як танга аст. Бо як тангаи музди корат ду танга мешавад. Ҳаққи як тангаи ман дар гардани туст, зеро ман ба ту нигоҳ кардам ва тоқиям ба об афтод. Акнун товони онро ту медихӣ. Боз як рӯзи дигар кор карда дех. Дар ин ҳикоя образи даллол манфӣ аст, ки ба образи мусбат

– мардикор муқобилгузорӣ шудааст. Дар асар порчаҳои шеърӣ ва ҳикояҳои хурд-хурди манзум низ зиёданд. Аз ҷумла ҳикоеҳои «Сангпушт ва Качдум» (мансур), «Маймуни начқор» (манзум) мебошанд. Умуман, Гулханӣ аз ҳикоеҳои классикони дигари таърихи адабиёт истифода кардааст:

Муҳим он аст, ки асари Гулханӣ барои содабаёнӣ ва мактаби вуқӯғӯйии баъдии (даврони шӯравӣ) адабиёти тоҷик заминаи хуб фароҳам овард.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба овони ҷавони Гулханӣ чӣ медонед?
2. Сабаби ба дарборҳо роҳ ёфтани Гулханиро шарҳ диҳед.
3. Поёни умри Гулханӣ чӣ гуна сипарӣ шудааст?
4. Аз осори адабии Гулханӣ чиҳақ боқӣ мондаанд?
5. Қадом таҳаллуҷҳои адабии шоирро медонед?
6. Мавзӯ ва мазмуни газалҳои Гулханиро баён намоед.
7. Ҷазали «Ай бути ширинлабу симинтану рангинҷабо» - ро азёд кунед.
8. Мазмуни газали «Ҳазратам, аз гушнагӣ мурдам, ба ман нунам бидеҳ»-ро нақл кунед.
9. Мазмуну муҳтаво ва хусусиятҳои ҷудогонаи «Зарбулмасал»-ро баён намоед.
10. Образҳои тамсилии асар ва маънии иҷтимоии онҳоро шарҳ диҳед.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Поёни умри Гулханӣ дар кучо сипарӣ шудааст?

A. Бухоро	C. Тошканд
B. Самарқанд	D. Хоразм
E. Хўқанд	

2. «Зарбулмасал» асари кист?

A. Сайидо	C. Мирзо Содик
B. Соиб	D. Ҳозик
E. Гулханӣ	

ҚООНӢ

*Сухан газофа чӣ ронӣ зи
хусравони куҳан,
Яке зи шавкати шоҳи қаҳон
сарой сухан.*

Адиби тавоно Мирзо Ҳабибуллоҳ, мутахаллис ба Қоонӣ 20-уми октябри соли 1808 дар шаҳри Шероз ба дунё омадааст. Падари ӯ Мирзо Муҳаммадалӣ худ шоир буда, бо тахаллуси Гулшан шеър мегуфтааст. Гулшан аслан аз Кирмоншоҳон буда, баъдтар ба Шероз меояд. Дар овони мактабхонии Қоонӣ падараш аз олам гузаштааст. Қоонӣ баъдтар барои таҳсил ба Исфаҳон рафта, сипас бо шоҳзода Мирзо Шучоуссалтана – писари Фатҳалишоҳ дӯстӣ пайдо намуда, ба ин восита бо ёрии моддии шоҳзода барои таҳсил ба Машҳад меравад. Қоонӣ худ мегӯяд, ки дар Машҳад зиндагияш нисбатан хушҳолона будааст. Чунончи, «... бахтам кавӣ, кисаам фарбеҳ, хостаам зиёд», – ба ёд меорад шоир.

Ин ёрии моддӣ имкон медиҳад, ки ӯ ба омӯзиши илмҳо боз ҳам чиддитар машғул шавад. Ин аст, ки Қоонӣ ба омӯзиши илмҳои гуногун хеле чиддӣ машғул шуда, сарфу нахв, мантик, бадеъ, маонӣ, баён, ҳандаса, ҳисоб, нучум, калом, фикҳ ва ғайраро ҳамачониба меомӯзад. Ӯ аз илми мусиқӣ низ комилан бохабар будааст. Аз рӯи шаҳодати сарчашмаҳо ва баъзе ишораҳои тарҷумаиҳолӣ худи Қоонӣ, ӯ дар синни 16-17 солагӣ илми арӯзро аз худ мекунад. Сарчашмаҳо ба забондонии Қоонӣ низ ишора намуда, таъкид кардаанд, ки шоир забонҳои арабӣ ва туркиро хеле хуб медонистааст. Ӯ дар ҳамин поя забонҳои франсавӣ ва англисиро низ омӯхта будааст. Ҳатто Қоонӣ ба писари 7 солаи худ Сомонӣ забони франсавиро то ба ҳадде бо тамоми нозукиҳояш омӯзондааст, ки Сомонӣ дар он синну сол ба забони мазкур озодона суҳбат мекардааст.

Шеърҳои шоир хеле зуд оғоз гардида, ӯ дар ибтидо бо тахаллуси «Ҳабиб» эҷод мекардааст.

Баъдтар шоир ба хидмати Ҳасаналӣ Мирзо, ки ҳокими Машҳад буд, дохил шуда, се сол хидмат мекунад. Фарзанди Ҳасаналӣ

Мирзо Уктой Қоон ном дошт ва шоир тахаллуси худро аз “Ҳабиб” ба “Қоонӣ” иваз менамояд. Баъдтар шоҳзодаро ҳокими Кирмону Язд таъйин мекунанд ва Қоонӣ низ ба ин макон меояд.

Қоонӣ пас аз он ки бо Фатҳалишоҳ шинос мешавад, муддате хидмати ўро ихтиёр менамояд. Фатҳалишоҳ ба шоир унвони эҷодии “Мучтаҳидушшуаро” дода, ба ў таваччуҳи бештар зоҳир менамояд.

Соли 1835 дар Техрон Муҳаммадшоҳ ба тахт менишинад. Қоонӣ худи ҳамон сол ба Техрон омада, ба хидмати ў дохил мешавад. Муҳаммадшоҳ ба ў лақаби «Ҳассон-ул-аҷам»-ро медиҳад, ки баҳри сазовор гардидан ба ин унвон садри аъзам Ҳоч Мирзо Оқосӣ мусоидат намудааст:

*Худовандо, шунидам мар маро Ҳассон лақаб додӣ,
Бале, Ҳассон бувад ҳар к-ӯ, ту бигзинӣ зи эҳсонаиш.
Кадомин фахр аз ин бартар, ки зӯяд осафе чун ту,
Муҳаммадшаҳ Муҳаммад ҳасту Қоонист Ҳассонаиш.*

Қоонӣ ду дафъа хонадор шуда бошад ҳам, дар зиндагии оилавӣ бахташ омад накард. Пас аз ранчу азобҳои хеле тӯлонӣ, ки ҳам аз ҳар ду ҳамсараш ва ҳам аз ҳешовандони онҳо дида буд, вай саҳт бемор мешавад.

Мирзо Ҳабибуллоҳи Қоонӣ сеюми майи соли 1854 вафот кардааст. Оид ба санаи вафоти ин адиби хушзавқ шоире чунин моддаи таърих гуфтааст:

*Таърихаширо яке бурун омаду гуфт:
Сад ҳайф, ки рафт аз миён Қоонӣ.*

Қоонӣ серфарзанд буда, яке аз писарони шоир Муҳаммадҳасан адиби хеле рангинхаёл будааст. Вай аз овони хурдсолӣ ба шеърғӯӣ машғул шуда, бо тахаллуси Сомонӣ эҷод мекардааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ҚООНӢ

Қоонӣ ба шеърғӯӣ дар овони 11-12- солағӣ шурӯъ намуда, аз худ осори адабии арзишманде боқӣ гузоштааст. Мероси адабии маҳфузмондаи Қоониро беш аз сад ҳазор байт донистаанд. Он осор асосан аз қасида, ғазал, қитаоту рубоӣёт иборат мебошад. Дақиқан таркиби девони Қоонӣ чунин аст: қасида 330-то, ғазал 78-то, рубоӣ 29-то, мусаммат 6-то, таркиббанд 13-то, тарҷеъбанд 1-то, қитъа 155-то, маснавӣ 2-то.

ҲУНАРИ ҚООНӢ ДАР ҚАСИДАСАРОӢ

Сабаби ба қасида бештар рӯ овардани шоир он аст, ки шоҳони қочор адабиётро асосан дар дарбор мутамарказ намуда будаанд. Аз ин рӯ, шоир ба мақсади беҳбуди рӯзгори хеш асосан ба эҷоди қасида камар бастааст. Ҳукумати қочорӣ усули кишвардорӣ ва муносибат ба адабиёту адибонро мисли Ғазнавиёни давраи аввал ба роҳ монда буд. Аз ин ҷост, ки Қоонӣ дар қасида ба Унсурӣ, дар тарҷеъбанд ба Фаррухӣ ва дар мусаммат ба Манучехрӣ пайравӣ намудааст.

Қоонӣ асосан қасидаҳои мадҳӣ сурудааст. Ӯ дар тағаззули як қасидаи мадҳии худ ба маҳбуба аз омадани фасли баҳор, аз эҳёи табиат ва зебоиҳои он, нақҳати гулу лола, вазидани насими гуворо, атрогин гардидани ҳаво ва резиши борони найсон ва ғайра хабар медиҳад.

Чунончи:

*Ай турки ман, ай баҳори ҷонафзо,
Бурқаб бикаш аз рухи бихиштосо,
К-аз боги Биҳишт навбаҳор инак
Ҳамвор фуру чамид зӣ дунё.
Иди аҷамӣ ба фарри Фарвардин
Дар сабза гирифт соҳати габро.
Баст абри сафед килла бар гардун,
Зад лолаи сурх хайма бар саҳро.
Домони чаман аз он пур аз лӯълӯ,
Сомони замин аз ин пур аз дебо.
Андар даман аз шақиқу озаргон
В-андар чаман аз бунафшаву мино
Оварда бурун баҳори луъбатгар
Аз парда ҳазор луъбати зебо.
Навшоду ҳисор гаит, пиндорӣ,
Бог аз гулу сарву сунбули бӯё.
Ҳар субҳ орад сабо ба пинҳонӣ
Бас нағз сувар зи ҳар қарон пайдо.
Бозори Хутан шудааст, пиндорӣ,
Дашту даман аз шавоҳиди раъно.*

Тағаззули мазкур, албатта, комилан ба тағаззулоти Фаррухӣ нарасида бошад ҳам, дар тасвири ҷузъиёти фасли баҳор хеле хунармандона мебошад. Хусусан, дар мазмунсозӣ таъби баланд доштани шоир ҳис шавад ҳам, дар қор гирифтган аз унсурҳои шаклӣ: вазн, қофия, радиф, матлаъсозӣ ва ғайра чандон

хунармандона нест. Алокамандона ба тасвири баҳор, мавзӯҳои дигари қасидаҳои Қоонӣ васфи маю бодагусорӣ, мусикию суруд, таваҷҷуҳ ба маҳбуба ва умуман шодию нишот яке аз мавзӯҳои марказии қасидаҳои ӯ ва хусусан тағаззулоти Қоонӣ аст. Ҳатто тағаззули як қасидаи шоир, ки ба васфи баҳор ва ҷузъиёти он бахшида шудааст, 38 байтро дар бар мегирад.

Дар қасидаҳои Қоонӣ мавзӯҳои шикоятӣ эътирозӣ, танқидию ҳаҷвӣ мисли шиква аз беадолатиҳои рӯзгор, бадқории ҳасудон, бадгӯиҳои ҳанногону нотавонбинон, танқиди муфтхӯрону айёшон, ҳокимону соҳибмансабон, амалдорон, ҳамкасбони ҳасадхӯр, қалтабонҳову авомфиребон ва ғайра хеле хуб мушоҳида мешавад.

Қасидаҳои Қоонӣ гуногунмавзӯ буда, дар онҳо панду андарз, ситоиши шахсиятҳои динию мазҳабӣ, васфи инсонӣ комил, тасвири шахрҳову қасрҳо, тарғиби адлу одилӣ ва адолатхоҳӣ, танқиди риёкорону мутаассибон, манзаранигорию хушгузаронии умр ва ғайра ба назар мерасад. Масалан, баъзе қасидаҳои арзиши таърихӣ доранд, ки дар онҳо ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ, шахсиятҳои сиёсӣ ва фаъолияти онҳо, лашкаркашиҳо, фатҳу ғалабаҳо, кишваркушоиҳо ва ғайра баён шудаанд. Яке аз ҳамин гуна қасидаҳои шоир 268 байтро дар бар гирифта, калонтарин қасида дар таърихи адабиёти тоҷику форс ба шумор меравад. Ё худ қасидаи «Дар манқабати Алӣ», ки аз 337 байт иборат аст, аз қасидаи қаблан зикршуда ҳаҷман калон буда, дostonро ба ёд меорад.

Ӯ дар пайравии Фарруҳӣ қасидае дорад, ки дар он воқеаи фатҳи Ғуриёну Ҳирот ба тасвир гирифта шудааст. Қасидаи Фарруҳӣ «Фатҳи Суманот» ном дошта, корномаи Маҳмуди Ғазнавиро дар бар мегирад, ки дар он қиссаҳои шоҳони гузаштаро афсона мешуморад:

*Ғасона гашту куҳан шуд ҳадиси Искандар,
Сухан нав ор, ки навро ҳаловатест дигар.*

Қоонӣ мегӯяд:

*Сухан газофа чӣ ронӣ зи хусравони куҳан?
Яке зи шавкати шоҳи қаҳон сарой сухан.*

Шоир ғалаба дар қалъаи Ғуриёну Ҳиротро ба тасвир гирифта, корномаи шоҳро ба зафару пирӯзӣ ҳангоми кишваркушоиҳо ба қалам додааст:

*Ба соли панҷаҳу анд аз паси ҳазору дивист,
Чу кард оҳуи Ховар ба бурчи Шер ватан,
Ба азми чолиши афгонхудо зи Рай ба Ҳирот
Синаҳ кашиду барангехт азро тавсан.*

Ин чо низ ҳайбати лашкари шоҳӣ ва васоити чангии ӯ ситоиш карда шудааст:

*Ҳазор бухтии сармасту ҳар кадом ба шакл
Чу заврақе, ки аз ӯ чор лангар аст ован.
Ҳазор ародаи гардандатӯпи қалъакушой,
Чунон ки бар китифи бод садде аз оҳан.*

Шоир лаҳзаҳои пирӯзии лашкари шоҳ ва мағлубияти ҳиротиёнро чунин мавриди арзёбӣ қарор медиҳад:

*Яке анишаи маккорпеша бурд хабар,
Ба марзбони Ҳарӣ, к-ай ҳамеша ёри миҳан,
Шаҳ аз Рай омаду бигирифт Гуриёну парер
Ба шодӣ омаду дар чода чой дошт паран.*

Шоир омодагии ҳиротиёнро ба муқобили ин ҳучум чунин баён кардааст:

*Ҳам аз миёна гузин кард шаи ҳазор далер,
Ҳужабрзаҳраву нӯлодпӯшу тегожан.*

Ба ҳамин тариқ, дар боби чӣ тавр таввасути сафорати Англия ёрӣ расонидан барои пешгирии паҳншавии чанги мазкур ва анҷоми ин кишваркушоӣ шоир чунин мефармояд:

*Шунидаам, ки сафире зи ингилисхудой
Ду сол рафт, ки сӯйи Рай омад аз Ландан.
Паём деҳ, ки малик гар гирифт мулки Ҳарӣ,
Инони Раҳи нагирад магар ба мулки Дакан.
На Қандаҳор бимонад ба чой, на Кобул,
На Бомиён, на Лаҳовур, на Ғазна, на Парван.*

Аз ин андешарониҳо бармеояд, ки қасоиди Қоонӣ арзиши таърихӣ низ доранд. Хонанда аз онҳо бисёр лаҳзаҳои ҳассоси ҳаёти мадуми кишвар ва умуман Шарқро меомӯзад, аз худ менамояд.

Ба ҳамин тариқ, Қоонӣ дар шаклҳои дигари шеърӣ: тарҷеот, рубоӣ, ғазал, мусаммат ва ғайра низ панҷаи қавӣ доштааст. Вале маҳз дар қасида ва маҳсусан, қасоиди мадҳӣ шуҳрати оламгир дорад. Қасоиди ӯ мадҳӣ бошад ҳам, арзиши волои таърихиро дорост.

МАВЗЎЪ ВА МАЗМУНИ АСАРИ МАНСУРИ ҚООНӢ – «ПАРЕШОН»

Қоонӣ на танҳо дар навъҳои гуногуни адабии манзум: қасида, таркиббанду тарҷеъбанд, мусаммотот, ғазал, рубоӣ, китъаот ва ғайра, балки ӯ дар наср низ таъби фавқулода баланд доштааст. Агар ӯ дар навъҳои адабии манзум: дар қасида ба Анварӣ ва Хоқонӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ; дар мусаммат ба Манучехрӣ; дар китъа бештар ба Анварӣ ва Саъдӣ; дар рубоӣ ва тарҷеот ба Фаррухӣ дунболравӣ карда бошад, дар наср маҳз ба Саъдӣ пайравӣ намудааст. Ин аст, ки Қоонӣ дар зери таъсири «Гулистон»-и Саъдӣ асари мансури худ

– «Парешон»-ро таълиф менамояд. Дар ин асар Қоонӣ номаҳо ва зиндагиномаи худро низ ба наср таълиф намудааст.

«Парешон»-ро Қоонӣ дар овони 28 солагии хеш, соли 1836 таълиф намудааст. Дар асар зимни фасли «Сабаби таълифи китоб...» аз Муҳаммадшоҳи ҳоким (солҳои салтанаташ 1834-1848) ёд карда мешавад, ки шояд китоб бо хоҳиши ӯ таълиф шуда бошад. Қоонӣ сабаби «Парешон» ном ниҳодани асари худро дар вазъи ногувору ноороми аҳволи шахсии хеш медонад: «чидду ҳазле чанд дар ҳам рехтам ва бархе назму наср бо ҳам омехтам ва он чамъро ба муносибати ҳоли худ «Парешон» ном ниҳодам».

Сохтори асар чунин нааст: Муқаддима, фасли «Сабаби таълифи китоб», қисмати асосӣ ва хотима. Қисмати асосии асар дорои 123 ҳикоят буда, ба масъалаҳои гуногуни ахлоқӣ, тарбиявӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, инсондӯстиву накукорӣ, саховатмандию баландҳимматӣ, сабру таҳаммул, дӯстию рафоқат ва ғайра бахшида шудааст. Аз сабаби он ки «Парешон» зери таъсири «Гулистон»-и Шайх Саъдии Шерозӣ рӯйи қор омадааст, дар он тарбияи инсон ва адолату адолатхоҳӣ аз масъалаҳои марказӣ ва асосӣ ҳисоб мешаванд.

Усули офариниши ҳикоят дар «Парешон»-и Қоонӣ мисли «Гулистон»-и Саъдӣ мебошад. Яъне, ҳар як ҳикоят бо порчаҳои шеърӣ, бештар бо китъаот зеб дода мешавад. Вазифаи пораҳои шеърӣ, ки голибан дар интиҳои ҳикоят оварда мешаванд, тақияту пуррасозии маънии ҳикоят, муассириву қозибанокии он мебошад. Ҳар он маънию мақсаде, ки дар ҳикоя дарҷ гардидааст, таввасути пораҳои шеърӣ асоснок карда мешаванд, ки дигар хонанда комилан аз мутолиаи он қаноатмандӣ ҳосил менамояд ва чуну чаро намекунад. Барои мисол ба ҳикояте аз китоби «Парешон»-и Қоонӣ мурочиат мекунем:

Подшоҳе аз соҳибдиле суол кард, ки аз подшоҳон чӣ монад?

– Гуфт:

Як чиз, валекин ба ду сифат. Пурсид, ки он кадом аст?

Гуфт: – Ном, ки чун адлу эҳсон қунанд, ба некӣ ва илло ба зиштӣ.

*Ҳазор сол, ки Заҳҳок подшоҳӣ кард,
Аз ӯ намонд ба чуз номи зишт дар олам.
Агарчи давлати Кисро бисе намонд, вале
Ба адлу дод шудаи ном дар замона алам.*

Қоонӣ адлу зулмро бо образҳои шахсони таърихӣ Анӯшервон, Ҳотам, Ҳаҷҷоч ибни Юсуф ва ғайра ба таври муқоиса зикр намуда, афзалияти адлро бар зулм, бартарии одилро аз золим нишон медиҳад. Ҳикояти мазкури Қоонӣ бо андаке ихтисор доир ба ин мавзӯе хеле қолиб аст:

Подшоҳе қисаи тамаъ дӯхта ва анбони хирс аз шахвати золимон андӯхта, бадин сабаб қониби мазлумон нагирифтӣ ва насиҳати носеҳон напазируфтӣ...

*Ҳадяи золим ар ситонад шоҳ,
Донишу чаиму зӯи хира шавад.
Доди мазлумро бигир аз ӯ,
Субҳи умраи чу шоми тира шавад.*

Аз ин лаҳзаҳои ҳикояти мазкур маълум мешавад, ки пояи зулм дар ҳама давру замон ва дар ҳама гуна ҳолат бебақою ноустувор будааст. Баръакс, бунёди адл ва арзиши адолат ва нақши одил дар ҳама гуна ҷомеа ва дар ҳама гуна давру замон устувору побарҷо, бобақою пойдор аст.

Азбаски «Парешон» асари ахлоқӣ-тарбиявист, ситоиши хислатҳои ҳамида: инсондӯстӣ, халқпарварӣ, ватанхоҳӣ, некӣ ва некукорӣ, саховатмандӣ, олиҳимматӣ, адолатпарварӣ, илмдӯстӣ, хоксорӣ, фурутанӣ, хайрхоҳӣ, некандешӣ, ботамкинӣ, таҳаммулкорӣ, дурандешӣ, пурсабрӣ ва ғайра дар он бо тамоми ҷузъиёт ба тасвир гирифта шудааст.

Хислатҳои разила аз қабилӣ: бадӣ, бадандешӣ, кибр, ғурур, золимӣ, худхоҳӣ, мардумозорӣ, ғоратгарӣ, қатлу қуштор, сабукфикрӣ, кӯтоҳназарӣ, дунҳимматӣ, такаббур, рибохорӣ, ришваситонӣ, авомфиребӣ, қалтабонӣ, дайюсӣ, ноқасӣ, бодахорӣ, майпарастӣ, муфтхӯрӣ ва ғайра дар ин асар хеле ба таври ҷиддӣ маҳкум карда мешаванд. Масалан, дар ин ҳикоят, ки мастию бодапарастӣ ҳамчун унсури дурқунандаи инсон аз ақл ва аз ҳадди

одамӣ ба тасвир гирифта мешавад, хеле андешаронии чолиб ба назар мерасад. Хонанда мавқеи адибро ба зудӣ ҳис карда метавонад. Ин ҳикоят «Бодапаймои тавбақор» ном дошта, басо ҳазломезу ҳаҷвӣ ба назар мерасад. Дар ин ҳикоят симои нохуши бадмасте тасвир шудааст, ки бодаи дусола обрӯву эътибори сисолаашро барҳам задааст ва дар охир ўро ба марг расонидааст.

Дар асар, албатта, таъсири дин ва тасаввуф хуб ҳис карда мешавад. Бояд гуфт, ки «Гулистон»-и Саъдӣ ба таърихи адабиёт ҳамчун як кашфиёти нодири адабӣ ворид шудааст. Аз ин рӯ, «Гулистон» ба адабиёти давр ва минбаъд таъсири фаровон гузошта, «Нигористон», «Хористон», «Баҳористон», «Парешон» ва дигар асарҳо бевосита дар пайравии «Гулистон» таълиф шудаанд. Яке аз чунин асарҳо, чунон ки қаблан низ ишора намудем, «Парешон»-и Қоонист, ки охириин ҷавобия ба асари Саъдист.

Ин асар ҳам дар шакл (сохтору таркиб) ва ҳам дар мазмуну муҳтаво ба «Гулистон» монанд аст, вале дар арзиши адабӣ - эстетикӣ, таъсирнокии мазмуну моҳият, ҳунари эҷоду санъати баён, ҷозибияти сухану маҳбубияти ифода, баҳрабардорӣ аз мутолиаи он ба асари Саъдӣ баробар шуда наметавонад. Саъдӣ ягона адибест, ки дар назму насри адабӣ – бадеӣ мақому мартабаи яхела дорад, яъне, ў он мавқеъе, ки дар шеър дорад, айнан ҳамон пояро дар наср низ соҳиб аст.

Қоонӣ низ шоири тавоно ва нависандаи забардаст мебошад. Агар мақоми Қоонӣ ва ҳунари ин шоир дар назму шеър ва санъати эҷодии ў дар наср бо эҷодиёти Саъдии Шерозӣ муқоиса карда шавад, ҳеҷ гоҳ Қоонӣ ҳамрадифи Саъдӣ шудан наметавонад, ҳол он ки то замони Қоонӣ назму насри тоҷику форс мароҳили комили камолот паймуда, таҷрибаи фаровони эҷодӣ мавҷуд будааст. Албатта, он ашъореро, ки Қоонӣ аз Мавлавӣ зикр кардааст, дар назар дошта намешавад. Аз ҳама муҳим он аст, ки «Гулистон» аз муқаддима, 8 бобу хотима иборат аст, вале ин низом дар «Парешон» нест ва шояд унвони асар ба муҳтавои он (дар нисбати «Гулистон») низ ишорае бошад.

Сохтори ҳикояҳо низ дар ин ду асар яксон нест. Ҳикояҳои Саъдӣ хеле кӯтоҳ, пурмазмун, сертаъсиртар ва аз нигоҳи ҳунар ҳам басо ҳунарамандонаву чолибанд.

Ин тарзи офариниш дар асари Қоонӣ нисбатан заъиф ва аз нигоҳи ҳунар сусттар аст. Ў бештар ҳикоятҳоро тўлонӣ баён намуда, ҳадафро кашол медиҳад.

Дар асари Саъдӣ санъати дӯстдоштаи ӯ дар баёнаш насри мусаччаъ аст, ки аз сачъ хеле хуб кор мегирад. Ин ҳолат дар асари Қоонӣ каме коствааст. Сачъро Қоонӣ хеле зиёд ба кор мебарад, вале тӯлонию маснӯъ. Хонандаро хаста мекунад, зеро дарки маъно каме душвор мегардад. Саъдӣ дар ҳикояи ишқие менависад:

– Порсоеро дидам ба муҳаббати шахсе гирифта, на токату сабр ва на ёрои гуфтор»...

Коргири аз сачъ дар «Парешон» чунин сурат гирифтааст:

«Дар фасли зимистон, ки ҳаво бурди бард пӯшидан гирифт ва чашмаи чашми саҳоб чӯшидан, нафас дар ҳалқ танг шуд ва мардуми чашм дар чашми мардум санг».

Бо вучуди ин ҳама, Қоонӣ дар таърихи адабиёт бо таълифи ин асар суннати адабиёро эҳё кард ва чун охири чавобиягӯ ба «Гулистон» машҳур шуд. Беш аз ин, Қоонӣ бо эҷоди ин асари худ ба насри реалистӣ ва рушди адабиёти маорифпарварӣ тақвияти махсус бахшид.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба овони чавони Қоонӣ чӣ медонед?
2. Қоонӣ ба чуз забони модарӣ боз кадом забонҳои Шарқу Ғарб-ро медонист?
3. Қоонӣ бо кадом шоҳони қочор иртиботи наздик дошт?
4. Поёни умри шоир чӣ гуна буд?
5. Оид ба мероси адабии Қоонӣ маълумот диҳед.
6. Саҳми Қоонӣ дар қасидасарой чӣ гуна аст?
7. Ӯ дар қасоиди мадҳӣ бештар ба кӣҳо пайравӣ кардааст?
8. Саҳми Қоонӣ дар таҳаввули насри адабӣ чӣ гуна аст?
9. Умумият ва тафовути «Гулистон» ва «Парешон»-ро баён кунед.
10. Симои майпарастон дар ҳикоятҳои «Парешон» чӣ гуна аст?

АДАБИЁТИ НИМАИ ДҶУОМИ АСРИ XIX

ВАЗЪИЯТИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА

Нимаи дуюми асри XIX дар ҳаёти халқҳои Осиеи Миёна давраи нави сиёсӣ мебошад, зеро Русия аз ибтидои асри XVII бо Осиеи Миёна робитаҳои тижоратӣ дошт. Аврупои Ғарбӣ низ ба Шарқ таваҷҷуҳ мекард. Хусусан, Англия мехост нуфузи худро дар Осиеи Миёна бештар намояд.

Дар нимаи дуюми асри XIX як қатор тағйироти сиёсӣ дар

қаламрави Осиёи Миёна ба вуқӯъ пайваст. Ин иртиботи тарафайн боиси зухури баъзе мушкилот ва омилҳои монешавии мамолики дигари ғарбӣ низ мегардид. Авзои сиёсии дохилии Осиёи Миёна низ хеле мураккабу печдарпеч буд. Хони Хӯқанд - Олимхон бо мақсади ба давлати хонии худ тобеъ кардани Ёротеппа понздаҳ бор ба он чо лашкар кашид, амири Бухоро - Насруллоҳхон дар тӯли бист сол барои тасарруфи ноҳияи Шаҳрисабз сию ду дафъа лашкар кашидааст. Дар ин чангҳо қаламрави Мурғоб, ноҳияҳои Ёротеппа, Хучанд, Фарғона ва дигар шаҳру навоҳии Осиёи Миёна хеле харобу заъиф гардида буд.

Ҳангоми лашкаркашии давлатҳои парокандаи саркаш ҳазорон ҳазор одам нобуд мегардид.

Ҳокимони хонигарҳои Бухоро ва Хӯқанд қисми коршоями мардуми вилоятҳои забткардашонро барои амалӣ намудани ниятҳои нақшаҳои худ истифода мебарданд. Масалан, амир Шохмурод аз музофотҳои гуногуни Ургут, Зомин, Ҷиззах, Ёротеппа, Панҷакент ва ғайра шахсони дастандаркорро муҳочир намуда, харобазорҳои Самарқандро обод менамуд. Аз тарафи дигар, қаламрави Осиёи Миёна тавачҷуҳи Англияро ҳам ҷалб карда буд. Аз ин нуқтаи назар, зиёд гардидани нуфузи Русия барои халқҳои Осиёи Миёна беаҳаммият набуд. Аморати Бухоро, хонигарҳои Хева ва Хӯқанд мунтазам байни ҳам дар муносибати душманона буданд. Ин аст, ки Англия барои сушт намудани нуфузи Русия дар Осиёи Миёна чораандешӣ мекард. Ҳолати пешомада Русияро ҳамачониба хушёр менамуд, зеро бо роҳҳои дипломатӣ ва ё иқтисодӣ ҳал намудани қазияи мазкур аз имкон берун мегардид.

Русия роҳи беҳбуди ин пешомадҳоро дар чораҷӯӣҳои ҳарбӣ медид. Соли 1864 миёни Хӯқанду Бухоро ҷанг буд. Русия соли 1865 Тошкандро ишғол кард. Маҳз ба ҳамин хотир, байни солҳои 1865-1868 нуфузи ҳарбии Русия дар ин сарзамин бештар гардида буд. Солҳои 1865-68 Хӯқанд, Ҷиззах, Самарқанд, Фарғона ба Русия тобеъ карда шуданд. Амалан Хева ва Бухоро, ки истиқлоли сиёсӣ доштанд, ба Русия тобеъ карда шуда буданд. Ба ҳамин тарик, солҳои 60-уми асри XIX Осиёи Миёна аз нигоҳи сиёсӣ ва ҷуғрофӣ ба империяи Русия ҳамроҳ карда шуда буд. Дар Тошканд Генерал-губернатори Туркистон ташкил ёфт. Натиҷаи ин рӯйдодҳои сиёсӣ ангезаҳои зеринро пеш овард:

1. Низоъҳои сиёсии дохилии хонигарҳои Осиёи Миёна

- нисбатан аз байн рафт.
2. Русия низ мавқеи худро дар Шарқ аз нигоҳи стратегӣ таҳким бахшид.
 3. Русия нисбат ба Осиёи Миёна аз нигоҳи сиёсӣ, иқтисодӣ, ҳарбӣ пешрафта буд. Аз ин рӯ, дар қисмати шимоли Осиёи Миёна ҳолати гузаштан аз зироат ба саноат андаке бошад ҳам, чараён мегирифт.
 4. Низоми ғаёлияти бозорҳо, бонкҳо, ривочи тижорат, кишоварзӣ, роҳҳо ва ғайра андаке ҳам бошад, дуруст гардид.

ВАЗЪИЯТИ ИЛМУ ФАРҲАНГ

Ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна ба Русия на танҳо дар ҷодаи сиёсату иқтисодиёт тағйирот ворид сохт, инчунин дар соҳаҳои илм, таълим, фарҳанг ва ҷомеашиносӣ низ ҷунбишҳо ба вуҷуд овард.

Русия аз нигоҳи техника, саноат ва ихтироъкорӣ нисбатан пешрафта буд, зеро дар он ҷо капитализм зинаҳои баланди инкишофро аз сар мегузаронд. Дар ҷунин шароит ва бо ҷунин давлати нисбатан пешрафта ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна ба ҳаёти илмӣ, фарҳангӣ ва адабии тарафайн албатта, таъсири мутақобила ба назар мерасад, зеро бе ашён хом рушди саноат низ аз имкон берун мебошад.

Албатта, пас аз ҳамроҳкунӣ дар ҳаёти илмӣ, фарҳангӣ ва адабӣ тағйирот рух додаанд. Вале ин ҳолат ба таҳсилоти мадрасавӣ таъсир нарасонида бошад ҳам, умуман дар системаи маорифи мардумӣ асар кард. Дар баъзе шаҳрҳои калони сернуфус мактабҳои русии маҳаллӣ ташкил карда шуда буд. То андозае забону адабиёти русӣ ва аврупоӣ ба қаламрави Осиёи Миёна (қисмати шимоли минтақа) роҳ меёфт. Зухури чараёни маорифпарварӣ ва таҷдиди назар ба фарҳангу маънавиёт, усули таълим, мактабу маориф, соҳаҳои мухталифи афкори иҷтимоӣ, ҳаёти адабӣ хеле хуб ба мушоҳида мерасид.

Муҳим он аст, ки дар қаламрави Осиёи Миёна матбуоти даврӣ зухур карда ва ҳар гуна рӯзномаҳову маҷаллаҳо нашр мешуданд. Беш аз ин, дастгоҳҳои китобчопкунӣ, нашриётҳои хусусӣ ғаёл мешуданд, ки барои рушди ҳаёти фарҳангӣ-адабии кишвар хеле пурфоида буданд. Бештар дар ин чараён нақши мактабҳои илмӣ-фарҳангии Қазон хеле муҳим аст. Бо ташаббуси

ҳамин марказ мактабҳои нави тарҷумонӣ ба миён меомаданд. Ба ин восита адабиёт ва фарҳанги миллии бостонии халқи тоҷик эҳё мегардид, яъне, аз нав ҷоп мешуд. Аз тарафи дигар, кутуби ҷопҳои Русия, Қафқоз, Эрон ва ғайра дар Осиёи Миёна тарҷума ва нашр мешуданд.

Ба Русия ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна як ҷиҳати дигари нисбатан пуарарзиши бурунмарзӣ низ дошт, ки ин кишвар бо як қатор кишварҳои ғарбӣ равобит пайдо менамуд.

ВАЗЪИЯТИ АДАБИЁТ ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Адабиёти нимаи дуюми асри XIX, ҳамчунон ки аз унвони мавзӯ низ пайдост, давоми мантиқӣ ва бевситаи таърихи куҳанбунёди адабиёти тоҷик аст. Ин адабиёт тӯли чандин ҳазорсола, ки марҳалаҳои камолот мепаймояд, аз бисёр бархӯрдҳо, монетаҳо, мушкилоту нобасомониҳо гузаштааст. Эҷодкорони ин адабиёт дар ҳар давра замон ҳамчун мафкурабардорону мунавварфикрони халқу миллати хеш ҷилва намудаанд. Онҳо гоҳе дучори бисёр шикастурехтҳо ва гоҳе ноили ҷумла пешравиҳо гардидаанд. Дар маҷмӯъ дар ҳама гуна давра замон, новобаста ба фишору таъқибҳо ҳолат ва рӯҳияи халқи худро ифода кардаанд.

Барои рушди ин адабиёт дар асрҳои миёна, махсусан ду омилҳои марказӣ: яке идеологияи ҳукмрони давр – идеологияи исломӣ ва дигаре сохтори сиёсӣ – сохти феодалӣ буд. Албатта, ин ду омил – яке омилҳои идеологӣ ва дигаре иқтисодӣ дар рушду таҳаввули таърихи адабиёт нақши муайян гузоштаанд.

Нуфузи идеологияи исломӣ ғолибан дар соҳаи фарҳангу маориф басо бузург мебошад. Қонунҳои ҳуқуқии инсон ва ҷомеа дар асоси шарияти исломӣ амал менамуд. Русуму ахлоқ ва низомии давлатдорӣ низ дар ҳамин замина созон дода мешуд. Бояд гуфт, ки адабиёт оинаи таърихи ҳамон халқест, ки эҷодкор ба он халқ тааллуқ дорад. Он инъикосгари даврони муайяност, ки рӯзгори адиб дар он мегузарад. Аз ин нуқтаи назар, адабиёт воқеият, ҳақиқатро инъикос менамояд. Бино бар ин, вобаста ба сиёсати давр ва сиёсатмадорон, яъне, амирон, усули мамлакатдорӣ онҳо, дарбор ва мардум, муносибати соҳибмансабон бо халқ, ҳимояи адолати иҷтимоӣ ва ғайра дар ҳама давра замон муносибати адибон гуногун аст. Адибоне ҳам ҳастанд, ки дидаву доништа амири нолоику ноухдабароро ситоиш кардаанд ва зулму

бедодҳои ӯро дар либоси адолатхоҳию мардумнавозӣ ба қалам додаанд. Баръакс, адибони дигар низ буданд, ки ба сиёсат ва ҷомеа назари танқидӣ доштанд. Онҳо дар осори худ нуқсонро норасоихоро гоҳе пардапӯшона ва гоҳе ошкоро баён мекарданд.

Дар ин давра ягона доираи адабии овозадору шукӯҳманд доираи адабии Бухоро буд, ки бисёр қонунмандии рушду таҳаввули адабиётро муайян менамуд. Албатта, доираҳои адабии дурдаст мисли Бадахшон, Ҳисор, Хатлон ҳам буданд, вале ба ҷуз Бухоро инҳо чандон машҳур нестанд. Албатта, Бухоро ҳамчун қадимтарин маркази фарҳангӣ то ба охир нуфузи худро нигоҳ дошта тавонист. Дар нимаи дуоми асри XIX низ Бухоро яке аз машҳуртарин марказҳои адабӣ хидмати таърихӣ худро ба ҷо овард.

Маорифпарварон сараввал ба ҳамкасбони худ – адибони муосирашон таъсир расониданд. Ин буд, ки оҳангҳои ҳақиқатҷӯӣ, адолатхоҳӣ, башардӯстӣ, илмдӯстӣ, танқиди зулму золимӣ, мазаммати истисморгарон, химояи фақирон ва ғайра дар ин аҳд хеле баланд садо додаанд.

Чунончи, Шоҳин дар танқиди тоифаи мардумозор мегӯяд:

*Аз ин қавм уммеди ёрӣ хатост,
Ки аз душман уммедворӣ хатост.
Аз ин фирқа доманкашон даргузар,
Чу биншастӣ, аз хирқа афтӣ бадар.
Маро бину барзан ба ибрат дӯҳул,
Пасояндагонрост пешина пул,
Аз он рӯ, зи гетӣ шикоят задам,
Зи гетӣ шикоят багоят задам,
Ки дастур бошад ба ояндагон,
Ба абнои гетист ояндагон.*

Ба ҳамин тариқ, Шоҳин дар ғазалу маснавиҳояш аҳволи вазнини саҳт, амир ва ситамгарони атрофи ӯро танқид менамояд:

*Зи моли ятимон ситонанд боч,
Ба қуттои тамго бибахшанд тоҷ.
Ба золим бароти аморат диҳанд,
Ки номуси мардум ба горат диҳанд.*

Шоҳин дар «Тухфаи дӯстон» таъкид менамояд, ки давлат бояд бунёди худро бар ақлу адолат, ақлу хиради солим, ба илму маърифат ва росткорию садоқат, халқдӯстӣ гузорад. Агар чунин омилҳо ба назар гирифта нашаванд, он гоҳ чунин давлат умри дароз намебинад:

*Ҳамин аст расми чаҳонхусравон,
Ки доноситоянду душманситон.
Хилофи амирони ин марзу бум
Ҳуморо надонанд фарқе зи бум.
Дареғо, ки ин аблаҳон беҳисанд,
Тавонгар ба зар, дар ҳунар муфлисанд.*

Возех, ки шоҳиди сиёсати ду амир – Музаффар ва Абдулаҳад буд, мегӯяд:

*Рафт то ҳадду камоли нақсу нуқсони камол,
Соҳиби чаҳли мураккаб бошад он, к-ӯ аълам аст.
Дил ба нони хону оиш косаи дунон мабанд,
Филмасал гар қурси хуршед аст в-ар чоми Чам аст.*

Пас аз он ки Осиёи Миёна бо Русия ҳамроҳ карда мешавад, чунон ки маълум аст, дар ин қаламрав дигаргуниҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ то андозае рух доданд. Ҳатто боиси тавлиди чараёни нави мафкуравӣ - иҷтимоӣ гардид, ки ин чараён дар таърихи халқи тоҷик нақши басо созандае бозидааст. Ин равияи маорифпарварӣ буд, ки дар афкори сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангӣ адабии Осиёи Миёна таъсири бунёдӣ гузошт. Бунёдгузор ва тарғибгари барҷастаи он нависанда, шоир, мутафаккир ва олими забардасти тоҷик Аҳмади Дониш буд. Нуфузи ин чараёни мафкуравӣ хусусан ба адабиёт хеле зиёд буд. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш аз шумори аҳли қалам ҳамақидаҳо – шогирдони тавоно пайдо намуд, ки ҳар кадом дар таърихи бархӯрдҳои мафкуравӣ ва солимгардонии ҷамъият саҳми арзанда гузоштаанд. Аз қабиле адибони маорифпарвари тоҷик, эҷодкорон: Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, Абдулқодирхоҷаи Савдо, Муҳаммад Шамсуддини Шохин, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат ва дигарон буданд, ки ин равияи тозазҳурро ҷонибдорӣ ва тарғиб мекарданд.

Дар эҷодиёти шоирони равияи пешқадам фош намудани нуқсонҳои норасоҳои сиёсатмадорон, амирон, ҳокимони маҳаллӣ, мансабдорону амалдорон, ҷимояи адолати иҷтимоӣ, маҳкум намудани истисмору зулм, беқадри инсон ва ғайра буд. Инчунин, онҳо дар эҷодиёти худ илму фарҳанг, мактабу маориф, таълиму тадрис то андозае озодии инсон ва монанди инҳоро тарғиб менамуданд.

Аслан маорифпарварӣ чараёни идеологӣ – мафкуравӣ ва ҷунбиши фикрие буд, ки дар Аврупои Ғарбӣ тайи асрҳои XVII-

XVIII сараввал дар Англия ва баъдҳо дар Фаронса зухур карда буд. Дар Аврупо маорифпарварӣ ба зухури синфи нави буржуазия ҳамчун табақаи иҷтимоӣ марбут буд. Агар ин падида бо чунин шакл дар Англия зухур карда бошад, дар Фаронса идеологияи маорифпарварӣ ҳамчун таҳкимбахши инқилоби буржуазӣ ба миён омад.

Дар мамлакатҳои Шарқ ин чунбиши мафкуравӣ ва бедории фикрӣ алорағми бунёди пӯсидаи ҷомеаи феодалӣ ва инчунин дифои адолати иҷтимоӣ рӯи кор омадааст.

Маорифпарварон муқобили зулму беадолатҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва ғайра нафрати сӯзон доштанд. Ин яке аз хусусиятҳои вижаи ҷараёни маорифпарварӣ ва сифати фаъолияти маорифпарварон мебошад.

Хусусияти дигари ин падидаи зехнӣ, ки қисман ба маорифпарварони тоҷик рост меояд, он аст, ки маорифпарварони рус дар осорашон тарзи зиндагии мардумони Аврупои Ғарбиро тарғиб кардаанд. Ин чанба тибқи идеологияи исломӣ дар осори адибони мо хеле ҷузъӣ дучор меояду бас, зеро Аҳмади Дониш низ шаҳрсозӣ, усули мамлакатдорӣ Русияро дар қиёс бо аморати Бухоро беҳтар мешумурд. Вале дар масоили дигар: тарғиби маорифу илм, озодии инсон, муносибатҳои табақавӣ, ҷимояи адолат ва ғайра маорифпарварони мо низ ҳамфикрӣ доранд.

Хусусияти сеюми ҷолиби ҷараёни мазкур он аст, ки онҳо табақаҳои меҳнатии аҳоли, оммаи халқ ғолибан деҳқононро ҷимоя ва ҷонибдорӣ намудаанд. Инчунин, баҳри беҳбудии аҳволи мамлакат ва оммаи мардум ва роҳҳои халосӣ аз инқирозро мувофиқи ҷаҳонбинии хеш пешниҳод намудаанд.

Масалан, Аҳмади Дониш дар осори адабӣ, фалсафӣ, сиёсии худ қафомондагиро бесаводӣ, ирриҷоъпарастӣ, ноодилӣ, золимпешагӣ ва нолоиқии амирони манғитро хеле хуб фош мекунад. Дар асарҳои ӯ фикрҳои тағйир додани тартиботи давлатии Аморати Бухоро, ислоҳи куллии тартиби мактабу маориф, таълими асримиёнагиро ба миён гузошта буд. Албатта, қазоватҳои ин мутафаккир ва ҷасурии ӯ ба ҳаёти маънавии ҷамъияти онрӯзаи Бухоро ва эҷодиёти шоирони пешқадами муносири Аҳмади Дониш бетаъсир намонд. Аз ин рӯ, эҷодкорони муносири ӯ ақидаҳои ин мутафаккирро вобаста ба ҷаҳонбинии худ тарғиб намуда, ҷонибдорӣ кардаанд. Яъне, мавзӯҳои танқиди нуксонҳои ҷомеа, кӯтаҳназариро нодонии зимомдорон,

беадолатихои амирон, паст будани сатхи рӯзгори мардум ва нигоҳ доштани халқ дар бенавоию қашшоқӣ ва ғайраро дар осори худ чой додаанд.

Пеш аз ҳама худи Аҳмади Дониш дар асари беназири худ «Наводир-ул-вақоъ», бахусус дар бобҳои «Фаромӯшхона», «Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбҳову пешаҳо» ва ғайра, ҳар чиро ки ҳангоми сафарҳояш ба таври муқоисавӣ ба мушоҳида гирифта буд, хеле барҷаста тасвир кардааст. Ҳамфикрони ӯ шоирони тавоно, нависандагон Возех (дар асари худ «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик»), Шамсуддин Шоҳин (дар осори лирикӣ: қасида, ғазалҳо, китъаҳо, маснавии «Тухфаи дӯстон» ва асари мансураш – «Бадоеъ-ус-саноеъ») ва дигарон таълимоти Донишро тақвият додаанд. Аҳмади Дониш андешаҳои худро на танҳо дар асарҳои адабӣ - бадеӣ, балки дар асарҳои дигари худ, бахусус дар асари сиёсиаш «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» аз низому қонуни давлатҳои Фарангу (Аврупову) Русия ва қиёси афзалияти онҳо аз усули кишвардории Бухоро ба миён гузоштааст.

Албатта, маорифпарварии Аврупои Ғарбӣ ва Русияро бо маорифпарварии Осиёи Миёна як шуморидан зоҳирпарастии маҳз хоҳад буд. Маорифпарварии Осиёи Миёна дар қиёс бо Русия ва Аврупо то андозае дигар буд. Яъне, ин чараён дар қаламрави Осиёи Миёна бештар алорағми сиёсати аморат буд, ки омро дар хориву зорӣ, бесаводиву чаҳолат нигоҳ медошт.

Дигар ин ки маорифпарварони Осиёи Миёна гуногунтабақа набуданд, зеро табақаҳои дигари чамъияти онрӯзаи Бухоро мохияту мухтавои ин чараён ҳанӯз фаро нагирифта буд. Аз тарафи дигар, дар нимаи дуҷуми асри XIX миқдори маорифпарварон низ чандон зиёд набуд. Барҷастатарин намояндагони чараёни мазкур: Аҳмади Дониш, Возех, Шоҳин ва чанд тан аз наздикону ҳамфикрони онҳо мебошанд.

Аҳмади Дониш ба муқобили сохтори мавҷуда ва зиммодорон беибо эътироз менамуд. Мо наметавонем ҳуқму андешаҳои ӯро ормону орзу ном бидиҳем, зеро ӯ бо қатъияти том ба натиҷаҳои мушаххас расида буд, ки мегӯяд: «Ва ин фармонфармоён, ки ҳоло мо «ҳазрати амир» ва «чаноби вазираш» мехонем, онҳо монанди чорпоян, балки аз онҳо ҳам гумроҳтаранд. Ба далели аҳкоми шаръия ҳар соате чанд мартаба ба азли эшон зоҳир мегардад ва касеро инқиёди ҳукми эшон низ нахоҳад гардид». Чунин тарзи

андешаронӣ хоси Аҳмади Дониш буда, пайравони ӯ то ба ин поя нарасида буданд. Вале дар ҳар сурат, бартари онҳо дар ҳамин буд, ки онҳо Аҳмади Донишро фаҳмида буданд.

Афқору андеша ва ақидаҳои Аҳмади Дониш ба ҷараёни рушди инкишофи пешқадамони адабиёти он рӯзгор таъсири фаровони мусбат гузошт. Зумрае аз адибони пешқадами он замон дар тахти нуфузи ҳамон ғояҳо буданд ва аз ин нигоҳ дар иртибот бо афқору ақоиди Аҳмади Дониш як навъ консепсияи алоҳидаро ҳимоя ва тарғиб менамуданд. Ин ҳавза ва ин доираи мунавварфикронро метавон мактаб ё равияи ҷорӣ маорифпарварӣ қаламдод кард.

Дар афқори пешқадами сиёсӣ иҷтимоӣ нимаи дуоми асри XIX ҷараёни маорифпарварӣ барои бедории фикрии миллӣ, баҳри худшиносии халқу миллат ва истиқлолхоҳӣ замина гардид.

Афқор ва ақоиди маорифпарварӣ дар ин аср дар адабиёти бадеӣ ба воситаи жанрҳои адабӣ баён мегардид. Муҳим он аст, ки як зумра адибони тараққиҳошу пешқадам ба моҳияти осори маорифпарварии Аҳмади Дониш комилан сарфаҳм нарафтаанд. Аз ин ҷост, ки ин адибон дар осори худ ақоиди Аҳмади Донишро инкишоф надодаанд. Ин адибон ба монанди Музтариб, Исмаҳдум, Ошиқ, Шаръӣ, Мирзо Абдулазими Сомӣ ва дигарон мебошанд, ки дар рушди инкишоф ва тарғиби афқори маорифпарварӣ чандон саҳм надоранд. Дақиқтараш, онҳо маорифпарварии танҳо асри худро як андоза ҳис кардаанду бас.

Ҳол он ки таъсири осори Аҳмади Дониш дар қаламрави Осиёи Миёна хеле хуб паҳн гардида буд. Нуфузи ақоиди ӯ на танҳо ба ҳаммиллатони ӯ, балки ба халқҳои дигари Осиёи Миёна низ бетаъсир намондааст. Аз ҷумла осори вай ба эҷодиёти муосирони дигари ӯ Муҳаммадхоҷа Муқимӣ (1850-1903), Зокирҷон Фурқат (1858-1909), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ (1889- 1929) ва дигарон таъсири фаровон гузоштааст.

Ин адибон низ аз осори Аҳмади Дониш баҳра бардошта, дар эҷодиёти онҳо ҳимояи фақирон, танқиди зулму золимӣ, беадолатӣ, мазаммати худхоӣно худпарастӣ, бераҳмӣ, авомфиребӣ, тарғиби илму маориф, маърифату фарҳанг ва ғайра хеле амиқу саҳеҳ ба мушоҳида мерасад.

Умуман, осори Аҳмади Донишро эҷодкорон Возех, Шохин, Асирӣ, Савдо, Ҳайрат, Мирзо Сирочва дигарон хеле хуб пазируфта буданд, зеро онҳо низ андешаҳои танқидии худро фошофош баён кардаанд. Масалан, Мирзо Сирочи Ҳаким дар асари худ «Тухафи

аҳли Бухоро» менависад: «Бубинед, ки илму сарват кори миллати Урупоро ба кучо расонида, беамалию танбалӣ кори мо, аҳолии Осиёи Миёнаро ба чӣ пояи пастӣ кашонида. Зиндагии онон ба чӣ вусъат гузарон, мо мардум ба чӣ машаққату хорӣ? Қаҳвахонаҳои сарибозории онон аз иморати аъёни мо ҳазор дараҷа беҳтару поктар. Ай вой бар мо, вой бар мо!» ва ғайра.

АДАБИЁТИ ДАРБОРӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОН

Адабиёти дарборӣ аслан чараёни адабиест, ки одатан дар шакли маҳфилҳои адабӣ дар дарбори подшоҳон, ҳокимон ва амирон фароҳам омада, одатан аз сиёсати роиҷи давр ва идеологияи ҳукмрон пуштибонӣ менамуд. Аз асри XI сар карда ба ин адабиёту эҷодкоронаш маликушшуаро роҳбарӣ менамуд. Маликушшуароро бевосита худи амир таъйин менамуд. Ин адабиёт дар аҳди маорифпарварӣ низ давом мекард. Аз навҳои лирикӣ жанри асосии дарборӣ қасида буда, аз навҳои қасида қасидаи мадҳӣ бештар ба назар мерасад. Навҳои дигари хурди лирикӣ: ғазал, қитъа, рубоӣ, дубайтӣ, тарҷеъот, мусаммаат ва ғайра низ ҳаст, вале на мисли қасоиди мадҳӣ.

Аз осори мансур бештар сиёсатномаҳо, дастурулмулукҳо, дастурулфузалоҳо ва ғайра низ характерноканд.

Дар адабиёти дарборӣ тазкираву тазкиранигорӣ низ дар ин давра хеле пеш рафтааст.

Яке аз хусусиятҳои аввалиндараҷаи адабиёти дарборӣ аз нигоҳи мазмуну муҳтаво он аст, ки мадҳу ситоиш мавзӯи асосӣ ва айёшию бодапарастӣ мавриди тасвири он мебошад. Ин ҳолат, албатта, сабакии адабиёти пеш меорад ва ба ин восита ҳокимон рӯ ба шеърӯ адаб оварда, дар дарбори худ беҳтарин суҳанварон, соҳибистеъдодҳоро чамъ меоваранд.

Албатта, дар асрҳои миёна чунин ҳам шудааст, ки адибон зимни доварҳои шоирона, дар фахрияҳо ҳусни ашъори худро баён намуда, нуқсонҳои шуарои дарбориро низ нишон додаанд. Агар бодикқаттар мушоҳида карда шавад, дар ашъори шоирони дарбор бештар тамаллук ба назар мерасад. Аз ин ҷост, ки бисёр шоирон: Низомӣ, Саной, Аттор, Мавлавӣ Ҷалолуддини Балхӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Бедил ва дигарон дар ашъори худ шоирони тамаллукро танқиду мазаммаат намудаанд. Вале дар ҳар сурат адабиёти дарборӣ низ сар то сар беҳудаву ёва нест.

Ин адабиёт низ дар заминаи суннат рӯйида, дар ҳамин замина рушду таҳаввул менамояд. Адабиёти дарбориро бо адабиёти берун аз дарбор набояд муқобил гузошт. Шоироне ҳам буданд, ки дар дарборҳо зиндагӣ ва эҷод кардаанд, вале дар ашъори онҳо оҳангҳои хеле қавии халқӣ дучор мешавад. Аз ҳама муҳим он аст, ки саҳми он адибон дар ғанӣ гардондани маърифати адабии дарбору дарбориён хеле бузург мебошад.

Саҳми дарборҳо дар рушду таҳаввули илми адабиётшиносӣ низ назаррас аст. Аз ин рӯ, дар миёни қувваҳои адабии дарбор, шоирону нависандагони ин ҳавзаи сиёсии адабӣ тазкиранависон ҳам зухур кардаанд, ки онҳо ду хидмати таърихӣ ба ҷо овардаанд: яке зикри шумораи шоирон, ному насаби онҳо, мақому мартабаи онҳо, шахсияту муносибати онҳоро баён кардаанд. Дигаре намунаҳои эҷодиёти эшон, пояи шоирии онон, хунари суҳанвариӣ онҳо ва хусусиятҳои ҷудогона ва ё фардии эҷодиёти шуарои дарборӣ ва ғайраро таъкид намудаанд. Ин ду ҷанба арзиши илмӣ-адабии осори тазкиравии олимони адабиётшиносии дарборҳо мебошанд.

Дар нимаи дуҷуми асри XIX чандин тан тазкиранавис умр ба сар бурдаанд ва асарҳои эшон то кунун маҳфуз мондааст, ки зикри баъзе аз онҳо барои донишмандони адабиёти ин давра хеле муҳим мебошад.

Яке аз ҷунин асарҳо ё худ тазкираҳо ба қалами Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ тааллуқ дошта, «Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират- ил-асҳоб» ном дорад. Маълум аст, ки муаллифи ин асар шоир, маорифпарвар, олим, нависанда ва мутафаккир мебошад. Ин тазкира соли 1871 таълиф гардидааст. Асар аз он ҷиҳат низ муҳим аст, ки дар бораи 130 нафар адиби Осиёи Миёнаи асри XIX маълумот медиҳад. Аз осори ин адибон намунаҳо зикр намуда, хусусияти ашъори онҳо, ҳусну кубҳи эҷодии онҳо ва ғайраро қайд менамояд. Ин тазкира соли 1914 аз ҷониби Мирзо Салимӣ ном донишманд бо такмили иловаҳо ба таърифи расидааст. Дақиқтараш М.Салимӣ тазкираи мазкурро ба таърифи расонида, ба он 80 нафар шоири дигари охири асри XIX ва ибтидои садаи XX- ро илова менамояд. Аз ин ҷост, ки тазкираи Возеҳ аз нигоҳи зикри шумораи қувваҳои адабӣ ва аз лиҳози овардани намунаҳои ашъори онҳо, аҳаммияти илмӣ-адабӣ дорад. Он барои омӯхтани адабиёти давр ва умуман баҳри тадқиқи таърихи адабиёти тоҷик хидмат менамояд.

Инчунин, дар ин давра тазкиранависони дигар зиндагӣ ва эҷод кардаанд, ки тазкираҳои онҳо низ ҳар қадам дорои аҳамияти илмӣ - адабӣ мебошанд.

Тазкиранигорони дигари давра, ки дар инкишофи илми адабиётшиносӣ саҳми сазовор гузоштаанд ва тазкираҳои онҳо, ки суннати мазкурро дар ин давра рушд бахшидаанд, инҳоянд.

Яке аз тазкиранависон, ки худ шоир низ ҳаст, эҷодкори дарборӣ Афзал Махдуми Пирмастӣ мебошад, ки ӯ соли 1900 ба хидмати дарбор дохил шудааст. Ӯ дар солҳои ҳуқумфармоии амир Абдулахад (1885-1910) бо супориши ин ҳоким ба навиштани тазкираи худ оғоз кардааст. Тазкираи Пирмастӣ «Афзал-ут-тазкор фӣ зикр - иш-шуаро ва-л-ашъор» ном дорад.

Дигар аз тазкиранависони ин давра Абдуллоҳхочаи Абдӣ аст, ки ӯ соли 1904 асари худ - «Тазкират-уш-шуаро» ва ё «Тазкираи Абдӣ», ё ин ки «Тазкират-уш-шуарои мутааххирини Бухоро»-ро (номҳои як тазкира) таълиф менамояд. Ин тазкира аз 28 боб (мақсад) иборат буда, дар бораи 118 нафар адиб ва намунаҳои асори онҳо маълумот медиҳад.

Ҳамчунин яке аз тазкиранависони маъруфи замони Мирсиддиқи Ҳашмат мебошад, ки ӯ ду тазкира таълиф намудааст.

Тазкираи аввали Ҳашмат, ки солҳои 90-уми асри XIX таълиф шудааст, «Тазкират-уш-шуаро» ном дошта, аз ду қисм иборат мебошад. Қисми аввали он дар бораи 85 нафар адиб ва қисми дуюми он доир ба рӯзгору осори 88 тан шоир маълумот медиҳанд.

Дигар аз тазкиранависони маъруфи давраи мазкур Мулломуҳаммад Ҳоҷӣ Неъматуллоҳ ибни Қозӣ Шарафуддин аст, ки ӯ бо таҳаллуҳои «Нозук» ва «Муҳтарам» шеър мегуфтааст. Муҳтарам соли 1910 асари худ – «Тазкират-уш-шуаро»-ро таълиф менамояд. Ин тазкира дорои арзиши баланди илмӣ-адабӣ буда, дар бораи рӯзгору осори 175 тан адиб маълумот медиҳад.

Арзиши тазкираҳои дар боло номбаршуда, пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки агар дар давраҳои пешин дар асре як тазкира ё худ дар ду-се аср як тазкира бошад, дар ин давра суннати адабии мазкур хеле инкишоф ёфтааст. Аз тарафи дигар, ахбори як ё ду тазкира баъзан такрор, гоҳе якранг мебошад. Вале чун тазкиранигорон зиёд шаванд, тазкираҳо низ бештар бошанд, арзиши илмӣ-адабии онҳо афзуда, маълумоти онҳо қобили муқоиса мебошад.

Дар ин аср шоирону нависандагони зиёде зиндагӣ ва эҷод кардаанд, ки онҳо, аз як тараф, анъанаҳои адабиरो эҳё намуда, ба он умри бардавом бахшидаанд. Аз тарафи дигар, онҳо бо эҷодиёти манзуму мансури худ рӯҳия, ахлоқ, урфу одат, зиндагии ҳамарӯза ва тафаккури бадеӣ-эҷодии халқи тоҷикро дар нимаи дуҷуми асри XIX ифода кардаанд. Аз сабаби он ки тазкираҳо ва тазкиранигорон зиёданд, адабиёти давраи мазкур хеле хуб қазоват ҳам шудааст.

Баъзе адибони ин давра дар таърихи адабиёт ба дostonҳои ишқӣ-романтикии наздик ба ҳазорсола муҳри чамбасти гузоштаанд.

Дар адабиёти давраи мазкур бузургтарин падидаи сиёсӣ-таърихӣ, мафкуравӣ-иҷтимоӣ чунбиши фикрии маорифпарварӣ аст. Ин чараёни мафкуравӣ, ки тавассути мактаби адабии Аҳмади Дониш заминагузорӣ шуд, дар таърихи халқи тоҷик нақши бузурги созандагӣ дорад. Аз ин нигоҳ, ин яке аз хидматҳои бузурги таърихии адабиёти бадеии тоҷик ба шумор меравад, зеро ин чараён ҳамчун зухуроти таърихӣ тавассути адабиёти бадеӣ кашф шудааст. Муҳим он аст, ки на танҳо тафаккури муосирон, балки фикри мутааххиринро низ тағйир дод. Арзиши мероси адабии Аҳмади Дониш, пеш аз ҳама, дар кашфи ҳамин падидаи аср мебошад. Ин чараёни сиёсӣ-таърихӣ на танҳо ба худшиносии халқи тоҷик ва чараёни ташаккулёбии он замина гардид, балки дар ҳамин поя ба худшиносии халқҳои дигари Осиёи Миёна низ мусоидат намуд.

Дар тарғиби он нақши пайравони Аҳмади Дониш, адибони маъруфу соҳибистеъдод Шамсуддини Шохин, Раҳматуллоҳи Возеҳ, Абдулқодирхочаи Савдо, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат ва дигарон хеле бузург аст. Онҳо дар дарки падидаи мазкур то ба сатҳи Аҳмади Дониш нарасида бошанд ҳам, дар тарғибу ташвиқи андешаҳои ӯ саҳми бунёдӣ гузоштаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Дар нимаи ҷуми асри XIX дар Осиёи Миёна чӣ тағйироти сиёсӣ рӯй дод?
2. Ба Русия ҳамроҳ кардани Осиёи Миёна барои мардумони қаламрави мазкур чӣ дод?
3. Доир ба вазъияти илму фарҳанг дар ин давра чӣ медонед?
4. Омилҳои пайдоиши чараёни маорифпарвариро шарҳ диҳед.

5. Вазъияти адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX-ро нақл кунед.
6. Кадом омилҳои инкишофи таҳаввули адабиёти ин давраро медонед?
7. Марказҳои адабии адабиёти давраи мазкур кадомҳоянд?
8. Ҷараёни маорифпарварӣ ва хусусиятҳои онро номбар кунед.
9. Аҳмади Дониш дар инкишофи илму фарҳанги ин давра чӣ гуна мақом дошт?
10. Доир ба адабиёти дарборӣ ва хусусиятҳои он маълумот диҳед.
11. Кадом тазкираҳои дар ин аҳд таълифишударо медонед?
12. Доир ба тазкираи «Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ил-асҳоб»-и Возеҳ маълумот диҳед.
13. Арзиши илмӣ-адабии тазкираҳои ин давра аз чӣ иборат аст?
14. Кадом адибони пайрави Аҳмади Донишро медонед?

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. «Парешон» асари кист?

A. Ҳилолӣ	C. Мирзо Содӣқ
B. Сайидо	D. Ҳозӣқ
E. Қоонӣ	

2. Русия кадом сол Тошкандро ишғол кард?

A. соли 1834	C. соли 1854
B. соли 1844	D. соли 1860
E. соли 1865	

3. «Афзал-ут-тазкор фӣ зикр-уш-шуаро ва-л-ашъор» чӣ гуна асар аст?

A. асари ёддоштӣ	C. асари ҷуғрофӣ
B. асари бадеӣ	D. асари таърихӣ
E. тазкира	

4. «Афзал-ут-тазкор фӣ зикр-уш-шуаро ва-л-ашъор» тазкираи кист?

A. Авфӣ	C. Ҷомӣ
B. Давлатишоҳ	D. Малехо
E. Афзал Маҳдум	

Ў боз ҳам ба амир наздиктар мешавад ва нуфузаш ниҳоят беш мегардад. Ин аст, ки дар ҳаллу фасли бисёр масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва илмию маданияи мамлакат амир аз Аҳмади Дониш маслиҳат мепурсад. Яъне, Аҳмад ҳамчун яке аз тавонотарин олимони пазируфта мешавад. Бино бар ҳамин ҳам Аҳмад таҳаллуси худро «Дониш» интихоб кардааст. Хусусан, амир дар илми нучум ягонаи замони будани Аҳмади Донишро ҳис намуда, дар ин чода низ танҳо бо маслиҳати ӯ амал мекунад.

Соли 1857 сафорати амир азми Петербург карда буд. Ин сафорат бо сардорӣ элҷӣ Муллоҷони Мирохур бояд ба вукӯъ мепайвастан. Ҳадафи сафорат таъзия бар вафоти подшоҳи рус - Николаи I ва табрики ба тахт нишастани Александри I буд. Сафари мазкури сафорат ба шаҳри Петербург се моҳ давом карда, ҳайати сафорат бояд дар ин муддат ба як қатор корхонаҳои саноатӣ, ёдгорҳои маданияву таърихӣ, китобхонаву осорхонаҳо ва марказову доираҳои илмию фаннии пойтахти Русия ошно мешуданд. Чунин ҳам шуд. Аҳмади Дониш ва дигар бузургони қаламрави Бухоро тахмин мекарданд, ки шояд шаҳре, ки дар зебӣ ба шаҳрҳои Осиёи Миёна рақобат мекарда бошад, вучуд надорад.

Аҳмади Дониш акнун фаҳмид, ки гумони ӯ ва ҳамақидаҳояш ботил будааст. Сохтори давлатӣ ва усули мамлакатдорӣ, донишу ҷаҳонбинии амиру аморат ва ғайра то чӣ андоза пучу бемаънӣ ва ноухдабароёна буда, фарсахҳо аз пешравию давлатҳои ғарбӣ, баҳусус, Русия қафо мондаанд. Аҳмади Дониш қарор дод, ки мушоҳидаҳояшро ба амир хоҳад гуфт ва амир хоҳишҳои Донишро амалӣ хоҳад намуд. Албатта, маълум нест, ки амир маслиҳату машваратҳои Донишро то кадом андоза пазируфта буд. Вале ин ҷиҳат маълум аст, ки амир Насруллоҳ соли 1860 вафот кард ва амир Музаффар ба тахт нишаст. Ин амир бештар ба хушомадгӯён таваҷҷуҳ дошта, ба олимони чандон эътибор наметод.

Соли 1866 қўшунҳои рус ба Тошканд хучум мекунанд. Амир ба муқобили онҳо меҳезад. Аҳмади Дониш ин амали амирро носавоб дониста бошад ҳам, амир ӯро гўш намекунад. Дар натиҷа Бухоро аз Русия саҳт шикаст хўрда, ҳам товони чанг ва ҳам як қатор заминҳояшро аз даст медиҳад.

Соли 1869 амир Музаффар барои изҳори дўстӣ ва мустаҳкам гардонидани иртиботи ду кишвар сафорати навбатӣ омода месозад. Аҳмади Донишро котиби сафорати мазкур таъйин

мекунанд. Ў дар ин сафар Русия ва мамолики Аврупоро боз ҳам амиқтар меомӯзад. Бори дигар яқин сохт, ки амиру аморат хеле аз давлатдорӣ дуранд. Ў дар ин бора менависад: «Салотини Бухоро дар боби суфаро (элчихо) одамони камтаомул ва бедонишро ихтиёр кунанд, ба гумони он ки асрори давлати мо фош нагардад... Ва ҳол он ки ихтиёри ин маслак айни безебӣ ва беназмии давлат бошад».

Баъди бозгашт амир Музаффар ба Аҳмади Дониш рутбаи илмию ифтихории «Ўрок»-ро медиҳад, зеро Дониш обрӯйи Бухороро ҳимоя намуда, бисёр масъалаҳоро бар нафъи Бухоро ҳал карда буд. Аз ин рӯ, амир ўро ба яке аз мансабҳои баланди давлатӣ таъйин карданӣ мешавад. Аҳмади Дониш ба зудӣ розӣ нашуда, то андозае корро ба таъхир меандозад, зеро каме пештар ин қасидаро дар васфи амир Музаффар суруда буд, ки ҷое дар он қасида овардааст:

*Шунидаам зи ҳакиме, ки подшоҳонро
Ба чанд тоифа бояд қушод роҳи висол:
Нахуст олими доно ба илми дин, зи усул
Фурӯро бишиносад ба ҷумлаи аҳвол.
Дигар табиби масеҳодаме, ки гоҳи касал
Барод зи тинати гул сарди насими шамол.
Дигар дабири ҳумоюнхате, ки гоҳи рақам
Ниҳад зи хушқадамӣ бар руҳи Уторид хол.
Дигар суҳанвари шоир, адиби болиғфан,
Ки васфи шоҳ кунад дар ҷамеи ҳолу муҳол.
Дигар мусаввири Беҳзоддасту Моникилк,
Ки нақшаи фалаку арзро кашад тимсол.
Вучуди ҳар як аз ин қавм зеби мамлакат аст,
Ҳузури ҳар як аз ин фирқа мулкрост ҷамол...*

Охирҳои соли 1873 ҳайати дигари сафорат ба Петербург фиристода мешавад, ки Дониш дар ин сафар се моҳ дар он ҷо мемонад ва марти соли 1874 ба Бухоро бармегардад. Александри II дар ин сафар ба Аҳмади Дониш тавачҷуҳи бештар зоҳир менамояд. Дар ин сафар Дониш андешаҳои худро ба таври ҷудгона дар «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» дохил намудааст. Ў баъдтар ин рисолаи худро ба таркиби «Наводир-ул-вақоъ» ҷойгир кардааст. Таклифҳои Дониш ба амир писанд наафтод ва аз ин рӯ, амир ўро аз Бухоро дур кард. Баъдтар амир Аҳмади Донишро ба Ғузур ва пас аз чанде ба Наҳрпай мефиристад.

Соли 1885 дар Бухоро тағйирот ба вучуд меояд. Дар ин сол амир Музаффар вафот мекунад ва ба тахт писари ӯ Амир Абдулахад соҳиб мешавад. Ин амир худро илмдӯст нишон дода, Аҳмади Донишро аз Наҳрпай ба Бухоро даъват мекунад.

Дониш ба Бухоро омада, танҳо ба фаъолияти илмӣ-эҷодӣ мепардозад. Ӯ тӯли солҳои дароз дар дарбор кӣ будани амирони манғитиро донист ва омӯхт, ки аз онҳо умеди некӣ нест. Се сафари Аҳмади Дониш ба Русия ӯро ба кишвари пешрафтаи аврупоӣ, усули мамлакатдорӣ, низоми сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва ғайра шинос намуд. Пеш аз ҳама, ӯ фарҳанги миллӣ, илм ва таърихи миллиро хеле хуб медонист. Аз ин рӯ, дар назария қиёс намуд, ки ҳукуматдорони Бухороӣ аз ин падидаҳо умуман хабар надоранд ва онҳо танҳо бо роҳи зӯрӣ, қатл, зиндон мардумро дар чаҳорчӯби сиёсат нигоҳ медоранду ҳукумат мекунанд. Аҳмади Дониш тавассути Русия то андозае ба Аврупои Ғарбӣ низ шиносӣ пайдо намуд, зеро ӯ бо шахсиятҳои ҷудоғона ошно гардида, як андоза онҳоро омӯхт.

Масалан, Аҳмади Дониш соли 1869 дар шаҳри Тошканд бо П.И.Пошино ном тараққиҳоҳи рус шинос шуда, бисёр масъалаҳои иҷтимоиро бо ӯ машварат мекунад. Ё худ дар сафари аввалаш бо яке аз шарқшиносони рус В.Григорев дар Оренбург чандин мулоқот барпо намуда буд. Аҳмади Дониш бо намояндагони артиши Русия низ шинос гардида, бо онҳо ҳам суҳбат дошт. Аз он ҷумла, бо полковники рус Колзаков (дар сафари сеюм) ва дар бозгашти ҳамин сафар аз Тошканд то Шаҳрисабз бо капитан Стремоухов шинос гардида, бо онҳо дар мавзӯҳои гуногун суҳбатҳо меорояд.

Баъди сафарҳо Аҳмади Дониш мулоҳиза ва андешаҳои худро оид ба усули кишвардорӣ дар шакли китоб ба амир пешниҳод менамояд. Дар муқаддимаи он менависад, ки агар амир таклифҳои ӯро қабул накунад, ӯ ба дарбор барои фаъолият дар ҳеҷ мансаби давлатӣ нахоҳад омад, зеро амир боисрору пайваста аз Аҳмади Дониш талаб мекард, ки ин ё он мансаби давлатиро қабул кунад. Таклифҳои Аҳмади Дониш ва кушодагӯиҳои ӯ амирро акнун ҳашмигин сохт. Амир дид, ки таклифҳои Аҳмади Дониш мавқеи ҳокимро суст мекунанд. Ӯ дигар Донишро на танҳо таклиф накард, балки мехост ӯро аз худ дур нигоҳ дорад. Ӯ боре ба наздикони худ гуфта будааст, ки: «Ман фалониро бо суфарои (элчиёни) давлат ба ҷониби Русия ҳамроҳ кардам, дар охир ба ман насихатгар шуд. Ман

баъд аз ин ўро намефиристам». Аҳмади Дониш пас аз фаҳмидани чунин ҷавобҳои ноандешидаи амир ба наздикони худ гуфтааст, ки:

«Ман ҳам ба навқариш ин каллахарон толиб нестам».

Аҳмади Дониш соли 1889 аз мадрасаи Мири Араб як хучра мегирад ва танҳо ба корҳои илмӣ-эҷодӣ машғул мешавад, яъне он корхоро, ки то ин муддат ба итмом нарасонида буд, хотима мебахшад.

Поёни умри ин мутафаккир низ дар Бухоро гузаштааст. Ў дар байни моҳҳои март-апрели соли 1897 дар шаҳри Бухоро вафот кардааст.

МЕРОСИ АДАБӢ ВА ИЛМИИ АҲМАДИ ДОНИШ

Аҳмад Махдуми Дониш нависанда, шоир, мутафаккир, файласуф ва ҷомеашиноси бузурги тоҷик аст, ки тӯли 71 соли умри хеш аз ӯ осори гаронарзиши адабӣ-бадеӣ ва илмӣ боқӣ мондааст. Осори Дониш гуногунмавзӯ, серсоҳа ва серпахлу буда, доир ба мухтавои осор ва арзиши он худи адиб чунин ишора дорад:

Ҳунар қадом, ки бо ман нагашиг рӯй ба рӯй,

АСАРҲОИ ИЛМИИ АҲМАДИ ДОНИШ

1. «Манозир-ул-кавокиб» («Манзараи ситораҳо»). Асари мазкур доир ба илми нучум-ситорашиносӣ буда, оид ба мавқеъ, мақому ҳолоти ситораҳо, ҷойгиршавии онҳо ва зуҳури бисёр ҳаводису воқеоти марбути ситораҳо ва ғайра баҳс мекунад. Муаллиф ин асари худро ба яке аз дӯстонаш бахшидааст. Санаи таълифи китоб соли 1865 мебошад.
2. «Рисола фӣ аъмол ил-кура» («Рисола доир ба амалиёт бо кура»). Аҳмади Дониш дар ин рисола оид ба кашфиёти илмӣ асри худ, доир ба кайҳон маълумоти нодири илмӣ медиҳад. Хусусан, баъди мулоқоти ӯ бо капитани рус Стремоухов, ки капитан ба Дониш ду глобус: ҳам глобуси Замин ва ҳам глобуси саморо тухфа менамояд. Аз ин рӯ, Дониш баъзе ахбори тоза оид ба ҷанбаҳои ҷуғрофӣ ва астрономӣ медиҳад.
3. «Таъодули ҳамсаи мутаҳаййира» («Ҳаракати панҷ ситора»). Ҳадафи Аҳмади Дониш ҷойгиршавӣ ва ҳаракати Уторид, Зухра, Миррих, Муштарӣ ва Зухал буда, рисолаи мазкур низ ба илми нучум бахшида шудааст. Яъне, ҳар яке аз ин ҷирмҳои

самовӣ бо хосиятҳои ҷудоғонаи худ шарҳ дода мешавад. Аҳмади Дониш ин асарашро соли 1883 дар шаҳри Ғузур таълиф намудааст.

4. «Меъёр-ут-тадайн» («Ҳадди диёнат»). Аҳмади Дониш ба масъалаҳои муҳими сиёсӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ, тарбиявӣ ва ҷамъиятию ҳуқуқӣ аз нигоҳи илми шариат низоми муайян таъйин менамояд. Ҳадафи муаллиф амиру аморат ва сохтори роҳбарии ҷомеаро, ки аҳли диёнат мебошанд, ба адлу адолат ва инсоф даъват кардан буд. Дониш ин асарро соли 1894 таълиф намудааст.
5. Дар мероси илмии Аҳмади Дониш боз як асари таърихии ўро низ метавон номбар кард, ки мутахассисон онро «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития» ном ниҳодаанд. Дар ин асар сари қудрат омадани амирони Манғития аз Дониёл то Абдулаҳад маълумот дода мешавад. Асар оид ба шахсияти амирон, усули кишвардории онҳо, муносибатҳои дохилӣ – дарборӣ ва хориҷии онҳо, хусусан бо Русия, ҳолати раъият ва ғайра хеле маълумоти пурарзишу судманд медиҳад, ки дар ин бора баъдтар маълумот хоҳем дод.

Мероси адабии Аҳмади Дониш асосан аз анвои гуногуни манзум ва мансур иборат мебошад. Осори манзуми ў жанрҳои хурдиликӣ: ғазал, қасида, рубоӣ, қитъа ва ғайраро дар бар мегирад. Осори манзуми Дониш дар шакли ибтидо дар пароканда дастрас шуда буд. Ў осори манзуми худро дар шакли девон тадвин намуда будааст, ки ҳоло дастрас аст.

Мавзӯҳо ва мундариҷаи ғоявии ашъори Аҳмади Дониш гуногунбуда, даронҳовасфиинсонҳои соҳибкасбусоҳибмаърифат, ҳунарварону санъаткорони хориҷӣ, дӯстию рафоқат, хислатҳои неки одамӣ, тарғиби маданияти пешқадам, васфи хираду дониш, некиву накӯкорӣ, адлу адолатхоҳӣ, васфи илму фарҳангу ҳунар ва ғайра мебошад. Масалан, дар ин қитъа шоир зохирпарастии инсон, ба шакл таваҷҷуҳ намудани қасон, шитобу бесабриро танқид мекунад. Баръакс сабру таҳаммул, ботинбинӣ, рӯ овардан ба сират-маънавияти инсон, подоши ҳаётро ҷонибдорӣ мекунад. Ў таъкид мекунад, ки инсон пок ба дунё меояд, набояд нопок равад, балки пок бояд зиндагӣ кунад ва пок биравад.

Ў мегӯяд:

*Ба шакли ҳайати инсон зи раҳ марав зинҳор,
Тавон ба сабру таҳаммул шинохт ҷавҳари мард.*

*Агар на пок бувад, аз бало нахоҳад част,
В-агар дар асл бувад пок, сабр хоҳад кард.*

Албатта, мавзӯи ишқ ва исёнҳои қалбии инсонӣ, эҳсосоти нозуки одамӣ ва васфи маҳбубаву назокати гуфтори ошиқ яке аз мавзӯҳои ҷовидона дар таърихи адабиёт мебошад. Ин яке аз мавзӯҳои асосии лирикаи Аҳмади Дониш низ ҳаст.

Чунончи, дар ин ғазал мегӯяд:

*Абрӯи чун ҳилоли ту ҷонро шикор кард,
Мижғони обдори ту дил беқарор кард.
Дастӣ булӯрранги ту қадри гуҳар шикаст,
Лабҳои чун ақиқи ту ёқут хор кард.
Аз чоки тираҳан чу намуд он тани ҳарир,
Олам нур аз таровати бӯи баҳор кард.
Калтӯши зар, ки маст ба торак ниҳодааст,
Бо қомати чу дурру гуҳар интишор кард.
Ту осмону ман чу замин, чун кунам, валеқ
Лутфи дигар ба бӯсаам уммедвор кард.*

Ғазали мазкур хеле хуб аст, вале дар ҳар сурат ҳунармандона нест, зеро Аҳмади Дониш нависандаи забардаст, мутафаккир, файласуфу ҷомеашинос аст. Ашъори ӯ, пеш аз ҳама, бо сабабе, баҳонае ва ё дар мавридҳои зарурӣ эҷод шудааст.

СОХТ ВА МУНДАРИҶАИ «НАВОДИР-УЛ-ВАҚОЕЪ»

«Наводир-ул-вақоеъ» дар мероси адабии Аҳмади Дониш мавқеи марказӣ дорад. Ин асарзаҳмати 15-сола ва маводди якумраи гирдовардаи муаллиф аст. Нависанда ба таълифи асар соли 1870 оғоз намуда, онро соли 1885 ба итмом расонидааст. Таълифи ин асар муаллифи онро миёни аҳли ҷомеаи онрӯзаи Бухоро ҳамчун адиби тавоно ва мутафаккири забардаст шиносонид. Аҳмади Дониш дар ин асар бисёр масъалаҳои муҳими фалсафӣ иҷтимоиро, ки мавриди қазовати файласуфон ва мутафаккирони гузашта буд, аз дидгоҳи нав ва дар аҳди бархӯрдҳо бо тамаддуни аврупоӣ ба таҳлилу тасвир гирифтааст. Аз ин рӯ, «Наводир-ул-вақоеъ» барои бедории фикрӣ, барои чунбиши мафкуравии миллат ва умуман муосирони Аҳмади Дониш, пайравони ӯ ва зиёиёни пешқадами охири асри XIX ва ибтидои садаи XX таъсири амиқу дақиқ гузоштааст, зеро солҳои таҳсил дар мадраса, робита

бо дарбору дарбориён, махсусан сафарҳои ӯ ба Русия, муносибат бо олимон, ҳарбиён, сиёсатмадорони Аврупо ҷаҳонбинӣ ва тафаккури ӯро нисбат ба сиёсат ва иқтисодиёти аморати Бухоро тағйир дода буд.

Соҳтори асар. «Наводир-ул-вақоеъ» аз нигоҳи соҳту таркиб бисёр ҷолиб аст. Асар хатти яклухти дорои сужети муайян нест ва қисматҳои сужетро ҳам дар бар намегирад. Он дар маҷмӯъ аз бисту се боб иборат мебошад, вале боби 15-уми он фарқ дорад, зеро ин боб «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» ном дошта, дорои муқаддима ва се боби ҷудоғона мебошад, ки баъдтар онро шарҳ хоҳем дод. Бобҳои «Наводир-ул-вақоеъ» гуногунмавзӯ буда, ҷаҳордаҳ боби асар таҳлилу тадқиқи муаллиф аст, ки дар боби понздаҳ ҷамъбасти он ба сифати як навъ рисолаи ҷудоғона оварда шудааст.

Умуман, ҳамаи бобҳои асар аз нигоҳи ғояву мазмун ва мақсади муаллиф ба ҳам як навъ пайванди мантиқӣ дошта, яке дигарро тақвият медиҳад, комил мекунад. Мушоҳидакор ё таҳлилгар, ки баёни бобу нақли ҳикоят низ ба ӯ тааллуқ дорад, шахсияти олиму доно, мутафаккир ва ҷомеашиноси бузургест, ки Шарқро бо тамоми ҷузъиёт ва Ғарбро ҳам хуб медонад. Аҳмади Дониш ҳамчун ҷомеашинос ҷамъиятро бе сардор имконнопазир медонад. Аз ин рӯ, дар «Наводир-ул-вақоеъ» оид ба тарбияи авлоди инсон, муносибати ниҳоят ҷиддӣ ва эҳтиёткорона нисбат ба фарзандон ва тарбияи мунтазами онҳо, хусусан оид ба ахлоқ ва муомилаи табақаҳои ҷамъиятӣ, ахлоқи табақаҳои ҳукмрон, риояи адолат ва маҳкум намудани беадолатӣ, нақши амир, қозию муфтӣ, вазиру қушбегӣ ва ғайра дар бобҳои ҷудоғонаи асар андешаҳои шахсии худро баён намудааст.

Аҳмади Дониш маориф, таҳсил ва таълиму тарбияро асоси ҷомеа медонад. Вай барномаи таҳсил, сабку усули таълим, китобҳои дарсӣ, ҷараёни дарсҳо ва ғайраро дар таълимдиҳандаҳои Бухорои замони муаллиф яке аз масъалаҳои марказии асари худ медонад.

Масъалаҳои мазкур дар бобҳои «Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн (падару модар) ва ҳадду ҳуқуқи онҳо», «Дар таҳқиқи матои дунё ва ҳақиқати муомилоти он», «Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбу пешаҳо» ва ғайра хеле бо далелу бурҳони қотей баён шудаанд.

Мазмуну муҳтавои асар. Мазмуни муҳтасари «Наводир-ул-вақоеъ» тақрибан чунин аст:

Муқаддима. Дар ин чо муаллиф сабаби таълиф шудани асарро бо мазмуну мундариҷаи он зикр мекунад.

Боби яқум. «Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн...». Оид ба тарбияи фарзандон ва шинохти падару модар аст.

Боби дуум. «Дар таҳқиқи матои дунё ва ҳақиқати муомилоти он». Дар ин боб бештар кормандони корҳои давлатӣ ва фаъолияти онҳо ба таҳлил гирифта шудааст, ки бояд онҳо маънавияти ғанӣ дошта бошанд, то аз ҳарисӣ парҳез кунанд.

Боби сеюм. «Дар таҳқиқи таърихи олам ва тафтиши ҳудусу қидам». Аз унвони боб пайдост, ки оид ба пайдоиши олам ва умуман фалсафаи офариниш баҳс рафтааст.

Боби чаҳорум. «Дар иллоти нақбати уқало ва сабаби давлати суфаҳо». Дар ин боб оид ба сабабҳои бадбахтии оқилон ва хушбахтии бедонишон баҳс меравад. Аҳмади Дониш таъкид мекунад, ки инсон маҳз ба хотири манфиатҳои моддӣ талош наварзад, балки бештар ба маънавият тавачҷуҳ зоҳир наояд. Бояд инсон танҳо нафърасони чома бошад.

Боби панҷум. «Дар ҳикояти фаромӯшхона ва баёни қурби соат». Боби шашум. «Дар ҳикояти Ҳочӣ ва манофеи сафар ва хислати занон». Доир ба саргузашти марди бухорой, ки ба саёҳат баромада, хеле тӯлонӣ сафар кардааст, нақл карда мешавад.

Боби ҳафтум. «Дар ҳикояти Абулқосимбӣ ва сафари Русия».

Боби ҳаштум. «Дар сафорати Абдулқодирбек ва аҷоибӣ чашни Русия».

Боби нуҳум. «Дар ҳикояти гирдоби Искандар ва ғанои марди аҷамӣ».

Боби даҳум. «Дар таҳқиқи ишқу муҳаббати ҳақиқӣ ва маҷозӣ ва одоби ишқбозӣ». Ин боб низ мисли дигар бобҳо бо усули суолу ҷавоб навишта шудааст.

Боби ёздаҳум. «Дар одоби никоҳ ва баёни хусусияти модаршӯ».

Боби дувоздаҳум. «Дар таҳқиқи қазову қадар» Дар ин бахш муаллиф вучуди зиндагиро дорои чор рукн: хӯрдан, пӯшидан, зану фарзанд кардан ва маскан сохтан медонад.

Боби сиздаҳум. «Дар васоёи фарзандон ва баёни ҳақиқати касбҳову пешаҳо».

Боби чордаҳум. «Дар таҳқиқи рӯҳ ва нисбати тааллуқи он ба абдон».

Боби понздаҳум. «Рисола дар назми тамаддун ва таовун». Ин ягона боби «Наводир-ул-вақоъ» аст, ки комилан мустақил буда, аз муқаддима, се фасл ва хотима иборат мебошад.

Дар муқаддима сабабҳои пайдоиши одамӣ, хайри он ва ихтиёри ӯ дар чист... ва ғайра баҳс рафтааст.

Фасли аввал – «Дар фазилати аморат ва раёсат ва муомилати салотин бо Ҳақ».

Фасли дуюм – «Дар сулуки умаро бо сипоҳ ва хадаму хашам».

Фасли сеюм – «Дар тариқи раиятдорӣ ва фуқаропарварӣ ва расидан ба ғаври маҳомии зердастон».

Хотима. Дар таъйини мулк ба нудамо ва муқаррабон. Дар ин рисолаи хурд оварда мешавад, ки инсон шарифтарини махлуқот аст. Ҳама чиз барои инсон офарида шудааст. Зоти инсон аз ақли шарифа ва нафси касифа мураккаб аст.

Инсон бояд илму маърифат омӯзад ва аз рӯи илму маърифат ва ақлу фаросат роҳи дурустро паймояд.

Боби шонздаҳум. «Дар таҳқиқи ҳайати арз ва такаввуни маодин ва мо юносаба золика». Дар ин боб Аҳмади Дониш оид ба ҷинсҳои кӯҳӣ, конҳо, маъданҳои зеризаминӣ, заминчунбӣ, вулкониҳо маълумот медиҳад.

Боби ҳабдаҳум. «Дар фараҷ баъд аз яъсу хамул».

Боби ҳаждаҳум. «Дар наводири ҳолати ашхос, ки аз ҷанги сибоб ҷастанд».

Боби нуздаҳум. «Дар таъбири рӯёи ҳоила, ки далолат бар ҳудуси воқеа мекард». Муаллиф доир ба хобҳои дидаи хеш ҳикоят мекунад. Ин хобҳо баъзе лаҳзаҳои шарҳиҳолии ҳуди муаллиф низ ҳастанд. Яъне бисёр лаҳзаҳои тарҷумаиҳолии Донишро низ равшан месозад.

Боби бистум. «Дар таҳрири маъноӣ баъзе абёт, ки афозили аср истадъо намуда буданд». Дар ин боб Дониш баъзе байтҳои Бедилро шарҳу тавзеҳ медиҳад.

Боби бисту якум. «Ҳикояти бӯзинаи таббох».

Боби бисту дуюм. «Дар маънии ҳадиси «Сақф-ул-ҷаннати аршу-р-Раҳмони ва баёни ҳашру нашр».

Боби бисту сеюм. «Дар ташҳиси ахлоқи инсон». Муаллиф дар ин боб менависад, ки инсон дар ҳулку атвор мисли тилло ва нуқра аст, зеро тилло ва нуқра то ин ки холис шаванд, аз ҷандин кӯраву бӯта мегузаранд. Инсон ҳам бояд аз ҷандин таҷрибаи рӯзгор гузарад, то ин ки хислатҳои разилаву бади ҳудро рафъ созад. Ӯ бештар аз сокинони ҷомеаи онрӯзаи Бухоро намунаҳо меорад. Барои он ки инсон оқил ва инсонӣ ҷоҳилро аз ҳам фарқ гузored, бояд онҳоро санҷид.

Лаҳзаҳои тарҷумаи ҳолии Дониш дар асар хеле зиёданд. Дар «Наводир-ул-вақоъ» аз оғоз то анҷом мо нақши эҷодкори онро мушоҳида мекунем, зеро аксари бобҳои асар ба тариқи суолу ҷавоби муаллиф бо образи асосии боб, ки дӯстони муаллиф мебошанд, сомон ёфтаад. Чунончи, дар боби панҷум «Дар ҳикояти фаромӯшхона ва баёни қурби соат» омадааст:

«Навбате муҳаррири сутурро бо ҷамъе аз дӯстон дар зиёфате иттифоқи маҷлисе афтод. Мизбон ба тақрибе ҳикояте овард, аз он ҷи бар ӯ гузашта буд. Ва ман чун гӯшу ҷашм ба иборат кушода доштам, сурати он базро дар силки тақрир кашидам.

Мизбон чун аз нақизу радди сухани ёрон оғиз буд, дар аксари муқаддимот муҳаррири сутурро ба шаҳодат мекашад, ки агар бовар надоред ва дар шак бошед, аз меҳмон пурсед, ки вай дидааст ва хуб шунида ва медонад ва дар аксари ин маорику маҷолис расида ва хуб медонад.

Ва ман низ дар он ҷи дида будам ва яқин доништа, гувоҳӣ меодам...».

Агар дар ин бобҳо ҷараёни воқеаҳо ба тариқи суолу ҷавоб сурат гирифта бошад, дар баъзе ҳикоеҳои дигар адиб комилан саргузашти худро баён месозад. Масалан, бобҳои ҳафтуму ҳаштумро метавон номбар кард. Ин бобҳо сафарҳои Аҳмади Донишро ба Русия дар бар мегирад. Чунончи: «Навбате, ки ба масхуби Сайид Абдуфаҳтӯра ва рафоқати Абулқосимбӣ ба сафорати Рус иттифоқи вуруд афтод, расм аст, ки дар он ҷо элчиёро барои изҳори ҷоҳу дастгоҳи давлати хеш ва маҷолису маҳофили бузург ва тамошохонаҳо имороти олия ва хазоину дафои мегардонанд ва бад-он тафоҳуру мубоҳот мекунанд...».

Ва билҷумла шабе мутарҷим аз қибали вазир омада, моро ба маҷлисе «сурония» ном тақлиф намуд. Бо ҷаҳор нафар дар он базм рафтем... Дар иморате рафеъ ва манеъи олии зарандуд даромадем, мабно бар хонаҳо ва ҳуҷароти бисёр ва дарҳои оинакорӣ ва аз ҳама дарҳо пардаҳои ҳарир фурӯҳишта, муштамил ба кату қаровати зарнигор ва оинаҳои ситабри бузург баробари қадди одамӣ ниҳода... ва ғайра. Яъне, фаёл гардидани симои адиб дар ин боб, чунон ки маълум шуд, бештар ба назар мерасад, зеро мушоҳидагар ва нақлқунанда худӣ ўст. Аз тарафи дигар, боби мазкур ҳолӣ аз ҳама гуна ҳаёлбофиву тасвирсозихост, зеро муаллиф ҳар он чизеро мебинад, мушоҳида мекунад, онро айнан ба қалам меорад. Ин бобро метавон очерки сафарӣ номид.

Вокеан чунин тарзи сафарноманависӣ дар таърихи адабиёти тоҷик аз Носири Хусрав («Сафарнома»-асари насрӣ) шакли манзуми он аз Хоқонии Шарвонӣ («Тухфат-ул-Ироқайн») оғоз шудааст. Давоми мантикии боби ҳафт боби ҳаштум ба шумор меравад, ки «Дар сафорати Абдулқодирбек ва аҷоиби ҷашни Русия»-ном дорад. Ин боб низ мисли очерки сафарӣ буда, Аҳмади Дониш саргузашти худ ва мушоҳидаҳои сафараширо ба қалам додааст. Чунончи: «Навбате ба масҳуби Абдулқодирбеки Додхоҳ дар мавриди тӯи имперотури Рус ҳам ва ҳукми давлати Бухорои Шариф ва пойтахти давлати Русия ба расми таҳният ва сафорат бо туҳафу ҳадоёи лоиқа иттифоқи вуруд воқеъ шуд... Ва ҳар боре, ки мутарҷим бо мо мулоқот мекард, аз ман мепурсид, ки:

– Охир, агар шеърест бастай, дар назар ор, то бинам, ки чӣ мазмун гуфтаӣ?

– Ман гумон кардам, ки мабодо маро имтиҳон кунад ва очиз ёбад. Дар охир номи домод ва номи арӯс пурсидам.

– Гуфт:

Алфред ва Морӣ... Маҷмӯъ нух ҳарф буд. Пас нух ҳарфро ба аввали нух байт мувашшах намуда, ба дасташ додам...» ва ғайра.

Ин аст, ки «Наводир-ул-вақоеъ» баробари таълиф як чунбиши фикрӣ, ангезаи зехнӣ ва бархӯрдҳои мафкуравино ба вучуд овард. Махсусан, барои адибони ибтидои асри ХХ. Устод С.Айнӣ, ки бо ин асари Аҳмади Дониш дар охири солҳои 90-уми асри ХІХ шинос шуда буд, аҳволи рӯҳия ва таассуроти одамони пешқадами он даврро аз хондани ин асар аз забони худ чунин баён намудааст:

«Ҷоҳои ба ман таъсирбахши «Наводир-ул-вақоеъ» он ҷоҳо буданд, ки ман он ҳодисаҳоро дар зиндагӣ дида будам ва аз он аҳвол дилтанг мешудам, аммо ҳеҷ гоҳ ислоҳ кардан ва ислоҳ шудани он аҳвол дар хотирам намегузашт ва гумон мекардам, ки дунё ҳамин тарз омадааст, ҳамин тарз ҳаст ва ҳамин тарз ҳам меравад, чӣ бояд кард? Аммо вақте ки ман он аҳволи фалокатиштимолро дар мундариҷоти «Наводир-ул-вақоеъ» бо тасвири реалӣ, бо тасвире, ки худ дар зиндагӣ дида будам, хондам, ба ман ҳолати дигар рӯй дод. Ман дар дили худ гуфтам, ки ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст, модом ки ман ислоҳ карда наметавонам, аз вай нафрат кардан зарур аст. Инқилоби фикрӣ кам ҳам бошад, дар ман ана дар ҳамон вақт рӯй дод».

Умуман, дар «Наводир-ул-вақоеъ» масъалаҳои сиёсӣ: усули мамлакатдорӣ Бухоро ва Русия, муносиботи давлат бо раият,

мақомоти қудратии ин ду кишвар; масъалаҳои иқтисодӣ: зироатӣ будани Осиёи Миёна ва саноатӣ будани Русия; фарҳангӣ: нашри рӯзномаву маҷаллаҳо, нашриёту китобчопкунӣ, шахрсозӣ ва зебу зинати хиёбонҳову гулгаштҳо, толорҳои концерт ва биноҳои мухташам; ороиши кӯшкҳову манзилҳои иқоматӣ, системаи обёрии шаҳрҳо ва ғайра.

Дар масъалаҳои ахлоқӣ ва тарбиявӣ баъзе ҳикоятҳои бобҳои асар хеле ҷолибанд. Хусусан, боби панҷум «Дар ҳикояти фаромӯшхона» ё худ дар он ҷойҳое, ки Шуқурбек ширкат варзида ва ӯ ба аҳли ҷоҳу мансаб бархӯрдҳои фикрӣ зоҳир намудаву аҳли заҳматро ҷонибдорӣ кардани вай ба тасвир омадаанд, ниҳоят таъсирбахшанд.

Дар асар андешаҳои Аҳмади Дониш ҳамчун адиби маорифпарвар дар баъзе бобҳои бисёр ҷолиб аст. Андешаҳои адиб дар ҳикоят ва қиссаҳои бадеӣ хеле хуб ифода шудааст. Мутафаккир ба воситаи образҳои бадеӣ ҳадафи худро ифода мекунад. Масалан, «Дар ҳикояти Ҳоҷӣ ва манӯфеи сафар ва хислати занон» чунин омадааст, ки марди бухорие, ки ба мақсади зиёрати Каъба сафар кардааст. Нависанда дар ин фасл нишон додааст, ки аз қаламрави Бухоро ба берун баромадан ва сайри олам кардан то чи андоза инсонро аз нигоҳи маънавӣ ғани мегардонад. Марди ҳоҷӣ ҳангоми сафар ба Ҳиндустон меравад, дар он ҷо бо шахсони олиму фозил суҳбат мекунад, дар шаҳрҳои Ҳиндустон иншооти саноатӣ, киштиҳои азими боркашу сафарӣ ва ғайраро тамошо мекунад, дар шаҳрҳо ба маърифату маориф, илму фарҳанг то андозае шинос мешавад. Марди сафарӣ ин пешравиҳоро дида, ҳаёлан ин шаҳрҳоро ба Бухоро муқоиса мекунад. Кӯчаву хиёбонҳои пур аз лой, роҳҳои қачу ноҳамвор, иморатҳои бетартиби бенақша сохташуда ва гилин, хусусан шабхангом торику ваҳмнок ва ғайра. Ё худ:

« – Марди ҳоҷӣ бо хусни хатти хеш ба саркори як шаҳр хеле маъқул мешавад ва он саркор, ки аслан забону адабиёти форсиро намедонист, марди хочиро ба хидмат қабул карда, ба ӯ пули бисёре дода, асарҳои олимони форсу тоҷикро нависанда мегирад. Марди ҳоҷӣ дар шаҳр сайр мекард ва боре дид, ки одамоне бисёре ба лаби баҳр ҳок мерехтанд ва мехостанд дар он ҷо банде андохта, дуқонҳо кушоянд. Марди ҳоҷӣ дар ҳайрат афтада меандешад, ки оё ин қадар заҳмат кашидан раво бошад? Саркор дар ҷавоб мегӯяд:

– Ақли шумо (мардуми Бухоро) ба ин кор намерасад ва агар гӯем ҳам, дарк карда наметавонед. Ва моро ба дунё оварданд, ки ҷаҳонро обод дорем ва баҳрҳову конҳо бикшоем ва аҷоиботи олами моддиро зоҳир гардонем... Миллатҳои гуногуни олам аз ҷаҳон манфиати бисёре бардоштанд, аммо онро ба ҳоли худ гузоштанд, наздик буд, ки ҷаҳон хароб шавад... Набинӣ, ки токи ангур, агар тарбият накунӣ, ҳар сола мева аз соли гузашта камтар медиҳад ва охир хушк мешавад. Шумо мева аз тоқ мехӯред, дигар ғам надоред, агар беҳи ўро кирм занад ва сарашро сармо»...

Дар қазовати боло назари Аҳмади Дониш ба қафомондагии Бухорои феодалӣ баён шудааст.

Дар лаҳзаҳои боло Бухорои замони Аҳмади Дониш тасвир шуда бошад, акнун мебинем, ки Петербург – пойтахти давлати Русия дар муқоиса чӣ гуна аст. Яъне, Аҳмади Дониш Петербургро чӣ гуна дарёфтааст.

Аҳмади Дониш мушакпаррониеро, ки дар ҷашни шоҳона дар Петербург барпо гардида буд, чунин тасвир кардааст: «Ва аз ҷумлаи аҷоиботи он тӯй яке ҷароғоне тартиб дода буданд дар болои яхбанди дарё, ки тахминан шаш ҳазор қадам мушаки рангин дар ҳаво сар дода буданд, ки рӯйи осмон пӯшида шуд ва ҳаво ҳама аз моҳҳои сурху зард ва сапеду зангорӣ пур шуда буд, то ки зарраҳо бар рӯйи замин намоён мешуд»... ва ғайра.

Чунон ки дида мешавад, дар мамлакатҳои пешрафта аҳволи мардумонаш, ки нисбатан хуб аст, ҷаҳонбинӣ ва муносибати мардум, сатҳи зиндагӣ ва тафаккури онҳо дигар аст. Албатта, ин пеш аз ҳама, ба системаи сиёсии давлатдорӣ, усули роҳбарӣ, ҷаҳонбинию маҳорат ва донишу истеъдоди сиёсатмадорон сахт вобастагӣ дорад.

Боби аввали «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш чунон ки қаблан ҳам зикр намуда будем, «Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн ва ҳадди ҳуқуқи онҳо» ном дошта, асосан ҷанбаи назарӣ дорад. Яъне, назари Аҳмади Дониш ба фарзанд, падару модар, оила, одоби муошират, инсон ва ҷомеа ва ғайра баён шудааст.

Дар ин боб омадааст, ки дар маҷлисе ҳар кас аз ҳар бобе суҳбат мекард. Баъзе аз бедирамӣ, ҷамъе аз душвории касбу зироат, ҷавқе аз суубати роҳи ишқу муҳаббат. Яке мегуфт: Падарам ҷафокор аст. Дигаре мегуфт: Модарам саросар озор, то сухан дар ҳадди ҳуқуқ ва меъёри ҳуқуқи абавайн қарор гирифт. Яке мегуфт:

– Чун ман дар аёли падарам, агар изҳори эҳтиёҷ кунам ва

дар мутолаба ибром барам, ҳукм ба куфру исёни ман мекунад. Дигаре мегуфт: Дар умури сахлатулхусул, ки карду нокарди он дар шариату футувват базаҳ ва исме надорад, агар иқдом намоям, модар садои иқоқу ишқоқ мезанад. Яке гуфт: Падар маро барои инфоқи явмия ба умури номашрӯъ рухсат медихад ва агар ибo кунам, озурда мешаваду оқ мекунад. Дигар мегуфт: Модарам мутриба аст, хоҳарамро ба рақсу самоъ тарғиб мекунад, вай мутанаффир аст, бонг бар ӯ мезанад...».

Дар муҳокимарониҳои боло муносибатҳои гуногуни оилавӣ дар хонадони мардуми Бухоро дида мешавад. Падаре фарзандро бо баҳонае бо роҳи носавоб хидоят мекунад. Модаре барои ривочи кори худ духтарашро ба он роҳ ғайри ихтиёри фарзандаш бурданӣ мешавад.

Бисёрҳо мешавад, ки ин корҳои абавайн хилофи ахлоқи исломист, вале онҳо ин корро барои рӯзгорашон пеш мегиранд.

Баъзан чунин ҳам шудааст, ки бисёр оилаҳо аз рӯйи талаби волидайн дигар шудаанд, яъне аз ҳам ҷудо шуда, оилаҳои дигар бунёд кардаанд:

« - Дигаре истифто менамуд, ки модаре дорам, ҳариф шуда, агар саранҷоми муҳимми манзил ба модар супорам, аз уҳда барнамеояд, агар ба дасти зан ниҳам, норозӣ аст. Ва бар сари ҳар обу таом ғавғо бунёд мекунад ва зиёдасарию зиёдаталабӣ мекунад, то ҳадде, ки гӯё дигаронро ҳеч ҳаққе намоёнад, гӯё ҳама аз они ӯст ва барои ӯ. Собик ду зан аз ман ба талоқу фироқ овард ва дар зани сеюм низ ҳол ҳамон аст, ки дар аввал ва дуум. Агар ба ҳуқуқи зан қиём орам, модарам хушнуд намешавад, магар ба талоқ, ки ҷабрӣ ихтиёр кунам... Ман ташҳис наметавонам кард, ки риояти кадом тараф кунам. Агар ҷониби модар гирам, бояд, ки аз ҳаққи зан даст бардорам ва агар тарафдорӣ зан кунам, бояд ки оқи модарро ихтиёр намоям.»

Албатта, ҳамаи масъалаҳои ҳуқуқӣ ва дигар масъалаҳое, ки марбут ба рӯзгори инсонист, дар асоси қонунҳои исломӣ матраҳ ва ҳаллу фасл шудаанд. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш ин масъалаҳоро дар ҳамин замина хеле нозук ба таҳлил мегирад. Ӯ ба баҳсҳои дар боло оварда аз ҳамин мавқеъ, вале на чун мутаассиб, балки басо ҷиддӣ ва огоҳ ба кор мегирад. Аз ин ҷост, ки вай ба он баҳс чунин ҳамроҳ мешавад:

«Гуфтаанд: Бале, матлаб ҳамин аст, ин ишқолро аз пеш бардорӣ ва ҳақиқати ҳолро камоҳӣ мутобики офоқу анфус шарҳ диҳӣ.

Гуфтам: Падару модар мавриди эҳсону шукранд, бар тақдире, ки солеҳ бошанд ва ба фарзанди худ некихоҳанда ва салоҳи ҳоли ӯ чӯянда, ки агар фосик бошанду ба фарзанд некӣ намехоҳанд ва салоҳи ҳоли ӯро наметалабанд, балки ғарази худро мечӯянд, мавриди он ҳуқуқ, ки дар оёғу аходис омада, нестанд. Ва ҳол он ки ҳар як аз абавайн муддаии инанд, ки мо дар ҳама ақволу афъол, ки аз мо содир мешавад, хайри фарзандро мехоҳем... Яъне, бояд, ки қавлу феъли абавайн муфзӣ ба хилофи шаръ нашавад ва дар дину муруввати фарзанд халал наёрад, то фарзанд барои дарёфти ризогии онҳо муртакиби маҳзуроту маҳчурот нагарад. Масалан, барои нафақаи онҳо дуздӣю кимор пеша накунад ё барои дарёфти хушнудии модар зани солеҳаи худро талоқ дода, ба фиску фасод наҷфтад.»

Ё худ агар масъалаҳои боло тамоман иҷтимоӣ бошанд, дар «Наводир-ул-вақоъ» масъалаҳои сиёсӣ низ ҷойи намоён доранд. Масалан, дар боби «Муомилаи салотин ба фуқаро ва раъият»... омадааст, ки:

«...Раъият маҳалли дахли вилоятанд ва аскарӣя мавриди харҷ. То дахл набувад, харҷ мутаҳаққиқ нашавад, балки салтанат бе раият мутасаввир нагардад ва раъият бе истимолату марҳамати султон муҷтамеъ нагардад. Пас, подшоҳ, ки мушфиқи дарвеш аст, ниғаҳбони мулку давлати хеш аст, адлу раъфати султон муҷибӣ амну истиқомат аст мар раиятро, то иморату зироат беш иттифоқ афтад. Ва чун иморату зироат ва адлу раъфати султон ва арзонӣ баландовоза шавад, бозаргону мусофирон дар ин шаҳр рағбат оранд ва ғаллаву қумош ва дигар матоъ биёваранд, пас мулк ободон шавад ва ҳазоин маъмур гардад. Ва бад ин сабаб лашкариён серу фароҳдаст гарданд. Ва чун лашкар қавӣ бошад, ҳавзаи миллат маҳфуз монад ва шариат ривоч ёбад.»

Доир ба донишҷӯи ҳудуди кишвар ва арзиши минтақаҳо ва кадом минтақа ҷӣ дорой доштану ҳолати он ва дар ин бора муносибати шоҳ бо сарзамини худ ва ҳамҷаворон ҳикояти хеле олиҷанобе аз тарафи сайёҳе ва муносибати он дар муколамае миёни ӯву марди аврупоӣ чизҳои ҷолиб мавриди арзёбӣ қарор дода мешавад:

«Яке аз сайёҳон гуфт: Дар Пешовар пеши ҳоким будам, ки азт қибали фарангӣ фармонраво буд. Рӯзе ба тақриб пурсид, ки Бухоро ҷӣ миқдор замини солеҳи заръ дорад?»

Гуфтам: Тақрибан сӣ фарсах шарқану гарбан ва понздаҳ фарсах шимолану ҷанубан.

Гуфт: Самарқанд чанд аст? Гуфтам: Нисфи он.

Гуфт: Насаф? Гуфтам: Сулси он.

Гуфт: Аскарияти дохилии Бухоро чанд аст?

Гуфтам се ҳазор, дар вақти ошӯб дувоздаҳ ҳазор, ба замми атроф бист ҳазор.

Гуфт: Мавочиби онҳо аз кучост? Гуфтам: Аз ушру хирочи иртифоот.

Гуфт: Агар осмон набораду замин надихад? Гуфтам: Аз чуълу андоз.

Гуфт: Агар халқ очиз оянду натавонанд?

Гуфтам: Аз мӯсодараву яргӯ, ки тавонгаронро афтад... Гуфт: Аз шумо то Бадахшон чӣ миқдор роҳ аст? Гуфтам: Тахминан ҳаштод фарсах.

Гуфт: Аз маҳкуми кист? Гуфтам: Ба сари худ аст.

Гуфт: Чаро подшоҳони шумо онро дар тасарруфи худ намеоранд?

Гуфтам: Он чӣ замин аст?

Бихандиду гуфт: Шумо турфа мардуми бетамизед, ҷое, ки зар бояд сарф кард, шумо зар металабед ва ҷое, ки зар аст, намечӯед. Бадахшон заминест, ки дар он ҷаҳор маъдан: тилло, нукра, лаълу лочвард...

Пас, ҳиммати подшоҳона он иқтизо дорад, ки зар аз кону дурр аз баҳр биталабад ва ба фуқарову раият сарф кунад, то ҷаҳонро обод дорад ва ба кушодани наҳрҳо ва буридани кӯҳҳо ва зироати арозии майта. Ва кушодани кон бе раъият имкон надорад ва ғайра...».

Дар қазоватҳои зикршуда мо ҷаҳонбинии шоҳон, масъулият-шиносии онҳо, усули кишвардорӣ, муносибат бо халқ ва мақомоти давлатиро ба хубӣ фаҳмидан метавонем. Мебинем, ки амирони манғит ба ҷуз роҳи зӯру тарсонидани мардум кори дигарро фикр ҳам накардаанд. Аз ин ҷост, ки одитарин аврупоӣ дар боби кашвардорӣ нуксонӣ сустии амирони мазкурро медонад. Ин аст, ки назари Аҳмади Дониш низ ба ин сулола хуб нест ва онҳоро манфур, кӯтоҳандешу бетамиз меномад.

Чизи дигарро низ метавон таъкид намуд, ки дар «Наводир-ул-вақоъ» мавзӯҳои ҳамосӣ ҳам ба назар мерасанд. Масалан, боби XVIII, саргузашти муллои бойсунӣ - Холмуҳаммад, ки марди шучоъу далер ва шикорпеша аст. Рӯбарӯшавии ӯ бо ҳайвоноти даррандаи ваҳшӣ, мисли шер, хирс ва ғайра, ки гоҳе

бо зӯр ва баъзан бо ҳила чон ба саломат мебарад, аз часурию далерии Холмуҳаммад шаҳодат медиҳад. Ҳатто аспи худро ба болои дарахт мебардорад. Яъне, таҳамтан ҳам ҳафт.

Ҳамин Холмуҳаммад нақл мекунад, ки:

« – Дар он авон Шуқурбек ном дузди шабрав дар Бухоро истило ёфта, басе захиму часим ва айёrpеша буд. Дар шаб бо сад нафар муқобил шудӣ. Ҳарчанд диловарони зӯрозо ва баҳодурони разморо сари роҳаш мегирифтанд, тоби муқобала наёварда, рӯй ба гурез мениходанд.

Бо ин ҳама ҷабборӣ ва мардумозорӣ карампеша, олиҳиммат буд, ки мол аз тавонгарони баҳил ситада, ба мустаҳиққони алил расонидӣ ва бо аҳли илм ва талабаи мадраса ионаӣ кардӣ. Амир барои ўро дастгир кардан 100 динор зари сурх ба гарав монда буд.

Мулло Холмуҳаммад инро шунида, назди мударрис меояд ва иҷозат мепурсад, ки барои дастгир намудани Шуқурбек ба ў иҷозат бидиҳад. Мударрис мегӯяд: Зинҳор ин чуръат мекунӣ, ки пои ҳасро надида, сар ба бод диҳӣ. Надонӣ, пил шикори гавазн нашавад ва шер мусаххари рӯбоҳ нагардад:

*Ҳар кӣ бо фӯлодбозу панҷа кард,
Соида симини худро ранҷа кард.*

Хулоса, мударрисро бовар кунонидам ва ў ба ман иҷозат дод ва таъкид намуд, ки эҳтиёт кунам. Ман, – мегӯяд Мулло Холмуҳаммад, – ба назди асас рафтам ва арзи мақсад намудам. Ў низ хандид. Чун ўро низ бовар кунонидам, ў як миқдор пул ба ман доду гуфт, ки мондагиашро баъд аз овардани Шуқурбек мегириӣ. Ман рафтам. Роҳи омадани Шуқурбекро аниқ кардам. Ўро шабонгаҳ ёфтам ва хостам бо калтак ба сари ў фурурам, вале намедонам, ки чӣ шуд. Ҳамин қадар ёд дорам, ки рӯйи синаам кӯҳи гароне афтода буд... Шуқурбек мақсади маро пурсид ва ман чизеро аз ў пинҳон накарда росташро гуфтам. Ў дигар маро азоб надод ва бо худ ба мадрасаи Кӯкалтош, ба яке аз хучраҳои он бурд. Ў дар он ҷо аз мақсади ман комилан огоҳ шуду як панҷа зари сурх ба ман дод ва гуфт, ки ба зодгоҳат рав. Агар бори дуҷум фирефта шавию ба дастам афтӣ, зинда намеравай. Ман чунин кардам.

Дар ин ҳикояти саргузаштии воқеӣ Шуқурбек айёrpеша, дузд ва роҳзан аст. Гумон меравад, ки беадолатиҳои замона ўро ба ин роҳ бурдааст. Агар ў ноодил мебуд, баробари хучуми Мулло

Холмуҳаммад ӯро бо андак зарба нобуд мекард. Вале ӯ ин амалро дар нисбати як нафар толибилми бебизоат раво надошт.

Холмуҳаммад низ як тан толибилми дилсофу покгинат, вале харису комчӯ аст. Аз ин рӯ, ӯ ҳам аз таҳсил ва ҳам аз истиқомат дар Бухоро маҳрум менамояд.

Образи Шуқурбек аз он чихат чолиб аст, ки ӯ ба муқобили беадолатиҳо мебарояд ба онҳое, ки аз ҳисоби истисмор соҳиби сарват гардидаанд, кинаварзӣ мекунад. Моли ба яғмо бурдаашро ба толибилмон, бенавоён, дармондагон, тангдастон тақсим менамояд.

Умуман, «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш дар адабиёти асримиёнагии тоҷик як падида, як бозёфти адабист, ки дар он ҳам аз сиёсат, аз иҷтимоиёту иқтисодиёт, аз илму фарҳанг ва аз таъриху адабиёт, аз бархӯрди фарҳангхovu тамаддунҳо, аз нақши инсон ва ҷамъият баҳсҳои сершумор ҷой дорад.

Ӯ барои пешрафти давлат, инқилобҳои фикрии мутафаккирон, эҷодкорон зиммдорони вақт, амирони манғитиро саҳт ба зерӣ тозиинаи танқид мегирад. Баробари хондани асар дар пеши назари хонанда шахсияте намудор мешавад, ки аз илму маърифат, фарҳангу таърих, сиёсат, усули кишвардорӣ, шеърӯ адаб, дину оин, тамаддуну ҳикмати миллӣ хеле ва хеле амиқу дақиқ огоҳ аст. Яъне, нависандаи китоби мазкур сиёсат, иқтисодиёт, илму фарҳанги миллиро комилан медонад. Дар баробари ин, ӯ аз сиёсат, иқтисодиёт ва илму фарҳанги аврупоӣ низ огоҳӣ дорад. Ин аст, ки Аҳмади Дониш мушаххасан Бухоро ва қаламрави онро бо Русия ва ба ин восита бо Аврупои Ғарбӣ то ба андозае муқоиса мекунад. Аз ин чихат, танқиди ӯ танқиди зоҳирӣ нест! Ӯ он масъалаеро, ки маҳкум кардани шавад, хеле хуб аввал паҳлуҳои онро месанҷад, муойина мекунад. Ҷанбаҳои нораво ва нуқсондори онро дармеёбад ва бо далелҳои сершумор ба зерӣ тозиинаи танқид мегирад.

Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоеъ» бештар масъалаҳои хеле муҳими фалсафӣю иҷтимоӣро, ки мавриди баҳси бузургони пешин қарор доштанд, ба миён мегузорад. Онҳоро таҷдиди назар мекунад. Аз дидгоҳи нав, аз рӯйи талабу тақозои замони нав, шароити заминаҳои нави таърихӣ ба таҷқиқу мушоҳида мегирад.

Албатта, дар оғози сари қудрат омаданаи назари амир

Музаффар ба Аҳмади Дониш дигар будааст. Аҳмади Дониш ҳайати сафорати Бухороро дар бесаводию бедонишӣ муттаҳам намуда, онҳоро кӯтоҳназар, худбини худхоҳ, бемасъулият, қафомонда менамояд. Бо вучуди ҳамаи ин, амир Музаффар

хидмати Аҳмади Донишро қадр менамояд. Аз рӯи салоҳияте, ки амир дар ихтиёр дошт, ӯ ба Аҳмади Дониш рутбаи илмӣ-ифтихории Ӯроқро медиҳад, зеро амир борҳо ҷанбаи амалии машваратҳои ӯро таҷриба намуда, дар амалияи муносибат бо Русия дидаву санчида буд.

Аз ин рӯ, ба Дониш ҷанд мансаби давлатиро низ пешниҳод мекунад. Аммо вай ҳолати дохилии дарбору дарбориёнро дида, супоришҳои амиро ба таъхир меандошт. Дониш хуб медонист, ки «ба як гул баҳор намешавад». Танҳо бо омадани ӯ ба дарбор тағйироти ҷиддие дар сиёсат пайдо намешавад, зеро ҳасудону ҷоплусон амиро хеле хуб ихота кардаанд.

Аҳмади Дониш дар аксари бобҳои «Наводир-ул-вақоеъ» масъалаҳои муҳимтарини назарию амалиро аз мавқеи ҳикмати тамаддуну таовун ба таҳлилу тадқиқ мегирад. Ҷордаҳ боби асар (то рисолаи сиёсӣ) ба масъалаҳои басо муҳим – фалсафаи зиндагӣ, ҳикмати амалӣ бахшида шудаанд. Дар ин фаслҳо масъалаҳои ҷамъияти инсонӣ, беҳбудӣ рӯзгори мардум, ҳимояи адолати иҷтимоӣ ва роҳҳои он ба риштаи таҳлил кашида шудааст.

Умуман, бобҳои «Наводир-ул-вақоеъ» харҷанд ба мавзӯҳои гуногун бахшида шудаанд, муҳим он аст, ки ба мақсади ягонаи муаллиф – яъне, ҷӣ гуна ташкил намудани ҳаёти иҷтимоӣ ва шахсияти инсон равона карда шудааст.

Ҷояи асосии «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш як бошад ҳам, мавзӯҳои бобҳо муҳталифанд. Дар бобҳои асар масъалаҳои фалсафӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ, тарбиявӣ, иқтисодӣ, илмӣ ва ғайра баён шудаанд.

Маълум аст, ки асаре чун «Наводир-ул-вақоеъ» наметавонад маҳсули меҳнати як ё ду сола бошад. Аҳмади Дониш ин асарашро дар тӯли наздик ба понздаҳ сол рӯи қор овардааст. Вале муносибати мантиқии бобҳо хеле қавӣ аст. Аз тарафи дигар, дар ҳар як боб муаллиф ҷонибдори адолати иҷтимоӣ буда, онро пайваста ҷонибдориро ҳимоя менамояд. Танҳо бобҳои 16-23 андак дигартар буда, дар ин бобҳо нақши фалсафа ва шеър адаб зиёдтар аст. Аз сӯи дигар, ашъори ахлоқӣ-тарбиявӣ дар ин қисмат зиёдтаранд. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш ба ашъори Саъдии Шерозӣ бештар рӯ оварда, бо пораҳои шеърӣ ҷанбаҳои тарбиявӣ – ахлоқӣ ва таълимии ҳикояҳои асари худро тақвият медиҳад. Ин аст, ки пораҳои шеърӣ низ барои тасдиқи андешаву афкори муаллиф оварда шудаанд.

«РИСОЛА Ё МУХТАСАРЕ АЗ ТАЪРИХИ САЛТАНАТИ ХОНАДОНИ МАНГИТИЯ» ВА МАЗМУНИ МУХТАСАРИ ОН

Дигар аз асарҳои Аҳмади Дониш, ки дар он афкори сиёсӣ иҷтимоӣ ва маорифпарварии ӯ хеле дақиқу амиқ баён шудааст, «Рисолаи таърихӣ»-и мутафаккир мебошад. Рисолаи мазкур қисмати аввали асарест, ки Аҳмади Дониш онро тамои карда натавонистааст. Азбаски асар нотамои мондааст, муҳаққиқон вобаста ба мазмуну мундариҷаи он ба ин асар унвонҳои «Таърихча», «Рисола ё худ мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Мангития», «Тарҷумаи ҳоли амирони Мангития» мондаанд. Маълум аст, ки рисола дар авони пирии олим таълиф шудааст, зеро танҳо наздиктарин эҷодкорон аз таълифи он хабарор шудаанд. Ин асар тақрибан пас аз даҳ соли таълифи «Наводир-ул-вақоъ» эҷод шудааст. Аз ин рӯ, Аҳмади Дониш тӯли даҳ сол тавонистааст сохтори сиёсии Бухоро, амиру аморат, сиёсатмадорону усули кишвардории онҳоро боз ҳам амиқтар омӯзад.

Аҳмади Дониш дар «Наводир-ул-вақоъ» оид ба аморати Бухоро ва тарғиботи сиёсӣ иҷтимоии он ва иқтисодиёти кишвар, бо ислоҳот ва баргараф намудани як қатор нуқсонҳо беҳбудӣ онро ҷашмдор буд. Ӯ дар давоми даҳ соли омӯзиши баъдӣ хеле фикру ақидаи худро оид ба ин масъала тағйир дод. Ҳамин ҷанба рисолаи «Таърихча»-ро рӯйи ҳастӣ овард.

Аслан Аҳмади Дониш рисолаи «Таърихча»-ро ба фаслу бобҳо ҷудо накардааст. Ин рисола тақрибан аз нигоҳи сохтор ҷунин аст: муқаддима, қисмати асосии асар, ки дар навбати худ аз ду бахш иборат мебошад. Баъд аз ин хотимаи рисола пеш меояд, ки муаллиф андешаҳои худро натиҷагирӣ мекунад.

Дар қисмати муқаддимаи рисолаи «Таърихча» андешаҳои Аҳмади Дониш ҳамчун олими ситорашинос ва ҳам донандаи фалсафаи инкишоф амал мекунад.

Муқаддимаи рисола ва бобҳои баъдию ҳулоса ҳам унвонгузории махсус нашудаанд.

Мутафаккир Аҳмади Дониш дар қисмати муқаддимаи рисола таъкид менамояд, ки: «Сабаби ободии ҷаҳон ҳаёт, об ва адл бувад ва боиси харобӣ марғу беобӣ ва зулм бошад, ки воситаи он аз олами улвӣ шаш кавқабанд. Вучудиёт аз натоиҷи таъби Офтоб

ва Зӯҳраву Мушгарӣ ва адамиёт аз таъсироти Миррих ва Зӯҳалу Қамар ва Уторид муовини ҳар кадом аст».

Ба назари Аҳмади Дониш дунё ва чамъияти инсонӣ пайваста дар чараёну рушд ва таназулу харобшавӣ қарор дорад. Ӯ ин фалсафаи инкишофро дар заминаи сайри сайёраҳо қазоват менамояд.

Ӯ чунин мешуморад, ки агар 4 ва ё 100 сол давраи рушд бошад, хатман боз таназул пеш меояд. Барои раҳой аз ин дар ҳар як давраи муайян аз шоҳон ё аз донишмандон як ё якчанд гурӯҳ ба миён меоянд, ки онҳоро мучаддиди (навкунандаи) алф (ҳазор) ё миа (сад) мегӯянд. Темур, Ҳусайн Бойқаро, Абдуллоҳхон ва Субҳонқулихонро нишон медиҳад. Махсусан, Аҳмади Дониш нисбат ба амир Шохмуроди мангитӣ назари мусбат дорад, зеро баробари сари қудрат омадани ин амир дар Бухоро навкарди соҳаҳо оғоз шудааст. Аҳмади Дониш ба Шохмурод баҳои баланд медиҳад.

Дар рисола нахуст воқеаи сиёсӣ тасвири ҳукумати Дониёл ва фаъолияти сиёсии ӯст, ки «Харобии назми аморат дар замони амир Дониёл ва тарзи салтанати амир Шохмурод» унвонгузорӣ шудааст. Назари Аҳмади Дониш ба ин амир ва усули мамлакатдории ӯ манфӣ мебошад. Ӯ амир Шохмуродро нуктаи баланд дониста, таназулро аз аҳди амир Музаффар медонад. Муаллиф менависад: «Аз ҷумлаи тадбирҳои, ки амир Музаффар дар назми ҳукумат ниҳод, барои ҷалби дилҳо ва чамъияти халқ яке он буд, ки ҳамаи нуқуд, дираму динорро ба нияти ғазо ва аскардорӣ аз миёни халқ бардошт ва дар хазина ниҳод, то агар касеро ба дираму динор эҳтиёҷ афтад, бояд, ки сари иродат ба давлатхона ниҳад ва хидмати амир кунад ва зар бибарад. Дигар аксар заминҳои фуқароро барои ҷаҳорбоғи султони баргузида бихарид ва ҳар ҷо, ки боғе медиданд, барои подшоҳ мехариданд, то агар касеро иштиҳои ангуру анҷир бошад, сар дар ин дарбор ниҳад»...» Инчунин боз мегӯянд:

« – Назми дигаре, ки амир Музаффар дар боби вилоятдорӣ ниҳод, рақси бачагон ва қавлу ғазали масҳарабозон ва дорбозии эшон буд, ки дар тамоми солу фусул ин шева дар ҳамаи қаламрав ҷорӣ буд ва шабу рӯз овози нойу духул аз ҳама ҷо баланд буд, то халқ гумон кунад, ки ҳама ҷо орамидааст...»

Назари Аҳмади Дониш ба амир Абдулахад низ хеле бад аст. Ин амир ҳеч беҳбуде барои кишвар накард, – мегӯяд муаллиф.

Дар хотимаи рисола бошад, муаллиф оид ба заволёбии аморати Бухоро сухан ронда – «Осмон бар сари инҳо фуруд ояд!» – мегӯяд. Ин аз як тараф, аз рӯи муоинаи ситораҳо бошад, аз тарафи дигар, Дониш хобҳои дидаи дӯстонашро низ чунин таъбир мекунад, ки натиҷаи аз осмон рехтани ситораҳо, танҳо монанди шер, пора-пора гардидани ӯ аз дасти даррандагони дигар ва ғайра ба ин гувоҳ мебошад.

Бояд гуфт, ки асари Аҳмади Дониш, ҳамчунон ки аз унвони он пайдост, яъне «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития» таърихӣ-адабӣ буда, дар афкори адабии тоҷик мақоми арзанда дорад. Аз сабаби он ки таърихи асри муаллиф аст, ҷанбаи бисёр қавии публицистӣ низ гирифтааст. Вале он на публицистика, балки асари таърихист, ки аз ҷониби адиби нависанда ва шоир рӯи қор омадааст. Дар рисолаи мазкур Аҳмади Дониш давлатдорони кишварашро бо усули пешгирифтаи давлатдориашон тасвир менамояд. Мушоҳидаҳои худро ошқору пинҳонӣ баён мекунад. Тавачҷуҳ танҳо ба амир Шохмурод дорад. Амирони дигари манғитро хеле саҳт накуҳиш мекунад. Дар муқобили амир Шохмурод ҳамон амирони дигари ин сулола меистанд. Масалан, амир Музаффар ва сари қудрат омадани ӯро сабаби бадбахтӣ барои ҷомеа медонад, зеро ӯ дар фикри беҳбудии қори мардум нест. Ӯ қудратро воситаи беҳтарини хушгузаронии умр медонад. Аз ин рӯ, ҳолати кишварро басо табоҳ намуда, халқу мамлакатро ба вартаи ҳалокат расонида буд. Аз ҷумла, системаи тамоман вайрон ва бенизоми идораи давлат ва ҳокимияти амир, ахлоқи разилаи аъёну ашроф ва дигар табақаи ҳукмрон, беҳирадӣ ва бетадбирӣ, кӯтоҳназарӣ ва беандешагии нахуствазири Бухоро, ахлоқи паст ва ҳислатҳои манфии худӣ амир кишварро ба гирдоби ҳалокатбор андохта буд.

Умуман, хидмати таърихии Аҳмади Дониш дар он аст, ки ӯ мероси адабӣ-илмӣ ва таърихии миллиро басо амиқу дақиқ омӯхта, ҳамчун таълимдиҳандаи мадраса ва фарди аз таърихи ислом огоҳ рӯ ба эҷод овардааст. Дар ин қор, таъсири «Бадоеъ-ул-вақоъ» аз осори мансури бадеӣ дар эҷодиёти Аҳмади Дониш хеле фаровон ҳис карда мешавад.

Аз тарафи дигар, се сафари ӯ ба Русия – ба олами Ғарб, шиносоии мутафаккир ба симоҳои сиёсӣ, ҳарбӣ, илмӣ, фарҳангӣ, адабӣ, инқилобӣ ва дигарон роҳи зеҳнии ӯро ба тафаккури нав андешаронию натиҷагирии дигар равшан намуд. Ин аст, ки тозақориҳои мутафаккир низ дар ҳамин замина зухур кардааст. Ҳамин инқилоби фикрӣ, чунбиши зеҳнӣ, ғанои ақлонӣ ӯро водор намудааст, ки тарҳафкани чараёни нави мафкуравӣ дар таърихи адабиёту фарҳанг эътироф гардад.

АҲМАДИ ДОНИШ ВА МАОРИФПАРВАРОНИ ДИГАР

Чараёни маорифпарварӣ яке аз дастовардҳои таърихии адибони тоҷик дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX ба шумор меравад. Хидмати таърихии Аҳмади Дониш аз он иборат аст, ки ӯ тавассути эҷодиёти худ ба зухуру ташаккули чараёни маорифпарварӣ бунёд гузошт.

Аҳмади Дониш афкори маорифпарвариро ҳам ба воситаи эҷодиёти худ, ҳам ба воситаи ҳамфикронаш оммавӣ намудааст. Мутафаккир дар асарҳои «Наводир-ул-вақоъ», «Рисолаи таърихӣ», фасли понздаҳуми «Наводир-ул-вақоъ», «Рисола дар назми тамаддун ва таовун» ва ғайра ба ин масъала тавачҷуҳи бештар кардааст.

Бузургтарин адиб, шоир, олим ва мутафаккир, устод С. Айнӣ оид ба баҳрабардории худ аз Аҳмади Дониш ва маҳсусан, аз китоби «Наводир-ул-вақоъ»-и ӯ менависад: «Ҷоҳи ба ман таъсирбахши «Наводир-ул-вақоъ» он ҷоҳ буданд, ки ман он ҳодисаҳоро дар зиндагӣ дида будам ва аз он аҳвол дилтанг мешудам, аммо ҳеҷ гоҳ ислоҳ кардан ва ислоҳ шудани он аҳвол дар хотирам намегузашт ва гумон мекардам, ки дунё ҳамин тарз омадааст, ҳамин тарз ҳаст ва ҳамин тарз ҳам меравад, чӣ бояд кард?»... Аммо, вақте ки ман он аҳволро дар мундариҷоти «Наводир-ул-вақоъ» бо тасвири реали – бо тасвире, ки худ дар зиндагӣ дида будам, хондам, ба ман ҳолати дигар рӯй дод. Ман дар дили худ гуфтам ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст, модом ки ман аслоҳ карда наметавонам, аз вай нафрат кардан зарур аст... Инқилоби фикрӣ кам ҳам бошад, дар ман ана дар ҳамон вақт рӯй дод».

Албатта, дар ин қазовати устод С. Айнӣ мо чунбишҳои фикрӣ, бедории мафкуравии аҳли қаламро ба ҳаёт, ба рӯзгор

мебинем. Яъне, аз чунин тарзи андешаронӣ пай бурдан мумкин аст, ки муносибати равшанфикрон нисбат ба рӯзгору зиндагӣ, ба сохти давлатдорӣ дигар шудааст.

Чунин бедории фикрӣ дар замони зиндагии Аҳмади Дониш зухур карда будааст. Минбаъд ҳам он доираи васеътареро фаро гирифтаву барои худшиносии мардум мусоидат кардааст. Аз чумла, дар интиҳои садаи XIX ва оғози асри XX як зумра аҳли калами Осӣи Миёна: Шамсуддин Шохин, Абдулқодирхоҷаи Савдо, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, Тошхоҷа Асирӣ, Мирзо Сироч, Фитрату Муқимӣ ва дигарон дар осори адабии худ барои бедории фикрии омма хидматҳои бедареғ кардаанд.

Бахусус, тасвирҳои реалистии Аҳмади Дониш ба таҷрибаи эҷодии устод С. Айнӣ таъсири бузург расонидааст. Ҳатто тасвирҳои реалистии Аҳмади Маҳдуми Дониш ҷавони болаёқат – устод С. Айнӣро ба вачду ҳаяҷон овардааст. Ин аст, ки С. Айнӣ таассуроти худро пас аз хондани ҳикояти «Баққол»-и Дониш дар асари худ «Ёддоштҳо» чунин баён кардааст:

«Ин тасвири Аҳмади Маҳдум ба ман ончунон таъсир кард, ки баққоли мазкур аз назарам ҳеҷ дур намерафт. Баққолеро, ки дар раставу бозор дар ду тарафи кӯча, дар дуконҳои нишаста молҳоишонро мефурӯхтанд, дуру дароз пешашон истода тамошо кардан барои ман мумкин набуд...

Охир дар рӯ ба рӯи гӯшаи ҷанубу ғарбии саҳни мадрасаи Қӯқалтош баққолеро ёфтам, ки аз ҷиҳати қиёфаи зоҳирӣ ҳам ба баққоли Аҳмади Дониш монандӣ дошт... Ман ҳар рӯз соатҳо дар гӯшаи саҳн нишаста, қору кирдори он баққолро дар зерин назари диққат мегирифтам ва ҳама қори ӯро мувофиқи кирдори баққоли Аҳмади Маҳдум меёфтам ва дар ин ҳол ба назари зиндагӣбинӣ ва ҳақиқатнигорӣ муаллифи «Наводир-ул-вақоъ» таҳсин бар таҳсином меафзуд».

Аз ин рӯ, осори илмӣ, таърихӣ, адабӣ-бадеии мансур ва манзуми Аҳмади Дониш на танҳо барои илму адабиёт арзишманд аст, балки барои халқу давлат ва умуман ҷамъияти аҳаммиати бунёдӣ дорад, зеро он бедории фикрӣ, ҷунбишҳои маънавиятсоз ва инқилоби мафкуравии миллиро таъмин намуд ва ба худшиносӣ ва хувияти милли заминаҳои асосӣ бунёд кард.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба овони тифлӣ ва ҷавони Аҳмади Дониш чӣ медонед?
2. Дар бораи таҳсили ибтидоӣ ва мадрасаи Аҳмади Дониш маълумот диҳед.
3. Аҳмади Дониш ҳангоми таҳсил дар мадраса боз ба кадом касбҳо машғул шудааст?
4. Сабаби ба дарбор даъват карда шудани Аҳмади Дониш чӣ буд?
5. Аҳмади Дониш чанд дафъа ба Русия сафар кардааст?
6. Кадомин амири Бухоро ба Аҳмади Дониш унвони илмӣ- ифтихорино сазовор донист?
7. Оид ба натиҷаи сафарҳои Аҳмади Дониш ба Русия нақл кунед.
8. Сабабҳои норизоии амир Музаффар аз Аҳмади Дониш чӣ буд?
9. Ҳангоми сафарҳои Аҳмади Дониш бо кадом шахсони сиеё- таърихӣ, илмӣ ва фарҳангӣ шинос гардидааст?
10. Оид ба поёни рӯзгори Аҳмади Дониш чӣ медонед?
11. Мероси илмӣ ва адабии Дониширо номбар кунед.
12. Асарҳои илмӣ Аҳмади Дониш кадом мавзӯёҳоро дар бар мегиранд?
13. Мазмуни мухтасари «Наводир-ул-вақоъ»-ро нақл кунед.
14. Дар «Наводир-ул-вақоъ» кадом лаҳзаҳои шарҳиҳои нависанда инъикос шудааст?
15. Дар кадом фаслҳои ин асар мусофирати нависанда ба Русия баён гардидааст?
16. Назари Аҳмади Дониш ба авзои Бухоро ва муқоисаи он бо Русияро нақл кунед.
17. Аҳмади Дониш оид ба муносибатҳои ахлоқ ва оиладорӣ чӣ алоқа дорад?
18. Доир ба фаслҳои ҳамошии «Наводир-ул-вақоъ» маълумот диҳед.
19. Дар хусуси шахсият ва корномаи Шуқурбек чӣ медонед?
20. Тафовути боби 15-уми «Наводир-ул-вақоъ» аз дигар бобҳои он дар чист?
21. Мазмуни мухтасари «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Мангития»-ро нақл кунед.
22. Таваҷҷуҳи Аҳмади Дониш ба кадоме аз амирони мангити бештар аст?
23. Тафовути «Наводир-ул-вақоъ» ва «Рисола»-ро дар чӣ мебинед?
24. Аҳмади Дониш дар таълифи «Рисола» ба кадом хӯлоса омадааст?
25. Оид ба ҷараёни маорифпарварӣ чӣ медонед?
26. Ҷаро Дониширо асосгузори ҷараёни маорифпарварӣ медонанд?
27. Таъсири Аҳмади Дониш ба маорифпарварони дигарро шарҳ диҳед.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. «Калла» лақаби кист?

A. Саййидо	C. Ҳозиқ
B. Соиб	D. Мирзо Содиқ
E. Дониш	

2. Аҳмади Дониш дар кучо ба дунё омадааст?

A. Тошканд	C. Самарқанд
B. Хоразм	D. Хучанд
E. Бухоро	

3. Аҳмади Дониш кай ба дунё омадааст?

A. соли 1786	C. соли 1806
B. соли 1796	D. соли 1816
E. соли 1826	

4. Мулло Мирносир кӣ буд?

A. ҳамсабақи Дониш	C. тағои Дониш
B. амаки Дониш	D. яке аз дӯстони Дониш
E. падари Дониш	

5. Дониширо кадом сол ба мактаби қоригӣ додаанд?

A. соли 1812	C. соли 1830
B. соли 1822	D. соли 1834
E. соли 1838	

6. Кадом сол Дониш ба мадраса дохил шудааст?

A. соли 1822	C. соли 1836
B. соли 1828	D. соли 1839
E. соли 1842	

7. Дониш кай ба дарбор даъват шуд?

A. соли 1842	C. соли 1850
B. соли 1846	D. соли 1852
E. соли 1855	

8. Сафари аввали Дониш ба Русия кай иттифоқ афтодааст?

A. соли 1827	C. соли 1840
B. соли 1837	D. соли 1847
E. соли 1857	

9. Сафари аввали Дониш чанд моҳ давом кардааст?

A. ҳафт моҳ	C. панҷ моҳ
B. шаш моҳ	D. чор моҳ
E. се моҳ	

10. Сафари дувуми Дониш ба Русия кай иттифоқ афтодааст?

A. соли 1829	C. соли 1849
B. соли 1839	D. соли 1859
E. соли 1869	

11. Унвони илми «Ўроқ»-ро ба кадоме аз ин адибон додаанд?

A. Мушфиқӣ	C. Соиб
B. Сайидо	D. Бедил
E. Дониш	

12. Ба Аҳмади Дониш кадомин амири Бухоро унвони «Ўроқ»-ро сазовор донист?

A. амир Ҳайдар	C. амир Абдулаҳад
B. амир Насруллоҳ	D. амир Олим
E. амир Музаффар	

13. Сафари сеюми Аҳмади Дониш ба Русия кадом сол иттифоқ афтодааст?

A. соли 1833	C. соли 1853
B. соли 1843	D. соли 1863
E. соли 1873	

14. Таассуроти сафар ва пешиҳодоти худро Аҳмади Дониш дар кадом асараш беитар дарҷ кардааст?

A. дар «Манозир-ул-кавокиб»	C. дар «Таърихча»
B. дар «Рисола-фӣ-аъмол-ул-қӯра»	D. дар «Наводир-ул-вақоеъ»
E. дар «Рисола дар назми тамаддун ва таовун»	

15. Кадоме аз ин амирон Донишро аз дарбор ба дуртар фиристодааст?¹

A. амир Ҳайдар	C. амир Абдулаҳад
B. амир Насруллоҳ	D. амир Олим
E. амир Музаффар	

16. Аҳмади Дониш ба кадоме аз ин шаҳрҳо ба қор фиристода шуд?

A. Дарвоз	C. Хоразм
B. Ҳисор	D. Самарқанд
E. Ғузор	

17. Дониш боз ба кадоме аз ин шаҳрҳо ба қор равон қарда шуд?

A. ба Хоразм	C. ба Ҳисор
B. ба Дарвоз	D. ба Самарқанд
E. ба Наҳрпай	

18. Дониш дар Тошканд ба кадом мунавварфикри рус шинос мешавад?

A. Е. Григорев	C. Константин
B. Колзаков	D. Сафронов
E. П. И. Пошино	

19. Дониш ба кадом шарқшиноси рус шинос шудааст?

A. Саблуков	C. Е.Э.Бертелс
B. Климович	D. И.Ю. Крачковский
E. Григорев	

20. Дониш ба кадоме аз ин ҳарбиёни рус шинос мешавад?

A. Волков	C. Марков
B. Медведев	D. Петров
E. Стрёмухов	

21. Кадом сол Дониш дар мадрасаи Мири Араб соҳибҳуҷрашуда қори илмӣ мекунад?

A. соли 1849	C. соли 1869
B. соли 1859	D. соли 1879
E. соли 1889	

22. Поёни рӯзгори адиб дар қучо сипарӣ шудааст?

A. Наҳрпай	C. Хоразм
B. Ғузур	D. Тошканти
E. Бухоро	

23. Дониш кадом сол олами фониро тарк кардааст?

A. соли 1857	C. соли 1877
B. соли 1867	D. соли 1887
E. соли 1897	

24. Байти зеринро кӣ гуфтааст?

Ҳунар кадом, ки бо ман нагаиш рӯй ба рӯй,
Кадам илм, ки бо ман накард, истиқбол.

A. Саййидо	C. Бедил
B. Соиб	D. Ҳозик
E. Дониш	

25. Эҷодиёти Дониш чанд солро фаро мегирад?

A. 31 солро	C. 51 солро
B. 41 солро	D. 61 солро
E. 71 солро	

26. «Манозир-ул-кавокиб» асари кист?

A. Ҳилолӣ	C. Бедил
B. Восифӣ	D. Ҳозик
E. Дониш	

27. Аҳмади Дониш дар кадомин шаҳрҳо қозӣ таъйин шуда буд?

A. Ҳисору Тирмиз	C. Хучанду Истаравиан
B. Хоразму Хева	D. Конибодому Исфара
E. Ғузору Наҳрпай	

28. «Наводир-ул-вақоеъ» асари кист?

A. Ҳилолӣ	C. Мирзо Содик
B. Ҳозик	D. Бедил
E. Дониш	

29. «Рисола-фй-аъмол-ил-кӯра» асари кист?

А.	Ҷомӣ	С.	Саййидо
В.	Ҳусайн Воиз	Д.	Ҳозик
Е.	Дониш		

30. Қадоме аз ин асарҳо аз Аҳмади Дониш аст?

А.	«Бадоеъ-ул-вақоеъ»	С.	«Шахрошӯб»
В.	«Баҳориёт»	Д.	«Ирфон»
Е.	«Таъодули хамсаи мутаҳҳайира»		

31. «Меъёр-ут-тадайюн» асари кист?

А.	Восифӣ	С.	Бедил
В.	Саййидо	Д.	Ҳозик
Е.	Дониш		

32. «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Мангития»-асари кист?

А.	Восифӣ	С.	Саййидо
В.	Ҳилолӣ	Д.	Соиб
Е.	Дониш		

33. Ин матлаъ аз газали кист?

*Абрӯи чун ҳилоли ту ҷонро шикор кард,
Мижғони обдори ту дил беқарор кард.*

А.	Ҷомӣ	С.	Саййидо
В.	Ҳилолӣ	Д.	Бедил
Е.	Дониш		

34. Эҷодкори «Наводир-ул-вақоеъ» кист?

А.	Ҷомӣ	С.	Бедил
В.	Восифӣ	Д.	Ҳозик
Е.	Дониш		

35. «Наводир-ул-вақоеъ» натиҷаи меҳнати чандсолаи муаллиф аст?

А.	яксола	С.	8-сола
В.	5-сола	Д.	10-сола
Е.	15-сола		

36. Санаи таълифи «Наводир-ул-вақоеъ»-ро ёбед?			
A.	соли 1845	C.	соли 1865
B.	соли 1855	D.	соли 1875
E.	соли 1885		

37. «Наводир-ул-вақоеъ» дорои чанд боб аст?			
A.	63 боб	C.	43 боб
B.	53 боб	D.	33 боб
E.	23 боб		

38. «Дар таҳқиқи ҳуқуқи абавайн»-боби чандуми «Наводир-ул-вақоеъ» аст?			
A.	боби 5	C.	боби 3
B.	боби 4	D.	боби 2
E.	боби 1		

39. Ҳикояти «Абулқосимбӣ ва сафари Русия» боби чандуми «Наводир-ул-вақоеъ» аст?			
A.	боби 11	C.	боби 9
B.	боби 10	D.	боби 8
E.	боби 7		

40. Боби 23-юми «Наводир-ул-вақоеъ» чӣ ном дорад?			
A.	«Дар сирати подшоҳон»	C.	«Дар фазилати қаноат»
B.	«Дар ахлоқи дарвешон»	D.	«Дар фавоиди хомӯшӣ»
E.	«Дар таъхиси ахлоқи инсон»		

41. «Ҳикояти Холмуҳаммади Бойсунӣ» дар кадом боби «Наводир-ул-вақоеъ» оварда шудааст?			
A.	дар боби 23-юм	C.	дар боби 20-ум
B.	дар боби 22-юм	D.	дар боби 19-ум
E.	дар боби 18-ум		

42. Бунёдгузори ҷараёни маорифпарварӣ кадоме аз ин адибон аст?			
A.	Ҷомӣ	C.	Восифӣ
B.	Ҳусайн Воиз	D.	Саййидо
E.	Дониш		

САВДО

*Гайри ранҷурон зи кас аҳволи
ранҷурон мапурс,
Заҳм донад, чист ҳоли ҷисми
логар тегро.*

Яке аз шоирони хушзавқи нимаи дуюми асри XIX Абдулқодирхочаи Савдо дар рушди адабиёти давр саҳми сазовор гузоштааст. Ӯ асосан шоири ғазалсаро буда, дар таҳаввули навъҳои адабии дигар низ ҳиссагузор аст.

Абдулқодирхочаи Савдо дар Бухоро ба дунё омадааст ва санаи валодати ӯро миёнаи солҳои 1823-1825 муқаррар кардаанд. Тибқи шаҳодати Возеҳ дар «Тухфат-ул-аҳбоб», Савдо ба хонадони олими маъруфи асри XVII - Мавлоно Шариф тааллуқ доштааст. Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ дар хусуси дониши ҳаматарафаи Абдулқодирхочаи Савдо ва тақрибан дар овони 20 - 22 - солагӣ мадрасаро хатм намудани ӯ хабар медиҳад, ки хеле муҳим ва арзишманд мебошад. Савдо чи дар илмҳои табиатшиносӣ мисли риёзиёт, табиёт, нучум, ҳандаса ва чи дар илмҳои инсоншиносӣ, ба монанди таърих, адабиёт, сарфу наҳв, луғат, мантиқ, ҳикмат ва ғайра баҳраи хеле комил дошта, нозуқиҳои улуми мусиқӣ, аз ҷумла, «Шашмақом»-ро низ азбар намуда, ҳатто дар навохтани асоби мусиқии танбӯр соҳибтабъ будааст.

Тазкиранигорон – Ҳашмат ва Садри Зиё овардаанд, ки Савдо илми хатро ҳам хуб омӯхта, ба хаттотӣ низ машғул будааст. Вале пеш аз ҳама, Савдо дар таърихи адабиёти тоҷик ҳамчун шоири лирик-ғазалсаро шуҳрат дорад. Ӯ аз авони хурдсолӣ, ҳангоми таҳсил дар мадраса ба эҷоди шеър низ шуғл варзидааст. Муҳим он аст, ки шоир дар эҷоди ғазалиёту мусамматҳо таҳаллуси «Савдо»-ро ба қор бурда, дар эҷоди осори танзомез таҳаллуси «Бепул»-ро қор фармудааст. Зиёда аз ин, Мирзо Абдулазими Сомӣ дар «Миръот-ул-хаёл» хабар медиҳад, ки Савдо дар аҳди

Насруллоҳхон (1826-1860) ба дарбор чалб карда мешавад ва ӯ дар ин ҷо бо пешаи тарроҳӣ (кашидани тарҳи иморатҳо) ва наққошӣ касби маош мекардааст.

Муаллифи ҳамин тазкира, яъне дар аҳди амир Насруллоҳхон ба дарбор роҳ ёфтани Мирзо Абдулқодирхоҷа Савдоро хотиррасон менамояд. Аз ҷумла, ӯ таъкид менамояд, ки:

*Дар айёми султони волочаноб,
Амир Насрулоҳи баҳодурхитоб.
Ба тарроҳию нақш маъмур буд,
Зи инъоми алтоф масрур буд.*

Баъди ба сари қудрат омадани писари Насруллоҳхон – амир Музаффархон (1860-1885) Савдо ҳамчун яке аз надимони хоси Музаффархон фаъолият кардааст. Вале маълум аст, ки амир Музаффархон хеле шахси айёшу камҳавсала ва нисбат ба мулку давлат бепарвотаре будааст ва аз ин рӯ, ин хислати ӯ ба Савдо чандон писанд наомадааст. Соли 1873 Абдулқодирхоҷаи Савдо бо як супориши амир Музаффархон роҳи Балҷувонро пеш мегирад, вале аз рӯйи тасдиқи устод С.Айнӣ, шоир дар синни 50-солагӣ дар дарёи Вахш ғарқ шудааст.

ЭҶОДИЁТИ САВДО

Савдо, асосан дар эҷоди ғазал, рубоӣ, мусаммат таъби баланд доштааст, вале бисёр афсӯс, ки тангии маишӣ ӯро имкон надодааст, ки ашъорашро мурааттаб намуда, ба таъб расонад. Аз тарафи дигар, Абдулқодирхоҷаи Савдо дар таҳаввули насри бадеӣ низ саҳми босазо дорад. Ашъори ғиноии ӯ аз мавзӯҳои ишқу ошиқӣ, шӯру исёнҳои қалбии инсонӣ, ҳиссиёти нозуку латифи одамӣ, бемехрии маҳбуба, вафодории ошиқ, бесабрию ношикебоии маъшуқа ва бовафоиву шикебоии ошиқ ва ғайра иборат аст.

Умуман, лирика ва осори манзуми Савдоро муҳаққиқон иборат аз ду қисмат доништаанд: лирикаи ошиқӣ ва ашъори ҳачвӣ – мутоибавӣ. Дар рӯзгори Савдо таъсири Бедил ва чараёни бедилизм дар шеърӯ адаби Осиёи Миёна маҳсус буд. Аз ин рӯ, ин таъсир дар ашъори Савдо низ ба хубӣ ба мушоҳида мерасад. Албатта, ашъоре, ки то андозае оҳангҳои тасаввуфӣ доранд, ӯ дар тақлид ба ғазалиёти Ҳофиз эҷод кардааст ва чунин муносибати Савдо дар пайравии ашъори Бедил низ ба мушоҳида мерасанд. Чунончи, ғазали зеринро, ки зери нуфузи ашъори абулмаонӣ Мирзо Абдулқодири Бедил гуфтааст, мунтахабан зикр хоҳем кард:

*Ғайри ранчурон зи кас аҳволи ранчурон мапурс,
 Заҳм донад, ҷист ҳоли ҷисми логар тегро.
 Донишат гар ҳаст, асбоби тамаллуқ гӯ, мабоиш,
 Зевараи лозим набошад, ҳаст ҷавҳар тегро.
 Аз мувосоҳои⁵² софитинатон эмин мабоиш,
 Фитнаҳо дар табъи ҳамвор аст музмар тегро.
 Фитнаҷӯёни замонро тарбият қардан хатост,
 Чарх аз моҳи нав охир хӯрд бар сар тегро.
 Аз фусуни тарбиятҳои замон эмин мабоиш,
 Рӯй бар санг аст аз дасти фасонгар⁵³ тегро....
 Табъи Савдо пур зи истеҳсоли дунон тира аст,
 Санги ноҳуш аз фасон⁵⁴ созад мукаддар⁵⁵ тегро.*

Ғазали мазкур хеле ҳунармандона эҷод шудааст, мундариҷа ва мавзӯи асосии он иҷтимоӣ-шиквоӣ буда, ҳолати қаҳрамони лирикиро фаро гирифтааст. Азбаски бунёди тематикии он ҳолати иҷтимоист, аз ин рӯ, хусусиятҳои шаклии он низ ба мундариҷа комилан тобеъ шудааст.

Аз нигоҳи вазн ғазали боло хеле қолиб аст ва тобиши кавии андарзӣ-мавзизатӣ, насиҳатӣ дорад. Он дар баҳри рамал иншо шудааст, ки арконаш чунин аст:

- v - - /- v - - v - - /- v - - v - - /v - ё: - v ~

фоъилотун, фоъилотун, фоъилотун, фоъилун ё фоъилон ва ғайра.

То ба имрӯзҳо чамбоварии абёти парешони Савдо идома дорад ва он чи аҳли илм то кунун дастрас намудаанд, чунин аст: 5 қасида, 56 ғазал, 2 мусаммати мухаммас, 6 маснавӣ, 9 рубоӣ, 11 фард, 1 марсия, 1 тарҷеъбанд, 1 таърих ва ҳафт ҳикояти мансур, ки яке аз онҳо ба номи «Музҳикот»⁵⁶ машҳур аст.

Дар ашъори ғиноии ӯ, ки ғазалиёт қисмати марказии онро фароҳам овардааст, ишқ ва мавзӯҳои ишқӣ, нозу истиғноӣ маъшуқа, азоби ҳичронӣ дарди ҷудой, умеди висолу дурии фирок, таъҷили маҳбубаву шиквебоии ошиқ ба таври хеле воқеӣ, мушаххас, дилпазиру хушоҳанг, гӯшнавозу ҷаззоб, матлубу мақбул ва бо ҳунари волои шоирона эҷод гардидааст:

*Омадӣ, ҳарфи ниҳонӣ ба ту дорам, бинишин,
 Дарди ҳичрон ба ту як-як бишуморам, бинишин.*

⁵² **Мувосо** – созиш, ёрӣ

⁵³ **Фасонгар** – чархчӣ

⁵⁴ **Фасон** – қайроқ

⁵⁵ **Мукаддар** – тира, сиёҳ

⁵⁶ **Музҳикот** – мутоибот

*Нафасе сабр намо, ин ҳама таъҷил макун,
 Пеши ту қиссае аз хуни дил орам, бинишин.
 Ҳама сармоя ба савдои ту додам, ҳайҳот,
 Ним ҷон мондаву он ҳам бисупорам, бинишин.
 Хуштар аз ҷони ҷаҳон донамат, аммо чӣ кунам,
 Мадади толеъу иқбол надорам, бинишин.
 Омадӣ бар сару имрӯз тараҳҳум кардӣ,
 Рӯйи худ бар кафи пойи ту гузорам, бинишин.
 Аз гами турраи ошуфтаат ошуфта шудам,
 Ҷамъ гардон ба мурувват дили зорам, бинишин.
 Солҳо з-он ниғаҳи масти ту будам махмур,
 То зи сар дур шавад ранҷи хуморам, бинишин.
 Ҳаст сармаиқи дабистони дилам ёди хатат,
 Рӯзу шаб нест ҷуз ин шева шиорам, бинишин.
 Бармачин домон аз хоки ман, андеша макун,
 Пок бар боди фано рафт губорам, бинишин.
 Ҳар кас андуҳи дили хеш ба ёраш гӯяд,
 Дар ду олам набувад гайри ту ёрам, бинишин.
 Дил ба ҷуз васли ту бо ҳеч тасалло нашавад,
 Нест дар ҳаҷри ту орому қарорам, бинишин.*

Яке аз чанбаҳои ҳунарии ғазалиёти Абдулқодирхоҷаи Савдо дарёфту корбасти радиф аст ва ҳунари ӯ дар истифодаи радиф ба ҳаддест, ки шояд кам шоире бошад, ки онро ҳис намояду дар шеъраш дар чунин шакл аз он кор бигирад. Масалан, қаблан мо огоҳ шудем, ки чун ғараз ҳасби ҳол, авзои қавии иҷтимоӣ бошад, ӯ аз тег кор гирифта, барои таъкиди маъно онро (тегро) радиф қарор медиҳад. Дар ғазали зикршуда, ки ҳадаф ҳичрон, фироқ, дурӣ, сангдилию бемехрии маҳбуба аст, лаҳзаи висол, ки даме даст додааст, онро ғанимат медонад ва калимаи бинишинро (сабри маҳбубаро) барои таъкиди маъно ва қавӣ баромадани мундариҷаи ғазал радиф қарор медиҳад. Дар ғазали зикршуда, ки аз ёздаҳ байт иборат аст, дувоздаҳ бор калимаи (феъли амрии) бинишин ба сифати радиф таъкидан оварда мешавад, ки мақсад ҳамоно пойдорӣи висол мебошад. Дар ашъори ғиноии Савдо, инчунин мавзӯӣҳои дигар, аз қабилӣ ҳаҷву танқид ва ҳазлу шӯҳӣ низ хеле амиқ реша дорад ва хеле қавӣ садо медиҳад. Ӯ дар ин ашъори худ, баҳусус амирону ҳокимон, золимону мумсикон, фиребгарону қалтабонон, рӯҳониёни мутаассибу риёкоронро саҳт накушиш менамояд ва дар айни ҳол, ба ҳимояи адолати иҷтимоӣ меҳезад. Чунончи, дар ин шеъраш зоҳидонро, ки ба зуҳди риёӣ рӯ овардаву асосҳои динро дуруст намедонанд, саҳт танқид мекунад:

*Зоҳид, чӣ диҳӣ маро ту пандо?
Чун панди ту нест судмандо.
Ман нӯш гирифтам аз лабонаш,
Дигар чӣ кунӣ ҳадиси қандо?
Ишқидани мо на ихтиёрист,
Моро накунед ришхандо.
Тарзи дигаре биёр, Савдо,
Чун тарзи туро намехарандо.*

Дар танқиди зоҳидони риёӣ ӯ ба пояи Камоли Хучандӣ нарасида бошад ҳам, пазироии анъанаро идома додааст. Ҳачву танқиди Савдо ҷанбаи ҳазлу шӯҳии кинояомезе дорад, ки ин падида хоси ҳуди ин шоир аст. Ин чиҳатро Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ ва Шамсуддини Шоҳин низ тақвият додаанд. Ҳамин хиссиёти баланди ҳазлу шӯҳӣ ҳатто дар ғазалиёти ишқии шоир низ ба мушоҳида мерасад.

Чунончи:

*Дил гум шуда, ман ба пеши раммол
Рафтам, ки барои ман бизан фол.
Оҳид, ки «Ин матоъ бурдаст
Маҳбубаки шӯҳи хурдаксол»
Як зарра вафо бурун наомад,
Хоки ҳама бехтам ба гирбол.
Саҳл аст, ки дар ҷафо бисабрам,
Хосияти сабр ҳаст исҳол.
Ай ҷони балокашида, меоҳ
В-эй қалби ситамрасида, менол.
Акнун ту ба дасти ишқи ӯйӣ
Монандаи мурда пеши гассол.
Пас, дар ҳама умри худ надидам,
Ороми тану фарогати бол.
Хубон чу ба мо биштифотанд,
Моро чӣ зарурат аст ин ҳол?
Савдо, сари ишқбозият ҳаст,
Аввал ба каф ор маблагу мол.*

Ин шеър аслан ишқӣ буда, оҳанги бисёр нозуки шӯҳиомезе дорад, ки хоси сабки Савдо аст.

Ҳадафи шоир баёни арзи ҳоли ошиқ буда, зимнан ҳачви раммол низ хеле устодона ба тасвир омадааст, ки танқиди хурофот мебошад. Шоир дар маъниофариву мазмунсозӣ аз санъатҳои шеърӣ игрок, киноя, маҷоз, тавсиф, таносуби сухан, нидо,

ташбех, истиора ва ғайра хеле ухдабароёнаву хунармандона кор гирифтааст.

Аз нигоҳи хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали боло ҷолибу хонданист. Ғазал мураддаф нест. Қофияҳои он калимаҳои раммол, фол, хурдакасол, гирбол, исҳол, менол, ғассол, бол, ҳол, мол аст. Дар ин калимаҳои қофия ҷузви «-ол» решаи қофия буда, ҳарфи «о» ридфи муфрад ва ҳарфи «л» равист. Худи қофия қофияи муқайяд мебошад, зеро пас аз рави унсури дигар надорад.

Ғазал дар баҳри ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи мақсур (ё маҳзуф) эҷод шудааст, ки афзоили он чунин мебошад:

-- v / v - v - / v - ~ / v - - /

яъне: мафъӯлу мафъӯилун, фаъӯлон ё ин ки фаъӯлун.

Вале аз нигоҳи истифодаи калимаҳо чанд феъли худсоз (ихтирои худи Савдо) дида мешавад. Он калимаҳо: бисабрам маънии сабр кунам, меохоҳ каш ё оҳ гӯй, биилтифотанд – илтифот намоянд мебошад. Албатта, чунин тарзи калимасозӣ хоси сабки Савдо буда, хилофи иштиқоқ аст. Вале барои оҳанги шӯхиомез касб кардани ғазал хидмат мекунамд.

Бояд гуфт, ки дар лирикаи Савдо андешаҳои маорифпарварӣ ва ҷунбишҳои мафкуравию бархӯрдҳои сиёсӣ ханӯз мушоҳиданашаванда аст, зеро чунин ҷунбишҳо, бедоршавиҳо, растохезҳои зехнӣ, бардоштҳои ақлонӣ, раҳой аз тафаккури сирфан ғуломона то андозае пас аз нашрҳои «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмад Маҳдуми Дониш, «Савонех-ул-масолик»-и Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, «Тухафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сироч ва ғайра ба миён омад ва аз ин рӯ, яке аз хидматҳои хеле шоистаи Савдо дар инъикоси мафкураи аср дар лирика ва насри бадеист. Дар ашъори ғиноии ӯ мавзӯҳои дигари иҷтимоӣ, аз қабилӣ: шиква аз камбизоатӣ, аз тангии маишӣ, норизой аз беқадрии аҳли илм, маориф, фарҳанг, санъат, беқадрии ҳунар, эҷоди бадеъ, танқиди ҳислатҳои разилаи инсонӣ, аз қабилӣ: кибру гурур, бузургманишию худхоӣ, ҳавобаландию такаббур, пастфитратӣ, мардумфиребӣ, ғаммозию чоплусӣ, муфтхӯрию ҳанноӣ ва ғайра хеле хуб ба тасвир омадааст. Аз тарафи дигар, дар ашъори Савдо ҳислатҳои ҳамидаи инсонӣ васф карда мешавад ва аз ҷумла, шоир чунин сифатҳои инсонӣ: саховатмандӣ, олиҳимматӣ, хайрхоӣ, некукорӣ, илмдӯстӣ, хирадмандӣ, раъиятнавозӣ, халқдӯстӣ, ватанпарварӣ, меҳнати софдилона, фурутанӣ, шикастанафсӣ, хоксорӣ, пуртоқатӣ, сабури ва ғайраро ҷонибдорӣ менамояд. Албатта, Савдо дар

оғози эҷодиёти хеш бештар ба шуарои номии тоҷик, мисли Хоҷа Шамсуддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил ва дигар шоирони соҳибмақтаб пайравӣ намуда, ашъори ухдабароёна эҷод кардааст. Вале мо ҳеҷ гоҳ чунин даъво надорем, ки эҷодиёти Савдо ба кулӣ тақлидист. Аз тарафи дигар, агар мантиқан андеша карда шавад, ҳар шоире наметавонад ба Ҳофизу Бедил ва дигар симоҳои ҷаҳонии адабиёти тоҷик сару кор бигирад. Аз ин рӯ, ҳуди далели ба ашъори Ҳофизу Бедил рӯ овардани Савдо башорати истеъдоду маҳорат ва донишу малакаи эҷодии ўст, ки тавассути осори маҳфузмондаи ў қазоват карда мешавад.

Дигар аз ҷанбаҳои намоёни ашъори Савдо ва осори мансури ў тобиши хеле қавии ҳаҷвӣ доштани онҳо мебошад. Ў ҳам дар назм ва ҳам дар наср аз ҳикоёту латифаҳо, аз таъбироту суханҳои вирдизабонӣ хеле нозук кор мегирад ва дар натиҷаи он ҳаҷви малехе рӯйи кор ҳувайдо мешавад. Инчунин, оҳанги тасвир тобиши ҳаҷвию танқидӣ касб мекунад. Адабиётшиносон мероси Савдоро, ки ҷанбаи мутоибавӣ дорад, дорои се бахш донистаанд:

1. Ашъори мутоибавие, ки ба тариқи зарофат – ҳазломезу шӯхиомез эҷод шудааст;
2. Ашъоре, ки дар пайравии Абӯисҳоқи Атъимаи Шерозӣ таълиф гардидааст;
3. Ашъори мутоибавие, ки тавассути он иллатҳои ҷомеа танқиду мазаммат шудаанд.

Чунин табақабандӣ, ҳатто ашъори ошиқонаи Савдоро низ фаро мегирад. Ҷанбаи ашъори мазкури Савдоро муосирони ў – Шоҳину Ҳайрат идома бахшидаанд ва гуфтан мумкин аст, ки ҳатто муваффақият ҳам пайдо кардаанд. Албатта, ин мавзӯ дар эҷодиёти Савдо нав нест, зеро ҳаҷву мутоиба дар адабиёти тоҷик яке аз мавзӯҳои ҷовидона мебошад ва ғолибан яке аз мавзӯҳои марказии ашъори шоирони то устод Рӯдакӣ будааст. Танҳо ба ёд овардани он кифоя аст, ки ҳатто дар адабиёти шифоҳӣ низ он мавқеи махсус дорад ва далели ин қазоват як қитъаи ҳаҷвии мардумони Балх дар ҳиҷои Асад ибни Абдуллоҳ аст, ки тибқи шаҳодати «Таърихи Табарӣ», ки соли 725 эҷод шудааст ва ҳаҷви сиёсӣ аст:

*Аз Хуталон омадаиҳ,
Рӯ ба табоҳ омадаиҳ.
Ҳушқу низор омадаиҳ,
Овора боз омадаиҳ.*

Албатта, дар ашъори шоирони асри X ин мавзӯъ хеле устувор гардида, ҳатто ба ҳамосаҳои миллӣ ворид шудааст ва далели кавии он эпизодҳои ҳаҷвӣ-танқидӣ ва мутоибавии «Шоҳнома»-и Фирдавсии Тӯсӣ мебошад. Мо дар ин асар, яъне «Шоҳнома», ҳаҷви сиёсиро мебинем, ки ғолибан шоҳон, сиёсатмадорон танқид карда мешаванд, бахусус Ковусшоҳ, Афросиёб, Заҳҳок, Чамшад, Салм, Тур ва дигарон. Инчунин рӯҳониёни зардуштӣ, ки риё кардаанд, сарлашқарон, паҳлавонон ва ғайра. Дар асри XII Сӯзани Самарқандӣ ҳаҷвро аз ҳадди эътидол бароварда, ба ҳаҷви қабех бадал сохт. Дар эҷодиёти Убайди Зоконӣ оҳанги хеле ҷиддӣ касб намуд. Анъанай ӯро то андозае Абдуррахмони Мушфиқӣ қабул карду тақвият бахшид ва ғайра.

Вале чанбаи малеҳи онро адабиёти тасаввуфӣ пазируфт, ки намунаҳои беҳтарини он дар маснавиҳо ва ашъори лирикии Саноии Ғазнавӣ (махсусан, дар «Корномаи Балх») тақвият бахшид. Дар осори Фаридуddини Аттор ва махсусан, дар маснавии Чалолуддини Балхӣ ҷилои тозаву нодир гирифт ва писанди ҳамагон шуд. Аз ин нуқтаи назар, Савдо анъанай мазкурро дар давраи тамоман нав, бо тобиши дигар эҳё кард. Муосирони ӯ ба ин чанбаи умумибашарӣ бахшиданд ва манзури мо эҷодиёти Аҳмади Дониш, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ ва Мирзо Сирочи Ҳақим мебошад. Тозакориҳои Савдо ҳам дар назм ва ҳам дар наср идома бахшидани мавзӯи мазкур мебошад.

МАВЗӯЪ ВА МУНДАРИҶАИ «МУЗҲИКОТ»

Савдо на танҳо шоири тавоно, балки дар насри адабӣ ҳам таъби баланд доштани худро нишон додааст. Аз ӯ асари мансур низ боқӣ мондааст, ки намунаи хеле хуби насри мутоибавӣ мебошад. Ин асари мутоибавӣ таҳти унвони «Музҳикот» машҳур аст. Асари мазкур аз панҷ қисм иборат буда, муаллиф онҳоро таҳти унвони «Нағма» ёд кардааст. Жанри «Музҳикот» анъанавӣ нест. Масалан, ба асарҳои машҳуртарин нависандаи ҳаҷвнигори асри XIV – Убайди Зоконӣ («Ахлоқ-ул-ашроф», «Сад панд», «Даҳ фасл» ё «Таърифот» ва ғайра) монанд нест. Яъне, аз ҷиҳати хусусиятҳои жанрӣ асари Савдо навоарӣ дар насри бадеист. Аз ин рӯ, дар лексикаи забони адабии тоҷик низ таъсири фаровон гузоштааст.

Аз жанри дигар, дар насри ҳаҷвию мутоибавии Савдо унсурҳои насри мусаччаъ ба назар мерасад, ки ин унсур яке аз хусусиятҳои насри бадеии мутоибавии нависандаро фароҳам овардааст: «Аммо мисрае намехонд, ки калимоташ пӯла нашуда бошад ва аркони

авзонаш шӯла. То ҳалворӣ гоҳе лӯндае ҳалвое дар кори мулло кардӣ ва муллоро аз ин ҳавои бедуд хушнуд сохтӣ. Мулло бо даҳони ширин ба ширинмақолӣ ба мадҳи зуҳурулғайбаш низ пардохтӣ».

Баъзе аз бобҳои «Музҳикот»-и Савдо хеле хотирмону қолибанд. Аз ҷумла, боби «Нағмаи чаҳорум: Достони Бибипанирии Кайвонӣ ва Она Маҷони Ходим». Эпизоде дорад, ҷунончи: «Рӯзе дар маҷлисе, ки ҷамъе аз занони ақобиру аъён ҳозир буданд, келинбикаи баландҳиккаро зиён гирифт (бемор шуд). Лаб мегазиду дандон меҳонид. Бибипанирии Кайвонӣ ба тарзи муомилашиносӣ ва қоидадонӣ ба дастур дар кораш кард, муфид наҷфтод. То Она Маҷони Ходим пеш омада гуфт:

– Эй, дугона, корро бебаёна (номаълум) бояд кард ва тадбирро мавқеъ бояд шинохт, то ки ҷарх ҷун тир бар нишона ояд. Бибӣ Маҳрӯй-модаршӯи ман, дасте дорад эм ва таҷрибае дорад қадим, касе ўро биеърад, то аласе фармояд.

Ҷун ўро оварданд, ҷўбе гирифтуну латтаву дастмони ҷарбӣ бар он печида, оташ дардода алиларо (беморро) ҷодире дар сар андохта, дар ҷое нишонда, оташро дар гирди сараш ҷарх гардонда, хондан оғоз кард, ки:

*Алас, алас, алас, алас!
Кулли балолардан халас,
Ҷўлларга бор, кулларга бор!*

Чанд бор бар ў дамиду қафи обе бар руҳсорааш пошид. Фурсате ханўз нарафта, ки келинбикка ҷашм кушода ба ҳол омад ва мутаранними ин мақол гардид:

*Ай очаҷон, бар нафаси покати офарин,
Бар куртаи даридани садҷокати офарин.
Ҷўғизанони шаҳру мазангони бодия
Доранд бар фатонату идрокати офарин.
Бо ин ҳама наҳифшӯ⁵⁷ барҷоймондагӣ
Бар дасти ҷусту бозуи ҷолокати офарин...»*

Ҳикояти мазкур ба нодонии хусусан занони он рӯзгор бахшида шудааст, ки ҷунин рафтори онҳо боварӣ ба дин нею балки бадномкунии дин аст. Инҳо на тоифаи занону бонувони одӣ, балки ашрофзодагонанд. Онҳо дар камақлию эътиқод ба хурофот ҳаҷв карда мешаванд. Аз ин рӯ, шеърӣ ҳаҷвиरो Савдо аз забони ҳамон «келинчаки беморшуда» меорад, ки ба риёи зани аласкунанда дахл дорад.

⁵⁷ Наҳифӣ – сустӣ

Як хусусияти ниҳоят ҷолиби дигари эҷодиёти мутоибавии манзуму мансури Абдулқодирхоҷаи Савдо боз дар он аст, ки ӯ таркиби луғавии хеле аҷоиб дорад. Истифодаи калимаҳову ибораҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, куртаи дарида, даму нафас, алас, дугона, бебаёна, дастмол ва ғайра. Инчунин Савдо баъзе калимаҳоро худ месозад, кашф мекунад, ки онҳо ба қоидаҳои сарфу наҳв чандон итоат намекунанд. Масалан: сихи хала (чӯбчае, ки маркабро бо он идора мекунанд), ишқидан (ошиқ шудан), меох (оҳ гуфтан), палавидан (ош хӯрдан), чико (чи кор), тўғрӣ (рост), фиребидан (фиреб додан), чалидан (мутобиқ шудан) ва ғайра. Яъне ӯ исмҳоро ҳамчун феъл ба кор бурдааст ва ин тарзи корбурд дар забони адабӣ нест.

Бояд гуфт, ки дар таърихи адабиёти тоҷик, агар амиқтар андеша шавад, одитарин адиб ҳам мавқеъ дорад, зеро анъана дар ин адабиёт, ки ниҳоят кавист, ҳар адиб дар заминаи он даврии тозаҷӯӣ мекунад.

Аз ин нуқтаи назар, Савдо низ дар таърихи адабиёт мақоми худро дорад. Ӯ яке аз он шахсонест, ки сабки бедилро қадре ҳам бошад, заминаҳои воқеӣ бахшид. Дар рушди адабиёт, истиқболи суннат саҳм гузошт. Ба адабиёти давр, муосирон ва адабиёти баъдии тоҷик андаке бошад ҳам, таъсир гузошт ва мавқеи худро ёфт.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Авони ҷавонӣ ва илмомӯзии Абдулқодирхоҷаи Савдо чӣ гуна гузаштааст?
2. Аз муосирони Савдо доир ба рӯзгору фаъолияти ӯ кадом тазкиранигор беитар маълумот додааст?
3. Шоир дар кадом мавридҳо таҳаллуҷҳои «Савдо» ва «Бепул»-ро ба кор бурдааст?
4. Савдо дар дарбори кӣ хидмат намудааст?
5. Поёни умри шоир чӣ гуна гузаштааст?
6. Мероси адабии Савдо аз кӣ иборат аст?
7. Ашъори ғиноии шоир кадом мавзӯёҳоро дарбар мегирад?
8. Савдо аз шоирони газалсарои гузашта ба кӣ пайравӣ кардааст?
9. Хусусиятҳои фарқкунандаи газалиёти Савдоро шарҳ диҳед.
10. Хусусиятҳои ҳаҷвии ашъори Савдоро баён кунед.
11. Саҳми шоир дар ташаккули таҳаввули насри бадеӣ аз чӣ иборат аст?
12. Хусусиятҳои насри бадеии адибро шарҳ диҳед.
13. Таъсири эҷодиёти Савдо ба муосирон ва адабиёти минбаъдaro нақд кунед.

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Пайравони чараёни маорифпарварӣ кадоме аз ин адибон мебошанд?

A. <i>Ҳофизу Камолу Носири Бухорӣ</i>	C. <i>Восифӣ, Ҳилолӣ, Мушфиқӣ</i>
B. <i>Ҷомӣ, Ҳусайн Воиз, Биноӣ</i>	D. <i>Саййидо, Соиб, Бедил</i>
E. <i>Аҳмади Дониш, Шоҳин, Савдо</i>	

2. Савдо дар кадом шаҳр ба дунё омадааст?

A. <i>Самарқанд</i>	C. <i>Хоразм</i>
B. <i>Хучанд</i>	D. <i>Тошканд</i>
E. <i>Бухоро</i>	

3. Кадоме аз ин тазкиранависон дар бораи Савдо маълумот додааст?

A. <i>Аттор</i>	C. <i>Давлатшоҳи Самарқандӣ</i>
B. <i>Муҳаммад Авфӣ</i>	D. <i>Ҷомӣ</i>
E. <i>Возеҳ</i>	

4. Савдо дар синни чандсолагӣ мадрасаро хатм кардааст?

A. <i>14-15 солагӣ</i>	C. <i>18-19 солагӣ</i>
B. <i>16-17 солагӣ</i>	D. <i>19-20 солагӣ</i>
E. <i>20-22 солагӣ</i>	

5. Боз кадом тазкиранигорон дар бораи Савдо маълумот додаанд?

A. <i>Аттору Авфӣ</i>	C. <i>Навошо Соммирзо</i>
B. <i>Давлатшоҳу Ҷомӣ</i>	D. <i>Амин Аҳмаду Муҳаммадбадеъ</i>
E. <i>Ҳашират ва Садри Зиё</i>	

6. Тахаллуси Мирзо Абдулқодирхоҷаро ёбед:

A. <i>Ҳашират</i>	C. <i>Бедил</i>
B. <i>Ҳайрат</i>	D. <i>Ҳозиқ</i>
E. <i>Савдо</i>	

7. Савдо дар аҳди кадоме аз ин амирон ба дарбор омадааст?

A. <i>амир Дониёл</i>	C. <i>амир Раҳимхон</i>
B. <i>амир Шоҳмурод</i>	D. <i>амир Ҳайдар</i>
E. <i>амир Насруллоҳ;</i>	

8. *Ғайри ранҷурон зи кас аҳволи ранҷурон мапурс,
Заҳм донад чист ҳоли қисми логар тегро.*

Байти фавқ аз кист?

A. Саййидо	C. Бедил
B. Соиб	D. Ҳозик
E. Савдо	

9. *Савдо кадом сол олами фониро падруд гуфтааст?*

A. соли 1843	C. соли 1860
B. соли 1853	D. соли 1863
E. соли 1873	

10. *«Музҳикот» асари кист?*

A. Бедил	C. Ҳозик
B. Мирзо Содик	D. Шоҳин
E. Савдо	

11. *Омадӣ, ҳарфи ниҳонӣ ба ту дорам, бинишин,
Дарди ҳичрон ба ту як-як бишуморам, бинишин.
Матлаи газали кист?*

A. Бедил	C. Ҳозик
B. Соиб	D. Шоҳин
E. Савдо	

12. *Сухан ҳар он чи ки хуштар бувад, манаи гуфтам,
Гуҳар ҳар он чи ки беҳтар бувад, манаи суфтам.*

Байти кист?

A. Бедил	C. Савдо
B. Саййидо	D. Ҳозик
E. Шоҳин	

ШАМСУДДИНИ ШОХИН

*Сухан ҳар он чи ки хуштар
бувад, манаш гуфтам,
Гуҳар ҳар он чи ки беҳтар
бувад, манаш суфтам.*

Шамсуддини Муҳаммад махдуми Шоҳин соли 1859 дар Бухоро, дар оилаи мулло Амони Хатлонӣ таваллуд шудааст. Мулло Амони Хатлонӣ дар овони ҷавонӣ барои илмомӯзӣ ба Самарқанд омада, баъди ду соли таҳсил азми Бухоро намуда, дар ин маркази илмию адабии Мовароуннаҳр мадрасаро хатм мекунад. Пас аз хатми мадраса чанд муддат дар яке аз мадрасаҳои Бухоро мударрисӣ ҳам кардааст. Шоҳин баъдҳо дар маснавии «Тухфаи дӯстон» ғамхории волидайнашро дар ҳаққи худ аз забони падараш чунин ёдоварӣ мекунад:

*Агарчанд умрам ба ҳафтод рафт,
Кунунам ғами тирӣ аз ёд рафт.
Падар чун ба модар суруд ин калом,
Ба таҳсили илмам намуд эҳтимом.*

Шоҳин ҳангоми мактабхонӣ тахминан дар ҳашт ё нуҳсолагӣ ба шеър гуфтан шурӯъ кардааст. Инчунин, ӯ дар хушнависӣ маҳорати том дошта, баъди хатми мактаб падараш ин ҳунари Шоҳинро дида, вайро пешаи мирзоя меомӯзонад. Хаттотон нозуқиҳои ин пешаро ба Шоҳин ёд медиҳанд. Ӯ тӯли ду-се соли шоғирдӣ тарзи хатнависӣ ва иншоро хуб ёд мегирад. Баъдтар дар синни 15-16- солагӣ Шоҳин барои таҳсили илм ба мадраса дохил мешавад.

Падару бобоёни Шоҳин аз тоифаи аҳли фазлу адаби Хатлон будаанд. Баъдтар падари Шоҳин ба Самарқанд ва аз он ҷо ба Бухоро меояд, ки мақсадаш танҳо таҳсили илм будааст. Аз рӯйи ишораи сарчашмаҳои ин аср, Шоҳин фарзанди хурдтарини хонадон мебошад ва аз баъзе ишораҳои шоир маълум мешавад, ки дар хонадони онҳо духтаре ҳам ба дунё омада будааст, зеро

Шоҳин вафоти хоҳарзодаҳои худро дар як қитъаи таърих ишора мекунад:

*Таърихи ғавти ҳар ду зи Шоҳин бихостанд,
Маъсумаву Муаззама гуфту кашид оҳ.*

Ин ҷо моддаи таърих 1300 мешавад, ки ба соли 1883 мелодӣ баробар аст.

Баъд аз хатми мадраса Шамсуддин Шоҳин чанд гоҳе имоматӣ низ мекунад. Шоир дар «Тухфаи дӯстон» 87 сол умр дидани падарашро таъкид кардааст. Таъмини рӯзгор пас аз вафоти падараш бар уҳдаи ӯ меафтад. Дар ин айём яке аз шайхони Бухоро - Абӯтоҳир Зарири Ҷӯйборӣ ба шоир ҳаматарафа ёрӣ мерасонад. Ба ин маънӣ Шоҳин мегӯяд:

*Шукри Худо, ки чун падар аз ман канора ҷуст,
Шуд илтифоти хоҷаи офоқ ёварам.*

Вале баъд аз чанде Зарири Ҷӯйборӣ низ вафот мекунад ва Шоҳин дар ин бора низ дар як тарҷеъбандаш, ки ба номи қозикалони Бухоро - Бадруддин навиштааст, мегӯяд:

*Он ки будӣ маро ба ҷойи падар,
Рахт барбаст аз ин сароча бадар.
Ман дар ин кунҷи узлат аз ғами ӯ
Чун сипанде, ки сӯхт дар мичмар.
Ман ятимӯ тӯӣ карим, зи лутф
Бармадор аз ятими хеш назар.*

Дар ҳар сурат қозикалон низ ба шоир то ба ҳадде ёрии моддии хешро дарег надоштааст, зеро баъзе ишораҳои Шоҳин ба он гувоҳанд. Аммо касби имоматӣ Шоҳинро қонё кунонида наметавонад ва ӯ дар баъзе шеърҳои худ ин ҳолро шарҳ додааст:

*Соҳибо, гар накунад арзи ман эҷоби малол,
Аз имомат қадаре шарҳ диҳам сурати ҳол.
Ҳафтае нест, ки андар пайи наъше наравам
То сари пушта зи масҷид ману қавм аз дунбол.
Аз сари кӯча гар овози муаззин ояд,
Ба умеда хабари мурда кунам истиқбол.
Гаҳ занад ханда ба ман ходиму гаҳ қадбону,
Гаҳ ниҳад таъна ба ман сӯфию гаҳ оқсақол.
Ҳукми ҳар масъала гуфтам, чи савобу чи хато,
Нони ҳар моида хӯрдам, чи ҳарому чи ҳалол!
Нест суре, ки дар ӯ ман наравам чун лӯлӣ,*

*Нест сӯге, ки дар ӯ ман наравам чун гассол.
Ҳар чӣ ҳосил шавад аз мурдаву аз зинда маро,
Бе таваққуф равад аз даст чу об аз гирбол.
3-ин ҳама бори гаму гусса, ки дар дил дорам,
Синаи ман шуда чун муҳраи нушби ҳаммол.*

Аз ин шеър маълум мегардад, ки рӯзгори Шоҳин аз нигоҳи моддӣ чандон мувофиқи мақсуд набудааст. Аз ин рӯ, дар ин касб чандон зиёд машғул нашудааст. Баъдтар аз соли 1885 сар карда чанд гоҳе яке аз муқаррабони дарбори амир мешавад.

Абдулаҳад ба хидмати мирзой Шоҳинро пазируфта, ӯ дар дарбор ҳамчун хушнависи машҳур ва хаттоти номӣ маълум мегардад. Парвоначии дарбор – Абдулқодир шоири ҷавонро ҳамачониба месанҷад. Яъне, на танҳо касби ӯро, балки илму дониш ва фазилату истеъдоди Шоҳинро пай бурда, вайро ҳамчун фарзанди худ эҳтиром мекардааст. Ҳатто бо даҳолати парвоначӣ Шоҳин дар ситоиши Абдулаҳад қасидаҳо низ менависад. Ин ҳолат ҳасудони Шоҳинро бедортар менамояд ва онҳо ба шоир фишор меоваранд. Аз тарафи дигар, бо фармони амир Абдулқодир парвоначӣ ҳокими Шеробод таъйин карда мешавад ва ӯ аз Бухоро меравад. Дарбориён аз фурсат истифода намуда, ба Шоҳин саҳттар ҳуҷум мекунанд. Ин аст, ки парвоначӣ Абдулқодир бо баҳонаи ҳимояи Шоҳин ба ӯ духтарашро хонадор менамояд. Домод шудан ба ҳокими Шеробод Шоҳинро аз ҳамлаи ҳасудон то андозае эмин мегардонад. Аз тарафи дигар, амир Абдулаҳад низ ба Шоҳин аз наздик шинос гардида, донишу маҳорати шоирро ҳис намуда, мехоҳад ӯро ҳамсухбати бевоситаи худ намояд. Амир чунин ҳам кард ва ҳатто дар сафарҳояш Шоҳинро бо худ мебурд.

Дар ин миён завҷаи шоир вафот мекунад ва ин мусибат ба Шоҳин таъсири саҳт мерасонад. Аз тарафи дигар, Шоҳин баъзе нуқсонҳои мушоҳидакардаи худро мехоҳад, ки тавассути панду андарз бевосита ба худи амир расонад. Бинобар ин, ӯ асари «Тухфаи дӯстон»-ро менависад ва мехоҳад ба ин восита баъзе нуқсонҳои ҷиддиро нишон бидиҳад. Аммо ин ба амир Абдулаҳад писанд намеояд.

Каме пештар аз ин Шоҳин достони «Лайли ва Мачнун»-ро таълиф намуда буд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо, шоир ин достонашро дар вафоти завҷаи худ – духтари Абдулқодир парвоначӣ эҷод кардааст. Санаи таълифи достони «Лайли ва Мачнун» 1305 (1887-1888) буда, асар зохиран ба амир Абдулаҳад эҳдо шудааст. Аз баъзе фахрияҳои Шамсуддини Шоҳин бармеояд, ки ӯ басо оқилу фарзона, донишманду зақӣ, фозилу доно будааст:

*Ман аз ин воқеа бишқуфтаму гуфтам, ки манам
Истиқоматчи дарбори шаҳанишоҳи ҷаҳон.
Чун шуниданд ҳадиси ман, аз ҷумла касе
Натавонист намудан ба камолам китмон.
Алҳақ, аз халқи ҷаҳон гӯйи фатонат бурда,
Ҳар кӣ шуд ходими ин боргаҳи файзрасон.*

Албатта, ӯ дарборро аз рӯйи зарурат «боргаҳи файзрасон» мегӯяд.

Агар эҷодиёти Шамсуддини Шоҳин нозуку дақиқ омӯхта шавад, пай бурдан душвор нест, ки аз оғози солҳои 90-уми асри XIX дар лирикаи ӯ оҳангҳои шикоятӣ, майлҳои хеле қавии танқидӣ қувват гирифтаанд. Намунаи чунин оҳангҳои майлҳо, ки боз тобиши фахриявӣ низ гирифтаанд, ғазали зерини шоир шуда метавонад:

*Сухан ҳар он чи ки хуштар бувад, манаиш гуфтам,
Гуҳар ҳар он чи ки беҳтар бувад, манаиш суфтам.
Вале чӣ суд, ки умрам ба гунчагӣ бигзаит,
Ба бод рафтаму чун гул ба боз нашқуфтам.
Надидам ин ҳама ҳосил зи рӯзгори вучуд,
Чуз ин қадар, ки ба шои адам фурӯ хуфтам.
Набаста сурати ҷамъияте ба худ, Шоҳин,
Зи тундбоди аҷал чун губор ошуфтам.*

Албатта, ин бесабаб набуд. Шоир дар ин давра ба асари оламшумули Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоъ» ошноӣ пайдо намуда буд. Мутолиаи асар тафаккури сиёсии адибро қавитару гиротар намуд. Ҷуръати Шоҳин аз таълифи «Гуҳфаи дӯстон» таквият пайдо менамояд. Ӯ ҳатто бевосита ба худи амир мурочиат намуда мегӯяд:

*Ту бишнава, ман орам сухан дар сурӯш,
Ки аз аҳди пешин барояд хурӯш.
Гаҳе мадҳ, гаҳ панд гӯям тӯро,
Раҳи расми некӣ бичӯям тӯро.
В-агар ҳарфи талхе ба маъҷуни панд
Сириштам чу Сабри Сақутар ба қанд,
Ба нафъаиш нигар, не ба талхи он,
Ки талх оварад суду ширин зиён.
Гар аз панд ҳолӣ бувад мадҳи шоҳ,
Масал осмонест, ҳолӣ зи моҳ.*

Чунин тарзи таҳаввули фикрӣ амирро водор намуд, ки дар хусуси ин шоири ҷавон андешаи дигар дошта бошад. Ин тарзи баёни андеша миёни шоиру шоҳ муҳолифати фикрро тезонд.

Шояд яке аз сабабҳои нотамом мондани маснавӣ низ ҳамин низои шоир бо шоҳ бошад.

Бо вучуди ин ҳама, Шоҳин аз эҷоди адабӣ даст накашид. Танҳо инро ҳам ҳис кард, ки тавассути ҳикмату панд, мавъизоту андарз ақидаи ин амирони чоҳилро тағйир додан намешавад. Бинобар ҳамин, Шоҳин асари дигари худ – «Бадоеъ-ус-саноеъ»-ро таълиф намуд.

Мо ошноии комил пайдо намудани Аҳмади Донишро аз як маснавии хурди ӯ, ки дар охириҳои умраш навишта буд, пай бурда метавонем, зеро Шоҳин аз мадҳу санои салотин ва амирон саҳт мутаассир гардида, пушаймониҳои худро чунин изҳор кардааст:

*Ду-се рӯз ҷӯи эҳсон шудам,
Сарояндаи мадҳи дунон⁵⁸ шудам.
Бибурдам ба ороиши назм ранҷ
В-аз он кардам офоқро пур зи ганҷ.
Хареро Масеҳо насаб рондаме,
Сароро⁵⁹ Сурайё⁶⁰ лақаб хондаме.
Сагеро, ки ҷома даридӣ ба дев,
Фаришта аз ӯ дарғирифтӣ гирев.
Чунон барзадам сирати мардумӣ,
Ки гӯӣ назода ҷуз ӯ одамӣ.
Камоле, ки аз ҳар фан омӯхтам,
Ба тавсифи бедонишон сӯхтам.
Ба подоши он нуқтаҳои баланд
Ба по қайдам афтод, дар ҳалқ банд.
Турушчабҳагон сирка ангехтанд,
Сириштанду дар коми ман рехтанд.
Нагуфтанд, к-ин ринди ширинзабон
Табарзад⁶¹ ба мо карда буд армугон.
Ба лавзинааш⁶² сир чун афканем,
Чаро шири софӣ ба хун афканем?*

Шоҳин нимаҳои аввали солҳои навадум ба дарбор бештар чалб карда шуда буд. Ӯро дар ҳар як сафари дуру наздики ҳеш амир ҳамроҳ мебурд. Бар болои ин шоир ба бемории сил мубтало гардида буд. Боре дар яке аз сафарҳои амир, ки Шоҳин бо шоҳ

⁵⁸ Дунон – нокасон

⁵⁹ Саро – қабати пасти замин

⁶⁰ Сурайё – ситораи Парвин

⁶¹ Табарзад – набот

⁶² Лавзина – ҳалво

ҳамроҳ буд, ҳолаш хеле бад мешавад. Ин сафари навбатӣ ба Қаршӣ буд. Амир ўро дар Қаршӣ гузошт ва Шоҳин соли 1894 дар ҳамон ҷо вафот намуд. Оромгоҳи шоир дар шаҳри Қаршӣ воқеъ гардидааст.

МЕРОСИ АДАБИИ ШОҲИН

*Ба навиштан натавон шеъри маро кард тамом,
Гарчи з-ошuftадилӣ завқи сухан кам дорам.*

Осори Шамсуддини Шоҳин ба таври нисбатан ҷомеъ танҳо пас аз 42 соли вафоти шоир гирдоварӣ шудааст. Дар мероси адабии лирикии Шоҳин ҷойи асосиро, пеш аз ҳама, ғазал ишғол менамояд. Пас аз ғазал қасида, рубой, китъа, мусаммати мухаммас, тарҷеот таркиби девони ўро фароҳам овардаанд. Инчунин, осори дostonӣ: «Лайлӣ ва Мачнун», «Тухфаи дӯстон» ва асари мансури «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и адиб то кунун дастрас шудааст.

ҒАЗАЛИЁТИ ШОҲИН

*Кунад ба шеъри ту, Шоҳин, ақидаи комил,
Касе, ки мухлисӣ ашъори табъи мавзун аст.*

Дар лирикаи Шамсуддин маҳдуми Шоҳин ғазал мавқеи марказӣ дорад. Ў дар ин ҷода давомдихандаи анъанаҳои назми беш аз ҳазорсолаи тоҷик мебошад. Хидмати таърихӣ ӯ ҳамчун шоир аз он иборат аст, ки дар заминаи суннат навпардозию тозақориҳо кард. Аз ин рӯ, дар лирикаи Шоҳин ва хусусан дар ғазалиёти ӯ ишқу ошиқӣ, нозу ҷафои маҳбуба, васфи ҳусну ҷамоли маъшуқа, исёнҳои қалбию садои дилҳои лабреси муҳаббат, ҳолати ошиқи ҳайрону истиғнои маҳбубаи бемехр, пойдорӣю устувории ошиқу ношикебоию аҳдшиканиҳои маҳбуба, муҳаббати қалбию садоқати ошиқ ва носабурӣю ҷафопешагии дилбар, азоби ҳичрону фироқ, нозбардорӣю пуртоқатии ошиқу кибру ғурур, фахру таннозии маҳбуба аз мавзӯҳои аввалиндараҷаи ғазалиёти Шоҳин аст. Ба ин маънӣ, «ман»-и қаҳрамони лирикӣ маънии бештар мегирад. Ба мавзӯҳои иҷтимоӣ: қувват гирифтани зулм, пешгирии ноадолатиҳо, химояи бенавоёну бечорагон, софдилию раҳмдорӣ, дурандешӣю назарбаландӣ ва ғайра бештар ворид мешавад. Дар баробари мавзӯҳои мазкур: васфи табиат ва махсусан манзаранигорӣ, ситоиши баҳорон ва ҷузъиёти пурнафосати ин

фасли зебои сол: абрҳои нилгуну мурғобипайкар, пахтамонанду кӯҳчусса, резиши борони найсону шил-дир-шилдири обҳои ҷӯйборон, вазидани насими субҳу накхати гулҳои муаттари баҳорӣ, чаҳ - чаҳи булбулону нағмаи гунчишкҳо, дамидани сабзаҳои махмалину гулҳои гуногунранги дарахтон ва ғайра, ки ин ҳама дар ғазалиёти Шохин чанбаҳои қавии иҷтимоӣ мегиранд, ифодагари ҳадафҳои муайяну розҳои гуногунанд. Ин мавзӯёхоро ҷузъиёти дигар: маю бодагусорӣ – ҳамчун рамзи хушгузаронии умр, баҳрабардорӣ аз ҳаёт, дурӣ аз ғаму кулфат ва ноҷуриҳои рӯзгорон ва ғайра пурра мегардонад.

Дар баробари инҳо мавзӯҳои боз ҳам қавитарии иҷтимоӣ: шикоят аз зулму золимӣ, норизоӣ аз беадолатихову ноодилии зимомдорон, нотавонбинию ҳасадхуриҳо, найрангбозию мардумфиребӣ, кибру ғурур, бухтону дурӯғ ва ғайра низ саҳт маҳкум карда мешавад, ки Шохин дар ҷузъиёти ифодаву тасвири онҳо низ тозақорихо дорад.

Албатта, дар ғазалиёти Шамсуддини Шохин ишқу ошиқӣ, васфи ҷамоли маҳбуба бо кулли ҷузъиёт, ҳолати ошиқ ва саргузашти пурпечутоби ӯ дар ҷойи аввал меистад, ки шоир дар ин ҷода хеле қавипанча ва соҳибхунара аст. Ҷунончи, ба ин ғазали ишқии шоир рӯ меорем:

*Эй, ки аз қадди расо гошти сарви ҷаманӣ,
Сарвӣ, эй моҳ, ба қад, лек ба ораз суманӣ.
Лабу дандони ту, эй сарвқади симандом,
Беҳтар аз лаъли бадахшонӣю дурри аданӣ.
Гуфтамаши шонасифат панча ба зулфи ту занам,
Ханда зад, гуфт: Илоҳӣ, ба бало панча занӣ!
Турки ман дӯш газаб карду бигуфт: «Ўлдураман»,
Гуфтам оҳиста ба гӯшаи, ки киро? Гуфт: Санӣ.
Кард хосияти лаъли лаби ҷонон, Шохин,
Тӯтши табъи маро шуҳра ба шаққаришқанӣ.*

Ғазали боло ишқӣ буда, дар он симои маҳбуба аз ҳар ҷиҳат: рӯй, лабу дандон, қаду баст, мӯю зулф, инчунин олами ботинии дилбар: оташин шудану газаб кардан, хандаи зоҳирӣ намудану қасди ҷон доштан ва ғайра басо зебою дилкаш, гуворову ҷолиб, ҷаззобу назаррабо ба тасвир гирифта шудааст. Тасвирҳо низ уҳдабароёна ва мувофиқи ҳадафанд.

Аз ҷиҳати хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали зикршуда хунармандона мебошад. Ғазал радиф надорад, вале қофияҳои

он хеле чолибанд ва ҳатто калимаи ўзбекӣ низ ҳамқофия оварда шудааст, ки аз забондонии шоир дарак медиҳад.

Дар ғазали боло калимаҳои чаманӣ, суманӣ, аданӣ, занӣ, санӣ, шаккаршиканӣ ҳамқофияанд. Решаи қофия дар шакли -анӣ буда, «н» ҳарфи равӣ ва ҳарфи «й» васл аст. Қофия аз нигоҳи навъии он мутлақ мебошад.

Аз нигоҳи коргирӣ аз вазн бошад, ғазали мазкур дар баҳри рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф иншо шудааст ва шакли афӯили он чунин аст:

- v - - / v v - - / v v - - / v v -

яъне, фӯилотун, фаъилотун, фаъилотун фаъилун.

Аз нигоҳи ҷилои хунарӣ шоир бо ёрии санъатҳои шеърӣ: таносуби сухан – чаман, сарв, суман; даҳон, лаб, дандон, гуфтан, лаъли лаби ҷонон, шаккаршиканӣ ва ғайра истиора – эй моҳ, турки ман, сарвӣ ва монанди инҳо. Умуман, санъатҳои ташбеҳ, нидо, тавсиф, муболиға, ширу шакар, суолу ҷавоб, ташхис ва ғайра истифода гардидаанд, ки хеле гуворову мақбулу матлубанд. Онҳо барои тасвири зебоиҳои дилбар, ҷузъиёти хусни ӯ, олами ботинӣ, офаридани хулқу атвор, муносибату гуфтори вай, адаби муомила ва шахсияти қаҳрамони лирикӣ ва ғайра истифода шудаанд.

Аз мутолиаи ғазал маълум мешавад, ки шоир хеле маҳорату дониш, истеъдоду хунар, завқу салиқа, табъу тавони воло дошта, аз ин суннати адабӣ ва таърихи пайдоишу рушду инкишофи ғазал ва саромадани он: Саъдии Шерозӣ, Ҳоҷи Кирмонӣ, Хусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Ҷомӣ, Ҳилолӣ ва Бедил басо хуб боҳабар мебошад.

Дар ғазалиёти Шоҳин маҳбуба бештар яклухт баҳо дода намешавад. Шоир ин образи лирикиро хеле эҳтиёткорона ва бо ҷузъиёти симои зоҳирӣ ва олами маънавии ӯ ба тасвир мегирад. Барои мисол ба ғазали зерин рӯ меорем ва мебинем, ки қаҳрамони лирикӣ – ман, мани эҷодкор, мушоҳидакор, хунарманд, донишманд низ ҳаст.

*Ҳама аҷзои ту хубу ҳама аъзои ту хуш,
Ҳама ҷойи ту ба хубӣ зи ҳама ҷойи ту хуш.
Нест сарве ба чаман чун қади раънои ту хуб,
Нест моҳе ба фалак чун руҳи зебои ту хуш.
Хуштар аз чон набувад тухфа, агар фармоӣ,
Кунам ин тухфаи хуш назри кафи пойи ту хуш.
З-онҷунон зиндагӣ, к-аз ту ба ҳирмон гузарад,*

*Ба ту савганд, ки мурдан ба таманнои ту хуш.
Хуш бувад таъми шакар, лек ба коми ман аз ўст
Заҳрханде зи лаби лаъли шакарҳои ту хуш.
Ҳама дилбастагии хуш ба яке дораду ман
Бастаам дил ба ҳама зулфи сумансои ту хуш.
Пеши он моҳ бинеҳ ҷону дилу сар, Шоҳин,
То кадомин қунад аз ин ҳама колои ту хуш.*

Ғазали зикршуда бо тақозои мавзӯ, мазмуну муҳтаво ишқӣ буда, дар он симои маҳбуба ҳам кулӣ ва ҳам чузъ-чузъ васф карда мешавад. Ҳадаф аз аъзо чузъиёти аъзост, зеро ҳар узв дар навбати худ, аз маҷмӯи чузъҳо иборат аст. Аз ин рӯ, шоир чузъҳоро алоҳида ва узвҳоро ҷудоғона ба тасвир гирифтааст.

На моҳи осмон мисли рӯйи ёр асту на сарви чаман монанди кади ӯ. Шакар сарчашмаи ширинихост, вале коми шоир на аз ӯ, балки аз лаъли лаби ёр ширин аст. Касон бо ҳар чизе дилбастагӣ доранд, вале шоир ба зулфайни сумансои ёр дилбаста мебошад. Аз ин рӯ, аз ҷон хуштаре барои инсон ва азизтаре дигар вучуд надорад. Қаҳрамони лирикии шеър – ошиқ розист, ки онро нисори кафи пой маҳбуба созад, зеро зиндагӣ бидунӣ ӯ бемаъноост. Байтулавчи шеър бо байти тахаллус якҷо эҷод гардида (дар ғазали боло), шоир зимни он се узве, ки бе ҳар кадоми онҳо инсон наметавонад зинда бошад, ба маҳбуба пешниҳод месозад, то кадоми онҳоро ихтиёр қунад. Ин аст, ки ғазали мазкур дар ғояти шевоию равонӣ, салисию ширинӣ, гувороию дилнишинӣ, марғубию мақбулӣ эҷод шудааст.

Аз нигоҳи коргирии хунар низ ғазал басо хунармандона мебошад. Шоир тасвирҳои лирикиро тавассути санъатҳои шеърии таносуби сухан, ташбеҳ, истиора, муболиғаву игроқу гулув, маҷозу рамзу киноя, тавсиф ва ғайра хеле ва хеле уҳдабароёна ба қор мебарад. Дар натиҷа баёнаш-гуворо, тасвирҳо-зебову дилнишин, ҷобачогузории калимаҳо, ибораҳо мувофиқи таъб ва мазмунсозию маъниофаринӣ басо устодона мебошад. Чунин хунари эҷод, албатта на ба ҳар адиби қаторӣ даст медиҳад. На ҳар эҷодкори хоҳишманд метавонад бо чунин санъату бо чунин хунари эҷодӣ асари санъату адабиётро таълиф намояд. Аз тарафи дигар, агар Шамсуддини Шоҳин шоири камхунару пастистеъдод мебуд, ба саромадони жанри ғазал, шоирони дараҷаи аввали таърихи адабиёти тоҷику форс пайравӣ намекард. Ҳол он ки худи пайравӣ, дар навбати аввал омӯзиш, мутолиа, ҷустуҷӯст. Шоир барои он ки пайравӣ қунад, онро хуб меомӯзад.

Аз ҷихати хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали боло ҷолиб мебошад. Ғазали зикршуда мураддаф буда, радифи он мураккаб («ту хуш») аст. Радиф дар ин ғазал дар баробари таъкиди маънову мақсад, бештару зиёдтар бори ғоявӣ мекашад. Мақсади шоир дар ҳадди баланд васф намудани маҳбуба буда, аъзову аҷзои васфшавандаро бо бештарин ташбеҳот, ҷолибтарин қиёсо, нақӯтарин ҳисол меҳаҳад чилва бидиҳад, то писанди омма бошад. Аз ин рӯ, бештар мечӯяд, меомӯзад, муқоиса мекунад ва натиҷа мегирад. Дар мантиқи одии ифода ҳунару дониш, маҳорату истеъдод, санъату заковати худро ба намоиш мегузорад. То хонанда қазоват кунад, ки асари санъат барои ӯ чӣ арзише дорад ва оё қалби ӯро тасхир мекунад?! Радифи мураккабе, ки Шохин барои ғазали боло пайдо кардааст, ҳамин гуна ҷанбаҳо, таъкидҳоро фаро гирифтааст. Аз ин рӯ, маҳз радифи мазкур ба ғазал оҳанги хубу марғуб низ дода тавонистааст. Дарёфти қофияҳо низ дар ғазали мазкур хеле ҷолиб ва ҳунармандона мебошад. Дар ғазал калимаҳои аъзо, ҷо, зебо, по, таманно, шакарҳо, сумансо, коло бо ҳамдигар ҳамқофия шудаанд. Қофияҳо аз рӯйи навъ мутлақ буда, дар калимаҳои ҳамқофия ҳарфи равӣ «о» мебошад ва пас аз равӣ унсури дигар – васл омадааст. Ҳадаф ваҳдати мавзӯӣ ва таъмини адои хуш дар ғазал аст. Ғазали мазкур аз нигоҳи интиҳоби вазн ҳам хеле ҷолиб мебошад. Зеро дар баҳри рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф иншо шудааст, ки шакли афӯили он чунин аст:

- v - - / v v - - / v v - - / v v -

яъне: фӯйлотун/ фаъилотун/ фаъилотун/ фаъилун

Яке аз тозақориҳои Шохин дар мавзӯӣ ва мазмуну муҳтавои ғазалсароӣ он аст, ки баёни шоир дар пурсӯзтарин ғазалҳо ҳам, то андозае ҷанбаи зарофат касб мекунад. Ӯ ғазалҳои басо пурсӯзу оҳро бо як тарзу усули ба худ хоси шӯҳриангезу зарифона мавриди эҷод қарор медиҳад, ки дар ғояти салосату ҷазолат ва дилкашию гӯшнавозӣ мебошанд. Чунин тарзи баёни шоир то ба ҳадде устодона аст, ки ба мавзӯи марказии ғазал – ишқу исёнҳои қалбӣ заррае ҳам муҳолиф нест, ҳадафи қаҳрамони лирикиро ҳалалдор намекунад.

Масалан, ғазали зерин далели гуфтаҳои болост:

Қурбони лаби лаъли шакарҳои ту гардам,

Мафтунӣ хати голияпириҳои ту гардам.

Лаб мегазӣ, ай шӯҳ, надонам, ки чӣ гӯйӣ,

Аз нозукии тарзи адоҳои ту гардам.

Як ҷойи ту таҳсис ба гаҳтан натавон қард,

*Ай ман ба ту шайдо, зи ҳама ҷои ту гардам.
Ҷон назри саропои ту гуфтам ба шаби васл,
Рухсат бидеҳ акнун зи саропои ту гардам.
Гуфтӣ, ки ба Шохин занадам дарду балоҳо,
Кай мезанад, аз дарду балоҳои ту гардам.*

Ғазали мазкур аз нигоҳи мавзӯ ва мазмуну мухтаво ишқӣ буда, симои маҳбуба ҳамчун образи лирикӣ аз калимаи нахустини мисраи аввал маълум мешавад. Ошиқ танҳо барои лаби лаъл худро қурбон қардан мехоҳад, зеро мафтунӣ абрувону гесувони ғолияпирост. Лаб газидани маҳбуба – киноя аз рондани ошиқ ва оғаҳӣ аз ағёр аст. Вале инро ошиқ назокати адо медонад. Умуман, маҳбуба таннозу саркаш, бемехру бемурувват аст. Ошиқ бовафову устувор, ростқавлу фидой мебошад, вале ханӯз соҳибхитиёр нест. Чунин ҳолати қаҳрамони лирикӣ ҳоси ғазали аср буда, дар жанрҳои дostonӣ (ҳатто дар эҷодиёти худи Шохин) вазъият дигаргуна аст, яъне ошиқ нисбатан бепарвост.

Аз ҷиҳати хусусиятҳои шаклӣ низ ғазали боло ҷолибу матлуб аст. Радифи ғазал мураккаб буда, аз ду калима фароҳам омадааст: «Ту гардам». Аз моҳияти маъноии радиф пайдост, ки ошиқ саргардону овора аст. Пас радифи ғазали боло дар баробари таъмини хушоҳангию равонӣ, инчунин бори ғоявӣ бар дӯш дорад. Қофияҳои ғазали боло низ ҷолиб буда, калимаҳои шакарҳо, ғолияпиро, адоҳо, ҷо, саропо, балоҳо ҳамқофия шудаанд. Ҳамаи калимаҳои ҳамқофияи боло бандаки изофии «и» доранд. Дар калимаҳои мазкур ҳарфи решагии қофия «о» буда, аз рӯи навъҳои қофия мутлақ аст. Ғазали мазкур дар баҳри ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф иншо шудааст. Шакли афобили ғазал чунин аст:

- - v / v - - v / v - - v / v - -

яъне: мафъӯлу мафобъилу мафобъилу фаъӯлун.

Вазни мазкур яке аз маъмултарин авзон дар эҷоди ғазал ва ба хусус ғазалҳои ишқӣ ба шумор меравад.

Дигар аз хусусиятҳои ғазалҳои Шохин аз он иборат аст, ки вобаста ба авзои сиёсӣ – таърихии замон оҳангҳои шиквой, ҳасбиҳолӣ нисбатан қувват мегирад. Албатта, баландтарин нуқтаи чунин оҳангҳо дар асри XIII ба назар мерасанд. Эҷодиёти Сайфи Исфарангӣ, Сайфи Фарғонӣ, Камоли Исмоил ва дигарон оҳангҳои бисёр қавии иҷтимоӣ доранд. Вале бунёди оҳангҳои иҷтимоии ин давра дар эҷодиёти Шамсуддини Шохин комилан дигар аст.

Тозакориҳои Шоҳин, пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки ноҷуриҳои рӯзгор, беадолатиҳои зиммодорон, зулму золимӣ, бухлу ҳасад, яъсу ноумедиҳо, нокомиҳо ва ғайра дар омезиш бо мавзӯҳои ишқӣ хеле дилнишину гуворо ва басо ҳунармандона рӯйи қор омадаанд. Муҳимтар он аст, ки ошиқ ноком ва маҳбуба комёб мебошад.

Чунончи:

*Касе чу ман набувад дар чаҳон нишони фироқ,
 Ҳазор тири бало хӯрда аз камони фироқ.
 Нахуст рӯз, ки ошиқ шудам ба завқи висол,
 Набуд дар дили ман ҳеҷ аз ин ғумони фироқ.
 Чӣ сон ба гунҷаи табъам шуқуфтагӣ бахшиад,
 Баҳори васл, ки дорад зи пай хазони фироқ.
 Ҳаёти ман ҳама вобаста бар висоли ту буд,
 Аҷал, биё, ки қунун мерасад замони фироқ.
 Ҳамон наволаи заҳри аҷал бувад, Шоҳин,
 Нахусттӯъма, ки гирӣ ағар зи хони фироқ.*

Дар ғазали боло ба ҷойи висол фироқ пеш омадааст, ки хеле ҷонгудош, дилхарош, чигарсӯзу синахарош аст. Ин ҳама шӯридагию сӯзи ошиқро баландтар намуда, баръакс маҳбуба ҳамфикру қарини рақиб мебошад. Ошиқ ҷонибдори висол аст, вале маҳбуба дӯстдори ҳачру фироқ. Ошиқ чидду чаҳд дорад, ки висолро дарёбад, вале маҳбуба гурезпо ва фироқчӯву ҳичронхоҳ аст. Аз ин рӯ, ошиқ ғарқи яъсу нокомиҳо ва навмедиву номуродихост, вале маҳбуба бераҳму золимтабиат ва бемеҳру бевафо мебошад. Ошиқ ягона илоҷи воқеаро дар шикваю ноилоҷӣ дармеёбад, вале маҳбуба бепарвою форигбол аст. Ин аст, ки Шоҳин баҳри таъкиди маъно ва таъсирпазирии мазмуни ғазал фироқро ҳамчун радиф интиҳоб кардааст. Ё фироқро хазони умр ва висолро баҳори ҳаёт меномад, ки дар маъниофарӣ падидаи тозаву ҷолиб аст.

Аз нигоҳи бадеиёт ва ҷанбаҳои ҳунари низ ғазали боло хеле ҳушоянд аст. Дар ғазали зикршуда санъатҳои бадеии таносуби сухан, тазод, муболиға, игроку гулув, ташбех, тавсиф, киноя, маҷоз ва ғайра басо ҳунармандона истифода шудаанд.

Унсурҳои шаклии ғазали зикршуда: кофия, радиф, матлаъ, мақтаъ, истифодаи таҳаллус, интиҳоби вазн ва ғайра низ матлуб аст. Ғазал дар баҳри мучтасси мусаммани маҳбуни маҳзуф ё мақсур иншо шудааст, ки афӯбили он чунин мебошад:

v - v - / v v - - / v - v - / v v ~

яъне: мафӯбилун, фаъилотун, мафӯбилун, фаъилон.

Аз нигоҳи радифу қофия ғазали боло боз ҳам қолибтар аст, зеро ғазали мураддаф бо он характернок аст, ки дар матлаъ мазмуну муҳтаво ва моҳияту мақсад аз эҷоди он барои хонанда комилан маълум мегардад ва тавассути радиф таъкиди маъно ва шаҳомати ғоявии ғазал ба намоиш гузошта мешавад.

Радифи ғазали боло аз нигоҳи шакл радифи сода аст. Ғазали мазкур аз нигоҳи қофия ҳам қолиб мебошад. Дар он калимаҳои нишон, камон, гумон, хазон, замон, хон ҳамқофия буда, шакли қофия муқайяд мебошад. Дар калимаҳои қофияшуда ҳарфи равӣ «н» буда, пас аз равӣ ҳарфи дигаре наомадааст. Калимаҳои қофияшаванда ҳам ҳадафи муайян доранд, ки ҳолати қаҳрамони лирикиро ифода менамоянд, зеро нишони фирок, камони фирок, гумони фирок, хони фирок ҳамагӣ ибораҳои ҳастанд, ки ҳолати рӯҳӣ ва ҳадафу мақсади қаҳрамони лирикиро ифода кардаанд. Ҳолати мазкур қариб дар ҳамаи ғазалҳои Шоҳин ба мушоҳида мерасанд. Вобаста ба авзои замон ва муҳити зиндагии Шоҳин қаҳрамони лирикии ғазалҳои ӯ, хусусан ошиқ парешону нотавон, ноилочу шикастадил аст. Шикояти Шоҳин тадриҷан дар баъзе ҳолатҳо оҳангҳои эътирозӣ низ гирифтаанд:

*Ҳама чун куштаи теги ту шуд, инак,
Шоҳин Биниҳод аз сари таслим ба поят гардан.
Ҳамаро куштӣ, агар мекушиям, зуд бикуи,
То бубинам, ки маро кушта, чӣ хоҳӣ кардан.*

Шикояти қаҳрамони лирикӣ аз омилҳои сиёсӣ иҷтимоии ҷомеа, аз ноухдабароии зиммдорон нест, бошад ҳам хеле ҷузъӣ аст. Ӯ бештар аз тақдир аз сарнавишт, аз ҷархи гардун шиква дорад.

Ҷунончи:

*То кай, ай ҷархи муарбид, зи пайи кинаи ман
Фитнаи даҳр барангезию ошӯби замоно.*

Ӯ худ:

*Бар далели дониши ман гӯи нанҳод осмон,
В-арна бар даъвии худ чандин ривоят доштам.*

Дар баъзе мавридҳо шоир зиндагии хешро дар ҳадди интиҳо мебинад, ки нишони лашқари ғаму кулфатҳои рӯзгор шудааст. Дар чунин ҳолат ба Офаридгор мурочиат мекунад, ки дигар ба зиммдорон боварӣ надорад:

*Чаҳонпарвардигоро, нотавонам,
Ягона нотавоне дар ҷаҳонам.
Яке мургам, ҷудо аз ошёна,
Зи ҳар сӯ новаки гамро нишона.
Ба дӯшам баски бори гам нишастаст,
Сарам бар дӯши зону нақш бастант.
Чӣ бадбахтам, ки ҳар сӯе ниҳам рӯй,
Зи оби дида бинам пеши рӯ ҷӯй...*

Чунин оҳангҳои кавии иҷтимоӣ дар ашъори Шоҳин кам нестанд. Қариб дар ҳамаи шаклҳои шеърӣ эҷодкардаи шоир шиква аз гардиши айёму чархи тезрав ба назар мерасад.

*3-ин сон, ки хоҳиши даҳр ҷуз шӯру шар набошад,
Бадтар дар ин замона айб аз ҳунар набошад.*

Дар баъзе ҳолатҳо андешаҳои ӯ то андозае ба ақидаҳои Аҳмади Дониш шабоҳат пайдо мекунад. Аз ин монандӣ метавон чунин натиҷа гирифт, ки ин ҳолат пас аз мутолиаи

«Наводир-ул-вақоеъ» руҳ додааст:

*Ҳар давлате, ки бинам, омодаи завол аст,
Дар даҳр бо чунин ҳол будан бисе муҳол аст.*

Ҳасби ҳол ва оҳангҳои баланди иҷтимоӣ дар ғазалиёти Шоҳин каме ба ҷилои нав ва хос садо медиҳанд. Шоҳин тавассути чунин оҳангҳои нишонраси шикоятӣ ҳасбиҳолӣ на танҳо ҷомеаи онрӯзаи феодалиро танқид менамояд, балки сарварону зимомдорони вақтро низ саҳт мазаммат мекунад:

*Ман он гулам, ки зи ошӯби бесуботии даҳр
Нақарда тоза димоги қасе, ҳазон шудаам.
Ба ҳеҷ боб маро нест рӯйи хурсандӣ,
Ҷуз ин қадар, ки гуломи шаҳи ҷаҳон шудаам.*

Оҳангҳои ҳасбиҳолӣ ва шиквоию танқидии ашъори Шамсуддини Шоҳин арзишманд низ ҳастанд, зеро мо, пеш аз ҳама, рӯзгори зиёиёни эҷодкор, табақаҳои дигари иҷтимоӣ ва умуман мардумро дар давраи муайяни таърихӣ меомӯзем. Аз тарафи дигар, ҳонанда муносибати эҷодкоронро бо зимомдорон, бо шахсиятҳои сиёсӣ ва пеш аз ҳама, шоир ва шоҳро пай бурда метавонад. Ҳолати мазкур барои баҳо додан ба адабиёти давр ва муайян намудани арзишҳои адабӣ мусоидат менамояд. Эҷодиёти Шоҳин аз он шаҳодат медиҳад, ки ӯ дар нимаи дуюми асри XIX яке аз намоёнтарин симоҳои адабиёти тоҷик будааст.

ДОСТОНИ «ЛАЙЛИЮ МАЧНУН» ВА МАЗМУНИ МУХТАСАРИ ОН

Дар эҷодиёти Шоҳин достони «Лайлию Мачнун» аз чанд чихат муҳим ва арзишманд аст. Аз як тараф, пазируфтани суннати адабӣ ва иртиботи ӯ ба эҷодиёти пешиниён муайян карда шавад, аз тарафи дигар, саҳму ҳиссаи Шоҳин дар эҷоди маснавиҳои ишқӣ-лирикӣ маълум мегардад. Инчунин барои дониستاني пояи шоирӣ ва ҳунари эҷодии шоир низ достони мазкур дорои аҳаммиат мебошад. Агар сабаби таълифи достон тақозои замон бошад, баҳонаи эҷоди достон мусибати оилавӣ – вафоти завҷаи шоир аст.

Чунончи:

*Ай дидаи дудмони⁶³ исмат⁶⁴,
Навбоваи⁶⁵ бӯстони исмат.
Эй, хонаи сад ҳазор нозам
В-эй, пардаи сад ҳазор розам.
Эй, хуфта миёни хоку хора,
Ҷуста зи канори ман канора...*

Шамсуддини Шоҳин достони «Лайлию Мачнун»-ро соли 1888 барои хотираи поки ҳамсари худро пос доштан дар тӯли як моҳ эҷод кардааст. Оид ба муҳлати таълиф, санаи эҷод ва писанди умум гардидани он мегӯяд:

*Сад шуқр, ки шуд пазира⁶⁶ ин ганҷ
Дар соли ҳазору сесаду панҷ.
Дар муддати як маҳ андаке кам,
Ин ҳисни⁶⁷ рафеъ⁶⁸ гашит муҳкам.*

Миқдори абёти асар беш аз 2242 байт буда, дар таърихи адабиёт яке аз асарҳои басо ҷолиб дар мавзӯи анъанавист.

Достон чун суннати устувори адабӣ, дар баҳри ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф ё мақсуд эҷод шудааст, ки шакли афъоилии он чунин аст:

- - v / v - v - / v - - / v v -

яъне: мафъулу мафъилун фаъълун ё фаълун

⁶³ Дудмон – хонадон, қабила

⁶⁴ Исмат – покдомонӣ, бегуноҳӣ

⁶⁵ Навбова – шохи навбар

⁶⁶ Пазира – қабул

⁶⁷ Ҳисн – қалъа

⁶⁸ Рафеъ – баланд

То Низомӣ ишораҳои шоирон ба қаҳрамонҳои марказии он – Лайлӣ, Мачнун дар ашъори шоирон хеле зиёд аст. Низомӣ аввалин касест, ки ин қиссаро ба шакли дoston даровардааст. Пас аз ӯ Хусрави Дехлавӣ, Хочуи Кирмонӣ, Абдуррахмони Ҷомӣ ва дигарон чунин дoston навиштаанд. Дoston аз фаслҳои суннатӣ оғоз ёфта, сонӣ марсия дар вафоти завҷааш, зерфаслҳои насихат ба фарзанд ва сабаби назми китоб меояд. Баъд аз ин ҳама асли дoston шуруъ мешавад.

Яке аз сарватмандони араб Саиди Омирӣ бефарзанд буд. Пас аз назру ниёз дар роҳи Худо соҳиби писар мешавад, ки ӯро Қайс ном мениҳанд. Қайсро пас аз чанд сол ба мактаб медиҳанд. Дар мактаб духтаре бо номи Лайлӣ ҳамсабақи Қайс буд. Лайлӣ духтари сардори қабилаи Начд мебошад. Қайс Лайлиро дӯст медорад. Ин овоза дар ҳар ду қабила паҳн мешавад:

*Моҳе, ки ниҳода даври айём,
Аз нисбати зулф Лайлияш ном.
Чун номи худаи зи турра донист,
Озодио дигараш равонист.
Акнун, ки маҳе бад-он тамоми
З-он турра кашад сиёҳномӣ,
Чун Қайс сафедном гардад
В-он сайд буруни дом гардад.
Чун кори хирад тамои кардаш,
Мачнунни замона ном кардаш.
Алқисса, ба ҳам асир гаштанд,
Омега чу шаҳду шир гаштанд.
Мачнун рақами камол мешуст,
Лайлӣ варақи ҳаёл мечуст.*

Падари Лайлӣ пас аз шунидани овозаи ишқи онҳо Лайлиро аз мактаб мегирад. Қайс худ мактабро тарк намуда, ба кӯҳу биёбон меравад. Аз ин рӯ, мардум ӯро Мачнун ном мениҳанд. Саиди Омирӣ ба чустучӯӣ писараш баромада, ӯро пайдо мекунад. Ба Қайс қавл медиҳад, ки онҳоро ба мақсад хоҳад расонид. Қайсро ба хона меорад ва Лайлиро хостгорӣ мекунад. Вале падари Лайлӣ Мачнунро девона меғӯяд ва таклифи хостгорию рад мекунад. Мачнун боз ба кӯҳ меравад. Падараш боз ӯро пайдо карда, ба Каъба мебарад. Ҳангоми иҷрои маносики ҳаҷ Мачнун пуршӯр гардидани ишқи Лайлиро илтиҷо менамояд. Солори қабилаи Омирӣ – Навфал бо Мачнун шинос шуда, ба ӯ қавл медиҳад, ки ӯро ба муродаш хоҳад расонид. Навфал воқеан Лайлиро барои Қайс хостгорӣ мекунад, вале падари Лайлӣ ҷавоби

рад медиҳад. Навфал ба қabilaи Начд хучум мекунад. Қabilaи Начд шикаст меёбад. Падари Лайлӣ меҳоҳад духтарашро нобуд созад, то ин ки асир наафтад. Мачнун хоҳиш менамояд, ки чанг бас карда шавад. Навфал чангро бас карда, ба падари Мачнун ваъда медиҳад, ки духтари зебӯе дорад ва агар хоҳанд, ўро ба Мачнун медиҳад. Бо розигии тарафайн тўй мешавад ва Мачнун аз ҷамоли маҳбӯбааш хело шод мешавад. Лайлӣ ин хабарро шунида таввасути нома ба Мачнун ва ҷунин сурат гирифтани ҳолат гилаҳо мекунад. Мачнун сабабгори ҳамаи нокомиҳо Лайлиро дониста, завҷаи худро ситоиш менамояд. Аз баъзе ишораҳои Мачнун дар мактуби ҷавобӣ Лайлӣ хеле мутаассир мешавад. Лайлӣ бовар мекунад, ки Мачнун ханўз ҳам содиқ аст ва ўро дўст медорад. Бинобар ин, дар номаи ҷавобиаш аз Мачнун узр меҳоҳад. Ин узрҳои ба Мачнун таъсири саҳт расонида, арўсро ба холи худ мегузорад ва боз роҳи кўху саҳроро пеш мегирад.

Саиди Омирӣ боз ба ҷустуҷўи Мачнун рафта, ўро меёбад ва панд медиҳад, вале ин кораш ҷандон натиҷа намедиҳад. Падари Мачнун мактуби қалбакие навишта, ба Лайлӣ меорад. Ў аз ғами писари худ вафот мекунад. Мачнун ба мазори падар омада зор – зор мегирад. Лайлӣ низ барои тасаллии Мачнун ба хонаи онҳо меояд, вале дар роҳ Ибни Салом ўро дида, ошиқ мешавад. Ибни Салом ба хонаи онҳо хостгор мефиристад. Онҳо тўй мешаванд. Мачнун ин воқеаро шунида, Лайлиро накўҳиш мекунад ва Лайлӣ устувор будани худро таъкид менамояд. Дар ин айём модари Мачнун вафот мекунад. Лайлӣ барои тасаллӣ додани дили Мачнун ба назди ў меояд. Онҳо ба ҳам дидор дида, хеле суҳбат мекунанд. Лайлӣ аз Мачнун ҷудо шуда, аз ғаму дарди ў вафот мекунад. Зайди араб, ки қосиди онҳо буд, ин хабарро ба Мачнун мерасонад. Мачнун хангоми дафн ба қабри Лайлӣ даромада, ўро оғўш намуда ҷон медиҳад. Бо ҳамин достон ба охир мерасад.

ТАҲЛИЛИ ОБРАЗҲОИ ДОСТОН

Дар достони «Лайлию Мачнун»-и Шоҳин мисли дигар достонҳо образҳои доимӣ ва лаҳзавӣ, мусбат ва манфӣ амал мекунанд. Дар асар образҳои марказӣ: Лайлӣ, Мачнун волидаини онҳо ва маҳсусан, падарони онҳо ва қосид мебошанд. Образҳои мусбати достон: Мачнун, Лайлӣ, падару модари Мачнун, Навфал ва лашкариёни ў, духтари Навфал, қосид, устодону ҳамсабақҳо мебошанд. Образҳои манфии асар: падару модари Лайлӣ, Ибни Салом, сардори қabilaи Начд ва ҷонибдорони онҳоянд.

Ибни Салом, Навфал ва ҷонибдорони онҳо образҳои машҳур,

вале лаҳзавианд, ки дар лаҳзаҳои ҳалқунандаи хатти сужет иштирок намуда, воқеаро басо мураккабу тезутунд менамоянд.

Мачнун ҳамчун образи асосӣ ва ҳалқунанда дар достони Шоҳин хеле фаъол аст. Ҳатто ӯ духтари Навфалро дӯст медорад ва баробари бо ӯ хонадор шудан, аз зиндагӣ қонеъ мешавад. Ӯро номаи Лайлӣ ба шӯр меорад. Аз ин рӯ, Лайлӣ дар муҳаббат устувортар аст, зеро пас аз тӯй ҳам аз Ибни Салом дури мечӯяд ва устуворию садоқати ӯ дар ишқ зоҳир мешавад. Ӯ талаби дигар ё норизоии дигарро ҳатто тасаввур ҳам намекунад. Дар достони мазкур образҳои падари Лайлӣ ва падари Мачнун ҳалқунанда мебошанд. Онҳо хеле фаъоланд. Танҳо фарқ дар он аст, ки яке аз рӯйи хоҳиши фарзанд амал мекунад (падари Мачнун), дигаре тамоман муқобил (падари Лайлӣ).

ДОСТОНИ «ЛАЙЛИЮ МАЧНУН» - И ШОҲИН ВА МУНОСИБАТИ ОН БО БАЪЗЕ ДОСТОНҲОИ ҲАМНОМИ ГУЗАШТАГОНАШ

Дар таърихи адабиёт, ба қавле 147 кас дар ин мавзӯ асар навиштаанд, ки ҳамаи онҳо дар пайравии Низомист. Аввалин касе, ки ба Низомӣ ҷавобия гуфтааст, Хусрави Дехлавист. Аз ин рӯ, бо асарҳои ин ду тан эҷодкор тақия намудан бисёр қонунмандҳои адабиёти муайян ҳам месозад. Маълум аст, ки унвони асарҳо ва сужети онҳо дар маҷмӯъ як аст. Фарқ дар лаҳзаҳои ҷудоғонаи хатти сужет мебошад.

*Аз ин ҷост, ки Шоҳин мегӯяд:
То кай ба саманд медиҳӣ дав,
К-он ҳарфи Низомӣ асту Хусрав.
Он сони вай аст, ту зи худ гӯӣ,
Гард аз руҳи худ ба оби худ шӯӣ.
З-ин беҳирадӣ бувад фузунтар,
К-аз ҷой рағӣ ба пои дигар?!*

Албатта, Шамсуддини Шоҳин ҳангоми эҷоди асар таҷрибаи ҳуби эҷодӣ дошт. Аз ин ҷост, ки қонунмандҳои ҷавобияро риоя кардааст. Бо вучуди он, шоир барои ҳолибияти асари хеш, барои фардияти эҷодиёти худ дар хатти сужети достон ва афзалияти образҳо баъзе ҷузъиёти ҳалқунандаро илова намудааст. Аз ҷумла, лаҳзаҳои ба саҳро рафтани Мачнун ва раҳо кардани ӯ охувонро аз банди сайёд, озод намудани Мачнун гавазнро аз дом, Мачнунро

ба қабилаи Лайлӣ бурдани пиразан ва ғайра, ки дар достони «Лайлию Мачнун»-и Низомӣ дида мешаванд, дар достони Шоҳин сарфи назар шудаанд. Шоҳин ҳатто дар зиндагиномаи қаҳрамони марказӣ – Мачнун лаҳзаи ҳалқунандаи дигарро илова мекунад. Ин лаҳзаи нав хонадоршавии Мачнун ба духтари Навфал мебошад. Инчунин, лаҳзаҳои дигари нодир: вафоти падару модари Мачнун, ба хонаи Лайлӣ овардани Мачнун лаҳзаҳоеанд, ки на танҳо дар достони Низомӣ, балки дар дostonҳои Амир Хусрав, Ҷомӣ, Ҳилолӣ ва дигарон дида намешавад.

Сабабҳои тавофути лаҳзаҳои чудогона дар мақсади адибон ва усули пешгирифтаи онҳо низ ҳаст. Низомӣ дар асараш ба тасвирҳои психологӣ ва рӯҳии образҳои Лайлӣ ва Мачнун бештар тавачҷух кардааст. Аз ин рӯ, тасвирҳои ӯ нисбатан тафсил меёбанд, ҷузъиёти бадеӣ ва баёни ҳолату рӯҳия дар асари Низомӣ муфассалтар сурат мегирад. Аммо дар асари Шоҳин, ҳадафи эҷодкор нишон додани лаҳзаи фоҷеавии ишқи Лайлӣ ва Мачнун буд. Шоҳин нисбат ба тасвирҳои психологӣ бештар ба воқеияти ҳаёти тавачҷух зоҳир менамояд. Албатта, ин ҳолатҳо бесабаб набуд. Ӯ пайваста дар рикоби амир буд. Завҷааш аз олами фонӣ зуд сафар кард. Тарбияи тифли навзод ва ғайра Шоҳинро водор намуда буданд, ки чанбаҳои воқеияти тасвирро бештар пуркуват бисозад, яъне Шоҳин ба нақши замону муҳит ва шароиту ҳолати воқеӣ бештар тавачҷух зоҳир менамояд.

Суоле пеш меояд, ки воқеияти тасвир дар кадом лаҳзаҳо бештар ба назар мерасанд? Барои намуна метавон ишора намуд, ки Лайлӣ ва Мачнунро бо зӯр аз ҳам чудо мекунанд, Лайлиро ба каси дигар медиҳанд, Мачнунро низ маҷбуран бо духтари Навфал хонадор мекунанд. Онҳо дар муқобили беадолатиҳо ҳеч коре карда наметавонанд. Инҳоро метавон лаҳзаҳои шарҳиҳолии худи Шоҳин гуфт. Амир ғайри хоҳиши Шоҳин мақсадҳои худро дар ҷойи аввал мегузошт. Вазъияти шоирро қомилан сарфи назар мекард ва ғайра.

Аз ин ҷост, ки мавзӯи достони Шоҳин суннатӣ бошад ҳам, лаҳзаҳои фаровони ҳалқунандаи воқеӣ, ҳаёти ва шарҳиҳолии дорад, ки марбут ба эҷодкори дoston – Шамсуддин Шоҳин мебошад. Ба ин восита Шоҳин ба масъалаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ замон, нақши адлу адолат, муносибати шоиру шоҳро низ то ба ҳадде дар асари худ ҷой додааст. Аз ин рӯ, достони Шамсуддини Шоҳин арзиши адабӣ-бадеӣ ва ҳаёти-воқеӣ низ дорад.

МУНДАРИЧАИ «БАДОЕЪ-УС-САНОЕЪ» ВА ГУЗОРИШИ МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИМОӢ ДАР ОН

Шамсуддини Шохин мехост дардҳои чомеаи худро ба воситаи панду насихат, андарзу мавъизат даво бахшад. Ӯ ин корро бо эҷоди маснавии «Тухфаи дӯстон» то андозае сомон ҳам дод. Вале донист, ки амирони бемаърифат омодаи шунидану кор гирифтани аз он нестанд. Амирони манғитро бо Атобакҳои форси замони Саъдӣ наметавон муқоиса намуд. Ғайр аз ин, Шохин дар ин муддат тавассути эҷодиёти Аҳмади Дониш аз нигоҳи тафаккуру идрок хеле пеш рафта буд. Хусусан, дар таҳаввули зехнию фикрии Шохин нақши «Наводир-ул-вақоъ» басо бузург аст. Аз тарафи дигар, ӯ дар дарбор амиру атрофиёни вайро хуб омӯхт. Дид, ки ислоҳи ҷиддӣ зарур аст.

Бинобар ин, Шохин асари навбатӣ ва охиринаи худ – «Бадоеъ-ус-саноеъ»-ро эҷод кард. Аз сабаби он ки амиру аморат барои ҳимояи худ ба ҳама чиз қодир буданд ва аз ҳеч кори зиште рӯй намегардониданд, Шохин марому мақсади худро дар зери пардаҳои киноя ва маҷозу рамзҳои бадеӣ ифода намудааст. Ҳамин далел боиси он гардидааст, ки «Бадоеъ-ус-саноеъ» асари охиринаи Шохин бошад. Аз тарафи дигар, Шохин дар давраҳои нисбатан охири рӯзгори хеш аз амиру аморат хеле ҳастадилу ноумед гардида будааст. Ин ҳолат ба таври васеъ ва бо оҳанги қавии фалсафию сиёсӣ дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» хеле ҷиддӣ ба тасвир омадааст.

Ӯ менависад: «Мир Муҳаммад Шамсуддин алмутахаллис ба «Шохин» аз он ҷиҳат, ки тароқуми навоиб ва тазоҳуми мусоиб мучиби ихтилоли афкор ва боиси инҳирофи атвор гардида буд, хост, ки ба муқтазои ҳол маҷмӯатушшиқоят пардозад ва дар адои шикоят дастури ғариб оғозад, чунончи нигорандаро алалфавр эҷоби ханда ва баъдалғавр эроси гиря тавонад намуд». Яъне, дар мантиқи одии ифода шоир гуфтааст, ки: «Аз он ҷо ки буд, хостам, ки мувофиқи ҳолам маҷмӯаи шикоят сохта, дар адои ин шикоят тарзи иншоӣ аҷиб ваъ кунам, ба он тарзе ки хонанда баробари хондан бихандад, аммо баъди ба фаҳми мазмуни он расидан бигиряд».

Бо назардошти мавзӯи дар ин асар се ҷанба ба мушоҳида мерасад:

1. Танқиди муҳит ва ҷамъияти он давра.
2. Танқиди аҳли замон, арбоби давлат ва соҳибмансабон.
3. Тасвири ҳолу рӯҳия ва вазъияти ҳуди шоир, шахсияти мушоҳидакор, ки ҳолии дигаре надорад.

Асар ба фаслҳову зерфаслҳо чудо нашавад ҳам, ҳадафи эҷодкор тақрибан чунин баён шудааст:

1. Зикри ибораҳои киноие, ки пеш аз баёни воқеа меоянд.
2. Инъикосу таҳлили воқеаву ҳодисаҳо, ки аз танқиди замон ва ё аз баёни ҳолати ҳуди муаллиф иборатанд.
3. Ҳикоёти хурде ба тарзи тамсилӣ.
4. Истифодаи ибораҳои маҷозии киноӣ.
5. Хулоса ва натиҷагирӣҳои ҳуди муаллиф.

Шоҳин огоҳ менамояд, ки ба зоҳири ҳодисаву воқеаҳо фирефта набояд шуд. Ҳар кас бояд пардaro аз рӯи зинату ороишҳо бардорад ва чамъиятро дар воқеияти ошкоро бибинад:

«Субҳоналлоҳ, қачқӯли гадо сафинаи кадом дарё шуда ва ба деги мадраса оши кадом маърака сурати имзо ёфта. Агар аз барф, масалан, бинои манора осон аст, пас, манора чаро маҳсули Масҷиди калон аст?»

Ҳамин чоҳилон манораи аз барф сохтаро чун манораи хиштӣ, тавсиф мекунад ва қачқӯли қаландариро заврақ гумон мекунад.

Дареғо, ки ин чоҳилон зимомдорони вақтанд ва он ҷойҳо бар ин тоифа сазовор нест. Онҳоро бояд дар ҷойҳои барояшон муносиб нишонд, то ин ки садди роҳи чамъиятиву халқ нашаванд. Ба ин маънӣ Шоҳин менависад: «Каллаи гӯсола, чун таҳаммули юғ надорад, садои он зери хок ва ҳараки хокӣ, чун тоқати кашша (афзори асб) надорад, ҷойи он миёни ҳасу хошок. Аммо ҳайронам аз инқилоби даҳр, ки онро бо меҳи чафо набастаанд ва аз инъикоси давр инро (яъне харро) ба чул наороста».

Ба назари Шоҳин, низому тартиб дар кори ҷомеаи онрӯза то ба дараҷае аз даст рафтааст, ки ислоҳи он имконпазир нест. Ин ҳолат ба он монанд аст, ки сурма агар зеби чашму давои он бошад, вале чун дар дараҷаи худ наомадааст, пеши чашмонро сиёҳ мекунаду бас! Бинобар он, дардҳои ҷомеа бедаво шудаанд:

«Бода он ҷо ки хумор нашиканад, пунба дар даҳони шиша неҳ, об ки ҳар гоҳ бар номияи наҳл қувват наафзояд, дами теша беҳ». Камақлон ин нуксонҳоро агар бибинанд, меҳоҳанд рафъ созанд, вале решаҳои онро, сабабҳои пайдоиши онро наметонанд. Ин хираду донишро меҳоҳад:

«Доғам аз дасти фикри нақис, ки муаддӣ ба ҳусули камол нест, кайк аз муза берун мекунад, аммо воқиф на аз ҳодисаи сағ дар чувол». Яъне, адиб гуфтан меҳоҳад, ки ақл сазовори роҳбарист ва беақлу беҳирад набояд, ки роҳбари чамъият бошад, зеро ӯ ба кадом роҳ ва ба кучо бурдани мардумро дарк кардан наметавонад.

Ба назари Шоҳин, сабабҳои асосӣ мансабдорони хурду

поёнӣ нестанд, балки гунаҳкори асосӣ худи амир аст. Шоҳин таъкид менамояд, ки: «Обмӯрӣ агар аз боғ калон аст, гила на аз кундаи хору пастии девор аст, балки аз аблаҳии боғбон аст».

Яъне, агар боғбон оқил мебуд, обмуриро хурд месохту деворро баланд мекард, то дузд роҳ ёфта натавонад ва харобкорӣ накунад. Чунин тарзи андешарониҳои фалсафӣ ҳақимонаи Шоҳин гувоҳи он аст, ки ӯ ба инкишофи ҷамъият, системаи роҳбарӣ бар он, усули ба роҳ мондани корҳо, муносибат ба табақаҳои иҷтимоӣ, коргирӣ ба арзишҳои илмӣ, гиреҳҳои фарҳангӣ ва мушкилҳои иқтисодиро то ба андозае сарфаҳм меравад, зеро хеле одӣ бошад ҳам, баъзан роҳҳои халосиро нишон додани мешавад:

«Чароғи афрӯхтаро ҷое, ки равшан диҳанд, доман мезананд, ҷӣ умеди рӯшноӣ ва кӯдаки навомӯхтаро ҷое сим диҳанд, бим медиҳанд, ҷӣ тамаъи ошноӣ...

Фарёд аз ин дояғони бемеҳр, ки ба атфои худ ба ҷойи шир хун медиҳанд»...

Ҳадафи эҷодкор ин аст, ки чароғи афрӯхта корест, ки андак баъд натиҷа медиҳад, зимомдорон ба ҷойи онро аз сари бод эмин ниғаҳ доштан, ба доман бод ҳосил карда, онро хомӯш мекунанд, то ин ки торикӣ ҳукмрон бошад ва сиррашон фош нашавад. Ҳадаф аз доман садди роҳ гардидан мебошад. Ё худ мақсад аз кӯдаки навомӯз одамони хоҳишдор, вале камтаҷриба ё бетажриба аст. Ба ҷойи дасти ӯро гирифтани, баръакс ӯро ин дояғони бемеҳр – мансабдорон, ба ҷойи шир хун медиҳанд, яъне ҷонибдори нашъунамои ӯ нестанд.

Шоҳин соҳибмансабони замонро бо кӯтоҳназарӣ зоҳирбинӣ айбдор мекунад. Ҳар як падидаи номатлубро бояд пеш аз ҳама, сабабҳои пайдоиш, омилҳои зоҳиршавӣ ва решаҳои онро ҷустуҷӯ намуд, то ин ки гунаҳкор бечазо намонад ва адолат пойдор шавад. Барои дарки масъала адиб чунин далел меорад, ки:

«Шуллони (маоши) мир агар ба навкар нарасад, гилаи мир аз танҳо (рутбаи пасттар аз мир) аст ва ротибаи (моҳонаи) вазир агар ба аскар нарасад, шикваи вазир аз подшоҳ аст... Туфанги бетир киро аз по нишонанд ва паланги бечанг киро аз ҷо фишонанд. Оҳанро то тофта (сурх) накунӣ, дар ҷӯб наравад ва тир то оташ надихӣ, аз ҷӯб наҷаҳад. Заминро дона дех, то хирман даравӣ ва тӯтиро шакар дех, то сухан шунавӣ».

Ҳадаф дар қазовати боло набудани низоми давлатдорӣ, харҷу марҷ, бесарусомонӣ дар корҳои соҳибмансабон ва пеш аз ҳама,

дар дарбор аст. Яъне, бо давлат гуфтан танҳо низом барқарор намешавад. Низому тартибро бояд дар қадами аввал барқарор намуд, то адолат барқарор шавад. Агар адолат набошад, он давлат бозичаи дасти мансабдорон аст. Аз ин рӯ, мақсад аз маоши мир, моҳонаи вазир, туфанги бетир ва паланги бечанг мавҷудияти миру вазир, давлату ҳукумат буда, ин ҳама зоҳири давлатдорӣ аст, вале фаъолияти онҳо, мавҷудияти адолати иҷтимоӣ ва риояи он ҷанбаҳои ботинии давлатанд.

Дар баъзе ҳолатҳо Шоҳин ҳолати худро тасвир менамояд, ки дар муқобили ин беадолатиро истодагарӣ кардааст ва аз ин рӯ адиби ҳақиқатгӯ хору залил ва беҳимояву танҳост. Бинобар он рамзӣ суҳан гуфтани адиб бесабаб нест. Ў менависад:

«Агар чун гунчишк хона кунам, хоҷиби остона тузоқи... тифлон аст ва агар чун гӯсфанд азми сахро намоям, коиди тариқ (қаравули роҳ) таёқи чӯпон... Замона ҳар заҳри қоғазпече, ки омезад, ки чун кадуи нос дар коми ман мерезад ва гетӣ ҳар дуди талхе, чун ангезад, ки найи қалён (чилиим) дар димоғи ман мебезад... Шир дар косаи ман чурғот аст ва мавиз дар кисаи ман қарақот аст... Чун бахт баргашт, ҳол ин аст ва чун хотир ошуфта шуд, мақол чунин...».

Тасвирҳои боло характери фардӣ дошта, шарҳи ҳоли ҳуди адибро инъикос кардаанд: мисли гунчишк хона сохтан – бо азоби зиёд ва ҳакирона бунёд кардани чизе, мисли гӯсфанд агар азми сахро... кардан – киноя азми коре, мақсадеро пеш гирифтани; заҳри қоғазпечи замона – киноя аз ягон навъи воқеаву ҳаводиси нохуше, ки руҳ медиҳад, ҳатман мисли нос ба коми адиб рехта мешавад, ки дар ниҳояти қор номуродӣ ва беиқболӣ дар назар дошта шудааст.

«Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шамсуддини Шоҳин аз нигоҳи мазмуну муҳтаво мисли айбномаест бар муқобили амиру аморат ва умуман соҳибмансабони замонаи адиб. Маҳз ҳамин тоифа, ба қавли Шоҳин, мамлакатро аз пой афтонидаанд. Онҳо аз илму дониш, фарҳангу маърифат дуранд. Ҳамчунон аз фаҳму идроки идораи давлат маҳруманд.

Рисолаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» аз нигоҳи шакл ва мундариҷа падидаи тоза дар насри бадеии асримиёнагии тоҷик аст. Ҳатто унвони рисола номи асарҳои илмӣ – назарино ба ёд меорад. Аз тарафи дигар, асар дорои фаслу бобҳои ҷудоғона ё тақсимбандии дигаре аз ягон ҷиҳат нест. Пас, маълум мешавад, ки ҳадафи муаллиф як чиз – интиқод аз сохти давлатдорӣ ва сардори он мебошад. Усули ниғориши асар, образҳо ва шахсиятҳои тасвиршаванда, ки

адиб зикр мекунад, ном гирифта намешаванд. Амали онҳо, қору муносибати онҳо зикр мешаваду халос. «Агар гулӯла (тир) ба гӯр (гӯрхар) расад ҳам, бо воситаи борут аст ва агар мурда ба гӯр равад ҳам, низ ба дастёрии тобут»... Ё ин ки: «Фарёд аз ин дояғони бемехр, ки ба атфоли худ ба ҷойи шир хун медиханд».

Иштирокчиёни муҳокимаҳо, образҳои тасвиршаванда рамзӣкиноӣ, тамсилӣ-маҷозӣ буда, аз рӯи амалашон маълум мегарданд, ки киҳоянд.

Насри асар сода ва тарзи баёни адиб хеле шавқангез аст. Саропо Шохин аз санъати сачъ ва навъҳои он истифода кардааст. Ин ҳунари адиб хонандаро барои мутолиаи асар омода месозад. Хонанда аз мутолиаи он лаззати маънавӣ мебарад ва хастагиро ҳис намекунад: «Шалғами пухта бо нукраи хом ҳамранг аст, тафовут ту медонӣ; обгина бо алмос ҳамсанг аст, агар метавонӣ» ва ғайра.

Аз калимаву ибораҳо, таъбирҳо, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ адиб хеле фаровон қор гирифтааст.

Бояд гуфт, ки санъатқорӣ ё худ қор гирифтани аз рамзу кинояҳо, маҷозу ихомҳо фаҳмиши моҳияту муҳтавои асарро мушқилтар намудааст. Хонанда баъзан мақсади ниҳони адибро ба таври ошқоро фаҳмида наметавонад. Дар ҳар сурат, асар аҳамияти фарҳангию маърифатӣ ва тарбиявӣ дорад.

Асари мазкур гувоҳи он аст, ки эҷодқори он донишманд, соҳибхирад, боистеъдод ва пуртаҷриба мебошад, зеро тавассути «Бадоеъ-ус-саноеъ» ӯ намунаи волои афқори сиёсӣ-иҷтимоӣ, маданӣ-маърифатӣ ва фарҳангӣ-адабии даврони баён қарда тавонистааст.

МАЗМУНИ МАНЗУМАИ «ТУҲҒАИ ДҶУСТОН»

Маснавии «Туҳғай дӯстон» дуҷумин асари қалонҳаҷми Шохин буда, дар пайравии «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ таълиф шудааст. Ин асар нотамо аст. Шохин онро дар мавзӯи панду андарз, мавъизату насиҳат ва умуман тарбияи инсон хостааст эҷод намояд. Вале шоир мебинад, ки тавассути андарз сиёсатмадорони асрро бо роҳи рост ҳидоят қардан маҳол ва ҳатто номумкин аст. Шояд аз ҳамин сабаб шоир асарро ба поён намерасонад. Маснавӣ бо хоҳиши устод ва роҳнамоҳои пири маънавии Шохин – Зарири Ҷӯйборӣ дар чунин шакл тарҳрезӣ қардида будааст:

Боби аввал: Дар адл. **Боби дуюм:** Дар эҳсон. **Боби сеюм:** Дар шиқ. **Боби чорум:** Дар тавозуъ. **Боби панҷум:** Дар ризо. **Боби**

**шашум: Дар қаноат. Боби ҳафтум: Дар тарбият. Боби ҳаштум:
Дар шукр. Боби нуҳум: Дар сабр. Боби даҳум: Дар хотима.**

Дареғо, ки аз ин нақшаи мураттабсохта танҳо муқаддима ва фасли аввали боби нахустини «Тухфаи дӯстон»-ро Шамсуддини Шохин навиштааст бас.

Дар асоси ҳамин бахшҳои сомондодаи Шохин метавон ба натиҷае омад, ки шоир авзои сиёсӣ, ҳолати рӯҳии зиммдорони аср, равиши ҷамъияти онрӯза, муносибати дарбор бо илму фарҳанг, шеърӯ адабиёт, эҷодкорону қувваҳои зехнию фикрӣ, раъиятро хеле хуб таҳлил кардааст. Ин таҳлилу мушоҳидаҳо шоирро водор сохтааст, ки баъдан фикри дигар кунад. Аз ин рӯ, шоир бо таълифи муқаддимава қисме аз нахустбоб қаноат кардааст.

Ў зоҳиран амир Музаффар ва Абдулаҳадро васф ҳам кардааст ва аз тарзи муносибат бо тасвирҳои офаридааш, онҳоро саҳт танқид низ кардааст. Яъне Музаффарро ба Ҷамшед ва Абдулаҳадро ба Заҳҳок монанд мекунад:

*Чу гетӣ зи Ҷамшед пардохт тахт,
Бар он тахт Заҳҳок андохт рахт.
Шукӯҳе дар оини давлат намонд,
Ба Тӯронзамин зебу зинат намонд.*

Ба ҳамин тарик, Шохин ин асари ахлоқии худро аз шикваю танқиди замонааш оғоз менамояд:

*Маро шиква поён надорад, гузор,
Ки худ шиква баҳре бувад беканор.
Фигон, к-ин ҳарифони кинозмой
Ба меҳр андароранд халқе зи пой.
Чу фарзанд аз онат ҳамепарваранд,
Ки чун гурба фарзанди худ меҳӯранд.
Ман идбор дидам, ту фирӯз бош,
Зи аҳволи ман ибратомӯз бош.*

Ё худ дар фасли «Дар гузориши айёми нофарҷом ва шикояти хавосу авом» меорад:

*Ду-се рӯз ҷӯи эҳсон шудам,
Сарояндаи мадҳи дунон шудам.
Бибурдам ба ороиши назм ранҷ
В-аз он кардам офокро пур зи ганҷ.
Кафи хушки эшон, к-аз он нам нарехт
В-агар рехт, ҷуз хуни мардум нарехт.*

*Сагери, ки чома даридӣ ба дев,
Фаришта аз ӯ даргирифтӣ гирев,
Чунон барзадам сирати мардумӣ,
Ки зӯӣ назода чу ӯ одамӣ.*

Забони маснавӣ, шеваи таълиф ва услуби эҷоди Шохин дар «Тухфаи дӯстон» хеле дилнишин аст. Дар ин ҳикоят, ки ҷавоне пиреро мегӯяд, ки чаро ниҳол парвариш мекуни? Охир, ин шояд пас аз чандин сол самар диҳад, вале ба ту чӣ фоида? Пир мегӯяд, ки пешиниён шинонданд, мо хӯрдем, мо ҳам мешинонем, то ки ояндагон бихӯранд:

*Яке аз салотини дерингаҳе
Гузар карда бар нахлаи анбӯҳе,
Ки бинионда пиреш аз нав ба хок,
Ба теге ҳамекардаш аз ҳашив пок.
Бад-ӯ гуфт: Ай марди деринасол,
Бад-ин умр кай бар хурӣ з-ин ниҳол?
Худ ин нахлро одат ин аст қор,
Пас аз бист сол оварад баргу бор.
Чунин гуфт деҳқони донишвараи,
Ки гар ман нахӯрдам, хӯрад дигараи.
Чу худ хӯрдаӣ барги пешинагон,
Дарахте пасояндагонро нишон.*

Ҳикояти мазкур моҳияти тарбиявӣ-ахлоқӣ дошта, дар он инсондӯстӣ ва некукорӣ ба тасвир омадааст. Аммо дар симои ҷавон худхоӣ ва кӯтоҳназарӣ баён шудааст.

ХУСУСИЯТҲОИ БАДЕИИ АШЪОРИ ШАМСУДДИНИ ШОХИН

*Ҳарифи табъи расои ту кас нашуд, Шохин,
Зи бас ягонаи офоқ дар суҳандонист.*

Шамсуддини Шохин дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX яке аз он шоиронест, ки дар ҳамаи навъҳои шеър эҷод кардааст. Тозакориҳои Шохин дар қасида, ғазал, китъа, рубой, тарҷеот, мусаммати мухаммас, маснавӣ ва ғайра хеле устодона аст. Шохин аз тарафи дигар, ба бузургтарин шоирон: Анварӣ, Саъдӣ, Камол, Ҳофиз, Нозим, Низомӣ, Бедил пайравихо кардааст. Ӯ дар қасида бештар ба Ҳоконию Анварӣ, дар ғазал ба Саъдию Ҳофиз ва Бедил, дар маснавӣ ба Низомӣ бештар тавачҷух зоҳир намудааст.

Шоҳин, бахусус, дар ғазал табъи басо баланд дорад, зеро шоире чун Туғрал ўро устои хеш медонад. Шоҳин дар мазмунсозӣ ва маъниофарӣ соҳибхунара буда, санъати нозуки баён дорад:

*Қурбони лаби лаъли шакарҳои ту гардам,
Мафтунӣ хати голияпири ту гардам.
Лаб мегазӣ, ай шӯҳ, надонам, ки чӣ гӯӣ,
Аз нозукии тарзи адоҳи ту гардам.*

Аз сабаби он ки маҳбуба дар ғояти нафосату зебоӣ ба тасвир омадааст, бинобар он ҷузъиёти тасвири образҳои лирикаӣ низ хеле хунармандона аст: лаби лаъли шакарҳо, хатти голияпириро, нозукии тарзи адоҳи ва ғайра тавсифҳо, истиораҳо, ташбеҳот, кинояву маҷоз ва маҳсусан, таносуби сухан ҷолибу қобили қабул истифода шудаанд. Чунин тарзи мазмунсозию маъниофарӣ бахусус, дар лирикаи ишқӣ Шоҳин хеле зиёд мушоҳида карда мешавад. Мавзӯҳои ишқӣ якҷо бо тасвири ҷузъиёти баҳор, гулу лола, насими атрогин, садои парандаҳои хушилхон, навои обшорону гоҳ-гоҳе резиши борони найсон, лаҳзаҳои тобиши офтоби тобон дар тасвирсозии Шоҳин хунари хоссанд.

*Ай ҳарифон, вақти гул дар гулситон маҷлис кунед,
Лоларӯе иттифоқ афтад, ба худ мӯнис кунед.*

Ин мавзӯҳо бо ҳамовозии мусиқию суруд ва маю бодагусорӣ тасвирҳои хеле хотирмону таъсирбахши лирикаӣ Шоҳин мебошанд. Хусусияти ҷудоғонаи лирикаӣ шоир бахусус ғазалиёти вай дар он аст, ки он то андозае тобиши зарофатомез дорад, ки қаблан дар ашъори шоирони дигар дучор намешавад. Ин тарзи маъниофарӣ мазмунсозӣ аз ҳадди камолоти маънавии Шоҳин башорат медиҳад.

Дар лирикаӣ Шоҳин мавзӯҳои ахлоқӣ, пандуандарзӣ, таълимӣ – тарбиявӣ низ мавқеъ доранд.

Инчунин шикоят танқид, оҳангҳои яъсу навмедӣ дар лирикаӣ шоир хеле хунармандона баён шудаанд.

Санъати шоирӣ, хунари эҷод, пояи сухангустарӣ, хаёлбофиву мазмунсозӣ, маъниофарӣ ва ҳадафнокӣ дар лирикаӣ Шоҳин хеле дилкашанд.

Сабки сухан, тарзи баён, шеваи эҷод, хунари таълифи шоир низ ҷолиб аст. Ў аз калимаву таъбирҳо, мақолу зарбулмасалҳо, ифодаҳои халқӣ, инъикоси урфу одатҳои мардумӣ, расму русум ва ғайра ба хунармандаи ба худ хос қор мегирад. Ҳадафро хунармандонаву уҳдабароёна баён карда метавонад:

*Дамаке аз рухи худ парда барандоз, ки ман
Аз рухат об диҳам чашими тамошоиро.*

Ё худ:

*Гӯ наварзад шиқ ҳар кас, барнатобад чаври ёр,
Ҳар кӣ аз гунчишк тарсад, бояд аз арзан гузашт.*

Дар ин абёт: «Чашмро об додан» ба маънии лаззат бурдан аз тамошо ва дар байти дуоим мақоли «Аз гунчишк тарсӣ, арзан макор» хеле ҳунармандона кор гирифта шудаанд.

Аз ин рӯ, нақши эҷодиёти Шохин барои содаву оммафаҳм намудани забони адабӣ ва ба зиндагии халқ боз ҳам наздик намудани адабиёти бадеӣ хеле бузург аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба авони ҷавони Шохин маълумот диҳед.
2. Таҳсили ибтидоӣ ва мадрасаҳои Шохин дар кучо гузаштааст?
3. Сабабҳои ба дарбор роҳ ёфтани шоирро нақл кунед.
4. Мероси адабии Шохин аз ҷиҳати иборат аст?
5. Саҳми Шохинро дар рушди ғазали адабиёти нимаи дуоими асри XIX баён намоед.
6. Мавзӯ ва мундариҷаи ғазалиёти Шохинро нақл кунед.
7. Ғазали «Ай, ки аз қадди расо гоҷати сарви чаманӣ»-ро таҳлил намоед.
8. Мавзӯ ва мундариҷаи ғазали «Ҳама аҷзои ту хубу ҳама аъзои ту хуш»-ро шарҳ диҳед.
9. Фаъолияти дostonсароии Шохин аз кай оғоз шудааст?
10. Мазмуни мухтасари дostonи «Лайлию Мачнун»-ро нақл кунед.
11. Образҳои асосии мусбату манфӣ, лаҳзагӣ ва доимии «Лайлию Мачнун»-ро таҳлил намоед.
12. Умумият ва тавофути «Лайлию Мачнун»-и Шохин аз асарҳои ҳамном аз ҷиҳати иборат аст?
13. Мазмуну муҳтавои асари «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Шохинро нақл кунед.
14. Дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» Шохин бештар кадом масъалаҳои иҷтимоиро баён кардааст?
15. Мавзӯ ва мундариҷаи гоҷаҳои маснавии «Тухфаи дӯстон»-ро баён кунед.
16. Дар таълифи «Тухфаи дӯстон» Шохин ба кадом асари асримиёнагӣ найравӣ кардааст?
17. Мазмуни ду се ҳикоятро аз «Тухфаи дӯстон» нақл кунед.
18. Арзиши адабии маснавии «Тухфаи дӯстон» аз ҷиҳати иборат аст?
19. Оид ба санъати эҷод ва ҳунари шоирии Шохин ҷиҳати медонед?
20. Мақоми Шамсуддини Шохин дар адабиёти нимаи дуоими асри XIX аз ҷиҳати иборат аст?

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. Шамсуддин Шоҳин дар қучо ба дунё омадааст?

A. Хатлон	C. Хуҷанд
B. Самарқанд	D. Тошканд
E. Бухоро	

2. Шоҳин кай ба шеърғӯй оғоз кардааст?

A. 15-16 солағӣ	C. 11-12 солағӣ
B. 13-14 солағӣ	D. 10-11 солағӣ
E. 8-9 солағӣ	

3. Шоҳин кадом солҳо ба мадраса дохил шудааст?

A. солҳои 1885-86	C. солҳои 1880-81
B. солҳои 1883-8	D. солҳои 1876-77
E. солҳои 1874-75	

4. Шоҳин кадом сол ба дарбор кашида мешавад?

A. соли 1875	C. соли 1880
B. соли 1879	D. соли 1882
E. соли 1885	

5. Оромгоҳи Шоҳин дар кадоме аз ин шаҳрҳост?

A. Хуҷанд	C. Самарқанд
B. Тошканд	D. Бухоро
E. Қарий	

6. Қурбони лаби лаъли шакарҳои ту гардам,

Мафтунӣ хати голияпиروي ту гардам.

Матлаи газали кист?

A. Бедил	C. Возеҳ
B. Саййидо	D. Ҳозик
E. Шоҳин	

7. Кадоме аз ин асарҳоро Шоҳин эҷод кардааст?

A. «Ирфон»	C. «Юсуф ва Зулайхо»
B. «Комде ва Мадан»	D. «Хусрав ва Ширин»
E. «Тӯҳфаи дӯстон»	

8. «Бадоеъ-ус-саноеъ» асари кадоме аз ин адибон аст?

A. Бедил	C. Савдо
B. Ҳозик	D. Саййидо
E. Шоҳин	

9. Маснави «Тӯҳфаи дӯстон» дорои чанд боб аст?

A. 14 боб	C. 12 боб
B. 13 боб	D. 11 боб
E. 10 боб	

10. Боби авали «Тӯҳфаи дӯстон» чӣ ном дорад?

A. «Дар сирати подшоҳон»	C. «Дар ишиқ»
B. «Дар сабр»	D. «Дар ризо»
E. «Дар адл»	

11. Достони «Лайлӣ ва Маҷнун» кадом сол таълиф шудааст?

A. соли 1875	C. соли 1880
B. соли 1878	D. соли 1885
E. соли 1888	

12. Дар ин достон Лайлӣ духтари кист?

A. фарзанди Саиди Омирӣ	C. фарзанди солори Омирӣ
B. фарзанди солори Омирӣ	D. фарзанди Ибни Салом
E. фарзанди сардори қабилаи Наҷд	

13. Лайлӣ дар асари Шоҳин бо кӣ хонадор мешавад?

A. хонадор намешавад	C. бо яке аз сипоҳиёни Навфал
B. бо Навфал	D. бо писари Навфал
E. бо Ибни Салом	

14. Матлаъи зерин:

Ай мӯнисӣ дил, дӯш ту меҳмони кӣ будӣ?

Дил бе ту ба ҷон омаду ҷонони кӣ будӣ?

аз газали кист?

A. Ҳозик	C. Ҳайрат
B. Саййидо	D. Возеҳ
E. Шоҳин	

МУҲАММАДСИДДИҚИ ХАЙРАТ

*Нуқли маҷлис ҳар кучо зикри
парешони мост,
Мо ба худ ҷамъем, асрори ниҳони
мо ба хайр.*

Яке аз шоирони тавонои тоҷик Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат аст, ки бо эҷодиёти худ ба адабиёти давр ва минбаъда таъсири муайян гузоштааст. Ҳайрат соли 1878 дар гузари Арӯсони Бухоро таваллуд ёфтааст. Номии шоир Муҳаммадсиддиқ буда, «Ҳайрат» тахаллуси адабии ӯст. Падари шоир дар масҷиди гузари Арӯсон муаззин буда, барои тарбияи писараш ҳаматарафа саъй доштааст. Шоир дар овони ҳафтсолагӣ аз модар ва дар дувоздахсолагӣ аз падар ятим мемонад. Ҳайрат дар синни 15-солагӣ ба мадраса дохил шуда, илмҳои ҷорӣ замонро комилан фаро мегирад. Вай соли 1895 бо устод Садриддин Айни рафоқат пайдо намуда, онҳо аз ҳамдигар хеле баҳраҳо мебаранд.

Ҳайрат аз нигоҳи иқтисодӣ чандон доро набуд ва аз ин ҷиҳат танқисӣ мекашид. Ин аст, ки шоир барои беҳбудӣ ҳолати иҷтимоӣ ҳеш, соли 1898 ба сифати мирзо, ба хидмати Ашӯрбек ном даллоли пӯсти қароқӯлӣ дохил мегардад. Аз сабаби он ки Ҳайрат бемор шуда буд, соли 1900 бо маслиҳати дӯстону наздикон барои тағйири муҳит ба Фарғона меояд. Бемории шоир вазнин гардида соли 1902 Ҳайрат аз дунё ҷашм мепошад.

Ҳайрат махсусан бо таъсири мактаби адабии Шарифҷонмаҳдум назокати илми шеърро хеле барвақт аз худ менамояд. Аз тарафи дигар, муҳити илмӣ-адабии шаҳри Бухоро низ ба эҷодиёти ӯ таъсири зиёд менамояд. Ин аст, ки ӯ ба шеърғуӣ аз овони хурдсолӣ шурӯъ мекунад.

МЕРОСИ АДАБИИ ҲАЙРАТ

Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат ханӯз аз даврони хурдсолӣ то таҳсили мадраса ба шеърӯ шоирӣ рӯ оварда буд. Устод Садриддин Айний дар ин бора менависад, ки: «... аз камоли истеъдод ва ишқи адабиёт дар хурдсолӣ ба мартабаи устодӣ расида буд». Ҳайрат тавонист дар муддати кӯтоҳ аз худ ашъори зиёде ба ёдгор гузорад. Ашъори шоирро баъд аз вафоти ӯ яке аз бузургону фозилони замон – Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим ба сифати девон мураттаб намудааст. Ба ҳамин тариқ, девони ашъори Ҳайрат дорои 2447 байт буда, аз шаклҳои шеърӣ зерин: ғазалу қасида, қитъаву рубоӣ, мусаммати мухаммас, мусаммати мусаддас иборат мебошад.

Дар девони ӯ ғазал нисбат ба шаклҳои дигари шеърӣ мавқеъ дорад. Мавзӯи марказии ашъори Ҳайрат ишқу ошиқӣ, шӯру валвалаҳои ботинии инсон, садои дилҳои лабреси вафодорию муҳаббат, садоқату самимият мебошад. Бахусус ғазалиёти ӯ аз ин ҷиҳат афзалияти бештаре дорад.

Масалан, ғазали зерини Ҳайрат, ки аз нигоҳи мавзӯӣ, мазмуну муҳтаво ишқӣ – васфӣ буда, дар он хусну ҷамоли маҳбуба васф карда мешавад, хеле ҷолиб аст. Ин ғазал, ки аз ҳар ҷиҳат аз нигоҳи хусусиятҳои мундариҷавӣ: маъниофарӣ, мазмунсозӣ, интиҳоби лафзу назокати ифода, хунари коргири аз санъатҳои бадеии маънавию лафзӣ ва ғайра ҷолиб аст.

Аз ҷиҳати талаботи хусусиятҳои шаклӣ ҳам хеле дилнишину хотирмон мебошад. Он ҳатто диққати устод С. Айниро ҷалб намудааст ва устод ин ғазалро яке аз беҳтарин ғазалҳои суннатӣ шумурдааст.

Инак, он ғазал:

*Ай сарв, беибо ба чаман сар кашидай!
Моно, ки сарви қомати ӯро надидаӣ?
Ороми сарви ман бувад аз ҷӯйбори чашим,
Ай сарв, агар ту бар лаби ҷӯ орамидаӣ.
Ӯ сарви дилбар асту равон аст дар хиром,
Ту сарви беварию ба кунҷе хазидай!
Ӯ реша дар дил асту зи дил об мехӯрад,
Ту реша дар гил астию аз гил дамидай.
Ӯ нозпарвар асту бувад шох-шохи лутф,
Ту боғпарвар, аз ду-се шохи буридаӣ.
Ҳайрат, зиёда муътақиди сарви нози ӯ
Гаитӣ, магар мунозираи мо шунидай?*

Ғазали зикршуда бешубҳа хеле ҳунармандона эҷод шудааст. Бунёди тасвири шеъри боло ду сарв буда, яке дарахт ва дигаре маҳбуба мебошад. Аз ибтидо то интиҳо ташбеҳи баргаштаву ташбеҳи тафсилӣ ба кор гирифта шудааст, то ин ки шоир бартариини маҳбубаро нишон бидиҳад. Сарви чаман, ки аз дарахтони дигар дар каду қомат бартарӣ дорад, ифтихор мекунад. Шоир ўро огоҳ месозад, ки фаҳри ту бечост, зеро аз рӯи тамоми хусусияту аломатҳои муқоисашаванда қомати маҳбуба бартарӣ дорад.

Хусусиятҳои шакли шеъри боло низ басо қолиб ва хотирмон аст, зеро интиҳоби калимаҳову ибораҳо, хусусиятҳои табиини дарахту инсон, қобачогузорӣ, мантиқи бадеини сухан ва ғайра радифро талаб намекунад. Вале калимаҳои қофияшаванда: кашодай, надидай, орамидай, хазидай, дамидай, буридай, шунидай низ бозёфти шоиранд. Онҳо хеле хуб «чида» шудаанд. Дар калимаҳои ҳамқофия решаи қофияидай буда, харфи рави «д» мебошад. Аз ин рӯ, қофияҳои ғазали боло мутлақ мебошанд.

Аз нигоҳи вазн низ ғазали мазкур нисбатан дилнишин аст, зеро дар баҳри музореи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф ё мақсур иншо шудааст. Афъили он чунин шакл дорад:

-- v/ - v - v/v - - v/- v -

яъне: мафъулӯ, фъилоту, мафъйлу, фъилун

Ҳайрат шоири ғазалсарост ва дар ин ҳунар хеле завқи баланд дорад. Ў ғазалҳои тақлидкорона ҳам дорад, вале дар тақлид ҳам на хар кас муваффақият пайдо карда метавонад. Масалан, ба ғазали мазкури Ҳайрат агар таваҷҷуҳ карда шавад, хеле ҳунармандона эҷод карда шудааст:

*Чашми он дорам, ки он гултираҳан ёдам кунад,
Гӯш як дам аз тараҳҳум сӯи фарёдам кунад.
Чанд бошам аз фироқаш банда бо оҳу фиғон?
Кош сӯям як назар он сарви озодам кунад.
З-он лаби ширин лабе ширин нашуд охир маро,
Ҳамнишини кӯҳи ғам монанди Фарҳодам кунад.
Хоки раҳ гардидаам боре ба роҳи тавсанаи,
Як нигоҳ аз лутф ё якбора бар бодам кунад.
Абруяш тири ғазаб ҳар лаҳза бар дил мезанад,
Наргиси масташ ба қон сад фитна эҷодам кунад.
Заҳр менӯшам зи қоми дида аз саҳбои ашк,
Шоядам қоми май он маҳ нӯш бар ёдам кунад.
Зору маҳҷуру ҳазинам, Ҳайрат, аз ҳичрони ў,
Бар умед, он маҳ зи васли хеш дилишодам кунад.*

Дар ғазали зикршуда истеъдоди воқеии Ҳайрат, хунари волои ӯ, донишу ҷаҳонбинӣ, табъу тавони суханвариӣ вай боз ҳам бештар ошкор мешавад. Чашм андохтан – киноя аз пиндоштан, ба умед будан ва гулпироҳан – истиора, зеро ташбеҳшаванда нест ва танҳо ташбеҳкунанда зикр шудааст. Гӯш сӯйи фарёд кардангапи касеро гирифтан, розӣ шудан ба фикри касе; ҳамнишини кӯҳи ғам будан – ғамшарикӣ; абрӯ – тири ғазаб ва ғайра. Ғазали боло ишқӣ буда, ҳадафи шоир шикоят аз ҳачри ёр, фироқу дурӣ аст. Ошиқ муштоқи висол аст, вале маҳбуба ғазабноку бадқаҳр мебошад.

Аз нигоҳи хунари эҷод низ ғазали зикршуда хуб эҷод шудааст. Ғазал дорои радифи сода буда, калимаи кунад ба ҳайси радиф оварда мешавад. Радиф танҳо аз таъкиди маъно иборат набуда, бештар бори ғоявӣ мекашад. Ғазал бо тақозои қофия ҳам ҷолиб буда, дар он калимаҳои ёдам, фарёдам, озодам, Фарҳодам, бодам, эҷодам, ёдам, дилшодам ҳамқофияанд. Аз ҷиҳати навъҳои қофия, қофияҳои ғазали мазкур мутлақ аст, зеро пас аз равӣ («д») унсурҳои дигари қофия омадаанд. Ҳадафи шоир аз истифодаи чунин тарзи қофия баёни ҳолати пешомада мебошад.

Дар эҷоди ғазал шоир аз баҳри рамал истифода кардааст. Ин аст, ки ғазал дар баҳри рамали мусаммани маҳзуф таълиф шудааст. Афзоили вази ҳосилшуда чунин аст:

- v - - / - v - - / - v - - / - v -

яъне: фобилотун, фобилотун, фобилотун, фобилун.

Намунаҳои дар боло овардашуда далели онанд, ки ашъори Ҳайрат дар адабиёти замони худ нисбат ба дигар муосирон аз ҳар ҷиҳат бартарӣ дорад.

Дар ғазалиёти Муҳаммадсидики Ҳайрат мавзӯҳои танқидӣ, ҳачвӣ хеле зиёданд. Масалан, ӯ зоҳидро хеле сарзаниш менамояд:

*Зоҳид аз дайр ба масҷид зада саъйи ботил,
Кист, ин гумишударо дар раҳи Ҳақ гардонад?
Ҳарфи имрӯзи ту бо мо ҳамагӣ кину ҷафост,
Худ муаллим зи вафо кош сабақ гардонад.*

Яке аз хусусиятҳои ҷолиби ғазалиёти Ҳайрат аз он иборат аст, ки ҳатто мавзӯҳои ишқӣ низ тобиши хазлу шӯҳӣ гирифтаанд.

Чунончи:

*Мо ба узлат мурда, ёди дилситони мо ба хайр,
Барнамегирад хабар, сарви равони мо ба хайр.
Ёди ӯ дорем аҳде, ҳеч ёди мо накард,*

*Ёди бепарводили номехрубони мо ба хайр!
 Мо ба фикри он ки дорад ёр фикри ҳоли мо,
 Боракаллаҳ, фикри мову ҳам гумони мо ба хайр.
 Нуқли маҷлис ҳар кучо зикри парешони мост,
 Мо ба худ чамъем, асрори ниҳони мо ба хайр!
 Ў намерафтаст худ ҷуз дар раҳи шарри рақиб,
 Ёди чоқи кардаву ҷуту нишони мо ба хайр.
 Хостем аз лаъли ӯ як ҳарфею расво шудем,
 Дар бари ёрони дерин имтиҳони мо ба хайр.*

Ғазали зикршуда андаке тамоюли ҳазломез дорад. Ошиқ-қаҳрамони лирикӣ ҳамоно гирифтори ҳичрон аст, вале маҳбуба хеле бепарводилу номехрубон мебошад.

Ин аст, ки ошиқ ӯро: аҳсант, мегӯяд. Аҳсанти гуфтаи ӯ маънии зоҳиран офаринро дорад. Маҳз бори ғоявӣ бардоштани радифи мураккаби «мо ба хайр» тобиши ҳазлангези мақсади қаҳрамони лирикиро таъмин кардааст. Аз ин рӯ, шоир онро ба ҳайси радиф баргузид, то ба охири ғазал ба кор мебарад.

Аз нигоҳи ҳунари шоирӣ низ ғазали дар боло овардашуда хеле ҳунармандона аст. Шоир аз санъатҳои бадеии таносуби сухан, истиора, маҷоз, киноя, ташбеҳ, муболиға, тазод, тавсиф ва ғайра хеле уҳдабароёна истифода мебарад.

Аз чихати хусусиятҳои шаклӣ низ ин ғазал хуб аст. Чунон ки қаблан ишора рафт, шоир дар ин ғазал радифи мураккабро ба кор мебарад, то ин ки бори ғоявии ҳадафро вазнинтару таъсирбахштар намояд.

Қофияҳои ғазал калимаҳои дилситон, равон, номехрубон, гумон, ниҳон, нишон, имтиҳон, ҷон... буда, қофияҳои муқайяд мебошанд, зеро баъди ҳарфи равӣ («н») унсури дигар иштирок надорад.

Ғазали боло дар баҳри рамали мусаммани мақсур эҷод шудааст. Афзоили вазни мазкур чунин шакл дорад:

- v - - / - v - - / - v - - / - v ~

Яъне: фозилотун, фозилотун, фозилотун, фозилон.

Ҳайрат дар эҷодиёти худ махсусан дар эҷоди ғазал ба шоирони пешина пайравӣ кардааст. Ў ба ашъори Саъдӣ, Бадруддини Ҳилолӣ, Мушфикӣ бештар пайравӣ мекунад. Хусусан дар муносибат ба образи лирикии маҳбуба Ҳайрат асосан ба Ҳилолӣ ва эҷодиёти ӯ рӯ меорад. Барои намуна ба ин ғазали Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат мурочиат менамоем, ки

хеле ҳунармандона рӯйи кор омадааст. Албатта, сӯзу гудоз дар ғазалиёти Ҳилолӣ ва назокати ифодаи чузъиёти тасвирҳои лирикӣ дар шеваи эҷоди ӯ афзалияти том дорад.

Чунончи:

*Эй муниси дил, дӯш ту меҳмони кӣ будӣ?
Дил бе ту ба чон омаду чонони кӣ будӣ?
Маст аз майи ишқат ману бо гайр задӣ чом,
Ранҷури ту ман будаму дармони кӣ будӣ?
Ҳамсуҳбати агёрию як бор нагуфтӣ
Бо худ, ки қарини дили бирёни кӣ будӣ?
Бурдӣ ту қарор аз ману ороми кӣ гаштӣ?
Мурдам зи фироқи ту, бигӯ, чони кӣ будӣ?
Аз гирия ман киштии афлок равон гашт,
Эй рӯҳи равон, луъбати хандони кӣ будӣ?
Боре накашидӣ зи дилам хори чафоро,
Бо орази гул сарви гулистони кӣ будӣ?
Ханҷар ба кафу маст пайи қатли ту омад,
Ҳайрат, бинигар захми пайкони кӣ будӣ?*

Ғазали мазкур пайравӣ бошад ҳам, басо уҳдабароёна ва ҳунармандона аст. Мавзӯи ғазали боло ишқӣ буда, бемехрӣ, чафокорӣ, бепарвойӣ, бераҳмӣ, ситамгорӣ, золимӣ, бесабрӣ, дилсардӣ, бевафой дар симои маҳбуба мавриди тасвир қарор дорад. Ошиқ бошад баръакс: бовафо, бомуҳаббат, пуртоқату пурсабр, чафокашу раҳмдил, хушмуомилаву хушсухан аст. Ошиқ аз маҳбуба шиква кунаду нолад ҳам, амалҳои ӯ аз сидқи дил нест, зеро ӯ сидқан маҳбубаро дӯст медорад. Рӯзгори хешро бе маҳбубааш ҳеч медонад.

Маҳбубаро баробари чон пазмон аст. Ин аст, ки бунёди мавзӯии ғазал ишқӣ буда, ҳичрон, фироқ, дурӣ аз висол, канорагирӣ асоси онро фароҳам овардааст. Аз ин рӯ, шоир барои таъсирнокӣ, дилчаспӣ, гӯшнавозӣ дар коргирӣ аз хусусиятҳои шаклӣ, унсурҳои ёвари мазмунсозӣ хеле хуб ҳунарнамоӣ мекунад. Гуфтан мумкин аст, ки ҳунарманд аст.

Истифодаи радиф дар ғазали боло хеле қолиб буда, шоир барои таъсирнокии баён радифи мураккабро истифода бурдааст. Албатта, дар ғазали Ҳилолӣ ин ҷиҳати баён боз ҳунармандонатар аст, яъне радифи мураккаби «кӣ будӣ?» бори ғоявӣ ба дӯш дошта, суоли ошиқ ба маҳбуба мебошад.

Калимаҳои қофияшаванда низ чолибанд: мехмон, чонон, дармон, бирён, чон, хандон, гулистон, пайкон дар ғазали боло ҳамқофияанд ва ба воситаи бандаки изофии «и» миёни радифу қофия иртиботи забонӣ сураат гирифтааст. Аз сӯйи дигар, мантиқи ифода низ хеле баланд арзёбӣ шудааст.

Қофияшавандаҳои боло аз нигоҳи навъҳои қофия муқайяд буда, пас аз равӣ («н») ҳарфи васл наомадааст. Ин унсур барои низоми калимаҳо ва рабти мисраъҳову байтҳо то тамомияти ғазал, барои таъмин намудани оҳангноки идома меёбад.

Аз нигоҳи истифодаи вазн низ ғазали боло хеле чолиб ва дилкаш аст. Ғазал дар баҳри ҳазачи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзурф (ё максур) иншо шудааст, ки афзоили он дар чунин шакл сомон ёфтааст:

- - v / v - - v / v - - v / v - - (v - ~)

яъне: мафъӯлу, мафоъйлу, мафоъйлу, фаъӯлун.

Ба ҳамин тариқ, Ҳайрат ба воситаи ашъори лирикии худ ва маҳсусан ғазалиёташ ба адабиёти нимаи дуюми асри XIX ва оғози садаи XX ва ҳамчунин ба адабиёти мусири тоҷик нуфузи судманде расонидааст. Саҳми ӯ дар афзудани таҷрибаи эҷодӣ, ҳунари шоирӣ, санъати маъниофарӣ, чузъиёти тасвирсозиҳо, коргирӣ аз радифсозию қофияёбӣ ва ҳамчунин ғанӣ шудани таркиби луғавию фонди лексикаи забони адабӣ ва ғайра ниҳоят бузург аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Оид ба овони ҷавони Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат чӣ медонед?
2. Шиносии Ҳайрат бо устод Айни кай ва чӣ гуна сураат гирифтааст?
3. Таҳсили ибтидоӣ ва мадрасавии Ҳайрат дар қучо гузаштааст?
4. Мероси адабии маҳфузмондаи Ҳайратро номбар кунед.
5. Мавзӯ ва мазмуну муҳтавои лирикаи Ҳайратро нақл кунед.
6. Хусусиятҳои ҳунарии ғазалиёти Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат ро шарҳ диҳед.
7. Ғазали «Ай сарв, беибо ба чаман сар кашидай» - ро аз ёд кунед ва хусусияти образҳои лирикӣ-ҳарду сарвро баён кунед.
8. Мазмун ва мундариҷаи гоявии ғазали «Чаими он дорам, ки он гултираҳан ёдам кунад»-ро нақл кунед.
9. Ғазали «Мо ба узлат мурда, ёди дилситони мо ба хайр»-ро аз нигоҳи маънио мазмун ва ҳунари шоирӣ шарҳ диҳед.
10. Мақоми Ҳайрат дар рушди адабиёти давр ва анвои ҷудогонаи шеър чӣ гуна аст?

ҚОҲИ РАҲМАТУЛЛОҲИ ВОЗЕҲ

*Ҳадиси ояти ҳичрон рақам
задӣ, Возеҳ,
Ки нест ҳоҷати шарҳи саҳеҳу
тафсирам.*

Яке аз шоирони тавонои адабиёти нимаи дуюми асри XIX тоҷик Қоҳи Раҳматуллоҳи Возеҳ буда, соли 1818 дар шаҳри Бухоро дида ба дунё кушодааст. Возеҳ дар ибтидо дар дабиристони Қориён таҳсил намуда, баъди хатми таълимкадаи мазкур ба мадраса дохил мешавад. Яке аз устодони бонуфузи ӯ дар мадраса домулло Ҳоҷибойи Хучандӣ буда, аз ин шахс Возеҳ улуми ҷорӣ даврро омӯхтааст. Шоир илмҳои дигарро аз қабилӣ улуми адабӣ, таърих ва инчунин табиётро низ хеле хуб аз худ мекунад.

Баъди хатми мадраса Возеҳ ба хидмати ҳокими Кармина – Музаффархон роҳ меёбад. Муҳити дарбори Музаффархон ба Возеҳ чандон писанд намеафтад ва аз ин рӯ, дере нагузашта шоир боз ба Бухоро бармегардад. Вақте ки Музаффархон ба тахти ҳукумати марказӣ менишинад, қори Возеҳ боз омад намекунад, зеро муносибати ҳоким бо Возеҳ чандон хуб набудааст.

Возеҳ аз фурсат истифода намуда ду қорро сомон медиҳад: аввал ин қи дар як қасидаи худ аз амир Музаффархон хеле бо самимият ёд намудааст, аз ҷумла:

*Хуришедфитрато, малико, хусраво, даме
Чаши ми ризо ба сӯи мани бенаво кушой.
Гар муфлисам ба симу зар, аммо ба синаам
Бас ганҷҳои фазлу маонӣ намуда ҷой.
Рӯ қарда омадам ба дарат бо ҳазор умед,
Дил баста омадам ба ҷанобат ба сад раҷой⁶⁹...*

⁶⁹ Рачо – тарс, бим

Дуюм ин ки соли 1871 вай тазкираи худро таҳти унвони «Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ил-асҳоб» («Тухфаи дӯстон ва зикри ёрон»)-ро ба итмом расонида, онро ба амир Музаффархон пешкаш мекунад. Дар тазкираи Возеҳ 145 нафар адиби охири асри XVIII ва оғози садаи XIX чой дода шудаанд, ки онҳо дар қаламрави Бухоро, Хӯканд, Самарқанд ва дигар марказҳои илмӣ-фарҳангии Осиёи Миёна зиндагӣ ва эҷод кардаанд. Дар муносибат бо чунин корҳои Возеҳ амир чӣ гуна иқдом намудааст, равшан нест ва ин чиз мусаллам аст, ки шоир асосан бо пешаи хаттотӣ касби маош мекардааст. Инчунин, ӯ аз улуми табиёту риёзиёт, фикҳ ва тиб низ ба таври бояду шояд баҳраманд будааст.

Соли 1885 дар аморат тағйирот ба вучуд меояд, ба чойи Музаффархон писари ӯ Абдулаҳадхон сари қудрат меояд.

Баҳори соли 1886 Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ бо нияти ба ҷо овардани ҳаҷ роҳи Арабистонро пеш мегирад. Ӯ тавассути Туркменистон, Қафқоз, Истанбул ба Арабистони Саудӣ меравад ва дар бозгашт соли 1887 ба Бухоро роҳи ӯ аз қаламрави Ироқу Эрон мегузарад.

Пас аз сафар ӯ хотираҳои хешро дар шакли китоби сафарӣ таълиф менамояд, ки дар ин асар оид ба рушди мамолики хориҷа ва аз ин бояд сарварони ҳукумати Бухоро ба хулосаи зарурие биёянд ва ба ҳамин маъно тасвирҳо дида мешавад. Вале ин асар ба аморати Бухоро ва балеғӯни дарбор писанд наомад ва суҳанони Возеҳро онҳо ҳамчун ношукрӣ пазируфтанд ва ба ӯ тамоман аҳаммият надоданд. Дар ин бора аз баъзе намунаҳои ашъори Возеҳ иттилоъ метавон пайдо намуд, ки гуфтааст:

*Зи бас гирифта дил аз вазъи олами пирам,
Ба рӯзгори ҷавонӣ чу гунча дилгирам.
Чу дил шикаставу ошуфтаву парешонам,
Ки ҳамчу мавҷ набошад қабули таъмирам.
Насиби ман ба ҷаҳон гайри талхкомӣ нест,
Магар, ки рехта айём заҳр дар ширам?!
Ҳадиси ояти ҳиҷрон рақам задӣ, Возеҳ,
Ки нест ҳочати шарҳи саҳеҳу тафсирам.*

Умуман, дар лирикаи Возеҳ оҳангҳои яъсу навмедӣ, шикастадилию шикастанафсӣ, шикваҳо аз нодорию тангдастӣ, бенавоию қашшоқӣ хеле баланд садо медиҳанд. Намунаи қазовати мазкур ғазали зерин аст, ки шояд шоир дар ҳамин айёми нодории хеш таълиф намуда бошад.

Чунончи:

*Ман, ки аз таъвиши даврон хотирам зери гам аст,
Рӯзи идам дар назар монанди шоми мотам аст.
Карда гамҳои ҷаҳон ҷо дар дили ношоди ман,
Лочарам ҷуз ман ба олам ҳар кӣ бинӣ, хуррам аст.
Одамият дар мизоҷи аҳли олам ёфт нест,
Бошад аз ҳайвон бисе кам, он ки гӯйӣ одам аст.
Рафт то ҷое камоли нақсу нуқсони камол,
Соҳиби ҷаҳли мураккаб бошад, он к-ӯ ағлам аст.
Бошад эмин аз гурури ин шаётинофатон,
Чун Сулаймон ҳар кӣ таслимаиш нигини хотам аст.
Дил ба нони хоҷу оиш косаи дунон мабанд,
Филмасал гар қурси хуриш аст в-ар Ҷоми Ҷам аст.
Баъд аз ин, Возеҳ, чу Урфӣ аз фалак фарёд хоҳ:
«Ман ба ҷое меравам, к-он ҷо қадам номаҳрам аст».*

Албатта, тахмин метавон намуд, ки чунин абёти дорон моҳияти бисёр қавии иҷтимоӣ шояд аз нигоҳи эҷод ба даврони пириӣ шоир рост омада бошанд. Чунин ашъори лирикии шиквоӣ дар осори маҳфузмондаи Возеҳ кам нест. Ё бештар ранҷу кулфатҳо, тангдастию шиканҷаҳои замонро зимни нақши лирикии маҳбуба хеле ва хеле хуб ба тасвир мегирад. Ҷузъиёти тасвир дар лирикаи ишқии Возеҳ комилан воқеӣ, ҳаётӣ, мушаххас, муқаррарӣ буда, аз ноҷӯриҳои рӯзгор ҳосил шудаанд. Масалан, ғазали зерини Возеҳ намунаи бисёр хуби чунин қазоват мебошад:

*Ёр темори дили хастаи мо кард? – Накард,
Гузаре ҷониби арбоби вафо кард? – Накард.
Чаишаи аз лутф сӯйи гамзадагон дид? – Надид,
Дилаш аз меҳр ба мо майли сафар кард? – Накард.
Соате муниси гамхонаи мо буд? – Набуд,
Тарки ҳамсуҳбатии аҳли даго кард? – Накард.
Бар муроди дили аҳбоб даме рафт? – Нарафт,
Дарди ушишоқи чигархора даво кард? – Накард.
Аз парешонии ман зулф туро гуфт? – Нагуфт,
Ё ки тақрири гамаи боди сабо кард? – Накард.
Бар гами бекасиям ҳеч касе сӯхт? – Насӯхт,
Аз шиканҷи ситами чарх раҳо кард? – Накард.
Коми Возеҳ фалаки шаъбадабоз⁷⁰ дод? – Надод,
Раҳм бар вай нафасе баҳри Худо кард? – Накард.*

Поёни умри Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ дар Бухоро сипарӣ гардида, ӯ соли 1894 дар ҳамин ҷо олами фониरो падруд гуфтааст.

⁷⁰ Шаъбадабоз – найрангбоз

МЕРОСИ АДАБИИ ВОЗЕҲ

*Дар суҳанпардозии иштирои насрам нест мисл,
Нест касро андар ин фазлам маҷоли мунқирӣ.
Дар луғоти форсии туркиву дар лафзи араб
Бурдам аз майдони маънӣ гӯйи сабқу бартарӣ.*

Бо вучуди ҳамаи мушкилоти зиндагӣ, беадолатиҳои иҷтимоӣ, тангии маишӣ, нооромии замон Қорӣ Раҳматуллоҳи Вазех та вонистааст аз худ осори гаронарзиш боқӣ гузорад. Вазех се забонро: тоҷикӣ, арабӣ ва туркиро хеле хуб омӯхта будааст ва бо ин забонҳо эҷод кардааст, вале бисёр афсӯс, ки на ҳамаи он осори гаронқадр то ба ин рӯзҳо расидааст. Аз мероси адабии Қорӣ Раҳматуллоҳи Вазех то кунун чунин асарҳо махфӯз мондаанд: «Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ул-асҳоб», «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» ё «Ғароиб-ул-хабар фӣ аҷоибис-сафар», «Кони лаззат ва хони неъмат». Ин асари Қорӣ Раҳматуллоҳи Вазех дар хусуси тайёр намудани таомҳои миллӣ, шириниҳо ва анвои нон, ки дар миёни мардумони Осиёи Миёна ва баҳусус бухороӣён ҷорӣ будааст, маълумоти судманду муфид медиҳад. Асари дигари Вазех «Ақоид-ун-нисо» («Эътиқоди занон») ном дошта, дар ин асар донотарошиву ғурур, худнамоӣ, урфу одат, расму хурофоте, ки миёни занони нодону нохондаи ватани шоир – Бухоро ҳукмфармо будааст, ҳачву танқид карда мешавад.

Ниҳоят, осори манзуми Қорӣ Раҳматуллоҳи Вазех, ки аслан бо забонҳои тоҷикӣ, арабӣ ва туркӣ эҷод гардидааст, қисми зиёди он аз миён рафта будааст. Ҳоло қисман ба забонҳои тоҷикию арабӣ махфӯз мондааст, ки онҳо на дар шакли девон, балки дар шакли парешон, аз сарчашмаҳои асри шоир қисман гирдоварӣ карда шудаанд.

Инчунин баъзе асарҳои дигари ӯ низ то кунун махфӯз мондаанд ва ё дастрас нестанд, танҳо унвони онҳоро муаллифони сарчашмаҳо ёдрас кардаанд. Ба силки чунин осор: «Шақоик-уд-дақоик» – дар тавсифи илмҳо ва олимони ҳамон соҳа, «Ароис-ул-абкор ва наводир-ул-афкор» – асари бадеӣ буда, аз ҳикмати манзуму мансури мухталифи ба забонҳои тоҷикию арабӣ эҷодшуда иборат мебошанд ва ниҳоят «Тухфаи амонӣ», ки оид ба илми тиб аст, дохил мешаванд.

«САВОНЕҲ-УЛ-МАСОЛИК ВА ФАРОСИХ-УЛ-МАМОЛИК»

Қорӣ Раҳматуллоҳи Вазех ба ин асари худ ду ном гузоштааст: «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» («Воқеаҳои роҳ ва масофаи байни мамлакатҳо») ва унвони дигари ҳамин

асар «Ғаро-иб-ул-хабар фй аҷоиб-ис-сафар» («Ҳикоёти ғариб аз аҷоиботи сафар») мебошад. Ин асари сафарӣ буда, соли 1887 таълиф шудааст. Асар зоҳиран ба ҳокими вақт амир Абдулаҳад баҳшида шудааст. Ин асар аз муқаддима, баҳши асосӣ ва хотима иборат аст. Муқаддимаи асар суннатӣ буда, аз таҳмид, наът оғоз мешавад ва муаллиф дар ҳамин баҳш мақсади худро аз сафари Ҳичоз баён менамояд. Дар қисмати асосии асар муаллиф тасвир менамояд, ки ӯ соли 1886 чӣ гуна бо нияти ба ҷо овардани маросими ҳаҷ ба сафари Ҳичоз баромадааст.

Возех аз тариқи сахроҳои Туркманистон, шимолии Эрон, соҳилҳои баҳри Хазар (Каспий), қаламрави мулки Қафқоз, баҳрҳои Сиёҳ ва Миёназамин ва баҳри Сурх ба Ҳичоз рафта расидааст. Пас аз адои маросими муқаддаси ҳаҷ зимистони соли 1887 тавассути роҳҳои Эрон ба Бухоро омадааст. Дар ин асар оварда мешавад, ки муаллиф ҳангоми мусофират бисёр шаҳрҳои мутараққии олам, мисли: Марв, Ишқобод, Боку, Искандария, Машҳад, Ирок, Эрон ва ғайраро дидааст, ба тарзи зиндагӣ, урфу одат, рӯзгор, забон, маданият, муносибат, пешрафт, усули давлатдорӣ, ободонии шаҳрҳо, машғулияти халқҳои ин ё он шаҳру кишвар, дорони онҳо, истеҳсолоти истеъмолоти онҳо, зироату боғдорихо, дарёҳо, иқлимҳо, раставу бозорҳо, масҷиду мадрасаҳо, таълимкадаҳо, машғулияти дӯстдоштаи баъзе халқу кишварҳо ва ғайраро мушоҳида намудааст. Возех, хусусан ба шаҳрҳои Боку, Тифлис, Батуми ва дар як қатор шаҳрҳои Русия ва ғайра чанд муддат меистад, аз ободонию маданият ва усули кишвардорӣ онҳо амиро мехоҳад огоҳ созад. Ҳатто амиро барои беҳбудӣ ваъи мамлакат ба чорачӯӣ мехонад, вале бисёр афсӯс, ки хидмати адибро дар Бухоро ба амир ҷоплусҳову ҷоқарони ӯ дигаргуна шарҳ медиҳанд, ки амир Абдулаҳад ба Возех ба чашми таҳқир менигарад. Миёни шоҳ ва шоир низоъ ба амал меояд.

Ғояҳои пешқадам ва маърифатпарваронаву маорифхоҳонаи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех дар ин асар дар он ҳам зоҳир мегардад, ки шоир маданият, санъат, илм ва фарҳанги пешқадамро дар он тарғиб мекунад. Бояд гуфт, ки аввалан асар барои тарғиби ба ҷо овардани ҳаҷ таълиф шудааст ва муаллиф аслан ҳамин чиҳатро мехоҳад ба мардум шиносонад, зеро дар ин муддат робитаи Бухоро ба Шарқу Ғарб чандон қавӣ набуд ва аз ин рӯ, Возех мехоҳад мардумони Бухоро ва атрофи онро бо муқаддасоти исломӣ шинос намояд ва бахусус, насли миёнсол ва ҷавони қаламрави Бухоро

бештар вокиф созад. Танҳо пас аз роҳ ёфтани Русияи подшоҳӣ, ба Осиёи Миёна бо вучуди бисёр ҷанбаҳои манфӣ, тарафҳои пешқадам низ ба мушоҳида мерасад ва ин ҷанбаи пешқадам пайвастан ба тамаддуни Ғарб ва техникаву технологияи Аврупо мебошад.

Возех дар ин ҷода то ба дараҷае пайрави Аҳмади Дониш аст, зеро ӯ мутаассиб нест. Возех бештар ба он шаҳрҳо рафта буд, ки он ҷойҳо нисбат ба Бухоро хеле пешрафта ба шумор мерафтанд.

Ҷ асосан ба се ҷиҳат бештар диққат додааст: а) сохтори сиёсии кишварҳо, мамлакатҳо, б) сатҳи рушди иқтисодию сиёсӣ, в) ҳолати илму маданият, адабиёту ҳунар, техникаву технологияи то дараҷае пешрафта. Вай ба шаҳри Марв аз он ҷиҳат таваҷҷуҳ мекунад, ки он ҳамон вақт тавассути роҳи оҳан ба Аврупо пайваста буд. Ӯ менависад: «Аз хангоми убури доӣ (яъне, ман, банда) то алҳол, ки ёздаҳ моҳ аст, Марв бисёр обод шуда ва тафовути кулӣ дар умроноту (ободонӣ) асвоқ (бозорҳо) ба ҳам расонидааст. Ва ба ҷиҳати дарё пуле сохтаанд муштамил бар сездҳ хона аз ҷӯб...».

Ё худ дар тасвири осиеби шаҳри Истанбул менависад: «Мошин дошт, ки сабӯсро аз орд ҷудо мекард ва мошини дигар дошт, ки орди аълоро аз авсату (миёна) адно (пасттар) имтиёз меод».

Возех ин ҳама техникаву технологияро аз мувофиқати илму амал ва пешрафти илмҳои табиатшиносӣ медонад. Возех Техронро аз он ҷиҳат тасвир мекунад, ки дар баробари мадрасаҳо мактабҳои усули нави ҳарбӣ-низомӣ ва техникаву технологияи аврупоиро ба қор гирифтааст. Ӯ менависад: «Ба иморати муаллимхонаи шаҳрӣ рафтем, ки ба даруни ҳуҷароти онҳо мардумон ва кӯдакони дигар хастанд, ки забонҳои мухталифа аз русию фарангӣ ва арабию юнонӣ ва ғайра илми низоми сарбозӣ таълим медиҳанд».

Ҳангоми сафар Возех ба бисёр миллатҳо ва намояндагони динҳои дигар вохӯрад. Ӯ ба як тан тоҷири арман дар бораи худ чунин нақл мекунад: «Ман марди толибилми фақирам ва на моле хариданӣ ва на бизоате фурӯхтанӣ дорам. Он чи ман дорам, ҳамин мояи илму ҳунар аст, ки касе онро наменвисандад...».

Аз ин қиёсҳо бармеояд, ки асари Возех то ба ҳадде бо сабки реалӣ иншо шуда, арзиши адабӣ, бадеӣ, таърихӣ, ҷуғрофӣ, этникӣ, фархангӣ, фолклорӣ, иқтисодию сиёсӣ дошта, халқи сарзамини Бухоро ва пеш аз ҳама, ҳукумати ин қаламравро аз тамаддуни Шарқу Ғарб то андозае огоҳ месозад. Ба туфайли асари Возех ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ як қатор калимаҳои нав: микнотис (магнит), физика, вогун (вагон), оҳан, челиз (желез),

мошин, аробаҳои оташӣ, рейл ва ғ. ворид шудаанд ва ҳатто ба кадри тавоноии худ муродифи тоҷикии онҳоро пайдо мекунад.

Умуман, Возеҳ, барои он ки забони асараш ба хонандаи Бухоро қобили фаҳм бошад, бештар аз луғоти гуфтугӯӣ-халқӣ низ кор гирифтааст. Инчунин дар баъзе мавридҳо гумон меравад, ки сабки адаби охири асримиёнагӣ нест. Масалан, «Қолинҳои абрешимӣ ва пашмӣ... паҳну фарш карданд..», ё ки: «Хидмати мекардагиашон ҳамин ки лосаву молидан аст» ва ё дар ҷойи дигар: «Ва ҳамин ки шахс аз дар мебарояд, ба ҳар ду хучра роҳ дорад». Ё ин ки дар ҷойи дигар чунин менависад: «...се ҳарамии дарунбадарун воқеъ шуда...».

Бояд гуфт, ки як сифати бисёр ҷолиби қори Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ он аст, ки ӯ монанди Аҳмади Дониш калима, ибора ва истилоҳоти русиро хеле зиёд ба кор мебарад. Ҳангоми истифода аз калимаҳои ибораҳо ва истилоҳоти ҷудоғона, ӯ аввал онро шарҳ медиҳад ва баъд муродифи онро зикр менамояд.

Чунончи: «Ва аробаи оташӣ, ки ба истилоҳи Русия «челиз» (железо, яъне железная дорога) ва «рейл» (калимаи англисӣ мебошад) ва мошин (машина) хонанд».

Дигар ин ки Возеҳ калима, ибораҳоро баъзан бе тарҷума низ зикр менамояд. Дар ин маврид тарҷума накардани калимаҳои овардаи ӯ сабаб дорад, зеро дар ин маврид ҳамон калимаҳои ибораҳоеро зикр менамояд, ки онҳо дер боз дар забони халқҳои Осиёи Миёна ва ба хусус, тоҷикҳо маъмуланд ва аз ин рӯ, ӯ онҳоро бе тағйироти тарҷумавӣ зикр менамояд: устал-стул, физик-физика, тилги-роф-телеграф ва ғайра.

Давраи Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ бо назардошти даврони насри тоҷикӣ форс, насри давраи бозгашти адабӣ аст, ки бо мақсади содагардонӣ то андозае луғату ибораҳои арабӣ дар забони ин давра, албатта, бо таъсири мадраса хеле зиёд мебошад. Аҷоиб он аст, ки Возеҳ гӯё истисно бошад, зеро баъзе ҷумлаҳои ӯ ба фаҳми хонандаи имрӯза хеле наздик аст. Нависанда ҳангоми тасвири воқеаҳо, ҳодисаҳо, ҷойҳои таърихӣ, дидорбинӣ бо мардумони дигар хеле одӣ суҳанварӣ менамояд. Вай саъй мекунад, ки баёнаш нисбатан одию сода ва оммафаҳм бошад, то хонанда бе ҳеҷ душворӣ аз мақсади вай огоҳ шавад. Чунончи, ба ин тасвири хурдакаку муҷазӣ ӯ диққат кунед: «Дар пешгоҳи ин мадраса ба тарзи хонақоҳ ҷойи намоз таъбия (ҷой додан) намудаанд, ки бе муболиға, агар қасе ба болои он назар кунед, қулоҳу дастораш аз сараш меафтад».

Аз тарафи дигар, нависанда аз санъатҳои бадеӣ хеле моҳирона кор мегирад. Ин албатта, бо он мақсад аст, ки таваҷҷуҳ ва диққати хонандаро ба худ ҷалб намояд ва хонанда монда нашуда асарро то ба охир мутолиа кунад. Чунончи, ҳамоми шаҳри Истанбулро ба тасвир гирифта, равшани дохили онро хеле ҷолиб ба қалам медиҳад: «Ва дар равшани то ба ҳаддест, ки агар сӯзане дар як тарафи хонае афтада бошад, аз ин тарафи дигар дида мешавад» ва ғайра.

«Савонех-ул-масолик»-и Возех ба ҷуз аҳаммияти дар боло зикргардида боз аз он ҷиҳат низ муҳим аст, ки нависанда, пеш аз ҳама суннати гузаштагонро тақвият бахшидааст. Мо медонем, ки дар таърихи адабиёти тоҷик аввалин асари сафарӣ ва ё сафарномаи нахустини мансур ба шоир, нависанда, файласуф ва мутафаккири садаи XI Ҳаким Абӯмуинуддин Носири Хусрави Кубодиёнӣ тааллуқ дорад ва асари ӯ «Сафарнома» ном дошта, ҳосили сафарҳои ҳафтсолаи мутафаккиро дарбар мегирад. Воқеан, нахустин сафарномаи манзум бошад, каме баъдтар аз тарафи шоири тавонои асри XII Афзалуддин Бадил Ҳоконии Шарвонӣ рӯйи кор омадааст, ки он «Тухфат-ул-Ироқайн» ном дорад. Суннати мазкур баъдтар бо шакли намудҳои дигар низ ба назар мерасад ва ҳатто «Гулистон»-у «Бӯстон»-и Шайх Саъдии Шерозӣ то андозае асарҳои саргузаштӣ низ мебошанд ва ғайра.

Возех дар ин давра суннати мазкурро аз нав эҳё намуда, идома дод ва тозакориҳои хеле зиёду назаррас намуд. Ба ғайр аз ин, «Савонех-ул-масолик» боз аз он ҷиҳат пурарзиш аст, ки ӯ зимни сайру саёҳатҳо ва ҷамъ намудани хотироти сафарӣ дар бораи ашъори баъзе аз муосирону шуарои дигар бо ҳеҷ сабабу баҳонае ручӯӣ намудааст ва аз ашъори шуаро пораҳои шеърӣ меорад. Аз ҷумла, дар асари Возех 130 байт (260 мисраъ) оварда шудааст ва ё ин ки дар ин асари сафарӣ се ҳикоят низ зикр карда мешавад.

Бояд гуфт, ки «Савонех-ул-масолик» намунаи беҳтарини насри адабӣ-бадеии нимаи дуюми асри XIX буда, барои рушди асарҳои сафарномавӣ мусоидат низ намудааст.

Умуман, «Савонех-ул-масолик» дар рушду инкишофи каломии бадеӣ, насри адабӣ ва адабиёти нимаи дуюми асри XIX мақоми арзанда дорад.

МАЗМУНИ МУХТАСАРИ «КОНИ ЛАЗЗАТ ВА ХОНИ НЕЪМАТ»

Ин асарро Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ солҳои 1880-81 таълиф кардааст. Асар аз ду чилд иборат буда, дорои муқаддима, ду матлаб ва хотима мебошад. Муқаддима ва матлаби якум дар чилди якум, матлаби дуюм ва хотима дар чилди ду чой дода шудааст.

Дар муқаддима оид ба 18 навъи нон, дар матлаби якум, ки аз 22 боб иборат аст, оид ба 109 навъи таом маълумот медиҳад. Дар матлаби дуюм, ки аз бист боб иборат мебошад, оид ба 169 навъи ҳалво маълумот додааст.

Маълум аст, ки дар ин соҳа асарҳои зиёде навишта шудааст. Аз ҷумла: «Қарободини Қодирӣ», «Захираи Хоразмшоҳӣ»,

«Тухфат-ул-муъминин», «Амал-ус-солиҳин», «Қарободини кабир», «Матлаъ-ул-улум», «Иксири аъзам», «Махзан-ул-адвия», «Тарёки имомӣ», «Ганчи шоикон», «Лаззат-ул-висол» ва ғайра. Соли 1434 Абӯисҳоқ Ҳаллоҷи Атъимаи Шерозӣ «Канз-ул-иштиҳо» ном девоне мураттаб сохт, ки он аз ғазалҳо оид ба навъҳои гуногуни хӯрокхоро дар бар мегирад. Вале асари Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ арзишмандтар аст, зеро дар ин рисола хусусиятҳои таому таркиби онҳо ва усули тайёр намудани онҳо хеле батафсил баён карда мешавад. Муаллифи асар навъҳои таом, аснофи ҳалвою мураббо ва ғайраро бо тартиби алифбои арабӣ зикр намуда, ба он бобҳо чунин номгузорӣ менамояд. Масалан, «Боби алиф», «Боби дол», «Боби син» ва ғайра.

Дар матлаби аввали рисола аз ҷумла навъҳои зерини онҳо номбар карда мешавад: Иброҳимия, оши анбарборис, оши угро, олуболупалав, оши орд, оши ришта, анорпалав, боқилапалав, барро, барӣ, барии кашмирӣ, бӯрони қазар, исфаноч, бурони бодинҷон, бурони хиёр, бурони морҷӯба, бовардӣ, бугро, бугрои хиндӣ, бугрои анор, бугрои хоразмӣ, палав, яхнипалав, луқмапалав, шибетпалав, палави сода, палави зард, палави қурма, палави ҳанонӣ, бурак, баҳат, чамолпалав, чукпалав, чавозоба, қазария, чалов, чав, рангинак, сумоқия, учча, асида ва ғайра.

Аз ҷама муҳим он аст, ки «Кони лаззат ва хони неъмат» на фақат нону ошҳо ва ширинҳои маъмули халқҳои Осиёи Миёна, инчунин таомҳои машҳури халқҳои баъзе аз мамлакатҳои берун аз Осиёи Миёнаро низ дарбар мегирад. Муаллифи асар инро мавриди баён сохтани таркиби аксари онҳо махсус қайд мекунад. Чунончи: «Барро (як навъи таом дар Ҳиндустон) аз ағзияи

(ғизоҳои) аҳли Ҳинд аст». Ё ин ки: «Бурони хиёр (номи хӯрок). Ин таомро дар Язд мепазанд». Ё худ: «Бурони бодинчон (номи таом) - ин хӯрокро дар Шероз мепазанд» ва монанди инҳо.

Метавон таъкид намуд, ки «Кони лаззат ва хони неъмат» бештар таому шириниҳои дар байни мардумони Осиёи Миёна, Хоразм, дар баъзе шаҳрҳои Ҳиндустон, Эрон, Афғонистон, Туркия ва Арабистон машхурро фаро мегирад. Хусусан, қисми зиёди навъҳои нону таом, ҳалвою мураббо, ки дар асар омадаанд, миёни халқҳои Бухоро, Хучанд, Самарқанд, Кӯлоб, Хӯканд ва дигар ҷойҳо маъмуланд. Аз ҷумла: нони ширмол, нони кӯмоч, нони варақӣ, нони нахӯдӣ, нони сагак, нони тафтон, палов, шӯрбо, қавурма, қабоб, кӯфта, ширбиринч, дӯлма, оши орд, оши софӣ, оши ришта, тушбера, оши угро, боқилапалав, шавла, кичирӣ, ҳалвои тар, ҳалвои ордӣ, ҳалвои кунҷит, ҳалвои лавзӣ, ҳалвои шакархамир, ҳалвои ангур, ҳалвои pista, ҳалвои собунӣ, ҳалвои мағзӣ, мураббои олуча, мураббои пӯсти тарбуз, мураббои сабзӣ, мураббои бихӣ, мураббои тут, мураббои райҳон, мураббои амруд ва ғайра дар шаҳрҳои номбаршуда басо серистифодаву машхуранд.

Муҳим он аст, ки Возеҳ дар асари худ хусусиятҳои шифобахшии таомҳо ва таркиби кимиёвии таомҳо, усули тайёр намудани онҳоро хеле хуб баён мекунад. Барои намуна метавон чанд навъи хӯроквориро тибқи тасвиру баёни Возеҳ зикр намуд.

«Нони бодомӣ. Нонест бисёр латифу лазиз ва муқаввии меъда. Бигиранд мағзи бодом - нимто, равғани зард – ду дирам, сафедии байзаи мурғ – як адад ва пӯсти мағзи бодомро дар об тар карда чудо намоянд ва ба офтоб хушк созанд, то таровати об зоил шавад, он гоҳ бориксудаи наботро дар андак об шири кашада, бодоми сударо дар он биандозанд ва ба дегча карда бар сари оташи зуғол, яъне ангишт ниҳанд ва ба кафча лат кунанд, чун қариб ба бастагӣ расад, сафедӣ ва равғанро чун бо ҳам омехта дар он биандозанд, чун пухта шавад, баранд ба болои қоғаз. Аз он нонҳои борик ба тарзи нони хитой сохта бар сари хони биринҷӣ ё мис чудо-чудо баркашанд ва оташи ангишт дар зери хон ба болои хон ҳар чаҳор тараф ба андак фосила бигзоранд ва чун ба сурхӣ дарояд, пухта шуда бошад, аз оташ бардоранд ва ба кор бароранд».

Ё ин ки дар ҷойи дигар оид ба омода намудани мураббои олуча мегӯяд: «... Ғалабаи сафро биншонанд ва ташнагиро сокин гардонад. Бигиранд олучаи султонӣ ҳар қадар ки хоҳанд ва дар деги сангӣ кунанд ва ду-се ҷӯш дода фуруд гиранд, дигарбора бо асал ё қанд, ё шакар табх (қиём) намоянд» ва ғайра.

Умуман, асари мансуре, ки оид ба навъҳои таом ва хӯроквориҳо то ба ин дараҷа маълумоти ҳаматарафа меода бошад, нест. Илова бар ин, дар асар аз пешрафту инкишофи маданияти моддӣ-маишӣ халқи тоҷик дар даврони муайян шаҳодат медиҳад. Аз сӯйи дигар, аҳамияти асар боз дар он аст, ки хусусияти шифобахшии хӯрокҳо баён карда мешавад, ки арзиши тиббӣ доштани онро нишон медиҳад.

«АҚОИД-УН-НИСО» ВА МАВЗӢЮ МУНДАРИЧАИ ОН

Соли таълифи асар зикр нашудааст ва аз ишораҳои муаллиф пайдост, ки он пеш аз «Кони лаззат ва хони неъмат» эҷод карда шудааст. Муаллиф бо тавозуи азиме ин асарашро «...мухтасарест дар баёни аҳволу афзоли занон» мегӯяд.

«Ақоид-ун-нисо» аз нигоҳи сохтор низ ҷолиб буда, дорои муқаддима ва 16 боб аст.

Дар муқаддимаи рисола муаллиф панҷ нафар зани «обруманд»-и замонро ном мебарад. Онҳо: Бибишоҳ Зайнаб, Биби-холи Ҷӯйборӣ, Бибимочони Базморо, Хола Панир, Бибиқалмоқи Аллоҳгӯӣ мебошанд. Муаллиф ин бибиҳоро аз «уламову фуқоҳон замони худ» ном бурда, қайд мекунад, ки: «...ҳар зане, ки хилофи фармуаи эшон кунад, «гунаҳкори азим» бошад».

Баъд аз муқаддима бобҳои китоб оғоз мешаванд, ки ҳар як боб асосан ба ин ва ё он масъалаи шаръӣ (аз назари фикҳӣ) ақидаҳои ин бонувони “бонуфузи давр”, баён карда мешаванд. Он занҳо гӯё дар шарҳи масъалаҳои шаръӣ ягонаи замони худ бошанд. Ҳол он ки онҳо таълимадида, бесавод ва устод надидаанд, вале гӯё оид ба ҳар як масъалаи ҳалталаби ҳаёти назари хоси худро доранд. Адиб бо мушоҳидаҳои мӯшикофонаи худ, асрори “донишмандии онҳоро” оид ба масъалаҳои шаръии ҳаётан муҳим, мавриди тасвир қарор медиҳад, ки хеле ҷолиб ва фошкунанда аст. Аз ин хотир, тасвирҳои адиб рамзу кинояҳои баланди интиқодӣ доранд. Он бонӯҳо басо худро назарбаланду воломақом вонамуд мекунанд, вале дар асл онҳо каммағзу нодонанд.

Мазмуни бобҳо кинояомез буда, ин занҳо, ки асилзодаву ашрофзодаанд, ҳар кадоме андешарониҳои хеле аҷиб доранд.

Масалан, дар боби якум менависад, ки вузӯ ва ғуслро ҳамаи уламо (панҷ нафар бибиҳо...) вочиб медонанд, вале дар ҳолатҳои зерин: вақте ки зан ба дасти худ ҳино баста бошад, ё бар абрӯяш усма кашида бошад, ё шавҳар ба ӯ иҷозати ҳамом рафтани навода

бошад, ба ақидаи Бибишоҳ Зайнаб, то панҷ рӯз ин ҳолат давом бояд кунад ва ба қавли Бибиҳоли Ҷўйборӣ, то як ҳафта ва ба гуфтаи Бибиҷони Базморо, то ба як моҳ тарки ғуслро вочиб медонад ва ғайра. Ё худ оид ба муносибати занон бо модаршӯён менависад: «...арӯс бо модари шавҳар ва модаршӯӣ бо арӯс, албатта, душманӣ кунанд, ҳарчанд дар дил бо ҳам дӯст бошанд, дар зоҳир албатта душман бошанд... ва Бибишоҳ Зайнаб аз қавли муршиди худ иблиси лаин гуфта, ки акси онро ба амал орад. Ба арӯс вочиб аст, ки рӯзу шаб дурӯғ ва ифтирои (сафсатаи) бисёр аз қавли шайтони лаин ба шавҳар нақл кунад» ва монанди инҳо.

Умуман маълум мешавад, ки «Ақоид-ун-нисо» инъикосгари ҷаҳонбинии занони табақаи муайяни ҷамъияти онрӯзаи Бухорост, ки аз тарафи Возеҳ мушоҳида карда шудааст. Аз тарафи дигар, мо муоинаи табақаҳои иҷтимоии ҷамъияти ҳамонрӯзаи Бухоро ва бахусус, авзои занон ва мақоми онҳоро дар оила ва ҷамъият мебинем.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. *Овони ҷавонӣ ва таҳсили илм кардани Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ чӣ гуна сурат гирифтааст?*
2. *Возеҳ кай ба дарбор роҳ ёфтааст?*
3. *Сабабҳои хидмати дарборро тарк кардани шоир чист?*
4. *Поёни умри Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ чӣ гуна гузаштааст?*
5. *Мероси илмию адабии Возеҳро номбар кунед.*
6. *Сабоби таълифи асари «Савонеҳ-ул-масолик»-и Возеҳ чӣ буд?*
7. *Мазмуну муҳтавои «Савонеҳ-ул-масолик»-и Возеҳ аз чӣ иборат аст?*
8. *Возеҳ дар ин асари кадом андешаҳои пешқадамро тарғиб намудааст?*
9. *Возеҳ дар «Савонеҳ-ул-масолик» бештар ба кадом масъалаҳо рӯ овардааст?*
10. *Сафарҳои Возеҳ ба ҷаҳонбинии ӯ чӣ гуна таъсир бахшидааст?*
11. *Мазмуни мухтасари «Кони лаззат ва хони неъмат»-ро нақл кунед.*
12. *Дар «Кони лаззат ва хони неъмат» кадом навъҳои таъом шарҳу тавзеҳ дода шудаанд?*
13. *Истифодаи анвои хӯрокҳоро дар асари «Кони лаззат ва хони неъмат» шарҳ диҳед.*
14. *Сохт ва мундариҷаи «Ақоид-ун-нисо»-ро баён кунед.*
15. *Возеҳ дар «Ақоид-ун-нисо» бештар ба кадом масъалаҳо диққат додааст?*
16. *Аҳаммияти илмию маърифати «Ақоид-ун-нисо»-ро фаҳмонед.*

САВОЛНОМАИ ТЕСТӢ

1. *Возеҳ дар кучо ба дунё омадааст?*

A. Самарқанд	C. Хучанд
B. Тошканд	D. Хоразм
E. Бухоро	

2. *Возеҳ кадом сол ба мамолики араб меравад?*

A. соли 1871	C. соли 1979
B. соли 1875	D. соли 1882
E. соли 1886	

3. *Поёни умри Возеҳ дар кадом шаҳр сипарӣ шудааст?*

A. Эрон	C. Тошканд
B. Ҳирот	D. Самарқанд
E. дар Бухоро	

4. *«Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» чӣ гуна асар аст?*

A. ҳаҷвӣ	C. шиқӣ
B. сиёсӣ	D. ҳамосӣ
E. сафарнома	

5. *«Кони лаззат ва хони неъмат» ба кадом мавзӯъ бахшида шудааст?*

A. ба мавзӯи шиқу ошиқӣ	C. ба мавзӯи сафару чаҳонгардӣ
B. ба мавзӯи ҳаҷву истеҳзо	D. ба мавзӯи дӯстию рафоқат
E. ба тавсифи анвои гиз	

6. *«Ақоид-ун-нисо» аз чанд боб иборат аст?*

A. 10 боб	C. 3 боб
B. 12 боб	D. 15 боб
E. 16 боб	

РҶҶХАТТИ АДАБИЁТ

Асрҳои XVI - XVIII I.

1. Соиби Табрэзӣ - Мунтахабот. Душанбе: Адиб. 1980.

II.

1. Маъсумӣ Н. – «Адабиёти тоҷик дар асри XVII ва нимаи аввали асри XIX», Душанбе. 1962.
2. Мирзоев А. – Из истории литературных связей Мовароуннахра и Индии во второй половине XVI начале XVII вв. М., 1963.
3. Саъдиев С. – «Адабиёти тоҷик дар асри XVII». Душанбе: Дониш. 1985.
4. Тоиров У., Солеҳов М. - Соиби Табрэзӣ-Маърифат, 2004, №7-8, с.19-25.

Асрҳои XVIII - XIX

I.

1. Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех – Гулшани адаб, Душанбе, Адиб, 1976.
2. Абдулқодирхочаи Савдо – Ашъори мунтахаб. Сталинобод. 1958.

II.

1. Амиркулов С. – Таҳаввули адабиёти тоҷик дар нимаи якуми асри XIX. Душанбе. 1997.
2. Неъматзода Т. – «Возех». Душанбе. 1967.
3. Рачабов З. – «Маорифпарвар-Аҳмади Дониш». Душанбе. 1964.
4. Ҳодизода Р. Каримов У. ва Саъдиев С. «Адабиёти тоҷик». Асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX, Душанбе: Маориф. 1988.
Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. ҷ.3, - Душанбе. 2004.

МУНДАРИЧ А

Муқаддима	3
Адабиёт ва мавзӯи баҳси он	3

АДАБИЁТИ ТОЧИК ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XVI ВА АСРИ XVII

Вазъияти иҷтимоиву сиёсии Осиёи Миёна ва Эрон дар нимаи дуюми асри XVI	10
Ташкили давлати Темуриёни Ҳинд	11
Авзои фарҳангӣ ва адабӣ	12
Тазкира ва тазкиранависон	13
Анвои шеър дар адабиёти асрҳои XVI ва XVII	17
АБДУРРАҲМОНИ МУШФИҚӢ	26
Мероси адабии Мушфиқӣ	29
Маснавии «Гулзори Ирам»	39
Хусусиятҳои дoston	43
ШАВКАТИ БУХОРОӢ	50
Эҷодиёти Шавкати Бухороӣ	51
Қофия ва радиф	60
САӢЙИДОИ НАСАФӢ	67
Мероси адабии Саййидо	70
Мавзӯ ва мундариҷаи ғазалиёти Саййидо	71
Инъикоси замон, вазъияти сиёсӣ-иҷтимоӣ дар ғазалиёти Саййидо ...	72
Андешаҳои пандуахлоқии Саййидо	77
Мусамматҳои Саййидо	79
«Шахрошӯб»-и Саййидо ва сохтори он, тасвири ҳунармандон дар ин асар .	82
Мавзӯ ва мундариҷаи шеърҳои ба ҳунармандон бахшидаи Саййидо .	83
«Баҳориёт»-и Саййидо - сохтор, мавзӯ ва мундариҷаи он	87
Пояи шоирии Саййидо	91
СОИБИ ТАБРЕЗӢ	96
Эҷодиёти Соиби Табрeзӣ	98
Мавзӯҳои асосии ғазалиёту мусамматҳои Соиби Табрeзӣ	99
Услуб ва сабки баёни Соиб	111
Соиб ва шуарои дигари муосиру оянда	112
БЕДИЛИ ДЕҲЛАВӢ	117
Ҳаёт ва эҷодиёти Бедили Деҳлавӣ	117
Куллиёти Бедил	119
Асарҳои мансури Бедил	122
Таркиби девони Бедили Деҳлавӣ	124
Таҳлили ғазалиёти Бедили Деҳлавӣ	125
Достони «Комде ва Мадан»-и Бедили Деҳлавӣ	135
Образҳои асосии дoston	138

Чаҳонбинӣ ва ақидаҳои иҷтимоӣ-ахлоқии Бедил	138
Услуб ва хусусиятҳои бадеии ашъори Бедил	145
Таъсири эҷодиёти Бедил ба адабиёти тоҷик	148

АДАБИЁТИ АСРИ ХVIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна	150
Ҳавза ва марказҳои адабӣ	153

МИРЗОСОДИҚИ МУНШӢ	173
Мероси адабии Мирзосодиқ	175
Мавзӯӣ ва мазмунӣ газалиёти шоир	175
Маснавии «Даҳмаи шоҳон»	179

ҶУНАЙДУЛЛОҲИ ҲОЗИҚ	185
Мероси адабии Ҷунайдуллоҳи Ҳозик	189
«Девони газалиёт»-и Ҳозик	189
Достони «Юсуфу Зулайхо»	192
Таҳлили достони «Юсуфу Зулайхо»-и Ҳозик	193
Образҳои дoston	195
Қофияи мутлақ ва ҳарфҳои он	200

ГУЛХАНӢ	207
Мероси адабии Гулханӣ	209
«Зарбумасал»: мавзӯӣ ва мазмуну муҳтавои он	212

ҚООНӢ	216
Мероси адабии Қоонӣ	217
Ҳунари Қоонӣ дар қасидасароӣ	218
Мавзӯӣ ва мазмунӣ асари мансури Қоонӣ - «Парешон»	221

АДАБИЁТИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна	224
Вазъияти илму фарҳанг	226
Вазъияти адабиёт дар нимаи дуюми асри XIX	227
Адабиёти дарборӣ ва хусусиятҳои он	233

АҲМАДИ ДОНИШ	238
Мероси адабӣ ва илмии Аҳмади Дониш	242
Асарҳои илмии Аҳмади Дониш	242
Соҳт ва мундариҷаи «Наводир-ул-вақоеъ»	244
«Рисола ё муҳтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития» ва мазмуну муҳтасари он	258

Аҳмади Дониш ва маорифпарварони дигар	261
САВДО	270
Эҷодиёти Савдо	271
Мавзӯъ ва мундариҷаи «Музҳикот»	277
ШАМСУДДИНИ ШОҲИН	282
Мероси адабии Шоҳин	287
Ғазалиёти Шоҳин	287
Достони «Лайлию Мачнун» ва мазмуни мухтасари он	296
Таҳлили образҳои дoston	298
Достони «Лайлию Мачнун»-и Шоҳин ва муносибати он бо баъзе дostonҳои ҳамноми гузаштагонаш	299
Мундариҷаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» ва гузориши масъалаҳои иҷтимоӣ дар он	301
Мазмуни манзумаи «Тухфаи дӯстон»	305
Хусусиятҳои бадеии ашъори Шамсуддини Шоҳин	307
МУҲАММАДСИДДИҚИ ҲАЙРАТ	312
Мероси адабии Ҳайрат	313
ҚОҲИ РАҲМАТУЛЛОҲИ ВОЗЕҲ	319
Мероси адабии Возеҳ	322
«Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик»	322
Мазмуни мухтасари «Кони лаззат ва хони неъмат»	327
«Ақоид-ун-нисо» ва мазмуну мундариҷаи он	329
Рӯйхати адабиёт	332

Тоиров Урватулло, Солеҳов Мирзо,
Ширинзода Начмиддин

АДАБИЁТИ ТОЧИК

Китоби дарсӣ барои синфи 10-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Муҳаррир

Мусаҳҳаҳ

Муҳаррири техникӣ

Тарроҳ

Мубашшир Акбарзод

Меҳрӣ Саидова

Начмиддин Салоҳиддинзода

Мақсуд Ҷунайззода

Ба чоп 19.10.2021 иҷозат дода шуд.

Чопи офсет. Андозаи 60x90 $\frac{1}{16}$. Ҷузъи чопӣ 21,0.

Адади нашр 100 000 нусха.

Супориш № 20/6/2021

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734024, ш. Душанбе, кӯчаи А. Дониш, 50.
Тел: 222-14-66, E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар ҚВД “Комбинати полиграфии ш. Душанбе”
чоп шудааст.